

Stefan Zweig

VERDEN AF I GÅR

Erindringer • Lindhardt og Ringhof

STEFAN ZWEIG

Verden af i Går

EN EUROPÆERS
ERINDRINGER

Lindhardt og Ringhof

»... *Let's ...*

meet the time as it seeks us.«

SHAKESPEARE: »Cymbeline«. 4. Akt, 3. Scene, 32-33.

Forord

Jeg har aldrig tillagt min egen person så stor betydning, at jeg uden ganske særlige grunde ville føle mig fristet til at fortælle andre mit livs historie. Inden jeg dristede mig til at begynde en bog som denne, der har mit eget jeg til hovedperson eller rettere sagt midtpunkt, måtte der først tildrage sig meget - uendelig langt mere, end hvad der ellers beskæres en enkelt generation af hændelser, prøvelser og katastrofer. Intet ligger mig fjernere end derved at stille mig selv i forgrunden undtagen på samme måde, som når man kommer med forklaringer til et lysbilledforedrag: *Tiden* selv leverer billederne, jeg kommer blot med de ledsagende ord, og det bliver ikke i første række min egen skæbne, jeg fortæller, men en hel generations, min generations. Det drejer sig om et slægtled, der var absolut forskelligt fra andre; som næppe nogen anden generation i historien rammes og tyngedes den af skæbnens slag og byrder. Hver eneste af os, selv den mindste og ringeste, blev truffet i sin inderste eksistens og kastet omkuld af vor europæiske jords næsten uophørlige, vulkanske rystelser; og som een iblandt disse utallige véd jeg ikke af, at jeg kan tilregne mig selv nogen anden forrang end den ene: at jeg som østriger, som jøde, som forfatter, som humanist og pacifist til enhver tid befandt mig lige netop dér, hvor eruptionerne havde de heftigste virkninger. Tre gange væltede de mit hjem og min eksistens omkuld, løsrev mig fra alt det forgangne og slyngede mig med dramatisk voldsomhed ud i det tomme rum, i det mig snart så velkendte »Jeg-ved-ej-hvorhen«. Men det beklager jeg ikke; for just den hjemløse bliver i en ny forstand fri; kun den, der ikke mere er bundet, behøver ikke mere at tage hensyn. Og på denne vis håber jeg i det mindste at kunne opfylde een hovedbetingelse for enhver redelig tidsskildring: Oprigtighed og uhildethed.

Thi: revet løs fra alle rødder og selv fra den jordbund, som nærede rødderne – det er jeg i sandhed som kun få.

Jeg blev født 1881 i et stort og mægtigt kejserrige, i Habsburgernes monarki, – det er spildt møje at søge det på landkortet, det er sporløst slettet. Jeg voksede op i Wien, den totusindårige, internationale storby, – og

som en forbryder måtte jeg forlade den, før den blev degraderet til tysk provinsby. Mine litterære arbejder på det sprog, jeg skrev dem på, blev brændt til aske i det selv samme land, hvor de havde skabt sig millioner af venner. Nu hører jeg ingen steder til mere. Overalt er jeg en fremmed og i bedste fald en gæst; også min egentlige, min valg-hjemstav: Europa, er gået tabt for mig, efter at det nu for anden gang selvmorderisk sønderslides i broderkrig. Mod min vilje er jeg blevet vidne til det frygteligste nederlag, fornuften har lidt, og den vildeste triumf, brutaliteten har fejret inden for historisk tidsregning; aldrig – ingenlunde stolt, tværtimod beskæmmet noterer jeg dette – aldrig har en generation lidt et lignende moralsk tilbagefald fra en lignende åndelig højde som vor generation. I det korte interval fra dengang, da mit skæg begyndte at spire frem og til nu, da det begynder at grånes, i dette ene halve århundrede er der indtruffet flere radikale forandringer og forvandlinger end ellers i løbet af ti generationer, og hver enkelt af os føler: alt for meget næsten! Så forskellig er min dag i dag fra hver eneste af mine dage af i går, så talrige og forskellige er mine oplevelser af stigen og fald, at det ofte forekommer mig, som om jeg havde gennemlevet ikke blot én, men flere indbyrdes fuldkommen forskellige eksistenser. Det hænder ofte, når jeg henkastet bruger udtrykket »mit liv«, at jeg uvilkårligt spørger mig selv: »Hvilket liv?« Er det dét fra tiden før verdenskrigen, dét før den første verdenskrig eller dét før den anden eller mit liv af i dag? – Så griber jeg mig selv i at sige »mit hjem« – uden straks at vide, hvad for et af mine fordums hjem jeg har ment dermed; om det var det i Bath eller det i Salzburg eller mit barndomshjem i Wien? Eller at jeg siger: »hjemme hos os« – og forskrækket må minde mig selv om, at jeg for min hjemstavns mennesker forlængst lige så lidt hører til blandt dem, som englænderne og amerikanerne regner mig blandt deres egne; med hine er jeg ikke mere organisk forbundet, og blandt disse er jeg aldrig blevet helt indlemmet; den verden, jeg voksede op i og verden af i dag og verden midt imellem adskiller sig for min følelse mere og mere til tre komplet forskellige verdener. Hver gang jeg under en samtale med yngre venner fortæller episoder fra tiden før første verdenskrig, mærker jeg på deres forundrede spørgsmål, hvor meget der for dem allerede er blevet historisk eller ubegribeligt af det, der for mig betyder noget ganske reelt og selvfølgeligt. Og et dulgt instinkt i mig må give dem ret – alle broer er jo brudt af mellem vor dag i dag, dagen i går og dagen i forgårs. Jeg kan ikke selv undgå at undres over den mængde og mangfoldighed, vi har formået at

presse sammen på den snævre flade og i det korte spænd af tid, der indeslutter én eneste – men ganske vist højst ubekvem og truet – eksistens, og hvor meget mere må jeg ikke undres, når jeg sammenligner med mine forfædres form for liv! Min fader og min bedstefader – hvad så’ de egentlig i deres liv? De levede begge to deres liv i ettallets form: ét eneste liv fra begyndelsen til enden, uden stigen og uden fald; uden fare og uden omvæltende begivenheder, et liv med kun små spændingsmomenter og med kun umærkelige overgange; tidens bølge bar dem roligt og stille af sted fra vuggen hen til graven. De boede i ét og samme land, i én og samme by og tit endog i ét og samme hus hele livet; det, der skete ude i verden uden om dem, tildrog sig strengt taget kun i avisen, det var ikke noget, der bankede på deres dør. Det hændte vel, at en eller anden krig brød ud i deres tid; men målt med vor tids dimensioner var der dog kun tale om en lille krig, og når den var der, så udspillede den et eller andet sted langt borte ved grænsen, man kunne ikke høre kanonerne, og et halvt års tid efter var den døet hen og glemt; den var blevet til et tørt blad i historiens bog, og det gamle, det samme ene og ensartede liv kom igen. Vort liv derimod var et liv uden nogen tilbagekomst, intet vendte tilbage, og intet af det tidligere forblev; os blev det forbeholdt indtil højeste potens at være med i de store kvanta, som historien ellers sjældent tildeler et enkelt land eller et enkelt århundrede. Af fortidens generationer havde den ene i det højeste oplevet en revolution, den anden måske et kupforsøg, den tredje en krig, den fjerde en hungersnød, den femte en statsbankerot – og mangt et skånet land, mangan en velsignet generation havde endog slet ikke oplevet noget af alt det. Men vi, som nu er omkring de tres og altså retfærdigvis egentlig endnu skulle have et stykke tid foran os – hvad er der, som vi *ikke* har set, *ikke* har levet med i og *ikke* har lidt? Vi har gennempløjet katalogen over alle optænkelige katastrofer fra begyndelsen til enden – ja, har endnu ikke nået det sidste blad! Jeg for min person har været *samtidig* under de to største krige i menneskehedens historie, og jeg har endog oplevet dem på forskellig front, den første på tysk side, den anden på antitysk. Jeg oplevede i førkrigstiden den individuelle friheds højeste trin og dens ypperste form, og bagefter fulgte jeg dens fald til den dybeste bølgedal i hundrede år; jeg har oplevet at blive fejret og lyst i band, jeg har været både fri og ufri, rig og fattig. Alle apokalypsens blege heste er stormet gennem mit liv: Revolution og hungersnød, inflation og terror, epidemier og emigration. Jeg har set store masseideologier vokse frem og udbredes for mine øjne: Fascismen i Italien,

nationalsocialismen i Tyskland, bolsjevismen i Rusland og frem for alle ærkepesten nationalismen, som har forgiftet vor europæiske kulturs blomsterfylde. Det blev min lod at stå som værgeløst og magtesløst vidne til menneskehedens ufattelige tilbagefald til det, man forlængst troede glemt: Barbariet med antihumanitet som bevidst og programmatisk dogme. Os blev det forbeholdt at se det, århundreder ikke havde set: Krige uden krigserklæringer og dertil koncentrationslejre, tortur og pinsler, masseplyndringer og bombeangreb på værgeløse byer – alt sammen bestialiteter, som de forudgående halvtreds generationer ikke havde kendt til, og som de fremtidige forhåbentligt ikke vil underkaste sig. Paradoksalt nok har jeg så også just i det samme tidsrum, i hvilket vor verden i moralsk henseende sank tusind år tilbage i mørket, set den samme menneskehed rejse sig til uanede bedrifter på det tekniske og intellektuelle område og med ét vingeslag overgå alt, hvad der forud blev ydet igennem millioner af år: Flyvemaskinen erobrede æteren; det jordiske ord blev i løbet af et sekund bragt ud over hele kloden, og derved besejredes verdensrummet; atomet blev spaltet og de mest lumske sygdomme slået af marken; næsten daglig blev noget nyt gjort muligt, som dagen forud havde syntes umuligt. Aldrig før har menneskeheden som helhed gebærdet sig så djævelsk og samtidig ydet noget så gudelignende.

Det forekommer mig at være min pligt at aflægge vidnesbyrd om dette vort tætpakkede og på dramatisk vis med overraskelser fyldte liv. Jeg anser det for en pligt; thi – jeg gentager det – enhver af os var vidne til disse uhyre forvandlinger, enhver af os blev tvunget til at være vidne. For vor generation var der ikke noget, der hed at stille sig udenfor eller at gå udenom – som for tidligere generationers vedkommende; takket være den moderne måde at organisere samtidighed på blev vi hvert øjeblik gjort delagtige i samtiden. Når husene i Shanghai knustes af bomber, vidste vi besked dermed gennem vore aviser i Europa, endnu før de sårede blev båret ud fra deres hjem. Hvad der skete tusind mile herfra, på den anden side Oceanet, kom os øjeblikkelig livagtigt ind på livet. Der fandtes intet ly for og ingen garanti mod, at man uafbrudt blev underrettet og draget med ind. Man kunne ikke søge dækning i noget land på jorden, man kunne ikke tilkøbe sig nogen form for stilhed; til hver en tid og på hvert et sted greb skæbnens hånd os, trak os frem og drog os påny tilbage, ind i sit umættelige spil.

Beständig måtte man underkaste sig statens krav som offer for den mest stupide politik og tilpasse sig de mest fantastiske forandringer; atter og atter følte man, at man var lænket fast til den ydre helhed, hvor meget man end satte sig til modværge; uimodståeligt blev man trukket med. Hver eneste, som gennemvandrede denne tid eller rettere sagt: blev jaget og pisket gennem den – og vi havde kun få pauser til at trække vejret i – medoplevede mere historie end nogen af sine forfædre. Og i dag står vi nu igen ved et vendepunkt i historien, ved en afslutning og ved en ny begyndelse. Det er derfor absolut ikke så helt uden grund, at jeg foreløbig lader dette livs-tilbageblik ende med en bestemt dato: hin skæbnesvangre septemberdag 1939 trækker den afgørende slutstreg under den epoke, som formede og dannede os tresårige. Men om vi gennem vort vidnesbyrd overleverer den følgende generation blot så meget som en splint sandhed af det søndrede træværk i vor epokes omstyrtede hus – så har vort arbejde dog ikke været aldeles forgæves.

Jeg er fuldkommen klar over de ugunstige – men for vor tid højst karakteristiske – vilkår, hvorunder jeg prøver at forme disse mine erindringer. Jeg skriver dem midt under krigen, i landflygtighed og uden den mindste støtte for min hukommelse. Ikke ét eksemplar af mine bøger, ingen optegnelser, ingen breve fra venner har jeg til rådighed her i mit hotelværelse. Jeg kan ikke skaffe mig oplysninger noget sted fra; thi over al jorden er postgangen mellem de forskellige lande afbrudt eller knægtet ved censur. Hver enkelt af os lever så isoleret som folk for hundrede år siden, før dampskib og jernbane og post og flyvemaskine var opfundet. Af hele min fortid fører jeg altså ikke andet med mig end det, jeg bærer bag mit pandeben. Alt andet er i dette øjeblik uopnåeligt eller gået tabt for mig. Men – vor generation har grundigt lært den gode kunst ikke at sørge over det tabte, og måske kan manglen på dokumenterings- og detailleringsmateriale ligefrem blive en vinding for denne bog. Jeg betragter nemlig ikke hukommelsen som en funktion, der bare tilfældigvis holder *noget* fast og tilfældigvis taber *noget andet*, men derimod som en bevidst ordnende og klogt vragende kraft. Alt det, man glemmer fra sit eget liv, er forlængst af et indre instinkt dømt til at skulle glemmes. Kun det, der hæver sig i erindringen, har krav på at bevares til fordel for andre. Tal og vælg da, I erindringer, i mit sted! Og giv i det mindste en afglans af mit liv, inden det synker ned i mørket!

GOETHE   *Still und eng und ruhig auferzogen*
(i digt »An Lottchen«, *Wirft man uns auf einmal in die Welt,*
1775):   *Uns umspülen hunderttausend Wogen,*
                                 Alles reizt uns, mancherlei gefällt,
                                 Mancherlei verdriesst uns, und von Stund zu
                                 Stunden
                                 Schwankt das leichtunruhige Gefühl;
                                 Wir empfinden, und was wir empfunden
                                 Spült hinweg das bunte Weltgewühl.

Tryghedens verden

Når jeg skal prøve at finde en brugelig formel for tiden før den første verdenskrig, det tidsrum, jeg voksede op i, så håber jeg at være mest prægnant, når jeg siger: det var tryghedens gyldne tidsalder.

I vort næsten tusindårige østrigske monarki syntes alt bygget på det varige, og staten selv syntes den sikreste garant for denne bestandighed. De rettigheder, den garanterede sine borgere, var tilsikret dem af parlamentet, folkets frit valgte repræsentation, og enhver pligt var nøje afgrænset. Vor valuta, den østrigske krone, cirkulerede i blanke guldstykker og godtgjorde derved sin uforanderlighed. Enhver vidste, hvor meget han ejede, og hvor meget der tilkom ham; han vidste, hvad der var tilladt, og hvad der var forbudt. Alt havde sin norm, sit mål, sin vægt. Ejeren af en formue kunne nøjagtigt udregne, hvor meget den vilde indbringe ham i renter om året; embedsmanden og officeren kunne i sin kalender pålideligt fastslå, i hvilket år han ville avancere, og hvornår han ville blive pensioneret. Enhver familie havde sit bestemte budget; den vidste, hvor meget den skulle bruge til bolig og mad, til ferier og selskabelighed; ved siden heraf var uvægerligt et mindre beløb omhyggeligt stillet til rådighed for uforudsete udgifter, sygdom og læge. Den, der ejede et hus, betragtede det som et sikkert hjemsted for børn og børnebørn; gård og forretning nedarvedes fra slægt til slægt; endnu mens et spædbarn lå i vuggen, henlagde man i sparebøssen eller indsatte i sparekassen en første obol til brug på livsvejen, en lille »reserve« for fremtiden. I dette vidtstrakte rige stod alting fast og urokkeligt på sit sted, og på højeste sted stod den gamle kejser. Skulle det ske, at han

døde, så vidste man (eller mente man at vide), at en anden ville komme i hans sted, men intet af den grund blive ændret i den veludtænkte orden. Absolut ingen troede på krige, revolutioner eller omvæltninger. Alt radikalt og voldsomt syntes på forhånd umuligt i denne fornuftens tidsalder.

Denne fornemmelse af sikkerhed var millioners efterstræbelsesværdige eje, var det fælles livsideal. Kun sammen med denne tryghed regnedes livet for værd at leve, og videre og videre kredse krævede deres del af dette kostbare gode. Fra først af var det kun de besiddende, der nød dette fortrin; men lidt efter lidt trængte de brede masser sig frem. Tryghedens århundrede blev forsikringsvæsenets gyldne tid. Man forsikrede hus og hjem mod indbrud og ildsvåde, sin jord mod hagl og uvejrsskader, sit legeme mod sygdom og ulykkestilfælde; man købte sig livrente med henblik på alderdommen, og sin lille datter i vuggen skænkede man en police på fremtidig medgift. Til sidst organiserede arbejderne sig og erobrede normaliseret løn og sygekasser; tjenere og tjenestepiger opsparede sig en aldersforsikring og indbetalte forud i en begravelseskasse beløbet til egen jordefærd. Kun den, der ubekymret kunne se fremtiden i møde, nød veltilpas nutiden.

I denne tillid til, at man kunne gardere sit liv indtil sidste sprække mod ethvert indbrud af skæbnen, lå der trods al soliditet og beskedenhed i livsopfattelsen en stor og farlig indbildskhed. Det nittende århundrede var ud af liberalistisk idealisme ærligt overbevist om at være på den lige og ufejlbarlige vej mod »den bedste af alle verdener«. Med foragt så' man ned på tidligere epoker med deres krige, revolter og hungerkriser som på tidsrum, da menneskene endnu var umyndige og ikke tilstrækkelige oplyste; – men nu var det kun et spørgsmål om årtier, inden den sidste rest af ondskab og vold ville være endelig overvundet. Denne tro på det uafbrudte og uopholdelige »fremskridt« havde for hin tidsalder ligefrem en religions styrke i sig; man troede allerede mere på dette »fremskridt« end på Bibelen, og man mente, det var uomstødeligt bevist gennem de nye vidundere i videnskab og teknik, som hver dag bragte med sig. Faktisk var slutningen af dette fredens århundrede en opgangens tid, en hurtigere og hurtigere, en mere og mere synlig, en mere og mere mangfoldig opgangens tid. I stedet for fortidens triste gadebelysning flammede nu elektriske lamper om nætterne; fra strøggaderne forplantede butikkerne deres forføriske moderne glans til forstæderne; takket være telefonen var mennesket nu i stand til at tale med sit medmenneske i det fjerne; i vogne uden hest kunne han flyve af

sted med nye grader af hastighed, og hans gamle ikarusdrøm var gået i opfyldelse: han kunne svinge sig op i luften. Luksus og komfort trængte fra de fornemme hjem ned i de mere borgerlige: man behøvede ikke mere at hente vand fra brønden eller porten, man behøvede ikke mere møjsommeligt at tænde ild på komfuret; hygiejnen fik udbredelse, snavset forsvandt. Menneskene blev smukkere, stærkere, sundere nu, da sporten stålsatte legemeerne; sjældnere og sjældnere så' man krøblinger, vantrivninger og lemlæstede på gaderne, – og alle disse under havde videnskaben fuldbragt, videnskaben, fremskridtets ærkeengel! Også på det sociale område gik det fremad: fra år til år tildeltes der individet nye rettigheder; loven blev håndhævet mildere og mere human, og selv problemernes problem: fattigdommen i de store masser syntes ikke mere ubetvingeligt. Man tildelte bredere og bredere kredse valgretten og derved muligheden for på lovlig vis at forsvare deres interesser; professorer og sociologer kappedes om at gøre proletariats levemåde sundere og til og med lykkeligere – var det da noget under, at dette århundrede soled sig i sine egne præstationer og kun betragtede hvert vel afsluttet årti som indledning til noget endnu bedre? På tilbagefald til barbariet såsom krige mellem Europas folk troede man lige så lidt som på hekse og gengangere; vore fædre var stædigt og vedvarende gennemtrængt af troen på den usvigeligt bindende kraft, som indeholdtes i tolerance og koncilians. De mente ærligt og redeligt, at alle grænser og divergenser mellem nationer og konfessioner lidt efter lidt ville glide over i et humanitetens fællesskab, og at derved de højeste goder: fred og sikkerhed ville blive den samlede menneskehed til del.

Det er ganske rimeligt, at vi mennesker af i dag, som for længst har strøget ord som »sikkerhed« og »tryghed« af vor ordbog som fantomer smiler ad hin idealistiske, men forblindede generations skønne illusioner om, at menneskehedens tekniske fremskridt nødvendigvis måtte have et lige så hurtigt moralsk opsving til følge. Vi, som i vort nye århundrede har lært ikke mere at lade os overraske ved noget udbrud af kollektiv bestialitet; vi, der hver frembrydende dag venter os noget endnu mere skændigt end det, gårsdagen præsterede – vi er blevet betydeligt mere skeptiske med henblik på muligheden af, at mennesker lader sig opdrage moralsk. Vi nødtes til at give Freud ret, når han kun anså vor kultur og vor civilisation for en tynd skal, som hvert øjeblik kunne blive gennembrudt af underverdenens destruktive kræfter; vi har lidt efter lidt måttet vænne os til at leve uden

bund under fødderne, uden ret, uden frihed og uden tryghed. For vort eget jordelivs vedkommende har vi for længst fornægtet vore fædres religion, deres tro på humanitetens raske og varige opsving; på det grusomste belærte, som vi er, syntes vi, at hin overilede optimisme er rent ud banal ansigt til ansigt med en katastrofe, der med ét eneste kast har slynget os tilbage bag om tusinde års humane bestræbelser. Men var det end kun illusion, så var det dog en ædel og vidunderlig illusion, vore fædre levede på og for, den var både menneskeligere og mere frugtbar end vore dages paroler. Og – trods al erkendelse og trods alle skuffelser er der noget i mig, der på mystisk vis stadig ikke kan løsrive sig fra den. Det, et menneske i sin barndom har optaget i sit blod af tidens luft, kan ikke udskilles igen. Trods alt, hvad nutidens dage smælder mig ind i ørene, og trods alt, hvad jeg selv og utallige lidelsesfæller har oplevet af prøvelser og fornedrelse, – jeg formår ikke helt at fornægte min ungdoms tro på, at det igen en gang skal gå opad trods alt. Selv fra den afgrund af gru, hvori vi nu halvblinde famler omkring med brudt og søndret sjæl, kaster jeg atter og atter blikket op mod hine gamle stjernebilleder, der strålede over min barndoms jord, og jeg trøster mig med den arvede tillid til, at dette tilbagefald engang vil vise sig kun at have været et interregnum i den evige fremskridtets rytme.

Nu, da det mægtige uvejr har slået hin tryghedens verden i kvag, véd vi endelig og afgjort, at den kun var et drømmeslot. Alligevel – mine forældre boede i det som i et grundmuret stenhus. Ikke en eneste gang brød en storm eller blot en kold trækvind ind i deres varme, behagelige eksistens. Men de havde ganske vist også et særligt hegn om sig: de var velhavende folk, som med tiden blev rige og til og med meget rige, og det var noget, som i hine tider tættede såvel vindu som dør pålideligt. Deres tilværelsesform synes mig i den grad typisk for det såkaldte »gode jødiske borgerskab«, som har skænket wienerkulturen så væsentlige værdier og til tak derfor blev fuldstændig udryddet, at jeg ved at berette om deres magelige og lydløse tilværelse egentlig fortæller noget upersonligt; thi sådan som mine forældre levede ti tusinde eller tyve tusinde familier i Wien i hint de trygge værdiers århundrede.

Min faders familie stammer fra Mähren. De jødiske menigheder i de små landlige flækker i Mähren levede i bedste forståelse med bønderne og småborgerne; på grund af dette gode forhold havde de slet ikke noget af den trykkethed og den smidige, utålmodige fremfusen, der er karakteristisk for

de galiziske jøder. De var gjort stærke og støtte af livet på landet, og de skred sikre og sindige hen over deres agre som deres hjemstavns andre bønder. De havde tidligt frigjort sig for det ortodoks religiøse, de var lidenskabelige tilhængere af tidens tro på »fremskridtet«, og de leverede i liberalismens politiske æra højt agtede rigsdagsmænd. Når de flyttede fra hjemstavnen til Wien, tilpassede de sig forbløffende hurtigt den højere kultursfære, og deres personlige opsving forbandt sig organisk med tidens almindelige opgang. Også i denne form for overgang var vor familie helt igennem typisk. Min farfader havde solgt manufakturvarer. Da begyndte i århundredets anden halvdel industrikonjunkturen i Østrig. De fra England indførte mekaniske vævestole og spindemaskiner medførte ved rationel drift en uhyre prisbillighed i forhold til det gamle og gængse håndvæveri, og på grund af deres kommercielle skarpsyn og internationale overblik var de jødiske købmænd de første i Østrig, der indså det nødvendige og frugtbare i, at man omstillede sig til fabriksdrift. Som regel kun med beskeden kapital indrettede de nogle hastigt improviserede fabrikker, der i begyndelsen bare dreves ved vandkraft, men efterhånden blev til den mægtige, bøhmiske tekstilindustri, der beherskede hele Østrig og Balkan. Medens altså min farfader som typisk repræsentant for den forudgående epoke kun havde tjent mellemhandelen med færdigprodukter, gik allerede min fader resolut over til den ny tid, idet han i sit tredivte leveår grundlagde et lille væveri, som han så i årenes løb langsomt og forsigtigt udbyggede til et stateligt foretagende.

At man trods fristende konjunkturer kun foretog en sådan udvidelse langsomt og forsigtigt var noget, der fuldkomment svarede til tiden. Desuden svarede det i særlig grad til min faders tilbageholdende og absolut ugrådige natur. Sin tidsalders »Safety first«-tro havde han i blodet; det var for ham væsentligere at eje et »solidt« – også et af tidens yndlingsord – foretagende med egen kapitalkraft end et foretagende, der blev udbygget til det overdimensionale gennem bankkreditter eller hypoteker. Hans eneste stolthed i livet var, at ingen nogensinde havde fundet hans navn på et gældsbevis eller en veksler, og at han altid kun havde stået på sin banks kreditside – banken var selvfølgelig den solideste tænkelige: Rothschildbanken, kreditanstalten. Enhver fortjeneste, der var forbundet med blot den mindste skygge af risiko, var ham imod, og hele sit liv igennem deltog han aldrig i nogen fremmed forretning. Når han med tiden blev rigere og bestandig rigere, skyldtes dette på ingen måde forvovne

spekulationer eller særligt vidsynede dispositioner, men det, at han forstod at tilpasse sig hin forsigtige tids almindelige metode: bestandig kun at bruge en beskeden del af indtægten og som følge heraf år for år at føje et større og større beløb til kapitalen. Som de fleste andre af hans generation ville min fader have betragtet enhver som en fordægtig ødeland, der ubekymret forbrugte halvdelen af sin indtægt, uden »at tænke på fremtiden« – også dette var et stående udtryk i hin tryghedens tid. I hine velstandens tider, hvor til og med staten ikke et øjeblik skænkede det en tanke at plyndre selv de største indtægter for mere end et par procent i skat, og hvor på den anden side stats- og industriværdierne gav høje renter, – i hine velstandens tider betød – på grund af den stadige henlæggen af overskuddet – det at blive rigere og rigere egentlig kun en passiv ydelse fra de velhavendes side. Og denne passive ydelse lønnede sig; man var endnu ikke nået til, at den sparsommelige – som i inflationens tid – blev bestjålet og den solide snydt; det var tværtimod netop de mest tålmodige og ikke-spekulanterne, der tog den største gevinst.

Takket være denne tilpasning til sin tids almindelige system kunne min fader allerede i sit halvtredsindstyvende leveår gælde for en selv efter international målestok meget formuende mand. Men vor families levemåde holdt kun yderst tøvende trit med formuens stadig hurtigere stigen. Lidt efter lidt tillod man sig vel små luksuøse friheder såsom at flytte fra en mindre lejlighed over i en større, at holde en hyrevogn til forårseftermiddagene og at rejse på anden klasse med sovevogn, – men min fader skulle blive halvtreds år gammel, før han tillod sig at rejse en måned om vinteren til Nice med moder. I det store hele forblev grundindstillingen: at nyde sin rigdom ved at have den og ikke ved at vise den – uforandret; selv som millionær røg min fader aldrig importerede cigarer, men den enkle, hjemlige Trabucu – ligesom kejser Franz Joseph sin billige Virginiacigar, og når han spillede kort, drejede det sig altid kun om ganske små indsatser. Ubøjelig holdt han fast ved sin tilbageholdende, magelige og diskrete livsførelse. Skønt han var langt mere præsentabel og dannet end de fleste af sine kollegaer – således spillede han udmærket klaver, talte engelsk og fransk og skrev en klar og tydelig hånd – unddrog han sig stædigt enhver æresbevisning og ethvert æreshverv; hele sit liv igennem hverken efterstræbte eller modtog han nogen titel eller værdighed, skønt sådant ofte blev tilbudt ham i hans egenskab af en storindustriens mand. Mere end enhver ydre form for ære betød for ham den hemmelige, stolte bevidsthed,

at han aldrig havde bedt nogen om noget, og at han aldrig havde gjort sig forpligtet til et »vil De ikke nok« eller »mange tak«.

Nu kommer der i ethvert menneskes liv uvægerligt et tidspunkt, hvor han i sit væsens billede påny møder sin egen fader. Det træk i mit væsen, der tenderer hen imod det private og anonyme i holdningen over for livet, begynder nu at udvikles stærkere i mig fra år til år, hvor meget det end står i modsætning til mit livskald, der på en vis måde under tvang gør både mit navn og min person offentlig. Men ud fra samme hemmelige stolthed som min fader har jeg altid afvist enhver form for ydre hædersbevisning. Jeg har aldrig taget imod nogen orden eller titel eller noget formandskab i nogen forening, og jeg har aldrig tilhørt noget akademi, nogen bestyrelse eller nogen jury; selv det at sidde bænket ved et festbord er mig en lidelse, og allerede ved tanken om at skulle ansøge nogen om noget får jeg tørre læber, endnu før jeg har fået udtalt det første ord, og det selv om min bøn fremføres for en andens skyld. Jeg ved, hvor utidssvarende slige hævninger er i en verden som vor, hvor man kun kan bevare sin frihed igennem list og flugt, og hvor, som fader Goethe viist sagde, »orden og titel mangt et puf afværge kan i trængslen«. Men det er min fader og hans hemmelige stolthed i mig, der tvinger mig tilbage, og jeg vover ikke at gøre modstand mod ham; thi ham skylder jeg det, som jeg måske anser for mit eneste sikre eje: Følelsen af indre frihed.

Min moder, hvis pigenavn var Brettauer, var af en anden og mere international oprindelse. Hun var født i Ancona i Syditalien, og hendes barndoms sprog var lige så vel italiensk som tysk; hver gang hun samtalede med sin moder eller søster om noget, som tyendet ikke skulle høre, skiftede hun om til italiensk. Risotto og de dengang endnu sjældne artiskokker såvel som de andre ejendommeligheder ved Sydens køkken var ting, jeg var fortrolig med fra min barndom, og når jeg senere besøgte Italien, følte jeg mig altid hjemme dér fra første time. Min moders familie var imidlertid på ingen måde italiensk, men bevidst international. Brettauerne, som oprindelig indehavde en bankforretning, havde tidligt – i lighed med de store jødiske bankierfamilier, men selvfølgelig i langt mindre format – spredt sig ud over verden. Udgangspunktet var Hohenems, en flække ved grænsen til Schweiz. Nogle drog til Sct. Gallen, andre til Paris og Wien, min morfader til Italien, en onkel til New York, og denne internationale kontakt gav dem mere politur og levemåde, større udsyn og desuden et vist familiehovmod. I denne familie fandtes ikke mere nogen småkøbmænd

eller mæglere, kun bankier'er, direktører, professorer, advokater og læger; alle talte de adskillige sprog, og jeg kan huske, at man hos min tante i Paris under måltidet med største selvfølgelighed slog fra det ene sprog over i det andet. Det var en familie, som omhyggeligt »holdt på sig selv«, og hændte det, at en ung pige fra en fattigere gren af slægten skulle giftes, skød den samlede familie en statelig medgift sammen, blot for at hindre, at hun skulle »gifte sig nedad«. Min fader respekteredes vel – han var jo storfabrikant –; men skønt min moder var forbundet med ham i det lykkeligste ægteskab, ville hun aldrig have tålt, at nogen af hans slægtninge havde stillet sig på linie med hendes. Denne stolthed, stoltheden over at stamme fra en »god« familie, var urokkelig hos alle Brettauerne, og når det i de senere år skete, at en af dem ville vise mig sin særlige velvilje, ytrede han nedladende: »Du er egentlig en ægte Brettauer«, som om han dermed anerkendende ville sige: »Du slægter nu engang heldigvis til den rigtige side«.

Allerede som børn både moredes og foragedes min broder og jeg over denne art adel, som mange jødiske familier tillagde sig selv af egen magtfuldkommenhed. Atter og atter fik vi at høre, at disse og hine folk var henholdsvis »fine« og »ikke fine«; fik vi en ny kammerat, blev det undersøgt, om han var af »god« familie, og indtil sidste led blev såvel slægtskabets som formuens oprindelse og kilde underkastet prøvelse. Denne klassificeren, som egentlig dannede det stående hovedtema i enhver samtale i familiens skød og ved selskaber, forekom os den gang højst latterlig og snobbet, da det jo dog for alle jødiske familiers vedkommende kun drejer sig om den forskel: om de kom ud af en og samme jødiske ghetto for halvtreds eller for hundrede år siden. Først langt senere blev jeg klar over, at dette begreb: »den gode familie«, der syntes os drenge et kunstigt pseudoaristokratis parodiske farce, udtrykker en af de inderste og mest hemmelighedsfulde tendenser i det jødiske sind. Det er en meget udbredt opfattelse, at det: at blive rig er det jødiske menneskes egentlige og typiske livsmål. Intet er mere forkert. Det: at blive rig betyder for jøden kun et mellemstadium, et middel til at nå det sande mål, og på ingen måde det virkelige mål. Jødens egentlige og dybeste ønske og immanente ideal er det: at kunne svinge sig op til åndsniveauet og et højere kulturelt samfundslag. Allerede hos de ortodokse østjøder, hvor hele racens svagheder og positive træk er mere fremtrædende, finder denne stræbens overmagt over det blot materielle plastisk udtryk: den fromme og den bibelkyndige gælder tusind gange mere inden for menigheden end den rige: selv den mest formuende

mand vil hellere give sin datter til et ludfattigt åndsmenneske end til en købmand. Denne sætten det åndelige i højsædet præger i lige grad og på samme måde alle stænder blandt jøderne; selv den fattigste kolportør, som slæber sine pakker gennem vind og vejr, vil arbejde hen på at kunne lade i det mindste én søn studere under de tungeste ofre, og det betragtes som en hæderstitel for hele familien, om der er en i familien, som tydeligt gælder noget inden for åndsverdenen, en gymnasielærer, en videnskabsmand eller en musiker, som om han ved sine ydelser adlede alle i slægten. Der er noget i jøden, der ubevidst søger at slippe bort fra alt moralsk tvivlsomt, alt modbydeligt, småt og åndløst, som hæfter ved handel og alt blot forretningsmæssigt, og at løfte sig til det åndeliges renere og mammonløse sfære, som om man – for at tale med Wagner – ville løse sig selv og hele sin race fra pengenes forbandelse. Derfor er det næsten også altid tilfældet inden for jødedommen, at higen efter rigdom udslukkes efter to, højst tre generationer, og netop inden for de mægtigste dynastier finder man som regel, at sønnerne er uvillige til at overtage deres fædres banker og fabrikker og udvidede og solide forretninger. Det er ikke noget tilfælde, at en Lord Rothschild blev ornitolog, en Warburg kunsthistoriker, en Cassirer filosof og en Sassoon digter; alle adlød de samme ubevidste drift til at befri sig fra det, som har indsnævret jødedommen: den blotte og bare kolde tjenen penge, og måske udtrykkes deri desuden den hemmelige længsel efter dette: gennem flugt ind i åndslivet at gå fra det rent jødiske op i det almenneskelige. En »god« familie betyder altså mere end det blot sociale, som den tilkender sig selv ved denne betegnelse; der menes med ordet en form for det jødiske, som ved tilpasning til en anden kultur – om muligt en universal kultur – har gjort sig fri af alle de defekter og småligheder og forsnævringer, som ghettoen påtvang jøderne, – eller som i det mindste har begyndt at frigøre sig. At denne flugt ind i åndslivet så ved en uforholdsmæssig overfyldning af de intellektuelle kald er blevet lige så skæbnesvanger for jøderne som forud indsnævringen i det rent materielle var det, – ja, det hører ganske vist til den jødiske skæbnes evige paradokser.

Nu var trangen til kulturelt liv næppe i nogen europæisk by så lidenskabelig som i Wien. Netop fordi monarkiet og fordi Østrig århundreder igennem hverken havde haft særlige politiske ambitioner eller havde haft særlig strålende resultater i sine militære aktioner, havde den nationale stolthed koncentreret sig i ønsket om kunstnerisk førerstilling. Det gamle

Habsburgerrige, som engang havde behersket Europa, havde for længst mistet nogle af sine vigtigste og mest værdifulde provinser – tyske og italienske, flamske og wallonske; men hovedstaden, hoffets faste borg og den tusindårige traditions vogter – den var forblevet uantastet i sin gamle strålende pragt. Romerne havde lagt de første sten til denne by som et castrum, en forpost til værn for den latinske civilisation mod barbarerne, og mere end tusind år efter var osmannernes fremstormen mod vesterlandene blevet knust mod disse mure. Her havde nibelungernes togt fundet sted, herfra havde musikkens udødelige syvstjerne strålet ud over verden: Gluck, Haydn, Mozart, Beethoven, Schubert, Brahms og Johan Strauss. Her var alle den europæiske kulturs strømme løbet sammen; ved hoffet, i adelen og i folket var det tyske blodsforbundet med det slaviske, det ungarske, det spanske, det italienske, det franske og det flamske, og det egentlig geniale ved denne musikkens by bestod deri, at den formåede at opløse alle disse kontraster harmonisk i noget nyt og egenartet: det østrigske, det wienske. Villig til at optage i sig og begavet med en særlig modtagelighedens sans, som den var, drog denne by de mest uensartede kræfter til sig og spændte, mildnede, beroligede dem; det var dejligt at leve her i denne atmosfære af åndelig koncilians, og ubevidst blev enhver borger i denne by opdraget til det internationale og kosmopolitiske, til verdensborger.

Denne indføjningens og tilpasningens kunst, denne de fine og musikalske overganges kunst, den sås allerede tydeligt i det ydre bybillede. Byen var vokset langsomt gennem århundreder, den havde organisk udviklet sig fra den indre kerne udefter, den var nu med sine 2 millioner folkerig nok til at yde al en storbys luksus og mangfoldighed, og dog var den ikke så overdimensional, at den blev revet løs fra naturen som London eller New York. Byens sidste huse spejlede sig i Donaus mægtige strøm eller så ud over den brede slette eller opløstes i marker eller haver, eller de klatrede over blide højdedrag op ad Alpernes sidste grønne, skovbevoksede udløbere; man mærkede næppe, hvor naturen holdt op, og hvor byen begyndte, det ene gik over i det andet uden modstand og modsigelse. Inden for murene kunne man fornemme, hvordan byen var vokset ligesom et træ, der sætter ringe; til erstatning for de gamle fæstningsvolde omsluttede Ringstrasse med dens festlige bygninger byens inderste, kostbare kærne. Herinde fortalte hoffets og adelens gamle paladser forstenet historie; her hos Lichnowsky'erne havde Beethoven spillet, her hos Esterhazy'erne havde Haydn været gæst, i det gamle universitet havde Haydns »Skabelsen«

lydt for første gang. Hofburg havde set generationer af kejsere, Schönbrunn Napoleon, i Stefansdomen havde kristenhedens forenede fyrster knælet i takkebøn for Europas frelse fra tyrkerne. Universitetet havde set utallige geniale videnskabsmænd inden for dets vægge. Ind imellem rejste den nye arkitektur sig stolt og prunkende med blinkende avenuer og lynende butikker. Men det gamle skændtes her lige så lidt med det nye som den hamrede sten med den uberørte natur. Det var vidunderligt at leve her i denne by, der gæstfrit optog alt fremmed, og som gerne åbnede sig for en; som i Paris var det her i denne lette, med munterhed bevingede luft mere naturligt at nyde livet end andre steder. Wien var, som man véd, en nydelseslysten by; – men hvad vil kultur sige, om ikke dette: at aflukke livets grove materie det fineste, det blideste, det subtileste, det har, gennem kunst og kærlighed? Man var i denne by feinschmecker i kulinarisk betydning, man lagde megen vægt på god vin, frisk, stærkt øl, fede melspiser og kager – men man var også fordringsfuld med hensyn til mere subtile nydelser. At musicere, danse, spille teater, konversere og opføre sig smagfuldt og tiltalende – det var noget, der her dyrkedes som en særlig kunst. Det var ikke det militære, ej heller det politiske eller det kommercielle, der var det fremherskende i den enkeltes liv eller i samfundshelheden; når en wienergennemsnitsborger om morgenen gennemløb sin avis, gjaldt hans første blik ikke verdensbegivenhederne eller diskussionerne i rigsdagen, men teatrets repertoire – noget, der havde en for andre byer ubegribelig stor betydning i det offentlige liv.

Det kejserlige teater, »Burgtheater«, var for wieneren og østrigeren mere end bare en scene, hvorpå man spillede stykker; det var den mikrokosmos, der afspejlede makrokosmos, det var det brogede genskær, som samfundet så sig selv i spejl i, det var den gode smags eneste rette »cortigiano«. Hofskuespilleren var for tilskueren mønstret på, hvordan man klædte sig, hvordan man trådte ind i et værelse, hvordan man konverserede, hvilke ord man som en mand af den gode smag havde lov at anvende, og hvilke man burde undgå. Scenen var ikke kun underholdning – den var en talende og plastisk vejviser til god opførsel og korrekt udtale, og som en helgenglorie ombølgede en respektens nimbus alt, hvad der havde blot den ringeste forbindelse med hofteatret. Landets ministerpræsident eller den rigeste magnat kunne færdes gennem gaderne i Wien, uden at nogen vendte sig om efter ham; men en hofskuespiller eller operasangerinde blev genkendt af alle butiksekspeditricer og droskekuske. Alle vi drenge samlede på deres

autografer, og stolte fortalte vi hinanden det, når vi havde mødt en af dem på gaden, og denne næsten religiøse persondyrkelse gik så vidt, at den endog overførtes på omgivelser og tilbehør: Sonnenthals frisør og Josef Kainz' kusk var personer, man omfattede med respekt og hemmeligt misundte, og unge lapse pralede med, at de havde samme skrædder som storhederne. En stor skuespillers jubilæum eller begravelse blev til en national begivenhed, som overskyggede alle politiske tildragelser. Enhver wiener-digters højeste drøm var at blive opført på Burgteatret, fordi det betød en slags ridderslag for livet og desuden en række hædersbevisninger som fast friplads i teatret og indbydelse til alle officielle foranstaltninger – man var derigennem blevet gæst i et kejserligt hus. Jeg mindes endnu den højtidelige måde, hvorpå min egen optagelse og ophøjelse fandt sted. Om formiddagen kaldte Burgteatrets chef mig op til sig på kontoret for at lykønske mig og meddele mig, at mit drama var blevet antaget af teatret, og da jeg kom hjem ud på eftermiddagen, fandt jeg dér hans visitkort. Han havde aflagt mig, den seksogtyveårige, en formel genvisit, alene ved antagelse af stykket var jeg blevet digter for den kejserlige scene og dermed en »gentleman«, som chefen ved en kejserlig institution havde at behandle på lige fod. Og hvad der skete inden for teatret var noget, der indirekte berørte hver enkelt borger, selv den, der overhovedet ikke havde nogen direkte berøring dermed. Jeg husker således fra min tidligste ungdom, at vores kokkepige en dag kom styrrende ind i stuen med tårer i øjnene: hun havde lige fået at vide, at Charlotte Wolter, Burgteatrets berømteste kvindelige kraft, var død. Det groteske ved denne tøjlesløse sorg bestod naturligvis deri, at denne gamle og på det nærmeste analfabetiske kokkepige ikke een eneste gang selv havde været i det fornemme Burgteater og hverken havde set fru Wolter på scenen eller i privatlivet; men det var nu engang sådan i Wien, at en stor national skuespillerinde i den grad hørte til byens fælleseje, at selv den mest udelagtige person følte hendes død som en katastrofe. Ethvert tab af en yndet sanger eller kunstner forvandlede sig uopholdeligt til nationalsorg. Da det »gamle« Burgteater, hvor Mozarts »Figaros Bryllup« havde lydt for første gang, demoleredes, var alle Wiens honoratiores højtideligt og grebne som til en begravelse forsamlede i lokalerne, og næppe var tæppet faldet, før alle styrtede op på scenen for dog i det mindste at hjemføre som relikvie en lille splint af de brædder, deres elskede kunstnere havde optrådt på, og i snese af borgerlige hjem kunne man endnu årtier efter se disse uanselige træsplinter opbevarede i kostbare

kassetter – som splinter af det hellige kors i kirkerne. – Vi unge opførte os ikke stort fornuftigere, dengang den såkaldte Bösendorfer Sal blev revet ned. I og for sig var denne lille koncertsal, der udelukkende var forbeholdt kammermusik, et ganske ubetydeligt og ukunstnerisk bygningsværk – det havde tidligere været fyrst Lichtensteins rideskole –, og det var uden nogen form for pragt blot ved en træbeklædning tilpasset til musikalske formål. Men denne sal havde en gammel violins resonans, og den var et helligt sted for musikkens elskere, fordi Chopin og Brahms, Liszt og Rubinstein havde givet koncerter dér, og fordi mange af de berømte kvartetter havde lydt dér for første gang. Og nu skulle den vige for en ny og verdslig bygning! Det var ufatteligt for os, der dér havde oplevet uforglemmelige timer. Rosékvartetten spillede Beethoven herligere end nogensinde, og da de sidste toner døde hen, var der ikke een, der forlod sin plads. Vi larmede og applauderede, og kvinder hulkede af bevægelse. Ingen ville begribe, at der her var tale om en sigen farvel. Man slukkede lysene i salen for at få jaget os ud. Ikke een af de 4-500 fanatikere veg fra sin plads. Vi blev siddende en halv, ja en hel time, som om vi ved vor forbliven kunne trumfe igennem, at det gamle, ærværdige rum blev reddet. – Og hvor kæmpede vi studenter ikke gennem demonstrationer og petitioner og artikler for, at Beethovens dødshus ikke skulle demoleres! Hvert enkelt af disse historiske huse i Wien var som et stykke sjæl, man rev ud af livet på os.

Denne fanatisme for kunsten og i første række for teatrets kunst beherskede i Wien alle stænder. I sig selv var Wien ved sin hundredårige tradition egentlig en tydeligt lagdelt og samtidig – som jeg selv en gang har udtrykt det – vidunderligt instrumenteret by. Dirigentpodiets indehaver var stadig kejserhuset. Den kejserlige borg var centrum, ikke blot i rumlig forstand, men også i kulturel: Monarkiet stod over nationen. Omkring denne borg dannede den østrigske, polske, tjekkiske og ungarske højadels palæer på en vis måde borgvolden. Så kom det »gode selskab«, de fine kredse, bestående af lavadelen, de højere embedsklasser, industrien og de »gamle familier«. Længere nede fulgte småborgerskabet og endelig proletariatet. Alle disse samfundslag boede hver på sit byområde, ja endog i egne bydistrikter: Højadelen i paladserne inde i bykernen, diplomatiet i 3. distrikt, industrien og købmandsskabet i nærheden af Ringstrasse, småborgerne i de indre distrikter – fra 2. til 9. distrikt –, og proletariatet i de ydre områder; men alle mødtes de i teatret og ved de store fester, f. eks. ved blomsterkorsoen i Prateren, hvor henved tre hundrede tusinde mennesker

begejstret tiljubede samfundets »øverste titusinde« i deres prægtigt smykkede vogne. I Wien blev alt, hvad der frembød farve og musik, taget som anledning til fest: religiøse optog som Fronleichnamsfesten, militærparaderne og »Burgmusiken«. Selv begravelser fik begejstret tilstrømning, og enhver ægte wiener satte en ære i engang at blive »et smukt lig« med pragtfuldt udstyr og stort følge – den ægte wiener forvandlede selv døden til en øjenlyst for sine medborgere. I denne modtagelighed for alt farverigt, klangfuldt og festligt, i glæden ved alt, der havde skuespils karakter som en livets spil- eller spejlform – ligegyldig om det var på scenen eller i den rumlige virkelighed – var den hele by enig.

Denne wienernes »teatergalskab«, der jo ofte kunne udarte til det groteske – f. eks. når det drejede sig om at snuse efter yndlingenes privatliv til mindste enkelthed – var det jo let nok at spotte over, og for en del må man vel faktisk tilskrive denne overdrivelse af den æstetiske nydelse vor kendte østrigske indolence i politisk henseende og vor underlegenhed i det samfundsøkonomiske over for det resolute tyske naborige. Men kulturelt set frembragte denne overvurdering af tildragelserne på det kunstneriske felt noget enestående: først en ganske usædvanlig ærbødighed for enhver kunstnerisk ydelse, derpå – gennem århundredlang træning – en indsigt og smagssikkerhed uden lige og derfor igen til sidst et enestående højt niveau på alle kulturelle felter. En kunstner føler sig altid bedst tilpas og mest inspireret dér, hvor han skattes og måske endog overvurderes. Kunsten når altid højdepunktet dér, hvor den bliver et helt folks livsanliggende. Og ligesom på renæssancens tid malerne droges til Firenze og Rom og dér opdroges til storhed, fordi de alle følte, at de i stadig kappestrid for øjnene af hele borgerskabet uafbrudt var forpligtet til at overgå de andre og sig selv, – således vidste også musikerne og skuespillerne i Wien, hvor stor betydning Wiens borgere tillagde dem. I Wiener Operaen og i Burgteatret blev intet overset: forekom en falsk tone, blev den øjeblikkelig bemærket, og enhver forkert indsats og enhver forkortelse blev dadlet, og denne kontrol udøvedes ikke bare ved premièrerne og af de professionelle anmeldere, men dag for dag af det samlede publikum, hvis øre var skærpet og forfinet gennem vågen og vedvarende kritisk sammenligning. Medens alt det, der vedrørte det politiske, det administrative og det moralske, gik så temmelig gemytligt til, og man på godmodig vis var ret ligegyldig over for alle former for sløseri og eftergivende og tolerant over for mindre anstød, gaves der ingen pardon, når talen var om det æstetiske – her drejede det sig

om stadens ære! Det forlangtes af enhver sanger eller skuespiller, at han gjorde sit yderste – ellers var han fortabt. Det var dejligt at være en wienernes yndling; men det var ikke så let at blive ved med at være det. Faldt man af på det, blev det ikke tilgivet. Men det var noget, man vidste forud, og bevidstheden om, at man blev overvåget bestandigt og ubarmhjertigt, var just det, der aflokkede hver kunstner hans yderste, og som gav helheden dens vidunderligt høje niveau. Hver eneste af os tog en streng og ubønhørlig målestok for kunstnerisk fremstilling med sig ud i livet som en ungdommens arv og skat. Den, der én gang har fornemmet jernhård disciplin indtil mindste detaille i Operaen under Gustav Mahlers ledelse og patetisk kraft med akribi som noget, der er ganske selvfølgeligt forbundet, – han bliver senere kun sjældent helt tilfredsstillet af en musikalsk eller scenisk fremstilling. Men derigennem har vi også lært at være strenge over for os selv ved frembringelsen af ethvert kunstnerisk produkt; vi holdt og holder os endnu et kunstnerisk niveau og ideal for øje som et mønster, hvis lige opdragelsen kun skænker de færreste steder i verden. Men denne viden besked med den rigtige rytme og det rigtige »schwung« gik dybt ned i folket. Selv den jævne borger, der sad og nød sin »Heuriger«-vin, forlangte, at kapellets musik skulle være lige så god som værtens vin, og i Prateren vidste det brede folk præcis, hvilket militærkapel der havde mest appel over sig, om det var »Deutschmeister«ne eller ungarene; når man boede i Wien, fik man nu engang følelsen for rytme i sig ligesom gennem luften. Og på samme måde som musikaliteten for vi forfatteres vedkommende gav sig udtryk i en særlig omhyggeligt udformet prosastil, trængte hos borgerne taktfølelsen ind i selskabslivet og det daglige liv. En wiener uden kunstsans og formglæde var utænkelig i det såkaldte »gode selskab«; men selv i de lavere klasser tog den ringeste et vist instinkt for skønhed med ind i sit liv bare fra landskabet alene og den menneskeligt muntre luft omkring ham. Uden denne kærlighed til kulturen, uden denne på én gang nydende og kritiske sans for denne livets helligste luksus – var man ingen rigtig wiener.

Nu er for jøderne tilpasning til det folks eller lands milieu, i hvilket de lever, ikke blot en sikkerhedsforanstaltning, men et dybt indre behov. Deres længsel efter en hjemstavn, efter ro, hvile, tryghed og ufremmedhed driver dem til lidenskabelig forbindelse med deres omgivelseres kultur. Og bortset fra Spanien i det 15. århundrede var der næppe noget land, hvor en sådan tilknytning fandt sted på mere lykkelig og frugtbar vis end i Østrig. De

havde været bosat i kejserstaden i over to hundrede år, og de mødte her et sorgløst og stort set fordrageligt folk, der neden under den tilsyneladende overfladiske form besad det samme instinkt for de åndelige og æstetiske værdier, der var dem selv så vigtige. Og de mødte i Wien mere endnu: de fandt en personlig opgave, der ventede dem.

I løbet af det sidste århundrede havde omsorgen for kunsten i Østrig mistet de gamle traditionelle vogtere og mæcener: Kejserhuset og aristokratiet. I det 18. århundrede havde Maria Theresia ladet sine døtre undervise af Gluck i musik, Joseph II havde som kender diskuteret Mozarts operaer med mesteren selv, og Leopold III havde selv komponeret; – men de senere kejsere, Franz II og Ferdinand havde ingen som helst interesse for det kunstneriske, og vor egen kejser, Franz Joseph, der i sine firs leveår aldrig havde læst eller så meget som taget en bog i hånden med undtagelse af hær-ranglisten, afslørede sågar udtalt antipati mod musik. Også højadelen havde opgivet sin fordums protektorstilling. De glørværdige tider var forbi, da Esterhazy'erne så' en Haydn som gæst i deres hjem, og da familierne Lobkowitz og Kinsky og Waldstein kappedes om at foranstalte førsteopførelser af Beethoven i deres palæer, og da en grevinde Thun kastede sig på knæ for det store geni med bøn om, at han dog ikke ville trække sin »Fidelio« tilbage fra Operaen. Allerede Wagner, Brahms, Johann Strauss og Hugo Wolf fandt ikke den ringeste støtte hos højadelens folk; borgerskabet måtte gå i brechen for at holde de filharmoniske koncerter oppe på den gamle højde og for at muliggøre en eksistens for malerne og billedhuggerne, og det var netop det jødiske borgerskabs stolthed og ærgerrighed, at det her kunne virke med i første række til at opretholde wienerkulturens gamle, strålende ry. Jøderne havde altid elsket denne by og havde af deres inderste sjæl fundet sig til rette i den; men først gennem deres kærlighed til wienerkunsten følte de, at de var blevet helt ud hjemstavsberettigede og sande wienere. Ellers udøvede de i grunden kun ringe indflydelse i det offentlige liv. Det kejserlige hus' glans stillede enhver privat rigdom i skygge, i statsledelsen var de høje stillinger på arvede hænder, diplomatiet var forbeholdt aristokratiet, hæren og de højere embedsstillinger de gamle familier – og jøderne prøvede heller slet ikke på ærgerrigt at trænge ind i disse privilegerede kredse. Med taktfølelse respekterede de disse traditionelle forrettigheder som noget selvfølgeligt. Jeg kan f. eks. huske, at min fader hele sit liv igennem undgik at spise på Sacher, og det ikke af sparsommelighed – thi økonomisk set var forskellen

mellem Sacher og de andre store hoteller latterlig ringe – men ud fra omtalte naturlige fornemmelse af distance: det ville have været ham pinligt og have forekommet ham utilbørligt, om han var kommet til at sidde bord om bord med en prins Schwarzenberg eller en Lobkowitz. Alene over for kunsten følte alle wienere, at de havde samme rettigheder, fordi kærlighed til kunst i Wien gjaldt for at være borgerpligt, og umålelig er den andel, det jødiske borgerskab har haft i wienerkulturen ved at understøtte og fremme den. Jøderne var det egentlige publikum, de fyldte teatrene og koncertlokalerne; det var dem, der købte bøgerne og billederne og besøgte udstillingerne, og med deres mere bevægelige og af tradition mindre tyngede forstand blev de først og fremmest alt nyts fødselshjælpere og forkæmpere. Næsten alle store kunstsamlinger i det 19. århundrede havde de givet skikkelse, næsten alle kunstneriske eksperimenter muliggjordes kun gennem dem. Takket være den indolence, der udvistes af hoffet, aristokratiet og de kristne millionærer, som hellere dyrkede hestestalde og jagter end kunsten, ville Wien uden det jødiske bourgeois stadig stimulerende interesse kunstnerisk set have stået tilbage for Berlin i samme grad, som Østrig politisk set var bagud for det tyske rige. Den, der i Wien ville sætte noget nyt igennem, og den, der som gæst udefra søgte forståelse og et publikum i Wien, var henvist til dette jødiske borgerskab; da det een eneste uigenkaldelig gang i den antisemitiske tid blev forsøgt at grundlægge et såkaldt »nationalt« teater, indfandt der sig hverken forfattere eller skuespillere eller et publikum. Efter få måneders forløb brød det »nationale teater« ynkeligt sammen, og just dette eksempel viste for første gang klart og tydeligt, at ni tiendedel af det, verden hyldede som det 19. århundredes wienerkultur, var en kultur, som fremmedes og næredes af Wiens jøder – om det da ikke ligefrem var dem, der havde skabt den.

Thi netop i de senere år var dens jøder blevet kunstnerisk produktive – i lighed med Spanien i sin tid før dets lige så tragiske undergang –; dette dog ingenlunde på nogen specifik jødisk måde, men derved, at de ved en slags mirakuløs indlevelse gav det østrigske, det wienske det mest intensive udtryk: Goldmark, Gustav Mahler og Schönberg blev internationale skikkelser i den skabende musik, Oscar Strauss, Leo Fall og Kalmán førte valsen og operetten til ny blomstring, Hofmannsthal, Arthur Schnitzler, Beer-Hofmann og Peter Altenberg gav wiener-litteraturen en europæisk rang, som den ikke engang havde haft under Grillparzer og Stifter; Sonnenthal og Max Reinhardt fornyede teaterbyens ry over hele jorden, og

Freud og videnskabens store kapaciteter drog blikkene mod det fra gammel tid så berømte universitet – overalt, som lærde, virtuoser, malere, regissører, arkitekter og journalister, hævdede de ubestridt høje og højeste pladser i Wiens åndelige liv.

Gennem deres lidenskabelige kærlighed til Wien og gennem deres vilje til assimilation havde jøderne fuldkommen tilpasset sig, og de var lykkelige ved at tjene Østrigs berømmelse; det, at de var østrigere, følte de som en mission over for verden, og – for ærligheds skyld må man gentage det – en stor del for ikke at sige største delen af alt det, Europa og Amerika i vore dage beundrer i musikken, i litteraturen, i dramaet og i kunstindustrien som udtryk for en nyopblomstret østrigsk kultur, skabtes ud fra Wiens jødiske kredse, som selv igen herved nåede at yde, hvad deres tusindårige åndelige høje stræben sigtede mod at give udtryk. En gennem århundreder vejløs intellektuel energi formåede *sig* her med en allerede noget træt tradition og ernærede, oplivede, øgede og opfriskede den med ny kraft og ved utrættelig bevægelighed; det vil være forbeholdt de kommende årtier at afgive bevis for, hvilken forbrydelse man begik mod Wien ved, at man med vold forsøgte at nationalisere og provinsialisere denne by, hvis betydning og kultur just bestod i mødet mellem de mest uensartede elementer i byens åndeligt internationale karakter. Thi Wiens geni – et specifikt musikalsk geni – havde altid bestået deri, at det harmonisk forenede sig i alle folkelige og sproglige modsætninger, dets kultur havde været en syntese af alle vesterlandske kulturer. Den, der levede og virkede i Wien, følte sig befriet fra snæverhed og fordom. Intet sted var det lettere virkelig at føle sig som europæer, og jeg véd, at jeg for en stor del har denne by – som allerede på Marcus Aurelius' tid forsvarede den romerske, dvs. datidens universale ånd – at takke for, at jeg tidligt lærte at elske fællesskabets idé som mit hjertes højeste.

Man levede godt, man levede ubekymret i det gamle Wien, og tyskerne mod nord så ærgerlige og foragtligt ned på os naboer ved Donau, som i stedet for at være »dygtige« og at holde stram disciplin nød livet, spiste godt, glædede os ved fester og skuespil og yderligere skabte god musik. I stedet for den tyske »dygtighed«, der endte med at forbitre og ødelægge tilværelsen for andre folk, – i stedet for denne forpustede fremstormen og grådige villen-væreforud-for-alle-andre elskede man i Wien en gemytlig samtale og et hyggeligt samvær, og med en vis godmodig og måske lidt lad

fordragelighed lod man uden nid enhver være god for sig. »Leben und leben lassen« var den berømte wiener grundsætning, og den forekommer mig endnu den dag i dag mere human end alle kategoriske imperativer, og den hævdede sig uimodståeligt i alle kredse. Fattig og rig, tysker og tjekker, jøde og kristen levede trods forekommende drillerier fredeligt side om side, og selv de sociale og politiske rørelser var uden det grusomme had, der senere som en giftig rest fra første verdenskrig trængte ind i tidens blodomløb. I det gamle Østrig bekæmpede man endnu hinanden på ridderlig vis; vel skældte man hinanden ud i aviserne og i rigsdagen; men når de ciceronianske tirader var afleverede, sad de samme rigsdagsmænd og drak øl eller kaffe sammen og duttede hinanden. Selv da Lueger som fører for det antisemitiske parti blev borgmester, indtrådte der ingen ændring i den private omgang, og hvad min egen person angår, må jeg bekende, at jeg aldrig qua jøde har mærket noget til noget tryk eller nogen ringeagt, hverken i skolen eller på universitetet eller i litteraturen. Det nu grasserende had fra land til land, fra folk til folk, fra bord til bord sprang dengang endnu ikke løs på en fra avisens side, det skilte ikke mennesker fra mennesker og nationer fra nationer. Nutidens hjord- og massepsykose var ikke så modbydeligt dominerende i det offentlige liv dengang; frihed til at gøre og lade, som man ville, i det private liv gjaldt for en – nu næppe forståelig – selvfølgelighed; man så ikke som nu ned på tolerance som svaghed eller blødagtighed – dengang priste man fordragelighed som etisk styrke. For det var ikke noget lidenskabernes århundrede, jeg blev født og opdraget i. Det var en ordnet verden med klare lagdelinger og jævne overgange, det var en verden uden jag. Det nye hasttempos rytme var endnu ikke gået over i menneskene fra biler, telefoner, flyvemaskiner og radio. Tid og alder havde en anden målestok dengang. Man levede mere sat og mageligt, og når jeg nu forsøger at legemliggøre i erindringen de voksne mennesker, der spillede en rolle for mig i min barndom, slår det mig, at mange af dem var i tidligt korpulente. Min fader, min onkel, mine lærere, købmændene i deres butikker og filharmonikerne på deres podier – alle var de allerede i halvtredsårsalderen »værdige« herrer med embonpoint. De havde en langsom gangart, de talte distinkt og under talen strøg de sig hen over de velplejede, tit allerede lidt grånede skæg. De grå hår var kun et ekstra tegn på værdighed, og en sat herre undgik bevidst ungdommens kåde gestus som noget upassende. Jeg mindes ikke, at min fader selv i min tidligste barndom, da han ikke var fyldt fyrré, nogen sinde er løbet hurtigt op eller

ned ad en trappe eller overhovedet har foretaget sig noget i synlig form ilførdigt. Hast gjaldt ikke blot som noget ufint, det var noget faktisk overflødig; thi i denne borgerlige stabiliserede verden med dens utallige små garantier og rygdækninger skete der aldrig noget pludseligt; hvad der muligvis tildrog sig af katastrofer ude i verdensperiferien, trængte ikke gennem det »betryggede« livs velpolstrede vægge. Boerkrigen, den japansk-russiske krig, ja selv Balkan-krigen trængte ikke så meget som en tomme ind i mine forældres tilværelse. Når de læste avisen, gik de lige så ligegyldigt hen over krigsberetningerne som over sportsrubrikken. Og sandt at sige: hvad kom det dem ved, hvad der skete uden for Østrig? Hvad ændrede det i deres liv? I deres Østrig var der i hin vindstille periode ingen statsomvæltninger og ingen bratte værdiødelæggelser; skete det en gang, at papirerne gik 4-5 % ned på børsen, talte man straks om et »krak« og udlod sig med rynket pande alvorligt om »katastrofen«. Mere af gammel vane end ud fra virkelig overbevisning klagede man over de »høje« skatter, som faktisk i forhold til efterkrigstidens kun betød en slags beskedne drikkepenge til staten. I sit testamente stipulerede man endnu på det mest nøjagtige, hvordan man kunne beskytte børnebørn og børnebørnsbørn mod ethvert formuetab, som om man havde skaffet sig garanti fra de evige magter gennem et usynligt gældsbevis, og alt imens levede man veltilpas og kælede for sine små bekymringer, som var de gode og lydige husdyr, man ikke var bange for. Derfor må jeg uvilkårligt smile, når tilfældet giver mig en gammel avis fra hine tider i hænde, og jeg så læser de ophidsede beretninger om et lille kommunevalg, eller når jeg mindes Burgteaterstykkerne med deres bitte små problemer, eller jeg kommer til at huske på vore ungdommelige diskussioner og den lidenskab, vi i dem kunne udfolde over for i grunden ganske ubetydelige ting. Hvor lilliputanske var ikke alle de bekymringer, hvor vindstille var ikke hin tid! Ja, de valgte den bedre del, mine forældre og bedsteforældre og deres generationer; de levede deres liv stille, rankt og klart fra begyndelsen til enden.

Og dog – jeg véd alligevel ikke, om jeg misunder dem. For hvor har de ikke netop derved blundet sig bort fra alle skæbnens bitre elementer, onde luner og mægtige kræfter! Hvor har de ikke levet forbi alle de problemer og kriser, som vel kan trykke hjertet ned, men samtidig styrker det og får det til at svulme! Hvor lidet har de ikke i deres trygge, besiddende og magelige indkapslethed forstået, at livet også kan være overskud og spænding, en

evig overraskelse og væren-ude-af-sig-selv! Hvor lidet har de i deres rørende liberalisme og optimisme anet, at hver ny dag, der gryr derude, kan slå vort liv i kvag! Selv i deres mørkeste nætter kunne de ikke drømme om, hvor farligt mennesket kan blive – men, lige så lidt: hvor megen styrke mennesket besidder til at udstå farer og besejre prøvelser. Vi, som er blevet jaget gennem alle livets strømhvirvler, vi, der har været ofre og samtidig villige tjenere for ukendte mystiske magter, vi, for hvem hygge er blevet et sagn og tryghed en barnlig drøm – vi har følt spændingen fra pol til pol og gyset ved det evigt og altid nye ind i hver eneste fiber i vor krop. Hver eneste af vore års timer var tæt knyttet sammen med hele verdens skæbne. Medens vore forgængere hegnede sig inde i sig selv, måtte vi, i lyst og lidelse, langt ud over vor egen snævre eksistens leve vor tid og dens historie med. Derfor véd hver enkelt af os, selv den ringeste af generationen, tusinde gange mere om alle virkeligheder end de viiseste blandt vore aner. Men vi fik intet foræret. Vi måtte betale den fulde og hele pris derfor.

Skolen i forrige århundrede

At jeg efter den normale skolegang blev sendt på gymnasiet, var kun en selvfølgelighed. I enhver velhavende familie sørgede man alene for selskabstonens skyld for at få »dannede« sønner; man lod dem lære fransk og engelsk, lod dem beskæftige sig med musik og holdt først guvernanter og derpå huslærere for dem, for at de kunne få gode manerer. Men kun den såkaldte »akademiske dannelse«, der førte til universitetet, gjorde i hine den »oplyste« liberalismes tider en fuldværdig. Derfor hørte det med til enhver »god« families ærgerrighed, at i det mindste een af dens sønner skulle kunne bære dokortitel foran sit navn.

Denne vej til universitetet var nu imidlertid temmelig lang og på ingen måde en dans på roser. Fem år i folkeskolen og otte års gymnasium måtte man sidde af på træbænken, fem til seks timer hver dag, i fritiden måtte man overkomme hjemmeopgaver og derudover det, som den »almene dannelse« krævede ved siden af skolen: Fransk, engelsk og italiensk, dvs. de »levende« sprog ved siden af de klassiske græsk og latin, – altså fem sprog foruden geometri og fysik og de øvrige skolefag. Det var mere end for meget og gav næsten ingen plads for legemlig udvikling, sport og spadsereture og frem for alt ikke for glæde og morskab. Jeg kan dunkelt mindes, at vi som syvårige skulle lære en sang om den »glade, lykkelige barndomstid« udenad og synge den i kor. Jeg har endnu melodien til denne jævnt enfoldige lille sang i mine øren; men dens ord kom allerede dengang kun med møje over mine læber, og som overbevisning trængte de visselig ikke ind i mit hjerte. Thi hele min skoletid var, når sandt skal siges, én eneste evindelig kedsommelighed og ærgrelse, som år for år voksede, eftersom jeg blev mere og mere opsat på at undslippe denne trædemølle. Jeg kan bestemt ikke mindes, at jeg nogen sinde har været glad, endsige »salig« i hin monotone, ånds- og hjerteløse skoletrummerum, som i bund og grund forbitrede os den skønneste og mest uansvarlige tid af livet, – og jeg må endogså tilstå, at jeg den dag i dag ikke kan lade være med at blive noget misundelig, når jeg ser, hvor langt mere lykkeligt, frigjort og selvstændigt børn får lov at udvikle sig i vort århundrede. Det undgås ikke,

at det stadigvæk forekommer mig som noget næsten utroligt, når jeg iagttager, hvordan børn i vore dage kan snakke utvunget og næsten på lige fod med deres lærere; hvor frygtløst de løber af sted til skolen – i stedet for, som vi, at gå rundt med en evig fornemmelse af utilstrækkelighed, og hvordan de åbent og ud af hele deres unge, nysgerrige sjæl tør bekende deres ønsker og små lyster både hjemme og i skolen. De er fri, selvstændige, naturlige væsener – medens vi, så snart vi betrådte det forhadte sted, ligesom måtte dukke os for ikke at løbe med panden mod det usynlige åg. Skole var for os tvang, ørken, kedsomhed, et sted, hvor man i nøjagtigt afmålte portioner måtte indtage »viden om det, der ej er værd at vide«, skolastiske eller skolastisk gjorte materier, som vi følte slet ikke stod i nogen forbindelse med det reale liv og vore personlige interesser. Det var en mat og åndløs læren, – en læren ikke for livets, men for undervisningens skyld –, som den gamle pædagogik påtvang os. Den eneste virkelig bevingede lykkestund, jeg kan sige skolen tak for, var den dag, da jeg for evigt slog dens dør i bag mig.

Ikke sådan at forstå, at vore østrigske skoler i sig selv var dårlige. Tværtimod: den såkaldte »undervisningsplan« var omhyggeligt udarbejdet på grundlag af hundredårig erfaring, og den kunne, om den var blevet inspirerende formidlet, have grundlagt en frugtbar og temmelig universal dannelse. Men netop på grund af deres tørre skematisering, og fordi de slavisk og pedantisk holdt sig til planen, blev vore timer grusomt tørre og ulevende; det hele blev et koldt læreapparat, der aldrig så meget som skelede til individet; det nøjedes med som en automat ved hjælp af tal og bogstaver (»mg«, »g« og »tg«) at opnotere, i hvilken grad man gjorde fyldest for planens »fordringer«. Og det var netop denne ukærlighed og denne nøgterne upersonlighed og det kasernelignende ved hele livet og tonen, som gjorde os ubevidst forbitrede. Vi havde at lære vort pensum og blev overhørt i, hvad vi havde lært; i løbet af de otte år spurgte ikke een lærer een eneste gang, hvad vi personligt kunne ønske at lære. Den inspirerende tilskynden, som enhver ung mand hemmeligt længes efter, udeblev komplet.

Denne nøgternhed gav sig allerede til kende rent udvortes i vor skolebygning. Den var typisk: bygget for behovet, for halvtreds år siden smækket op i største hast og for færrest mulige penge og uden tanke eller idé. Med sine kolde og slet hvidtede gange og lavloftede skolestuer uden billeder eller anden udsmykning, der kunne fryde øjet, og med sine alt

gennemduftende retirader havde denne undervisningskaserne noget af det samme ved sig som en gammel hotelnatpote, som utallige gæster har benyttet før én, og som utallige medskabninger skal benytte efter én, ligegyldigt eller modvilligt. Endnu den dag i dag er det mig ikke muligt at glemme den kvalme og mugne stank, der hæftede ved dette hus som ved alle østrigske offentlige kontorer og institutioner, og som vi kaldte den »ærariske«, stats-odeur; – denne odeur af overopvarmede, overfyldte og aldrig rigtig udluftede værelser, en os, der først sivede ind i ens tøj og derpå videre ind i sjælen.

I skolestuen sad vi to og to som galejslaver på lave træbænke, der bevirkede krumme rygrade, og dér sad vi, til knoglerne gjorde ondt. Om vinteren blafrede mat og blåligt lys fra åbne gasflammer hen over vore bøger; men om sommeren blev der omhyggeligt trukket for vinduerne, på det at det drømmende blik endelig ikke skulle forlyste sig med den lille himmelfirkant derude! Hint århundrede havde endnu ikke opdaget, at uudviklede unge legemer behøver luft og bevægelse. Ti minutters pause ude i den kolde, snævre gang gjaldt for tilstrækkeligt inden for et tidsrum af fire-fem timers ubevægelig stillesiddende; to gange om ugen blev vi ført ind i gymnastiksalen, for at vi kunne trampe rundt uden mål og med dér på et bræddegulv, hvor hvert skridt ophvirvlede meterhøje støvskyer – al den stund vinduerne var omhyggeligt lukkede! – hermed havde man honoreret hygiejnens krav, staten havde opfyldt sine forpligtelser mod os hvad angik »mens sana in corpore sano«. Endnu mange år efter, når jeg gik forbi dette håbløst triste hus, havde jeg en dyb følelse af befrielse, fordi jeg ikke mere behøvede at betræde hint ungdomsfængsel, og da der i anledning af den hæderkronede anstalts halvtredsårsjubilæum foranstaltedes en fest, og jeg som gammel mønsterelev modtog opfordring til at holde festtalen i overværelse af minister og borgmester, gav jeg et høfligt afslag. Jeg havde ikke noget at takke den skole for. Ethvert takkende ord i min mund ville have været løgn.

Man kan heller ikke sige, at vore lærere havde nogen skyld i menagens trøstesløshed. De var såmænd hverken gode eller onde, hverken tyranner eller hjælpsomme kammerater. De var bare no'en sølle djæвле, der som slaver var lænkede til skemaet og den embedsmæssigt foreskrevne undervisningsplan; de havde deres »pensum« at komme igennem ligesom vi, og de var – det følte vi tydeligt – akkurat lige så lykkelige som vi elever, når klokken om eftermiddagen forkyndte friheden for dem og os. De

elskede os ikke, og de hadede os ikke, – og hvorfor skulle de også nogen af delene? De kendte os jo ikke. Selv efter års forløb kunne de kun de færreste elevnavne. Efter den daværende metodes ånd havde de ikke andet at gøre end at fastslå, hvor mange fejl »eleven« havde gjort i sidste stil. De sad oppe – på katederet – og vi sad nede; de spurgte, vi skulle svare, derudover var der ingen forbindelse at etablere. Thi mellem lærer og elev, kateder og skolebænk, det synlige oppe og det synlige nede stod »autoriten«s usynlige barrière, og den hindrede enhver kontakt. At en lærer skulle betragte eleven som et individ, som krævede, at man på særlig vis gik ind på hans særlige egenskaber, eller at læreren, som det nu er selvfølgeligt, skulle udfærdige vidnesbyrd om iagttagelser af eleverne – sligt ville dengang have overskredet grænsen for hans beføjelse og evner; på den anden side ville en privat samtale have forringet hans autoritet, fordi sådant ville have stillet os, »eleverne«, på linie med ham, den »foresatte«. Intet forekommer mig mere karakteristisk for den fuldkomne mangel på åndeligt og sjæleligt samfund mellem os og vore lærere end det faktum, at jeg har glemt alle deres navne og ansigter. Min hukommelse opbevarer endnu med fotografisk skarphed billedet af katederet og protokollen, som vi altid prøvede at skele ned i, fordi den indeholdt vore karakterer; jeg kan se den lille røde notesbog, som de først nedfældede deres klassificeringer i, samt den lille sorte blyant, de skrev tallene med, og jeg kan se mine egne stilebøger, oversået som de var med lærerens rettelser i rødt blæk ... men jeg ser ikke eet eneste af deres ansigter for mig mere – måske er det fordi vi altid plejede at stå foran dem med nedslåede eller ligegyldige blikke.

Denne min misforståelse med skolen var imidlertid ikke bare min personlige indstilling; jeg kan ikke mindes en eneste af mine kammerater, uden at han jo led under og ærgrede sig over, at vore bedste interesser og hensigter blev hæmmet, sultet og undertrykt i trædemøllen. Men det var først langt senere, jeg forstod, at denne ånd- og hjerteløse metode for ungdomsopdragelse ikke f. eks. kunne lægges statens instanser til last, men at den var udtryk for en bestemt, men omhyggeligt hemmeligholdt hensigt:

Verden foran os eller over os havde indstillet alle sine tanker på een fetisch: trygheden, og derfor elskede den ikke ungdommen, ellere rettere sagt: den følte bestandig mistillid til ungdommen. Det borgerlige samfund, der var forfængeligt af sit systematiske »fremskridt« og sin gode orden, proklamerede mådehold og rolighed i alle livsformer som menneskets

eneste virksomme dyd; ethvert jag med hensyn til at føre os fremad skulle undgås. Østrig var en gammel stat, behersket af en gammel kejser og regeret af gamle ministre, en stat uden ambitioner og med det ene håb: at den ved at afværge alle radikale ændringer kunne hævde sig ubeskadiget i det europæiske rum; ungdommen, der jo altid instinktivt ønsker hurtige og radikale forandringer, regnedes altså for et betænkeligt element, der så længe som muligt måtte holdes ude eller nede. Man så derfor ingen grund til at gøre os skoleårene behagelige; enhver form for frem- og opgang skulle vi først gøre os fortjent til gennem tålmodig venten. Ved dette vedvarende tilbage-skub fik aldersklasserne en hel anden værdi end i vore dage. En attenårig gymnasiast blev behandlet som et barn; han fik straf, hvis han blev grebet i at ryge cigaretter, han måtte lydig og ydmygst række hånden i vejret, hvis han ønskede at forlade skolebænken i et naturligt ærinde; men også en mand på tredive år blev stadig betragtet som endnu ikke flyvefærdig, og selv den fyrretyveårige blev regnet for endnu ikke moden til en ledende stilling. Da det forbløffende undtagelsestilfælde indtraf, at Gustav Mahler otte og tredive år gammel blev udnævnt til chef for hofoperaen, gik der en forskrækket hvisken og tischen gennem hele Wien – tænk, at man havde betroet landets første kunstinstitut til en »så ung mand«! (Man glemte fuldstændig, at Mozart var seks- og Schubert en og tredive, da de havde skabt deres livsværk). Denne mistanke om, at en ung mand nu engang »ikke var helt tilforladelig«, var noget, der dengang var fælles for alle kredse. Min fader ville aldrig have optaget en ung mand i sin forretning, og den, der var så ulykkelig at have et særligt ungt udseende, måtte regne med, at han alle vegne fik mistillid at slås med. Således skete det i vore dage næsten ubegribelige: at det at være ung blev en hindring, det at være ældre et plus. Medens i vore dage, hvor alt er helt anderledes, fyrretyveårige gør alt muligt for at se ud som trediveårige og tresårige som fyrretyveårige, medens i vore dage ungdommelighed, energi, dådkraft og selvtillid er en hjælp, en anbefaling, – måtte i hin tryghedens tidsalder enhver, der ville frem i verden, forsøge sig med al slags tænkelig maskering for at synes ældre, end han var. Aviserne anbefalede midler til fremme af skægveksten, fire-femogtyveårige unge læger, som lige havde taget medicinsk embedseksamen, gik med mægtige skæg og tog – selv om øjnene ingenlunde trængte dertil – guldbriller på, bare for at de hos deres første patienter kunne gøre indtryk af en »erfaren læge«. Man tillagde sig lange, sorte diplomatfrakker og en sat gang og om muligt et diskret embonpoint

for at legemliggøre den efterstræbelsesværdige sathed, og den ærgerrige anstrengte sig for i det mindste i det ydre at fornægte den for usoliditet mistænkte ungdomsalder; allerede i sjette og syvende klasse protesterede vi imod at gå med skoletasker, og vi benyttede i stedet dokumentmapper, for at det ikke skulle kunne ses på os, at vi var gymnasiaster. Alt det, som nu synes os misundelsesværdigt eje: ungdommens friskhed, selvbevidsthed, forvovenhed, nyfgenhed og livslyst – alt det stod for hin tid, der kun havde sans for det »solide«, som noget misliebigt.

Kun når man kender denne underlige indstilling, kan det forstås, at staten udbyttede skolen som værktøj til at opretholde sin autoritet. Vi skulle frem for alt opdrages til alle vegne at respektere det bestående som det fuldkomne, lærerens mening som ufejlbarlig, faders ord som uimodsigeligt og statens institutioner og forordninger som absolutte og evigtgyldige. Hin pædagogik havde en anden kardinalgrundsætning, som man også håndhævede i familien, nemlig den, at unge mennesker ikke skulle have det for mageligt. Før man bevilgede dem nogen som helst rettigheder, skulle de lære, at de havde pligter, fremfor alt den pligt at være absolut føjelige. Straks fra begyndelsen af skulle det indpræges os, som endnu ikke havde gjort nogen indsats i livet og jo ikke besad nogen erfaring, at vi udelukkende havde at være taknemmelige for alt det, man gav os, og at vi hverken skulle have noget med at spørge eller kræve. Dette med på stupid vis at holde os nede var den metode, man brugte i min tid fra min tidligste barndom. Tjenestepiger og indskrænkede mødre truede trefireårige børn med, at man ville hente »politimanden«, hvis de ikke straks holdt op med at være uartige. Så sent som i gymnasiet blev vi, hvis vi kom hjem med en dårlig karakter i et eller andet ligegyldigt fag, truet med, at man ville tage os ud af skolen og lade os lære et håndværk – den slemmeste trusel, borgerskabet kunne komme med: Tilbagefaldet til proletariatet! –, og hændte det, at unge piger ud fra den ærligste trang til viden søgte oplysning hos de voksne om alvorlige aktuelle problemer, blev de affærdigede med et hovmodigt: »det forstår du jo alligevel ikke endnu.« Alle vegne øvede man den samme teknik – i hjemmet, i skolen og i staten. Man blev ikke træt af at indprente den unge, at han endnu »ikke var moden«, at han ikke forstod noget, og at han bare havde at høre tillidsfuldt efter, men aldrig skulle tale med, endsige da modsige! Af samme grund skulle altså også den arme djævel af en lærer, der sad oppe på katederet, forblive en utilnærmelig afgud og træmand, der bare havde at begrænse vor hele følen og tragten til

»undervisningsplanen«. Om vi befandt os vel i skolen eller ikke, var uvæsentligt, i følge tidens ånd var skolens sande mission ikke så meget at føre os fremad som at holde os tilbage, ikke at forme vort indre, men så vidt muligt modstandsløst at tilpasse os til den ordnede helhed, – ikke at øge vor energi, men at disciplinere og nivellere den.

Et sådant psykologisk eller vel rettere upsykologisk tryk på unge mennesker kan kun virke på to måder: det kan virke lammende, eller det kan virke stimulerende. Hvor mange »mindreværdskomplekser« denne absurde opdragelsesmetode har frembragt, kan man, om man vil, efterforske i psykoanalytikernes akter; måske er det ikke nogen tilfældighed, at dette kompleks lige netop blev opdaget af mænd, som selv måtte gå gennem vore gamle østrigske skoler. Jeg for min person har dette tryk at takke for en tidligt manifesteret lidenskabelig stræben efter at blive en fri mand – en lidenskab, vor tids ungdom næppe kender til i en så voldsom grad – og desuden et had til alt autoritært, til alt det, der taler »fra oven nedefter«, et had, som har fulgt mig hele mit liv. Mange år igennem var denne min modvilje mod alt apodiktisk og dogmatisk kun noget instinktivt hos mig, og jeg havde allerede glemt, hvor den stammede fra. Men da det engang passerede mig på en foredragsturné, at man havde reserveret universitetets store auditorium til mig, og jeg pludselig opdagede, at jeg skulle tale nedad oppe fra katederet, mens tilhørerne sad dybt nede på bænke akkurat ligesom vi elever i sin tid: skikkelige og uden at turde komme med modsigelser – følte jeg mig med eet utilpas. Det faldt mig i det øjeblik ind, at jeg i alle mine skoleår havde lidt under denne autoritære, ukammeratlige, doktrinære måde, jeg blev tiltalt på fra oven nedad, og jeg blev grebet af frygt for, at jeg ved således at tale fra et kateder fra oven nedefter kunne komme til at virke lige så upersonligt på mine tilhørere, som forud mine lærere på os. Som følge af denne hævning blev den forelæsning den dårligste i mit liv.

Indtil vort fjortende eller femtende år fandt vi os endnu pænt til rette med skolen. Vi morede os over lærerne, og vi lærte vore lektier med kold nysgerrighed. Men så kom det øjeblik, da skolen kun kedede og forstyrrede os. I al stilhed var der sket noget mærkværdigt: vi, der var kommet ind i gymnasiet som tiårs drenge, havde allerede i de fire af de berammede otte år indhentet og overfløjet skolen åndeligt. Vi følte instinktivt, at vi ikke mere kunne lære noget væsentligt af skolen, og at vi inden for de områder,

som interesserede os, endog vidste mere end vore stakkels lærere, der siden deres studietid aldrig havde åbnet en bog af ren privat interesse. En modsætning blev fra dag til dag mere synlig og følelig: på skolebænkene, hvor strengt taget nu kun vore bukser sad, hørte vi intet nyt og intet, der syntes os værd at vide – og udenfor, dér var en by fuld af tusindfoldige adspredelser og inspirationer, en by med teatre, boghandeler, universiteter, museer og musik, en by, hvor hver ny dag bragte overraskelser med sig. Ganske naturligt da, at al vor opdæmmede tørst efter viden, at al vor åndelige, kunstneriske, æstetiske nyfigenhed, som ikke fandt nogen næring i skolen, lidenskabeligt vendte sig mod alt det, der skete uden for skolen! Til at begynde med var det kun to-tre af os, der opdagede sådanne kunstneriske, musikalske og litterære interesser i sig, snart var det en halv snes – og til sidst omtrent alle.

For begejstring er jo hos os unge mennesker en slags infektionsfænomen. Inden for en skoleklasse overføres den fra den ene til den anden ligesom mæslinger eller skarlagensfeber, idet de nyangrebne hver gang med barnlig og forfængelig ærgerrighed søger at overbyde hinanden, ansporer alle efterhånden hverandre. I mere eller mindre grad er det derfor egentlig bare tilfældigt, hvad retning denne iver tager. Er der i en klasse en dreng, der samler på frimærker, varer det ikke længe, før han har gjort en halv snes lige så tossede som han selv; er der tre, der sværmer for danserinder, varer det ikke længe, før også de andre kammerater daglig står på vagt ved teatrets personaleindgang. Tre år efter vort hold kom der en klasse, der var helt besat af fodboldgalskab, og før os var der en, der begejstredes for Tolstoj og socialismen. At jeg tilfældigvis gerådede ind i en årgang af kunstbegejstrede, har måske været af afgørende betydning for hele min udvikling.

I og for sig var denne begejstring for teater, kunst og digtning noget helt naturligt i Wien. Wiens aviser ofrede megen plads på alt kulturelt stof. Hvor man end færdedes, hørte man alle vegne de voksne diskutere Operaen eller Burgteatret, og i alle boghandlervinduer så man billeder af de store skuespillere. Sport ansås endnu for en brutal beskæftigelse, som en gymnasiast snarest burde skamme sig ved, og biograferne med deres masseidealer var endnu ikke opfundne. Heller ikke hjemme behøvede man at frygte for modstand, for teater og litteratur regnedes blandt de »uskyldige« passioner – modsat kortspil og pigeforbindelser. Yderligere havde min egen fader, som alle fædre i Wien, i sin ungdom sværmet lige så

meget for teatret; han havde med samme begejstring overværet en »Lohengrin«-opførelse under Richard Wagner som vi premièreerne på Richard Strauss og Gerhart Hauptmann. For selvfølgelig mødte vi gymnasiaster op ved hver première – hvor ville man ikke have skammet sig over for de mere lykkelige, om man ikke næste morgen havde kunnet berette om hver eneste enkelthed? Havde vore lærere ikke været slet så fuldkomment ligegyldige, som de faktisk var, ville de have opdaget, at hver gang, der var en stor première, blev to tredjedele af eleverne på mystisk vis syge om eftermiddagen i forvejen – vi måtte stille os i kø klokken tre om eftermiddagen for at snappe ståpladserne, de eneste, der var tilgængelige for os. Ved lidt større opmærksomhed ville de også have konstateret, at Rilkes digte sad gemt i papirbindet om vore latinske grammatikker, og at vi benyttede vore matematikhefter til afskrifter af de smukkeste digte, vi havde set i de bøger, vi havde lånt. For hver dag, der gik, opfandt vi nye metoder til at udnytte de kedsommelige skoletimer til vor lektur: medens læreren holdt sit fortærskede foredrag om Schillers »Über naive und sentimentalische Dichtung«, læste vi under bænken Nietzsche og Strindberg, hvis navne den brave mand aldrig havde hørt. Der var kommet som en feber over os allesammen: vi ville vide alting, vi ville kende alt, hvad der skete på alle kunstens og videnskabens gebeter; om eftermiddagen flokkedes vi imellem universitetets studenter for at høre forelæsninger, vi besøgte alle kunstudstillinger, og vi gik i anatomi-auditorierne for at overvåge sektionerne. Med nyfigne næsebor snusede vi til alt. Vi sneg os ind for at høre filharmonikernes prøver, vi rodede rundt hos antikvarerne og vi gennemgik dagligt boghandlernes udstillinger for øjeblikkelig at få at vide, hvad der var udkommet siden i går. Og først og sidst: vi læste, læste, læste alt, hvad vi kunne få fat i. Vi lånte bøger i alle tilgængelige biblioteker, og vi lånte gensidigt hinanden, hvad vi kunne opdrive. Men intet sted formede og uddannede os for og i alt nyt som – kaffehuset.

Nu må man vide, at wiener-»kaffehuset« var en institution af en ganske særlig art, som ikke kan sammenlignes med noget tilsvarende i verden. Det var egentlig en slags demokratisk klub, der var tilgængelig for alle, der ofrede en kop billig kaffe på sig selv; for sådan en lille obol kunne enhver gæst blive siddende dér i timevis; han kunne diskutere, skrive, spille kort, modtage sin post dér og frem for alt konsumere et uoverskueligt antal aviser og tidsskrifter. I et bedre wiener-kaffehus lå alle wiener-aviser fremme, og ikke blot Wiens aviser, men hele rigets, samt de største franske, engelske,

italienske og amerikanske og endelig også samtlige førende litterære og kunstneriske tidsskrifter i verden: »Mercure de France«, »Neue Rundschau« og »Burlington Magazine«. Vi vidste altså førstehånds besked med alt, hvad der foregik i verden; vi vidste besked om hver nyudkommen bog og hver førsteopførelse, og vi sammenlignede de mange avisers kritikker; måske er der ikke noget, der har bidraget så meget til wienerens intellektuelle bevægelighed og internationale orientering som det: at han i kaffehuset var i stand til at orientere sig så omfattende og samtidig kunne diskutere problemerne i en kreds af venner. Vi sad der hver dag timer igennem, og intet undslap os; for takket være vore interessers kollektivitet fulgte vi verdens kunstbegivenheder ikke med to eller fire, men med tyve-fyrretyve øjne; hvad en af os overså, opdagede en anden for ham, og da vi var barnagtigt store i slaget og med næsten sports-ærgerrighed stadig stræbte efter at overgå hinanden med hensyn til viden om det sidste og det allersidste nye, befandt vi os i en tilstand af stadig skinsyge med henblik på sensationer. Når vi f. eks. diskuterede den da endnu forkætrede Nietzsche, ytrede en af os pludselig med hyklet overlegenhed: »Men hvad angår »Egoismen«s idé – så er Kierkegaard ham overlegen på det punkt«, – og så blev vi straks urolige: »Hvem er den Kierkegaard, som han ved besked om, og vi ikke?« – Den næste dag stormede vi så op på biblioteket for at opdrive denne glemte danske filosofers skrifter; for vi følte det som en nedværdigelse, at vi var uvidende om noget, som en anden kendte til. Vor store lidenskab var netop at sætte os ind i det sidste, det nyeste, det mest extravagante, det usædvanlige, som ingen endnu havde fået tværet ud – frem for alt ikke vore værdige dagblades officielle kritikere –; det gjaldt for os om at opdage og at være forud for andre (en indstilling, som jeg personlig har trællet under gennem mange år). Netop det, der endnu ikke var almindelig anerkendt, det vanskeligt tilgængelige, det, der svævede hverdagen for højt, det helt ny og radikale – netop det provokerede vor særlige iver; derfor var intet så skjult og afsides, at jo vor kollektive og indbyrdes konkurrerende nysgerrighed hentede det frem fra dets skjul. Jeg skal give et typisk eksempel: i vor gymnasietid var Stefan George og Rilke alt i alt kun udkommet i oplag på 2–300 eksemplarer, og af dem havde højst 3–4 fundet vejen til Wien. Ingen boghandler havde dem på lager, ingen af de officielle kritikere havde omtalt Rilke. Men – ved en mirakuløs viljesakt kendte vort lille koppel entusiaster hvert eneste vers og hver prosalinie. Vi skægløse, endnu ikke udvoksede drenge, som dagen igennem måtte sidde og kukkelure på skolebænken – vi

udgjorde faktisk det mest ideale publikum, nogen ung kunstner kunne ønske sig: nysgerrigt, kritisk forstandigt og ivrigt efter at begejstres. Vor evne til entusiasme var uden grænser. I skoletimerne, på vej til og fra skole, i kaffehuset, i teatret og på spadsereture gjorde vi halvvoksne fyre intet andet end diskutere litteratur, billeder, musik og filosofi; enhver, der trådte offentlig frem, være sig som skuespiller eller dirigent, digter eller avisskribent, stod som stjerne på vort firmament. Jeg blev næsten forskrækket, da jeg flere år senere hos Balsaz i skildringen af hans egen ungdom fandt den sætning: »Berømte mennesker var for mig som guder, der ikke talte, spiste eller købslog som andre dødelige« – thi nøjagtigt sådan følte vi! At have set Gustav Mahler på gaden var en begivenhed, som man stolt meddelte kammeraterne i skolen næste dag som en personlig triumf, og da jeg engang som dreng blev præsenteret for Johannes Brahms, og han klappede mig venligt på skulderen, var jeg flere dage efter ganske tummelumsk i hovedet over den uhyre begivenhed. Med mine tolv år vidste jeg ganske vist kun fået besked med, hvad Brahms havde ydet, men bare det, at han var berømt, omgav ham som med en skaberkraftens helgenglorie, der udøvede en rystende magt over mig. En première på Gerhart Hauptmann på Burgteatret holdt flere uger, før prøverne begyndte, hele klassen i spænding; vi listede os ind på livet af skuespillere og små statister for – før alle andre! – at få noget at vide om handlingen og rollebesætningen. Når vi skulle klippes, gik vi til Burgteatrets frisør (jeg skammer mig ikke for også at afsløre den slags absurditeter!) for at opsnappe nogle hemmelige oplysninger om fru Wolter eller Sonnenthal, og en elev i en af de lavere klasser blev i særlig grad forkælet af os ældre elever – og bestukket med allehånde opmærksomheder! –, bare fordi han var en nevø af Operaens belysningsinspektør, og fordi vi ved hans hjælp nu og da hemmeligt blev smuglet ind på scenen under prøverne – og vor grebethed ved at betræde scenen overgik den gysen, der gennemfø'r Dante, da han steg op i Paradisets hellige sfærer. Så stærkt virkede på os berømmelsens strålekraft, at den aftvang os ærefrygt, selv om den brødes gennem syvfoldigt medium: der var en fattig gammel kone, vi betragtede som et overjordisk væsen, fordi hun var grandniece af Franz Schubert, og Josef Kainz' kammertjener så vi respektfyldte efter på gaden, fordi han var så lykkelig at få lov at være i personlig nærhed af den genialeste og mest elskede af alle skuespillerne.

At der skjulte sig megen absurditet i denne utøjlede entusiasme, megen ren efteraben, megen blot og bar sport i at overgå hinanden, og megen barnagtig forfængelighed, fordi man ved at beskæftige sig med kunsten hovmodigt kunne føle sig hævet op over den filistrøse omverden af lærere og slægtninge – det er jeg naturligvis ganske klar over nu. Men endnu den dag i dag er jeg forbløffet over, hvor meget vi unge knøse dengang vidste på grund af vor overspændte begejstring for litteraturen, og hvor tidligt vi gennem denne uafbrudte diskuterer og kritiserer tilegnede os kritisk vurderingsevne. I syttenårsalderen kendte jeg ikke blot alle Baudelaire og Walt Whitman's digte, men kunne de betydeligste af dem udenad. Jeg tror ikke, jeg nogensinde i mit senere liv har læst så intensivt som i hine skole- og universitetsår. Der var navne, vi var ganske selvfølgeligt fortrolige med, som først ti år senere opnåede almindelig anerkendelse, og selv det mest flygtige blev siddende i erindringen, fordi det oprindeligt blev grebet med så stor iver.

Jeg fortalte engang min højt ærede ven Paul Valéry, hvor gammelt mit litterære bekendtskab med ham egentlig var: jeg havde allerede for tredive år siden læst og elsket vers af ham. Valéry smilede godmodigt: »Fantasér nu ikke, kære ven! Mine digte udkom jo først i 1916.« Men så blev han unægtelig forbavset, da jeg på et hår kunne beskrive farve og format på det litterære tidsskrift, i hvilket vi 1898 i Wien havde fundet hans første vers. »Men dem var der næppe nogen, der kendte i Paris,« sagde han forundret, »hvor kunne De så få fat i dem i Wien?« – »Nøjagtigt på samme måde, som De som gymnasiast fik fat i Maliarmés digte, som den officielle litteratur ligeså lidt kendte noget til,« kunne jeg svare ham. Og han gav mig ret: »Unge mennesker opdager deres digtere, fordi de vil opdage dem.« Vi vejrede faktisk vinden, endnu før den kom over grænsen, fordi vi uafbrudt snusede med spændte næsebor. Vi fandt det nye, fordi vi ønskede det nye, fordi vi hungrede efter noget, som tilhørte os og kun os – ikke vor omverden og ikke vore fædres verden. Som visse dyr besidder ungdommen et ypperligt instinkt for omslag i vejret. Før vore lærere og universiteterne vidste noget i den retning, mærkede vor generation, at der med det gamle århundrede var noget i kunstanskuelsen, der gik mod enden, og at en revolution eller i det mindste en ændring af værdierne var ved at bane sig vej. De gode, solide mestre fra vore fædres tid: Gottfried Keller i digtningen, Ibsen i dramaet, Brahms i musikken, Leibl i malerkunsten og Eduard Hartmann i filosofien – havde, det følte vi i al fald – hele den trygge

verdens sindighed i sig; trods deres tekniske og åndelige mesterskab interesserede de os ikke mere. Vi følte instinktivt, at deres kølige, veltempererede rytme var fremmed for vort urolige blods rytme – og allerede ikke mere i samklang med tidens hurtigere tempo.

Nu boede netop dengang den yngre tyske generations mest vågne ånd, Hermann Bahr, i Wien, og han slog rasende om sig til alle sider som herold og åndelig slagsbroder for alt nyt og fremtidigt. Ved hans hjælp åbnedes »Sezession«en, der til den gamle skoles rædsel tilkaldte og udstillede alle tænkelige ekstremister med impressionisterne og pointillisterne fra Paris i spidsen, Munch fra Norge og Rops fra Belgien; dermed var der samtidig banet vej for deres miskendte forgængere: El Greco, Goya og Grünewald. Man lærte pludselig en ny måde at se på, og samtidig lærte man nye rytmer og klangfarver i musikken gennem Mussorgsky, Debussy, Strauss og Schönberg. I litteraturen trængte realismen ind med Zola og Hauptmann og Strindberg; med Dostojevskij den slaviske dæmoni; med Verlaine, Rimbaud og Mailarmé en lyrisk ordkunst af hidtil ukendt sublimering og raffinement. Nietzsche revolutionerede filosofien; en dristigere og frigjort arkitektur vendte sig mod den klassicistiske overlæsthed og proklamerede den ornamentfri nyttebygning, det funktionelle. Pludselig var der bragt forstyrrelse ind i den gamle, hyggelige orden, de hidtidige, som ufejlbarlige gældende, normer – »det æstetisk skønne« (Hanslick) – var gjort omtvisteligt; og medens de officielle kritikere i vore »solide« borgerligere aviser forfærdedes over de ofte forvovne eksperimenter og med bandlysende udtryk som »dekadent« eller »anarkistisk« søgte at dæmme op for den uophørligt voksende flodbølge, kastede vi unge mennesker os begejstret ud i brændingen, hvor den skummende voldsomst. Vi havde en følelse af, at nu begyndte der en tid for os, nu begyndte vor tid, en tid, hvor ungdom endelig ville komme til sin ret. På een gang fik således vor urolige, vejrende, lidenskabelige søgen mål og med: vi unge mennesker på skolebænken, vi kunne kæmpe med i disse vilde og ofte rabiate kampe om den nye kunst. Hvor som helst der blev foretaget et eksperiment, f. eks. en Wedekind-opførelse eller en oplæsning af moderne lyrik, mødte vi ufejlbarligt op ikke blot med al vor sjælskraft, men også med vore hænders kraft. Jeg var vidne til, at min ven Buscheck gav en herre en voldsom ørefigen, fordi han tyssede og peb under fremførelsen af et af Arnold Schönbergs atonale ungdomsværker; – alle vegne var vi stødtrop og fortrop for enhver art ny kunst, blot fordi den var ny, bare fordi den ville forandre

verden for os, den verden, hvis liv det nu var vor tur at leve. Vi følte: »nostra res agitur«.

Men der var også noget andet, som interesserede og fascinerede os umådeligt ved denne nye kunst: at den næsten udelukkende var en kunst, skabt af unge mennesker. I vore fædres generation opnåede en digter og en musiker først anseelse, når han havde »stået sin prøve«, når han havde tilpasset sig det borgerlige samfunds solide smagsretning. Alle de mænd, man havde lært os at respektere, opførte og gebærdede sig respektabelt. De gik med smukke, gråmelerede skæg over poetiske fløjlsjakker – Wilbrandt, Ebers, Felix Dahn, Lenbach og Paul Heyse. De lod sig fotografere med tankefuldt udtryk, altid i »værdig« og »digterisk« positur, de opførte sig som hofråder og ekscellencer og blev som disse smykkede med ordener. De unge digtere eller malere eller musikere blev i bedste fald bogførte som »håbefulde talenter«, en positiv anerkendelse blev foreløbig henlagt i isskab; hin forsigtighedens tidsalder yndede ikke at uddele forhastede gunstbevisninger, den pågældende måtte først have vist sig pålidelig gennem årelange ydelser. Men de nye digtere, malere og musikere var alle unge: Gerhart Hauptmann, der pludselig var dukket op fra fuldstændig navnløshed, beherskede tredive år gammel den tyske scene, Stefan George og Rilke havde vundet en litterær berømmelse og en fanatisk tilhængerskare, da de kun var tre og tyve – altså endnu før den efter østrigsk lov gældende myndighedsalder. I vor egen by dannedes lynsnart en gruppe, »det unge Wien«, med Arthur Schnitzler, Hermann Bahr, Peter Altenberg og Richard Beer-Hofmann, kunstnere, gennem hvem den specifikt østrigske kultur ved en forfinelse af alle kunstneriske midler for første gang fandt europæiske udtryk. Men frem for alle var der een skikkelse, der fascinerede, forførte, beruste og begejstrede os: det vidunderlige og enestående fænomen, der hed Hugo von Hofmannsthal. I ham så vi unge ikke blot vore højeste ambitioner levendegjort, men også den absolutte digteriske fuldkommenhed – og det i skikkelse af en næsten jævnaldrende!

Den unge Hofmannsthals fremtræden er og bliver mindeværdig som et stort, vidunderligt eksempel på tidlig modnen og fuldkommenhed. Fraregnet Keats og Rimbaud véd jeg ikke noget eksempel i verdenslitteraturen på foreningen af så tidlig ungdom og en lignende fejlfrihed i herredømme over sproget, favnende idealt vingefang og gennemtrængende poetisk substans ind i den mindste linie – som i denne

storslåede genius, som allerede 16–17 år gammel med uudslettelige vers og en endnu den dag i dag uovertruffen prosa indskrev sit navn i det tyske sprogs evige annaler. Hans pludselige fremtræden og samtidig fuldendt udviklede form var et fænomen, som næppe optræder to gange inden for samme generation. Alle de, der først fik at vide om dette helt usandsynlige, blev da også grebet af beundrende forbavselse som over for en næsten overnaturlig hændelse. Hermann Bahr har tit fortalt mig, hvor forbavset han blev, da han fra Wien modtog en artikel til sit tidsskrift af en ham ubekendt »Loris« – det var gymnasiaster forbudt at offentliggøre noget under deres eget navn –; aldrig havde han blandt de mange bidrag, han modtog fra hele verden, modtaget et arbejde, der ligesom i leg henstrøede en lignende tankerigdom i et så fornemt, bevinget sprog. Hvem er »Loris«, hvem er denne ubekendte? spurgte han sig selv. Det er sagtens en ældre mand, der tavst har siddet og perset sin viden gennem en årrække og i skjult klosterliv har kultiveret sprogets mest sublime essenser til næsten vellystig magi. Og en sådan vismand, en sådan benådet digter boede i samme by som han, og han havde aldrig hørt om ham!

Bahr skrev øjeblikkelig til den ubekendte og aftalte et møde i et kaffehus, den berømte kafé Griensteidl, den unge litteraturs hovedkvarter. Da Bahr var kommet derhen og havde taget plads, kom pludselig en tynd og skægløs gymnasiast med korte drengebenklæder hurtigt hen til hans bord, bukkede og sagde med høj stemme – der endnu var i overgang – kort og klart: »Mit navn er Hofmannsthal! Jeg er Loris«. Bahr blev som ude af sig selv af forbløffelse, og endnu efter tre års forløb, når han refererede begivenheden, kom han i samme tilstand igen. Han ville først slet ikke tro det. En gymnasiast, som var i besiddelse af en sådan kunstnenerisk dygtighed, et sådant dybsind og vidsyn og en sådan forbløffende viden om livet, *før* han selv havde levet livet! – Arthur Schnitzler fortalte mig noget ganske tilsvarende. Han var dengang endnu læge, fordi de første små succeser, han havde haft på det litterære felt, endnu på ingen måde så' ud til at kunne sikre hans eksistens, men han regnedes allerede for »det unge Wiens« fører, og de endnu yngre henvendte sig gerne til ham om råd og bedømmelse. Hos nogle tilfældige bekendte havde han lært den unge, opløbne gymnasiast at kende, hvis levende intelligens havde slået ham, og da nu denne gymnasiast bad om lov til at læse et lille dramatisk arbejde på vers op for ham, inviterede han ham gerne til at besøge sig i sin ungkarlejlighed. Ganske vist uden større forventning – det var vel bare et

følelsesfuldt eller pseudoklassisk gymnasiaststykke, tænkte han. Han indbød så også nogle venner. Hofmannsthal mødte, i sine korte drengebukser, lidt nervøs og genert, og begyndte at læse op.

Schnitzler fortalte: »Da der var gået et par minutter, lyttede vi pludselig med største opmærksomhed, så op og vekslede forundrede, næsten forfærdede blikke. Vers af en sådan fuldkommenhed, en så fejlfri plastik, en sådan musikalsk gennemlevelse havde vi aldrig hørt hos nogen levende digter, ja, næppe holdt for mulige efter Goethes død. Men endnu mere vidunderligt end denne enestående (og siden da af ingen på tysk opnåede) formens mesterskab var den viden om verden, der hos en dreng, som dagen igennem sad på skolebænken, kun kunne komme fra magisk intuition.« Da Hofmannsthal sluttede, sad alle tavse. »Jeg havde følelsen af,« sagde Schnitzler, »at jeg for første gang i mit liv havde mødt et geni, og i hele mit liv har jeg aldrig senere følt det så overvældende.« –

Den, der begyndte sådan 16 år gammel – eller rettere sagt, ikke begyndte, men allerede var fuldendt fra begyndelsen – måtte blive en broder til Goethe og Shakespeare. Og faktisk syntes fuldkommenheden at blive mere og mere fuldkommen: efter dette første versdrama »Gestern« kom det grandiose fragment »Tod des Tizian«, hvor det tyske sprog steg til italiensk vellyd, og så fulgte digtene, som hvert for sig var en begivenhed for os, og som jeg endnu den dag i dag årtier efter kan udenad linie for linie, – så kom de mindre dramaer og hine afhandlinger, som i omfang af en tyvetredive sider, vidunderligt koncentreret, på sælsom vis forenede kundskabsrigdom, uangribelig kunstforstand og favnende kosmopolitisk vidsyn. Alt, hvad denne gymnasiast og senere universitetsstudent skrev, var som krystal, gennemlyst indefra, på een gang dunkelt og glødende. Vers og prosa føjede sig som duftende voks fra Hymettos i hans hænder, hver enkelt digtning havde som ved et uigentageligt under det rigtige format: aldrig et for-lidt, aldrig et for-meget; altid følte man, at der måtte være noget ubevidst, noget ubegribeligt, som på mystisk vis ledte ham ad disse veje ind i det hidtil ubetrådte land.

Jeg formår næppe at gengive, hvor fortryllede vi, der havde opdraget os selv til sans for alt værdifuldt, blev af et sådant strålende fænomen. Thi hvad kan beruse en generation af unge mere end dette: at vide, at de ved siden af sig, ja iblandt sig har i kød og blod den rene, den sublime digter, ham, man ellers altid kun forestillede sig i Keats', Hölderlins og Leopardis legendære skikkelser – som noget uopnåeligt og noget, der allerede halvt

om halvt kun var drøm og vision? Derfor mindes jeg da også ganske tydeligt den dag, da jeg første gang så Hofmannsthal i egen person. Jeg var 16 år gammel, og da vi ligefrem begærligt fulgte med i alt, hvad denne vor ideale mentor gjorde, blev jeg overordentlig interesseret, da jeg i avisen fandt en lille, diskret notits om, at han havde annonceret et foredrag om Goethe i »Videnskabelig Klub«, – det var os ubegribeligt, at en sådan genius skulle tale inden for en så beskeden ramme; ud fra vor gymnasiast-tilbedelses-stemning havde vi ventet, at selv den største sal ville være propfuld, når en mand som Hofmannsthal offentligt tilbød sin nærværelse. Men ved denne anledning konstaterede jeg endnu en gang, hvor meget vi små gymnasiaster i vor vurdering og i vort, som det senere og ikke blot her viste sig, rigtige instinkt for det varige allerede var forud for det brede publikum og den officielle kritik. Kun ialt ca. 100–150 tilhørere mødtes i den trange sal; det viste sig aldeles overflødigt, at jeg i min utålmodighed havde begivet mig på vej en halv time for tidligt for at sikre mig en plads. Vi ventede i nogen tid; så gik en slank og i sig selv ganske almindelig ung mand hastigt gennem vore rækker op til talerstolen og begyndte uden nogen ceremonier så omgående, at jeg næppe fik tid til at tage ham rigtigt i øjesyn.

Hofmannsthal så med sit bløde og endnu ikke helt tydelige overskæg og sin elastiske skikkelse endnu yngre ud, end jeg havde ventet. Det lidt sydlandsk mørke og skarpt profilerede ansigt så nervøst anspændt ud, og til dette indtryk bidrog uroen i hans fløjlsdunkle og nærsynede øjne. Som en svømmer kaster sig ud i de velkendte bølger, sprang han ligesom med et eneste sæt ind i talen, og jo mere han talte, jo friere blev hans bevægelser og jo sikrere hans holdning; næppe befandt han sig i sit åndelige element, før han befriedes for sin begynder-generthed og besjæledes af en vidunderlig levende lethed som ethvert inspireret menneske (den samme forandring bemærkede jeg ofte senere hos ham under private samtaler). Kun ved de første sætninger, han talte, bemærkede jeg, at hans stemme var uskøn, tit meget nær falsetten og ved at slå over; men inden længe bar hans tales strøm os så frit og højt af sted, at vi ikke lagde mærke til stemmen i sig selv og knap nok til hans ansigt. Han talte uden manuskript og uden optegnelser, muligvis endog uden nøje forberedelse; men hver eneste sætning fik en fuldendt afrunding ud fra hans naturs trolddomsagtige formfornemmelse. De mest forvovne antiteser udfoldede sig blændende for derpå at opløses i klare og dog overraskende formuleringer. Man sad dér og følte sig løftet og havde følelsen af, at det, han her frembød, kun var noget, han ligesom

tilfældigt strøede ud af en langt større fylde, og at han, beåndet og løftet op i en højere sfære, som han var, ville kunne tale sådan videre time efter time uden at blive fattigere og ringere derved og uden at dale ned på lavere niveau. Også i private samtaler i senere år følte jeg denne trolddomsmagt hos »opfinderen af den rullende sang og de gnistrende smidige samtaler«, som Stefan George rosende sagde. Han var urolig, ustadig, sensibel, modtagelig for ethvert lufttryk, ofte gnaven og nervøs i privat omgængelse, og det var ingen let sag at komme ham nærmere ind på livet; men i det øjeblik, hvor et problem interesserede ham, skete der som en gnistantændelse: med eet eneste raketlynende, glødende sving slyngede han så enhver diskussion op i den *ham* egne sfære, en sfære, også kun *han* helt kunne nå. Når jeg undtager Valéry, der tænkte mere logisk og krystalkart, og den impulsive Keyserling, véd jeg ingen, med hvem jeg har ført samtaler på lignende højtstående åndeligt niveau. I disse i sandhed inspirerede øjeblikke stod alt livagtigt og legemliggjort tydeligt for hans dæmonisk vågne hukommelse: hver bog, han engang havde læst og hvert billede og hvert landskab, han engang havde set; den ene metafor knyttede sig til den anden som hånd i hånd, og perspektiver løftede sig som pludselige kulisser bag den horisont, man allerede mente afsluttet – for første gang under hin forelæsning og senere i personligt samvær følte jeg i sandhed hos ham det livgivende, begejstrende åndepust fra det inkommensurable, det aldrig helt fattelige, der var ham egent.

I en vis forstand overbød Hofmannsthal aldrig det under, han havde været fra sit 16. til sit 24. år. Jeg beundrer ikke mindre mange af hans senere værker: de herlige afhandlinger, fragmentet »Andreas«, denne måske skønneste romantorso på tysk sprog, samt enkelte dele af hans dramaer; men med hans stærkere tilknytning til det reale teater og tidens interesser og med hans planers mere tydelige bevidsthed og ambitionerthed gik noget tabt af det søvngængersikre og rent inspirerede ved de første ynglinge-digtninge og dermed også af vor egen ungdoms rus og ekstase. – Med den magiske indsigt, som er de umyndige egen, vidste vi forud, at denne vor ungdoms vidunderlige oplevelse var noget, der kun kom een gang og aldrig ville blive gentaget så længe, vi levede.

Balzac har på ganske uforlignelig måde skildret, hvordan Napoleons eksempel elektriserede en hel generation i Frankrig. Den lille løjtnant Buonapartes opsving til verdenskejser betød for ham ikke blot en enkelt

persons private triumf, men en sejr for ungdommen i sig selv. Dette: at man ikke behøvede at være født prins eller fyrste for i unge år at kunne tilkæmpe sig magt, at man kunne stamme fra en tilfældig, lille og endog fattig familie, og dog fire og tyve år gammel kunne blive general og tredive år gammel hersker over Frankrig og snart efter over hele verden – denne enestående succes drev hundreder af unge mænd ud af deres små bestillinger og provinsbyer ... Løjtnant Buonaparte satte gæring i hovederne på en hel ungdomsgeneration. Han drev dem til en stadig øget ærgerrighed; han skabte den store armés generaler og Comédie Humaine's store helte og tilløbere. Een enkelt ung mand, der på et eller andet gebet når det uopnåelige med eet, første sæt, opmuntrer altid ved sin succes' blotte faktum alle unge mænd om sig og efter sig. I denne forstand betød Hofmannsthal og Rilke for os yngre en umådelig spore for vore endnu ikke afgærede energikræfter. Uden at vi turde håbe, at nogen af os ville gentage Hofmannsthals vidunderlige eksempel, følte vi os dog styrkede ved hans rent legemlige eksistens. Den beviste så at sige rent optisk, at *digteren* faktisk var mulig også på vor tid, og i vor by og i vort milieu. Hans fader, der var bankdirektør, stammede, når alt kom til alt, fra samme jødisk-borgerlige lag som vi andre; geniet var vokset op i et hjem, der lignede vore egne, med samme slags møbler og samme slags standsmoral, og han havde gået i et ligeså sterilt gymnasium, han havde måttet benytte de samme lærebøger, og havde otte år igennem siddet på samme slags træbænk, ligeså utålmodig som vi og ligeså passioneret for alle åndelige værdier – og se! det var lykkedes for ham, endnu mens han måtte blankslide sine bukser på skolebænken og trampe rundt i gymnastiksalen, at overvinde det snævre rum, byen og familien ved denne sin flugt op i det uendelige! Ved Hofmannsthals eksempel blev det så at sige ad oculos demonstreret for os, at det principielt var muligt at skabe noget digterisk, ja digterisk fuldendt også i vor alder og selv i et østrigsk gymnasiums fængselsatmosfære. Til og med var det muligt – og hvor var det ikke fristende for et drengesind! – at blive trykt, blive rost, ja blive berømt på samme tid, som man hjemme og i skolen stadig gik og blev anset for et ubetydeligt, halvvoksnet væsen.

Den opmuntring, Rilke betød for os, var af en anden art, og den supplerede på beroligende måde den, Hofmannsthal ydede. Thi selv den mest forvovne af os vidste jo, at det ville have været blasfemi at prøve på at rivalisere med Hofmannsthal, fordi han – det vidste vi – var et isoleret, vidunderligt udtryk for tidligt fuldendt modenhed, som ikke lod sig gentage,

og når vi sekstenårige sammenlignede vore egne vers med hans højtberømmede strofer, skammede vi os forskrækkede; ligeså følte vi os ydmyget ved vore beskedne kundskaber, når vi sammenlignede dem med den ørneflugt, med hvilken han allerede i gymnasiet havde gennemfløjet åndens verdensrum. – Rilke derimod – ja, han var ganske vist begyndt ligeså tidligt, i seksten- eller syttenårsalderen, at skrive og offentliggøre digte; men disse Rilkes første vers var i sammenligning med Hofmannsthals og også i absolut forstand umodne, barnlige og naive vers, i hvilke man kun med stor velvilje kunne opdage lidt af talentets guldstøv. Først lidt efter lidt, i det to–tre og tyvende leveår havde denne vidunderlige digter, som vi elskede umådeligt, begyndt at forme sig personligt; alene det betød for os en uhyre trøst. Man behøvede altså ikke at være fuldendt allerede i gymnasiet, sådan som Hofmannsthal, man kunne som Rilke famle, prøve sig frem, danne sig, vokse. Man behøvede ikke straks at opgive det hele, fordi man foreløbig kun kunne skrive noget utilstrækkeligt, umodent og uansvarligt. I stedet for underet Hofmannsthal kunne man måske gentage Rilkes rolige og mere normale stigning.

Thi – det var en selvfølge, at vi allesammen forlængst var begyndt at skrive eller digte, at musicere eller at recitere; enhver passivt-passioneret indstilling er jo i sig selv unaturlig for ungdom. Det ligger jo i ungdommens natur, at den ikke blot vil modtage indtryk, men vil svare derpå med at producere. At elske teatret vil for unge mennesker sige i det mindste at ønske eller drømme om, at man selv kan få lov at virke på eller for teatret. At unge mennesker ekstatisk beundrer talent i alle former, fører dem uimodståeligt til at holde udkig i sig selv efter, om der ikke skulle være et spor af eller en mulighed for denne udsøgte essens i deres eget udforskede legeme eller den endnu halvtdunkle sjæl. Driften til kunstnerisk produktion blev på denne måde ligefrem til en epidemi i vor klasse i overensstemmelse med wiener atmosfæren og hin tids særlige vilkår. Enhver søgte efter et talent i sig selv og stræbte efter at udfolde det. Fire-fem af os ville være skuespillere. De imiterede vore burgskuespilleres diktation, de reciterede og deklamerede uafsladelig, de tog hemmeligt timer hos skuespillere og improviserede i frikvartererne med fordelte roller hele scener af klassikerne, alt imens vi andre udgjorde et nysgerrigt, men strengt kritisk publikum. To–tre var udmærket uddannede musikere, men havde endnu ikke bestemt sig til, om de ville være komponister, virtuoser eller dirigenter; dem har jeg at takke for mit første kendskab til den nye musik, som endnu var strengt

bandlyst fra filharmonikernes offentlige koncerter, – medens de på deres side hentede sig teksterne til deres sange og kor fra os. En anden, søn af en dengang højtprist selskabsmaler, tegnede vore kladdehefter fulde i timerne og portrætterede alle klassens fremtidige genier.

Men langt stærkest var den litterære interesse. Idet vi gensidigt ansporede hinanden henimod hurtig topydelse og gensidigt ydede kritik af hvert enkelt digt, var det niveau, vi havde nået i syttenårsalderen, langt ud over det dilettantiske, og for enkeltes vedkommende var der næsten tale om en faktisk gyldig ydelse, hvilket allerede fremgik af den kendsgerning, at vore produkter ikke bare – som man måske skulle have troet – blev antaget af og trykt i obscure små provinsblade, men i den ny generations førende tidsskrifter! Hertil kom – hvad der turde være et gyldigt bevis på lødighed – at de blev honorerede. En af mine kammerater, Ph.A., som jeg forgudede som en genius, strålede ved siden af Dehmel og Rilke på førende sted i »Pan«, det prægtige luksustidsskrift; en anden, A.M., havde under pseudonymet »August Oehler« fået indpas i det mest utilgængelige og eksklusive af alle tyske tidsskrifter, »Blätter für die Kunst«, som Stefan George udelukkende forbeholdt sin syv gange sigtede, helligt indviede kreds. Opmuntret af Hofmannsthal skrev en tredje af dem et drama om Napoleon, en fjerde en afhandling om en ny æstetisk teori samt vægtige sonetter. Jeg selv havde fundet optagelse i den moderne retnings førende organ »Gesellschaft« samt i Maximilian Hardens »Zukunft«, det for det nye Tysklands politiske og kulturelle historie afgørende ugeblad.

Når jeg i dag ser tilbage, må jeg ganske objektivt fastslå, at summen af vore kundskaber, vor litterære tekniks forfinelse og vort kunstneriske niveau virkelig var forbløffende, når talen er om syttenårige ynglinge, og at det hele kun kan forklares ud fra det opildnende eksempel, som Hofmannsthal's fantastiske, tidlige modenhed afgav; det var det, som aftvang os vor lidenskabelige anspændelse til det yderste, for at vi dog kunne hævde os så nogenlunde indbyrdes. Vi beherskede alle sprogets kunstgreb og ekstravagancer og kækheder; vi havde i utallige forsøg gennemprøvet alle versformers teknik samt alle stilarter fra Pindars patos til folkevisens enkle diktion; vi udvekslede dagligt vore produkter, gjorde hinanden opmærksomme på de mindste mangler og diskuterede hver eneste metrisk enkelthed. Alt imens vore gæve lærere stadig og intetanende rettede manglende kommaer med rødt blæk i vore stilebøger, udøvede vi drenge kritik mod hinanden indbyrdes med en streghed, omhu og kunstindsigt

som ikke een af de officielle litteraturpaver over for de klassiske mesterværker. Også de bestaltede og berømte kritikere havde vi i de sidste skoleår på grund af vor fanatisme forlængst overfløjet i henseende til faglig dom og stilistisk udtryksduelighed.

Den sande – og på ingen måde overdrevne – skildring, jeg her har givet af vor litterære, tidlige modenhed, kunne måske få en eller anden læser til at tro, vi havde været en vidunderklasse. Absolut ikke! I en halv snes andre skoler i Wien kunne man dengang iagttage lignende fanatisme og samme tidligt modne begavelse. Det kunne ikke være nogen tilfældighed. Det var en ganske særlig gunstig atmosfære, betinget af byens kunstnerisk frodige muld, den upolitiske tid og den fremtrædende konstellation af åndelig og litterær nyorientering omkring århundredskiftet, der i vore sind kemisk forbandt sig med den immanent skabende vilje, som jo egentlig næsten naturnødvendigt hører med til dette livstrin. I pubertetsalderen går det digteriske eller driften mod det digteriske egentlig gennem enhver ung mand; ganske vist som regel kun som en flygtig bølge, og det er sjældent, at en sådan tilbøjelighed overlever ungdomsårene – den er jo selv en udstråling af ungdom. Af vore fem skuespillere på skolebænken var der ingen, der senere blev skuespillere på den virkelige scene, og digterne fra »Pan« og »Blätter für die Kunst«^{*)} løb – efter deres forbløffende første tilløb – ud i sandet som hæderlige sagførere eller embedsmænd, som rimeligvis nu smiler vemodigt eller ironisk ad deres fordums ambitioner – af dem allesammen er jeg den eneste, i hvem kærligheden til at producere er forblevet i live, og for hvem den er forblevet kærnen i og meningen med hele livet. Men hvor taknemmelig føler jeg mig ikke, når jeg tænker tilbage på kammeratskabet dengang! Hvor meget har det ikke hjulpet mig! Hvor har ikke disse ildfulde diskussioner og denne gensidige beundring og kritik tidligt skolet hænder og nerver, hvor godt et overblik over det åndelige kosmos har det ikke givet mig, – hvor gav det ikke os alle vinger og løftede os højt op over vor skoles ørkentomme tristhed!

»Du holde Kunst! In wie viel grauen Stunden ...«, bestandig, når jeg hører denne Schuberts udødelige sang, får jeg en slags plastisk vision: jeg ser for mig os duknakkede skoledrenge på vore usselige skolebænke – og så på vejen hjem fra skole med strålende, vågne blikke, reciterende, kritiserende digte og lidenskabeligt glemmende al bundethed af tid og rum, i sandhed »in eine bessere Welt entrückt«!

En sådan kunstfanatismens monomani, en i den grad absurd overvurdering af det æstetiske, kunne naturligvis kun trives på bekostning af vort alderstrins normale interesser. Når jeg nu, bagefter, spørger mig selv, hvorfra vi fik tid til at læse alle de bøger, overlæsset som vor dag i forvejen var med skole- og privattimer, så er jeg klar over, at det for en stor del skete på bekostning af vor søvn og dermed af vor legemlige kvikhed. Det forekom aldrig, at jeg lagde min lektüre fra mig før klokken ét eller to om natten, skønt jeg måtte op hver morgen klokken syv – det var en dårlig vane, som jeg forøvrigt dengang tillagde mig for bestandig: selv ved seneste sengetid altid at læse en time eller to mere. Jeg kan derfor – meget logisk! – heller ikke mindes, at jeg nogen sinde er kommet i skole på anden måde end i sidste øjeblik og i højst uvasket og uudsovet tilstand – spisende mit smørrebrød i vildt løb. Intet under, at vi alle trods vor intellektuelle livsførelse så magre og grønne ud som umoden frugt, desuden temmelig forsømt i tøjet. Hver eneste skilling, vi fik i lommepenge, gik jo med til teatre, koncerter og bøger, og på den anden side lagde vi kun ringe vægt på at behage de unge piger – vi stræbte jo efter at imponere de noget højere instanser! At spadserere med unge piger – det forekom os at være spildt tid; i vor intellektuelle arrogance anså vi på forhånd det andet køn for åndeligt mindreværdigt, og vi agtede ikke at sløse vor kostbare tid væk med banalt ævl. – Og i hvor høj grad vi ignorerede, ja endog foragtede alt, hvad der havde med sport at gøre – ja, det vil det ikke være let at forklare et ungt menneske af i dag.

Nu var i forrige århundrede ganske vist den store bølge af sportsinteresse endnu ikke kommet over til os på kontinentet fra England. Der fandtes endnu ikke noget stadion, hvor hundrede tusinde mennesker begejstret larmede, når den ene bokser knaldede næven i den andens underkæbe, aviserne udsendte endnu ikke korrespondenter, for at de med begejstret homerisk sving skulle referere en hockeykamp i lange spalter. Brydekampe, atletikforeninger og sværvægtsrekorder gjaldt i vor tid endnu for noget, der hørte de ydre forstæder til, og slagtere og bybude udgjorde deres egentlige publikum. Højest kunne den mere ædle og aristokratiske væddeløbssport et par gange om året lokke det såkaldte »gode selskab« ud på væddeløbsbanen – men ikke os, hvem enhver legemlig beskæftigelse syntes oplagt tidsspilde. Da jeg var tretten år gammel, og den intellektuelt-litterære infektion begyndte for mit vedkommende, indstillede jeg skøjteløbet og anvendte de penge, mine forældre havde bevilget mig til

danseundervisning, til bøger; i attenårsalderen kunne jeg hverken svømme, danse eller spille tennis. Endnu den dag i dag kan jeg hverken cykle eller køre bil, og i alt, hvad der hedder sportspræstationer, kan enhver tiårig dreng slå mig ud. Selv nu, i året 1941, står det såre dunkelt for mig, hvad der egentlig er forskellen på baseball og fodbold og på hockey og polo, og avisernes sportssider med deres ubegribelige cifre er for mig det rene kinesisk. Over for alle sportens hastigheds- og smidighedsrekorder er jeg urokkelig blevet stående på samme standpunkt som shahen af Persien, som, da man ville tilskynde ham til at overvære et derby, med østerlandsk visdom ytrede: »Hvorfor dog det? Jeg véd meget vel, at den ene hest formår at løbe hurtigere end den anden. Hvilken, er mig ligegyldigt.«

Ligeså foragteligt som at trænere vore legemer syntes vi, det var at bortødsle tiden med spil. Kun skak fandt nåde for vore øjne, fordi det krævede åndelig anstrengelse. – Endelig – og det var endnu mere absurd –: skønt vi følte os som kommende eller i det mindste slumrende digtere, havde vi kun liden sans for naturen. I løbet af mine første tyve leveår så jeg så godt som intet af Wiens vidunderlige omegn; de skønneste og varmeste sommerdage havde endog en ganske særlig tillokkelse for os, fordi byen var mennesketom, og vi så havde lettere ved at få fat i kaffehusets mange aviser og tidsskrifter. Jeg har bagefter brugt år, ja årtier for at genfinde ligevægten over for denne barnagtigt-ivrige overspændthed og for dog i nogen grad at udligne den uundgåelige legemlige klodsethed. Men stort set har jeg aldrig angret denne fanatisme, denne måde at leve på udelukkende gennem øjet og gennem nerverne, som var min gymnasietid egen. Den har indpodet mig en lidenskabelig kærlighed til åndeligt liv, som jeg håber, jeg aldrig skal miste, og alt, hvad jeg siden har læst og lært, bygger på hine års støbte fundament. Forsømmer man sine muskler en tid, ja, da lader det sig senere indhente; men vingeslagene op mod åndens luftlag og sjælens gribeevne opøves ene og alene i hine personlighedsdannende ungdomsår, og kun den, som tidligt har lært at give sin sjæl evne til at favne vidt, formår senere at slutte den hele verden ind i sig.

At noget nyt forberedtes i kunsten, noget, der var mere lidenskabeligt og problematisk og fristende end det, som havde tilfredsstillet vore forældre og vor omverden, – det var centraloplevelsen i vore ungdomsår. Men fascinerede, som vi var, af dette ene udsnit af livet, mærkede vi ikke, at disse forandringer i det æstetiske rum kun var udsving af og varsel om langt

mere vidtrækkende forandringer, som skulle ryste vore fædres verden, tryghedens verden – og skulle ende med at tilintetgøre den. En mærkværdig omlagring begyndte at forberedes i vort gamle, søvnige Østrig. De store masser, som stiltiende og føjeligt i årtier havde overladt magten til det liberale borgerskab, blev pludselig urolige, organiserede sig og krævede selv deres ret. Netop i det sidste årti brød politikken med skarpe, bratte vindstød ind i det hyggelige livs vindstille. Det nye århundrede forlangte en ny orden, en ny tid.

Den første af disse store massebevægelser i Østrig var den socialistiske. Hidtil var den hos os med et falsk udtryk som »almindelige« betegnede valgret kun blevet tildelt de besiddende vælgere, som betalte en vis skat; men de advokater og godsejere, som denne vælgerklasse valgte, troede ærligt og redeligt, at de var »folket«s fortalere og repræsentanter i rigsdagen. De var meget stolte over at være dannede folk, eventuelt akademisk dannede; de lagde vægt på værdighed, anstand og en god udtale; ved rigsdagens møder gik det til som ved en diskussionsaften i en fornem klub. Takket være deres liberalistiske tro på en verden, der formedelst tolerance og fornuft ufejlbarligt ville gå fremad, mente disse borgerlige demokrater oprigtigt, at den bedste måde at fremme alle undersåtters vel på var små indrømmelser og gradvise forbedringer. Men de havde fuldkommen glemt, at de bare repræsenterede de 50–100.000 velhavende i de store byer og på ingen måde de hundreder af tusinder, eller rettere de millioner undersåtter i hele landet. Imidlertid havde maskinen gjort sit værk og samlet den hidtil splittede arbejderklasse om industrierne. Under ledelse af en eminent mand, dr. Victor Adler, dannedes et socialistisk parti for at gennemtvinge proletariats krav, først og fremmest en virkelig almindelig og lige valgret; næppe var denne blevet bevilget eller rettere sagt gennemtruffet, før man opdagede, hvor tynd – om end lødig – en skal liberalismens havde været. Med liberalismen forsvandt konciliansen fra det offentlige politiske liv. Nu stødte interesser hårdt mod interesser. Kampen begyndte.

Jeg husker endnu fra min tidligste barndom den dag, der fik afgørende betydning for det socialistiske partis opsving. Arbejderne ønskede at vise deres styrke og masse for første gang. De udstedte da den parole, at den første maj skulle erklæres for det arbejdende folks festdag, og vedtog at drage i sluttet trop til Prateren, vel at mærke gennem den smukke, brede Hauptallee, hvor aristokratiets og det rige borgerskabs vogne og ekvipager

ellers på denne dag af året holdt deres korso under de store kastanjer. Det gode, liberale borgerskab blev som lammet af forfærdelse ved efterretningen om denne parole. Ordet socialister havde dengang i Tyskland og Østrig noget af en blodig og terroristisk bismag som fordom ordet jakobinere og senere ordet bolsjeviker; i første øjeblikks rædsel turde man slet ikke anse det for muligt, at denne forstædernes røde horde kunne gennemføre deres march uden at brænde huse af og plyndre butikker og begå alle tænkelige voldshandlinger. Der udbrød en slags panik. Byens og omegnens samlede politistyrker posteredes i Praterstrasse, militæret stilledes skudberedt i reserve. Ingen droske eller ekvipage vovede sig i nærheden af Prateren. Købmændene lod jerntrækskodderne gå ned for vinduerne, og jeg kan huske, at vore forældre strengt forbød os børn at betræde gaden på denne rædselsdag, der kunne sætte Wien i brand.

Men se: intet vederstyggeligt skete. Arbejderne marcherede med koner og børn i sluttede rækker fire og fire og med mønstergyldig disciplin ind i Prateren. Alle havde partitegnet: den røde nellike i knaphullet. Under marchen sang de Internationale; men da de kom ud i det grønne løvspring omkring den for første gang betrådte »Nobelallee«, faldt børnene over i deres uskyldige, muntre sange fra skolen. Ingen blev udskældt, ingen overfaldet, ingen næver knyttedes; politifolk og soldater lo kammeratligt til demonstranterne. Takket være denne udadlelige opførsel formåede borgerskabet ikke længe at blive ved med at brændemærke arbejderne som en »revolutionær horde«; det kom – som altid i det gamle, kloge Østrig – til gensidige koncessioner. Endnu havde man ikke opfundet vor tids metoder med at slå hinanden i gulvet eller udrydde modstanderne. Endnu levede – omend i afbleget skikkelse – humanitetens ideal, selv hos partiførerne.

Næppe var den røde nellike dukket op som partitegn, før pludselig en anden blomst dukkede op i andre knaphuller: den hvide nellike. Den var medlemstegn for det kristeligt-socialt parti (er det ikke rørende, at man dengang endnu valgte blomster som partitegn i stedet for lange støvler, dolke og dødningehoveder?). Som absolut småborgerligt parti var den kristelig-socialt bevægelse egentlig kun et naturligt sidestykke til arbejderrørelsen, og i grunden var begge bevægelser et produkt af maskinens sejr over håndværket. Thi idet maskinen ved at sammenføje store masser i fabrikkerne tildelte arbejderne magt og social fremgang, truede den samtidig småhåndværket. Masseproduktionen og de store varehuse førte til ruin for middelstanden og for de små mestre med deres

håndbedrifter. En dygtig og populær fører, dr. Karl Lueger, bemægtigede sig denne utilfredshed og bekymring. Med slagordet: »den lille mand må hjælpes!« rev han med sig hele småborgerskabet og den irriterede middelstand, hvis misundelse mod de velhavende var betydeligt mindre end angsten for at synke fra borgerskabet ned i proletariatet. Det var nøjagtig det samme ængstede samfundslag som det, Adolf Hitler senere fylkede om sig som den første brede tilhængerskare. Også i en anden forstand blev Karl Lueger en slags forløber for Hitler: han lærte ham brugbarheden af den antisemitiske parole, der gav de utilfredse småborgerkredse en plastisk fjende og samtidig umærkeligt afledte hadet fra feudalvelstanden og storgodsejerne. På den anden side viser just en sammenligning mellem de to skikkelser, hvor forfærdelig dybt vort århundrede er sunket, og hvor frygteligt vore dages politik er blevet vulgariseret og brutaliseret. Karl Lueger, som havde blødt, blondt fuldskæg og en imponerende fremtoning – i wiener-folkemunde kaldet »Smukke Karl« –, havde akademisk dannelse, og han havde ikke forgæves gået i skole i en tidsalder, der satte åndelig kultur over alt andet. Han forstod at tale folkeligt; han var voldsom og vittig; men selv i sine hæftigste taler – efter hvad man dengang kaldte »hæftige« – gik han aldrig ud over anstændighedens grænser, og hans Streicher, en vis mekaniker Schneider, der opererede med »ritualmord« og deslige vulgære tricks, holdt han omhyggeligt i tømme. I sit privatliv var han beskeden og uangribelig. Over for sine modstandere bevarede han altid en vis noblesse, og hans officielle antisemitisme hindrede ham aldrig i at forblive høflig og venligtsindet over for sine tidligere jødiske venner. Da hans bevægelse til sidst erobrede Wiener Borgerrepræsentation, og han blev udnævnt til borgmester – efter at kejser Franz Joseph, der afskyede den antisemitiske tendens, to gange havde nægtet at sanktionere –, forblev bystyret uangribelig retfærdigt og oven i købet mønstergyldigt demokratisk; jøderne, som havde skælvet for denne det antisemitiske partis triumf, levede videre ligeså ansete og ligeberettigede som før. Hadets gift og vilje til gensidig total ødelæggelse var endnu ikke trængt ind i tidens blodkredsløb.

Snart dukkede imidlertid en tredje blomst op. Det var den blå kornblomst, Bismarcks yndlingsblomst og symbolet på det tysknationale parti, som – det forstod man bare ikke dengang – var bevidst revolutionært. Med brutal stødkraft arbejdede det hen imod tilintetgørelsen af det østrigske monarki til fordel for et – før Hitler drømt – Stortyskland under preussisk og protestantisk førerskab.

Medens det kristeligt-socialt parti var forankret i Wien og på landet og det socialistiske i industricentrene, havde de tysk-nationale næsten udelukkende deres tilhængere i de böhmiske og steiermarkske randområder; talmæssigt svage, som de var, erstattede de deres ubetydelighed med vild aggressivitet og umådelig brutalitet. De par rigsdagsmænd, de havde, udgjorde terroren og skændselen (i ordenes gamle betydning) i den østrigske rigsdag; Hitler, der ligeledes var østriger fra randområdet, har sin oprindelse i deres ideer og teknik. Fra Georg Schönerer overtog han slagordet »løs fra Rom!« Lydige – i tysk forstand – følgende dette råb trådte dengang tusinde tysk-nationale, for at forarge kejseren og kirken, over fra katolicismen til protestantismen. Fra Schönerer overtog Hitler endvidere den antisemitiske raceteori – »i racen ligger svineriet!« sagde hans berømmelige forbillede –. Fra Schönerer optog Hitler frem for alt dette: at benytte sig af en stormtrop, der slog løs i blindt, brutalt raseri – og dermed det princip: ved terror fra en lille gruppes side at ængste den talmæssigt set vidt overlegne, men humant-passive modstander.

Hvad S.A. mændene præsterede til gunst for nationalsocialismen: at splitte forsamlinger med gummiknipler, at overfalde modstanderne om natten og slå dem ned – det besørgede i de tysknationales tjeneste corpsstuderne, som i ly af deres akademiske immunitet etablerede en prygleterror uden lige og ved enhver politisk aktion mødte militært organiseret op for at hyle og pibe. De var grupperede i såkaldte »Burschenschaften«, med arrede ansigter, spirituspåvirkede og brutale, og de beherskede aulaen, fordi de ikke som de andre studenter bare havde bånd og huer, men var bevæbnede med hårde, tunge stokke. De begyndte med at provokere og provokere, og inden længe var de i fuld gang med at hugge løs, så på de slaviske, så på de jødiske og så på de italienske studenter, og til sidst jog de deres ubevæbnede modstandere ud af universitetet. Ved hver eneste »Bummel« – navnet på lørdagens studenterparade – flød der blod. Politiet, som takket være universitetets gamle privilegium ikke havde lov til at betræde aulaen, måtte stå uvirksomt udenfor og se på, at spektakeldrengene rasede – og når det var forbi, måtte politiet nøjes med at modtage de sårede, som blødende blev kastet ned ad trapperne ud på gaden af de nationale døgenigte, og bære dem bort. Alle vegne i Østrig, hvor de tysk-nationales minimale, højtbralrende parti ville gennemtvinge noget, sendte det denne studenterstormtrop ud i forvejen. Da grev Badeni med kejserens og rigsdagens støtte havde besluttet sig til en sprogforordning,

som skulle skabe fred mellem Østrigs nationaliteter, og som sandsynligvis ville have forlænget monarkiets beståen med årtier, besatte en håndfuld unge, opfanatiserede fyre Ringstrasse. Kavaleri måtte rykke ud, der blev skudt og uddelt sabelhug. Men så stor var i hin tragisk svage og rørende humanitære tid afskyen for enhver voldelig tumult og enhver form for blodsudgydelse, at regeringen veg tilbage for den tysk-nationale terror. Ministerpræsidenten demissionerede og den helt igennem loyale sprogforordning blev ophævet.

Hermed kunne brutalitetens indtrængen i politikken bogføre sin første sejr. Alle de underjordiske rifter mellem racerne og klasserne, som forsonlighedens tidsalder så flittigt havde søgt at overklistre, brød op og blev nu til kløfter og afgrunde. Allerede i hint sidste årti før det nye århundrede var i virkeligheden alles krig mod alle begyndt i Østrig.

Men vi unge mennesker mærkede – indlullede, som vi var, i vore egne, litterære ambitioner – kun lidt til disse farlige forandringer i vor hjemstavn. Vi havde kun øje for bøger og billeder. Vi havde ikke skygge af interesse for politiske og sociale problemer. Hvad vedkom disse larmende klammerier vort liv? Byen var i oprør under valgene, – vi gik på bibliotekerne. Masserne rejste sig, – vi skrev og diskuterede digte. Vi så ikke ildskriften på væggen. Som forud kong Belsazar tog vi ubekymret for os af alle kunstens kostelige retter uden ængsteligt at kaste blikket ud i fremtiden. Og først efter årtiers forløb, i de øjeblikke, da tage og mure styrtede sammen over og om os, først da indså vi, at fundamentene længe havde været undergravede, og at den individuelle friheds undergang i Europa var begyndt samtidig med det nye århundrede.

Eros Matutinus

I løbet af disse otte år i den højere skole tildrog der sig noget højest personligt virkeligt for hver enkelt af os: af de tiårige drenge blev der efterhånden 16årige, 17årige, 18årige kønsmodne, unge mænd, og naturen begyndte at præsentere sine krav. Denne pubertetens vågner ser rent umiddelbart ud til at være et absolut privat problem, som enhver yngling må kæmpe med på egen hånd, og ved første blik noget, som ingenlunde egner sig til offentlig omtale. Men for vor generation voksede denne krise ud over sin egentlige sfære. Den fremkaldte samtidig en opvågner i en anden forstand; for den lærte os for første gang at betragte det samfund, vi var opvokset i, og dets konventioner med mere kritisk sans.

Børn og selv unge mennesker er i almindelighed tilbøjelige til i første omgang respektfuldt at tilpasse sig deres milieus love. Men de underkaster sig kun konventionerne så længe, de ser, at de også ærligt og redeligt overholdes af alle andre. Een eneste uredelighed fra læreres eller forældres side driver uundgåeligt den unge til at betragte omverdenen med mistroiske og altså skarpere blikke. Og som unge mennesker behøvede vi ikke lang tid til at opdage, at alle de autoriteter, vi hidtil havde skænket vor tillid: skole, familie og den offentlige moral – på det ene punkt: seksualitet opførte sig mærkeligt uoprigtigt – og mere endnu: at de også med hensyn til dette vigtige problem forlangte hemmelighed og lumske af os.

For man tænkte anderledes om de ting for 30–40 år siden end i vor tids verden. Måske er der ikke noget område af det offentlige liv, hvor der i løbet af een eneste menneskealder er fuldbyrdet en så total forandring, som i kønnes indbyrdes forhold – det skyldes en række samvirkende faktorer: Kvindens emancipation, Freuds psykoanalyse, sportens legemskultur, ungdommens selvstændiggørelse. Det nittende århundredes borgerlige moral var i det væsentlige victoriansk. Prøver man at formulere forskellen på den og de i vore dage gyldige, mere frie og ugenerte anskuelser, kommer man måske forholdet nærmest, når man siger, at hin tidsalder ud fra en følelse af indre usikkerhed bange gik uden om det seksuelle problem. Tidligere og endnu oprigtigt religiøse tidsaldre, især de strengt puritanske,

havde gjort sig det lettere. Gennemtrængt, som de var, af den redelige overbevisning, at sanselig trang var djævelens værk, og legemlig lyst utugt og synd, var middelalderens autoriteter gået lige lukt løs på problemet og havde med skrappe forbud og – især i det calvinske Genève – med grusomme straffe gennemtrumfet deres strenge moral. Vort århundrede derimod – der var en tolerant, forlængst ikke mere djævletroende og næppe nok gudtroende epoke – kunne ikke mere opbyde mod nok til slig radikal fordømmelse; men det så på seksualiteten som et anarkisk og derfor forstyrrende element, som ikke lod sig indpasse i gældende etik, og som man ikke burde give råderum ved dagens lys, fordi hver form for fri og uægteskabelig elskov var i modstrid med den borgerlige »anstændighed«. Stående i dette dilemma opfandt hin tid et ejendommeligt kompromis. Den indskrænkede sin moral til, at den ganske vist ikke forbød den unge mand at udøve sit *vita sexualis*; men den krævede, at han skulle ordne dette pinlige anliggende på diskret måde. Når seksualiteten nu en gang ikke var til at bringe ud af verden, så skulle den i det mindste holde sig usynlig inden for hin ærbarhedens verden. Der blev altså truffet den stiltiende overenskomst, at hele det forargerlige emne ikke skulle omtales hverken i skolen, i familien eller i offentligheden, og at man skulle gøre alt, hvad gøres kunne, for at undertrykke, hvad der kunne minde om dets tilstedeværelse.

For os, som siden Freud véd, at den, der prøver på at fortrænge naturlige drifter fra bevidstheden, på den måde ingenlunde afskaffer dem, men bare på højst farlig vis trænger dem ned i det ubevidste, er det let nu om dage at smile ad hin uforbederligt naive hemmeligholdelsesteknik. Men det 19. århundrede var oprigtigt hildet i den illusion, at man med rationalistisk fornuft kunne løse alle konflikter, og at jo mere man skjulte det naturlige, jo mere holdt man sine anarkistiske kræfter i tømme; det ville altså i dette tilfælde sige, at når man lod være med at oplyse unge mennesker om disse kræfters eksistens, ville de glemme deres egen seksualitet. I denne illusion: at man kunne temperere ved at ignorere – forenedes alle instanser til fælles boycott ved hermetisk fortien. Skolen og den kirkelige sjælesorg, saloner og retsvæsen, aviser og bøger, mode og sæd og skik – alt undgik principielt nogensinde at omtale problemet, og på skændig vis sluttede endog videnskaben, hvis egentlige opgave det dog skulle være at tage lige uhildet fat på ethvert problem, sig til dette »*naturalia sunt turpia*«. Også den kapitulerede, og det under påskud af, at det var under videnskabens værdighed at behandle slige skabrøse temer. Ligegyldigt hvilke bøger fra

den tid man blader i, filosofiske værker, juridiske, ja til og med medicinske – alle stemmer de overens i frygtsomt at gå af vejen for enhver omtale af problemet. Når strafferetslærde på kongresser diskuterede humaniseringsmetoderne i fængslerne og de ødelæggelser moralsk set, livet i tugthuset medfører, vimsede de sky udenom det egentlig centrale problem. Ligeså lidt vovede nervelægerne, ihvorvel de i flere tilfælde var ganske klare over mange hysteriske sygdommes ætiologi, at indrømme sagernes sande sammenhæng, og hos Freud kan man læse efter, hvordan hans agtede lærer Charcot over for ham privat indrømmede, at han vel kendte den sande causa, men aldrig havde udtalt det offentligt. Mindst af alle vovede skønlitteraturen – dengang kaldet den »skønne litteratur« – at komme med oprigtige fremstillinger, fordi den udtrykkelig havde fået tildelt det æstetisk-skønne som sit domæne. De forudgående århundreders forfattere var ikke bange for at give et ærligt og omfattende kulturbillede af deres tid; hos Defoe, Abbé Prévost, Fielding og Rétif de la Bretonne møder man endnu uforfalskede skildringer af de virkelige tilstande; – men hin epoke mente, den kun turde vise det »følelsesfulde« og »ophøjede«, ikke desuden det pinagtige og det sande. I det nittende århundredes litteratur finder man derfor knapt nok en svag genlyd af alle storbyungdommens dunkle, farlige og forviklede problemer. Var en forfatter dristig nok til at omtale prostitutionen, anså han det for sin pligt at forædle den: han parfumerede heltinden til »Kameliadame«. Vi står altså over for den ejendommelige kendsgerning, at når en ung mand af det 20. århundrede åbner hin tids store digteres romaner for at få at vide, hvordan ungdommen i forrige og næstforrige generation kæmpede sig igennem livet, når han altså giver sig til at læse værker af Dickens, Thackeray, Gottfried Keller og Bjørnson og de andre – her fraregnes Tolstoj og Dostojevskij, der som russere stod hinsides den europæiske pseudoidealisme –, så finder han udelukkende sublimerede og modererede begivenheder fremstillede; og det fordi hele den generation på grund af samtidens tryk på sig var hindret i at tale frit ud. Og intet viser tydeligere denne forfædremorals næsten hysteriske overfølsomhed og dens i vore dage næsten ubegribelige atmosfære end det faktum, at selv denne stærke litterære tilbageholdenhed ikke var nok. Thi kan man begribe, at en så absolut saglig roman som »Madame Bovary« blev forbudt som utugt af en offentlig fransk domstol? At i min ungdom Zolas romaner regnedes for pornografi? At en så rolig, klassicistisk epiker som Thomas Hardy vakte forargelse i England og Amerika? Hvor

tilbageholdende de end var – disse bøger havde allerede forrådt for meget af fakta.

I denne usunde, trykkende og med parfumeret lummerhed, mættede luft voksede vi unge op. Denne fortielsens og fordølgelsens uærlige og upsykologiske moral tyngede som en mare på vor ungdoms år; men da nu en gang de rigtige litterære og kulturhistoriske dokumenter mangler her – takket være den solidariske fortielsesteknik –, bliver det nok ikke så helt let for mig at rekonstruere det, man nu vel dårligt nok vil tro.

Et vist tilknytningspunkt gives ganske vist: man behøver blot at se på moden, thi hvert århundredes moder forråder uvilkårligt dets moral derved, at dets smagsretning bliver synlig og plastisk i moden. Og nu kan det virkelig ikke kaldes en tilfældighed, når publikum i enhver by og landsby i Europa eller Amerika nu, i 1940, samdrægtigt bryder ud i latter, hver gang kvinder og mænd fra 1900 viser sig på lærredet i biografer i deres, i hin tids, dragter. Selv de naiveste mennesker i vore dage ler ad hine gårsdagens løjerlige skikkelser, som om de var karikaturer; de ser på dem som på unaturligt, ubekvemt, uhygiejnisk og upraktisk kostumerede narre; selv for os, som jo dog kan huske, at vi selv har set vore mødre og tanter og deres veninder i disse absurde rober, og som selv i vore drengeår gik i ligeså latterlige gevandter – selv os forekommer det at være en uhyggelig drøm, at en hel generation uden modsigelse kunne underkaste sig en slig stupid påklædning. Alene herremoden med de høje, stive flipper, »fadermorderne«, som umuliggjorde enhver fri bevægelse, og med de sorte, halelogrende »diplomater« og de om kakkelovnsrør mindende cylinderhatte udfordrer latteren – men hvor meget mere ikke »damen« fra dengang med sin vældige og besværlige udstaffering, hvis mange enkeltheder hver og en gjorde vold på naturen! Således: indsnøret i legemets midte som en hveps ved hjælp af et korset af hårdt fiskeben, til gengæld underlivet pustet vidt op til en mægtig klokke; halsen højt tillukket lige op til hagen; ben og fødder dækket omtrent til tærne; håret optårnet med utallige små krøller og snegle og fletninger under et majestætisk vaklende uhyre af en hat; hænderne, selv i den varmeste sommertid, klemte inde i handsker – dette »dame«-væsen, der for længst er blevet historisk, virker trods parfumen, som ombølgende ledsagede det og trods de pålæssede smykker, de kostbare kniplinger og pibestrimler og den øvrige dingeldangel som et ulykkeligt væsen, hjælpeløst, ynkværdigt. Man ser ved første øjekast, at en kvinde, der een gang er blevet indepansret i et sligt toilette som en ridder i en rustning,

ikke mere kunne føre sig frit, elegant og yndeligt; man forstår, at enhver gestus og som følge deraf den hele opførsel i et sådant kostume måtte blive kunstig, unaturlig, antinaturlig. Alene den blotte udstaffering til »dame« – bortset fra opdragelsen dertil i samfundet –, alene påtagningen og aftagningen af disse rober betød en omstændelig procedure, som overhovedet ikke var mulig uden fremmed hjælp –: først måtte det lange hår – jeg minder nutidens unge mænd om, at for tredive år siden kunne hver eneste kvinde i Europa med undtagelse af en snes russiske studiner slå deres hår ud lige ned til hofterne –, altså: først måtte det lange hår ved hjælp af en daglig tilkaldt frisør og en hærske af hårnåle, spænder og kamme, assisteret af krøllejern og papillotter redes, kruses, børstes og tårnes i vejret; derpå måtte korsettet trækkes sammen af en asende og masende kammerpige; kjolen måtte bagtil lukkes med utallige hægter og maller fra taillen op til halsen, og inden man kom så vidt, havde man beklædt og omgærdet »damen« med så mange skaller af underkjoler, livstykker, kamisoller og trøjer, at den sidste rest af hendes kvindelige og personlige former var komplet forsvundet. Der var en dybere mening med denne urimelighed: ved disse manipulationer skulle kvindens legemslinier i den grad hemmeligholdes, at selv en brudgom ved bryllupsmiddagen ikke kunne have fjerneste anelse om, hvorvidt hans fremtidige livsledsagerinde var lige eller skæv i væksten, fyldig eller mager, kortbenet, langbenet eller krumbenet, denne moralske tid anså det ingeniørligt for utilladeligt, at en kvinde foretog kunstige forstærkninger af hår, bryst eller andre legemsdele med det formål at bedrage mændene eller bare for at tilpasse sig det almindelige skønhedsideal. Jo mere en kvinde skulle virke som »dame«, jo mindre måtte hendes naturlige former kunne ses. Med denne sin oplagte tendens tjente moden kun lydigt tidens almindelige moral, og for den drejede det sig først og fremmest om at tildække og skjule.

Denne ak, så viise moral glemte fuldstændig dette faktum: når man lukker døren for djævelen, skaffer han sig som regel adgang ad en bagdør eller gennem kaminen. Hvad der nutildags for vort uhildede blik virker påfaldende ved hine dragter, som fortvivlet søgte at tildække ethvert spor af nøgen hud og real vækst, er jo på ingen måde deres sædelighed. Tværtimod; det påfaldende er: hvor provokatorisk indtil pinagtighed hin mode understregede kønnenes polaritet. Medens i vore dage den unge kvinde og den unge mand, der begge er ranke og slanke, skægløse og korthårede, allerede i ydre fremtoning kammeratligt tilpasser sig hinanden, gjorde i hin

epoke kønnene afstanden mellem sig så stor som muligt. Mændene bar lange skæg til skue eller ophvirvlede i det mindste et mægtigt overskæg som et langt borte fra kendeligt attribut på deres mandighed, medens kvindens korset ostentativt synliggjorde barmens typisk kvindelige kønskenetegn. Det såkaldte stærke køn var i forholdet til det såkaldte svage også overbetonet i henseende til den holdning, man forlangte af manden: rask og kæk, ridderlig og aggressiv, medens kvinden havde at være sky, genert og i defensiven. Forholdet var: jæger og bytte, ikke: lige for lige. Ved denne unaturlige modsætning i den ydre habitus måtte også den indre spænding mellem polerne, erotikken, forstærkes, og således opnåede datidens samfund som følge af sin psykologiske tilslørings- og fortielsesmetode nøjagtig det modsatte af det, den ville. Thi da man i sin usigelige angst og bernerthed idelig snusede efter det usædelige i liv, litteratur, kunst og klædedragt, var man egentlig tvunget til uafslædig at tænke på det. Idet man uafbrudt forskede efter, hvad der kunne være upassende, befandt man sig i en uafbrudt passe-på-tilstand. Den daværende »anstændighedens« verden syntes altid at være i dødelig fare – ved hver gestus, ved hvert ord. Måske vil man nok i vore dage kunne forstå, at det havde været en forbrydelse i hin tids øjne, om en kvinde ved sport eller spil havde anlagt bukser; – men hvordan skal jeg få nogen til at forstå den hysteriske snerpethed, der lå i, at en dame dengang overhovedet ikke måtte tage ordet »bukser« i sin mund? Såfremt hun overhovedet hengav sig til omtale af et så sansetruende objekt som mandfolkebukser, måtte hun vælge det mere uskyldige »benklæder« eller den til den ende opfundne undvigende betegnelse »de unævnelige«. At et par unge mennesker af samme stand, men forskelligt køn ubevogtet kunne foretage en udflugt, var aldeles utænkeligt – eller rettere: det første, man tænkte, var, at der kunne »passere« noget. Et sligt samvær kunne højst tænkes, såfremt en eller anden anstandsog vagtperson, en moder eller en guvernante, ledsagede de unge overalt, hvor de gik og stod. Selv i den varmeste sommer ville det have været en skandale, om en ung pige havde spillet tennis i en fodfri kjole eller med bare arme, og når i et selskab en dannet dame lagde den ene fod over den anden, fandt man dette såre anstødeligt, fordi der var risiko for, at hendes ankler derved kunne blive blottet under kjolesømmen. End ikke elementerne, end ikke sol, vand og luft undtes der tilladelse til at berøre en kvindes nøgne hud. I det fri hav måtte kvinden møjsommeligen bane sig vej i tunge kostumer; i pensionater og klostre måtte de unge piger endog tage

deres hjemlige bad i lange, hvide skjorter – på det at de kunne glemme, de havde en krop. Det er absolut ingen overdrivelse, at der var kvinder, om hvem det med sikkerhed kunne siges, når de døde som gamle damer, at med undtagelse af jordemoder, ægtefælle og ligvasker havde ikke eet menneske nogensinde set så meget som deres knæ eller skulder. Denne angst for alt legemligt og naturligt var faktisk med en neuroses vælde trængt fra de højere klasser dybt ned i folket. Formår man mon i vore dage at forestille sig det faktum, at bønderne ved århundredskiftet kastede sten efter de forvovne kvinder, der vovede sig op på en cykle eller overskrævs på en hest? Eller: at der på den tid, da jeg gik i skole, førtes spaltelange diskussioner i wiener-aviserne om den foreslåede, frygteligt usædelige ny skik, at ballerinaerne ved Hofoperaen skulle danse uden tricotstrømper? Eller: at det blev en sensation uden lige, da Isidora Duncan i sine dog højst klassiske danse for første gang i stedet for de gængse små silkesko viste de nøgne fodsåler, under den hvide, heldigvis dog meget lange tunika?

Og nu forestille man sig de unge mennesker, der voksede op med vågent blik i en sådan tidsalder. Hvor latterlige måtte disse bekymringer for den evigt truede anstændighed ikke synes dem, så snart de een gang havde indset, at den lille moralens kåbe, man så hemmelighedsfuldt ville hænge om alle disse ting, dog var højst tyndslidt og fuld af rifter og huller! Når alt kom til alt kunne det ikke undgås, at en af de halvtreds gymnasiaster traf sin lærer i en af de små sidegader, eller at man i familiekredsen lyttede sig til, at denne eller hin, som var fremstillet for os som højst agtværdig, havde forskellige syndefald på sin samvittighed. I virkeligheden var der ikke noget, der i den grad pirrede og ophedede vor nysgerrighed som denne klodsede skjuleteknik; og da man ikke ville unde det naturlige frit og åbent udtryk, skabte nysgerrigheden sig selv sine underjordiske og som regel ikke alt for fine afløb i en storby. I alle stænder mærkede man på grund af denne undertrykkelse en underjordisk sensibilitet hos ungdommen, noget, der gav sig udtryk på barnagtig og hjælpeløs måde. Der fandtes næppe det plankeværk eller hemmelige lille rum, som ikke var oversmurt med uanstændige ord og tegninger og næppe den badeanstalt, hvor trævæggen ind til damernes bad ikke var gennembrudt med de såkaldte knastkighuller. Hele industrier, som i vore dage på grund af de mere naturlige sæder forlængst er gået nedenom, stod i fuld, hemmelig blomstring, frem for alt den, der befattede sig med akt- og nøgenfotografier, som kræmmere falbød halvvoxne drenge under bordpladen i ethvert værtshus. Eller den, der

distribuerede den pornografiske litteratur »sous le manteau«. Det var – da den alvorlige litteratur nødtvungent måtte være idealistisk og forsigtig – bøger af allerslemmeste sort, bøger, der var trykt på dårligt papir og skrevet i et dårligt sprog, men som dog fandt rivende afsætning; hertil kom tidsskrifter, »pikante« på en måde, der i henseende til modbydelig og lysten liderlighed ikke har mage i vore dage. Ved siden af Hofteatret, der jo skulle tjene tidsidealet med al dets højsind og snehvide renhed, fandtes der teatre og kabaretter, der udelukkende dyrkede den mest ordinære sjofelhed. Overalt forstod de undertrykte drifter at skaffe sig afveje, omveje og udveje. I sidste instans var altså hin generation, som man bornert forbød enhver oplysning og ethvert ugenert samvær med det andet køn, tusind gange mere erotisk disponeret end ungdommen af i dag med dens større frihed til at elske. Thi det er kun det, der er forbudt, der beskæftiger lystenheden, kun det utilladte tisser drifterne, – og jo mindre øjnene fik at se og ørerne at høre, jo mere drømte tankerne. Jo mindre luft, lys og sol man lod komme ind til kroppen, jo mere sank sanserne ned i lummerhed. Summa summarum: i stedet for en højere moralsk sædelighed bevirkede hint samfundets tryk på vor ungdom kun, at vi blev mistroiske og forbitrede over for alle instanserne. Fra vor kønsmodenheds første dag følte vi instinktivt, at denne uærlige moral med sin fordølg og fortien ville berøve os noget, som med rette tilhørte vor alder, og at den ofrede vor vilje til ærlighed på en forlængst usand og overlevet konventions alter.

Denne takt-og-tone-tidens moral, som på den ene side forudsatte seksualiteten og dens naturlige afløb privatim, men på den anden side ingenlunde ville anerkende den åbent, var imidlertid forløjet på dobbelt vis. Thi medens man, hvad de unge mænd angik, kneb det ene øje til og med det andet oven i købet opmuntrede dem til »at løbe hornene af sig«, som man i hin tids godmodigt spottende familiejargon udtrykte sig, lukkede man, hvad de unge kvinder angik, ængsteligt begge øjne til og anstillede sig blind. At en mand følte og havde lov til at føle drifter, måtte endog konventionen stiltiende indrømme. Men at også en kvinde kunne være underkastet drifter, at skabelsen til sine evige formål også havde brug for en kvindelig polaritet, at indrømme dette ville have stødt an mod begrebet »kvindens hellighed«. I den forfreudianske tid var den overenskomst fastslået som axiom, at et kvindeligt væsen ikke havde nogen slags legemlig trang, så længe denne ikke var blevet vakt af en mand, hvilket selvfølgelig officielt kun var tilladt

i ægteskabet. Da nu imidlertid luften – især i Wien – også i hine moralske tider var fuld af farlige erotiske infektionsstoffer, måtte en ung pige fra et godt hjem lige fra fødslen og indtil den dag, hvor hun forlod vielsesaltret med sin ægtefælle, leve i en fuldkommen steriliseret atmosfære.

For at beskytte de unge piger lod man dem ikke alene ét øjeblik. De fik en guvernante, som havde at sørge for, at de forhimlensskyld ikke gik eet skridt ubevogtet uden for gadedøren; de blev bragt til skole, danseskole og musiktime, og de blev hentet derfra igen. Hver bog, de læste, blev kontrolleret, og frem for alt blev de unge piger idelig beskæftiget, for at de kunne blive afledt fra eventuelle farlige tanker. De måtte øve sig på klaveret; de måtte synge og tegne, lære fremmede sprog, kunsthistorie og litteraturhistorie; man uddannede og overuddannede dem. Men medens man forsøgte at gøre dem så dannede og selskabeligt set velopdragne som bare muligt, sørgede man samtidigt omhyggeligt for, at de, hvad naturlige ting angik, forblev intetanende i en grad, vi i vore dage slet ikke kan fatte. En ung pige fra et godt hjem måtte ikke have nogen forestilling om, hvordan den mandlige krop var skabt, og ikke vide noget om, hvordan børn kom til verden; – thi den lille engel skulle jo gerne træde ind i ægteskabet ikke blot legemligt uberørt, men også sjæleligt fuldkommen »ren«. »Godt opdraget« var noget, der dengang for en ung piges vedkommende var aldeles identisk med fremmed over for livet; og denne fremmedhed over for livet bevarede mange kvinder dengang hele livet igennem. Jeg kan endnu more mig over min tantes groteske historie: i bryllupsnatten arriverede hun pludselig, klokken fire om morgenen, i sine forældres hjem, hvor hun ringede med stormklokkerne, erklærede, at hun aldrig mere ville se det græsselige menneske for sine øjne, man havde giftet hende med! Han var et afsindigt afskum, i fuldt alvor havde han prøvet på at klæde hende af! Og kun med største møje havde hun kunnet undslippe hans tydeligt nok sygelige påfund!

Nu kan jeg ikke nægte, at denne uvidenhed forlenede datidens unge piger med en mystisk ynde. Disse alt andet end flyvefærdige skabninger anede, at der ved siden af og bag ved deres egen verden eksisterede en anden, om hvilken de intet vidste og intet måtte vide, og det gjorde dem nyfigne, længselsfulde, sværmeriske og på en tiltrækkende måde forvirrede. Når man hilste på dem på gaden, rødmede de – findes der i vore dage endnu piger, der rødmer? – Når de var alene sammen, lo og hviskede og tiskede og fnisede de uafsladeligt som små berusede væsener. Fulde af forventning over for alt det ubekendte, de var udelukkede fra, drømte de romantiske drømme

om livet; men samtidig var de frygtelig skamfulde ved tanken om den mulighed, at nogen kunne gætte, hvor stærkt deres legemer længtes efter ømhed og kærtegn, hvis karakter de ikke var nærmere klare over. En slags let, flimrende forvirring prægede uafbrudt deres hele opførsel. De gik anderledes end vor tids unge piger, hvis legemer er stålsatte gennem sporten, og som let og ugenert bevæger sig mellem unge mænd som deres lige; dengang kunne man allerede på tusind skridts afstand på gangart og opførsel skelne en ung pige fra en kvinde, som allerede havde kendt en mand. De var i stærkere grad unge piger, end de unge piger nu er det, og mindre kvinder. De lignede i deres væsen spæde, fine, eksotiske drivhusplanter, der opdrættes under glas og i kunstigt opvarmet atmosfære i ly for kolde, skarpe vindstød. De var en bestemt opdragelses og kulturs kunsthåndværks frembragte produkt.

Datidens samfund ønskede, at de unge piger skulle være just sådan: velopdragne og uvidende, tåbelige og intetanende, nysgerrige og bly, usikre og upraktiske, og gennem denne livsfremmede opdragelse på forhånd bestemt til i ægteskabet viljeløst at blive formet og ledet af manden. Det så ud, som om moralen vogtede dem som dens hemmelige ideals sindbillede, som symbolet på kvindelig ærbarhed, jomfruelighed, overjordiskhed. Men –

Men hvilken tragedie var det så ikke, hvis en af disse unge piger ikke kendte sin besøgelses tid, hvis hun i 25- eller 30-årsalderen endnu ikke var blevet gift! Thi også af den trediveårige pige forlangte konventionen ubarmhertigt, at hun – for »familiens« og »den gode morals« skyld – ubrødeligt holdt fast ved denne tilstand af uerfarenhed, naivitet og begærfrihed, som forlængst ikke mere svarede til hendes alder. Så gik det som oftest således, at det yndige billede fra ungdommen forvandlede sig til en skarp, en grusom karikatur. Den ugifte unge pige blev til den »ikke afsatte« pige, den uafsatte pige blev til den »gamle jomfru«, som vittighedsbladene fade spot bestandig faldt over. Den, der åbner en gammel årgang af »Fliegende Blätter« eller et andet af hin tids humoristiske organer, vil med forfærdelse i hvert eneste hefte finde de mest stupide bespottelser af gamle jomfruer, som med deres ødelagte nerver ikke forstår at skjule deres naturlige elskovstrang. I stedet for at erkende, hvilken tragedie der fuldbyrdedes i disse på »moralens« alter ofrede eksistenser, der for familien og det gode navns skyld måtte undertrykke naturens krav, deres elskovstrang og deres længsel efter at blive moder, hånede man dem ud fra mangel på forståelse i en grad, der må vække vor dybeste afsky. Et samfund

er nu engang altid mest grusomt over for dem, som forråder og afslører dets hemmelighed, når det begår en forbrydelse mod naturen ved sin mangel på ærlighed og oprigtighed.

Søgte nu således datidens borgerlige konvention krampagtigt at opretholde den fiktion, at en kvinde af »det gode selskab« ikke besad og ikke burde besidde seksualitet, så længe hun ikke var gift – alt andet gjorde hende til en »umoralsk person«, en familiens outcast –, så var man trods alt dog nødt til at indrømme, at slige drifter faktisk var til stede i den unge mand. Og da erfaringen nu engang viste, at man ikke kunne hindre voksne unge mænd i at udøve deres *vita sexualis*, nøjedes man med det beskedne ønske, at de dog ville ordne deres uværdige fornøjelser uden for den hellige morals mure. Ligesom velassorterede byer under de pænt fejede gader, smukke luksusbutikker og elegante promenader dølger underjordiske kanaler, gennem hvilke kloakernes smuds afledes, således skulle ungdommens hele seksualliv føres usynligt, neden under samfundets moralske overflade. Hvilke farer, den unge mand derved udsatte sig selv for, og hvilke sfærer, han derved gerådede i, var ligegyldigt. Skole såvel som hjem forsømte omhyggeligt at give ynglingen nogen oplysninger i så henseende. Kun i de senere år fandtes der enkelte steder omsorgsfulde, eller, som man dengang sagde, »oplyst tænkende« fædre, som, når sønnen viste de første tegn på skægvækst, ønskede at hjælpe ham på den rette vej. Så blev huslægen tilkaldt. Han fandt en lejlighed til en enesamtale med ynglingen, pudsede omstændeligen sine briller og påbegyndte så sit foredrag om farerne ved kønssygdommene, hvorpå han pålagde den unge mand, der som regel på det tidspunkt for længst havde belært sig selv, at være mådeholdende og ikke forsømme visse forholdsregler. Andre fædre anvendte et endnu ejendommeligere middel: de fæstede til hjemmet en smuk tjenestepige; hende tilfaldt så den opgave at belære ynglingen praktisk. Disse fædre mente nemlig, det var bedre, at den unge mand ordnede denne kedelige og besværlige sag under deres eget tag; herved blev jo *decorum* bevaret udadtil, og man undløb den fare, at sønnen kunne falde i hænderne på et eller andet »raffineret kvindemenneske«. Men *een* metode at give oplysninger på forblev bandlyst i alle instanser og former: den åbenlyse og oprigtige.

Hvilke muligheder åbnede der sig nu for et ungt menneske af den borgerlige verden? I alle andre stænder, i de såkaldte lavere klasser var problemet ikke

noget problem. På landet sov karlen sammen med en pige allerede, når han var sytten; og fik forholdet følger, så havde det ikke større betydning; i de fleste af vore alpelandbyer oversteg tallet på uægte børn langt det på ægte. Inden for proletariatet levede arbejderen, før han kunne gifte sig, sammen med en arbejderske i en fri forbindelse, i såkaldt »wilde Ehe«. Hos de ortodokse jøder i Galizien førte man den syttenårige og altså knap fuldtvoksne yngling sammen med hans kæreste, og han kunne meget vel være bedstefader, når han var fyrre. Kun i det borgerlige, pæne samfund var det egentlige modmiddel, det tidlige ægteskab, bandlyst, fordi ingen familiefader kunne tænke sig at betro sin datter til en tyveårig eller toogtyveårig ung mand; en så »ung« mand regnede man endnu ikke for moden nok. Her afsløredes igen en indre uoprigtighed: den borgerlige kalender stemte absolut ikke overens med naturens. Medens naturen regnede en ung mand for voksen, når han var seksten eller sytten, regnede samfundet ham først for moden, når han havde skabt sig en »social position«, altså højt regnet fra fem-seksogtyve års alderen. På denne måde opstod der et kunstigt interval på 6–8–10 år mellem kønsmodenheden og den modenhed, samfundet godkendte. Og under dette interval overlod man det til den unge mand selv at bekymre sig om sine »affærer« og »æventyr«.

Hertil gav datiden ham imidlertid ikke alt for mange muligheder. Kun ganske få unge mænd – især jo de rige – kunne tillade sig den luksus at »etablere« en mætresse, det vil sige leje en lille lejlighed til hende og sørge for hendes underhold. Ligeledes var det kun ganske få lykkelige beskåret at realisere det daværende litterære elskovsideal – det eneste, det var tilladt at skildre i romanerne –: at stå i forhold til en gift kvinde. De andre hjalp sig mest med butikspiger og servitricer, hvad kun gav liden indre tilfredsstillelse; thi i hin tid før kvindens emancipation og virksomme, selvstændige deltagelse i det offentlige liv var det kun piger af den allerfattigste proletarafstamning, der rådede over både tilstrækkelig ubetænksomhed og tilstrækkelig frihed til sådanne flygtige forhold uden reelle hensigter. Dårligt klædte, som de var, udslidte efter et tolv timers, elendigt betalt dagværk, usoinerede (et badeværelse var dengang noget, kun rige tillod sig), og opvoksede i trange forhold, – stod disse stakkels skabninger så langt under deres elskere i niveau, at disse selv som regel skammede sig ved at blive set offentlig med deres veninder. Ganske vist havde den omsorgsfulde konvention truffet sine særlige forholdsregler med henblik på denne pinlige side af sagen, nemlig ved de såkaldte *chambres*

séparées, hvor man uset kunne spise til aften med en pige, hvorefter det øvrige lod sig ordne i de mørke sidegaders små hoteller, der udelukkende var indstillede på sligt; – men alle disse møder og oplevelser måtte forblive flygtige og uden egentlig skønhed, mere seksualitet end eros, fordi de altid måtte foregå hurtigt og hemmeligt og som noget, der var forbuden frugt.

Så var der jo endelig undtagelsesvis den mulighed, at man kunne få et forhold til disse amfibiske væsener, der stod med det ene ben i og det andet uden for det gode selskab: Skuespillerinder, danserinder og kunstnerinder, datidens eneste »emanciperede« kvinder. Men i almindelighed forblev fundamentet for det daværende ikke-ægteskabelige erotiske liv prostitutionen; den udgjorde så at sige den mørke kælderhvælving, over hvilken det borgerlige samfunds pragtbygning prangede med pletfri, strålende facade.

Vor tids mennesker har næppe nogen forestilling om, hvor uhyre prostitutionen var udbredt i Europa i tiden indtil første verdenskrig.

Medens det nu til dags er lige så vanskeligt at støde på prostituerede på storbyens fortov som på hestevogne på kørebanen, var dengang fortove og promenader så spækkede med kvinder, der var til fals, at det var vanskeligere at undgå dem end at finde dem. Dertil kom yderligere de mange »lukkede karreer«, natlokaler, kabaretter og palais de dance'r med danserinder og sangerinder samt bar'er med glædespiger. Kvindelig salgsvare udbødes dengang åbenlyst i alle prislejer til enhver tid på døgnet, og det kostede egentlig ikke en mand mere ulejlighed at købe sig en kvinde for et kvarters, en times eller en nats fornøjelse, end det kostede ham at skaffe sig en pakke cigaretter eller en avis. Intet synes mig i den grad at bevise og bestyrke den større ærlighed og naturlighed ved vor tids livs- og elskovsformer end den kendsgerning, at det er vor tids ungdom muligt, ja, næsten selvfølgeligt, at undvære denne engang så uundværlige institution, og så den anden kendsgerning: at det ikke var politiet og heller ikke lovene, som trængte prostitutionen ud af vor tids verden, men at dette tragiske produkt af en pseudomoral faktisk talt så godt som likviderede sig selv på grund af formindsket efterspørgsel.

Statens og dens morals officielle indstilling over for dette dunkle anliggende var imidlertid ikke rigtig hyggelig. Ud fra det moralske standpunkt vovede man ikke åbent at indrømme en kvinde retten til at sælge sig selv; på den anden side kunne man ud fra hygiejnisk synspunkt ikke

undvære prostitutionen, da den nu engang kanaliserede den kedelige ikke-ægteskabelige seksualitet. Autoriteterne søgte derfor at klare for sig ved hjælp af en tvetydighed: man gjorde en adskillelse mellem den hemmelige prostitution, hvilken staten bekæmpede som farlig og umoralsk, og en art tilladt prostitution, der var forsynet med en slags næringsbevis, og som beskattedes af staten. En ung pige, som havde besluttet, at hun ville være prostitueret, fik en særlig bevilling af politiet og som bevis på berettigelsen en særlig bog. Ved at underkaste sig politikontrol og opfylde pligten til at lade sig undersøge af en læge to gange om ugen erhvervede hun næringsret og kunne derefter leje sin krop ud til den pris, hun selv fandt for godt. Hun var dermed anerkendt som et erhverv blandt andre næringsveje; men – her stak moralens hestehov frem – dog ikke helt anerkendt. Således kunne f. eks. en prostitueret ikke føre klage mod en mand, der efter at have købt hendes vare, d. e. hendes legeme, nægtede at betale noget. I så fald var hendes krav – ob turpem causam, som loven motiverede det – pludselig blevet et umoralsk krav, som ikke beskyttedes af øvrigheden.

På den slags enkeltheder mærkede man allerede, hvor tvetydig den opfattelse var, der ganske vist indordnede de prostituerede kvinder i et af staten tilladt erhverv, men anbragte dem som personer uden for den almindelige ret som outcasts. Men den egentlige uredelighed bestod i den måde, hvorpå det hele håndhævedes; thi alle indskrænkningerne gjaldt kun for de lavere klasser. En balletdanserinde, som i Wien til hver en tid kunne fås af hvemsomhelst for 200 kroner, ligesom gadepigen for 2 kroner, behøvede selvfølgelig ikke at have noget næringsbevis; de store demimondaines blev til og med nævnet i avisernes referat over trav og derby blandt de prominente publikummere, fordi de regnedes med til det »fine selskab«. Ligeledes stod flere af de fornemste koblersker, nemlig de, der forsynede hoffet, aristokratiet og det rige borgerskab med det fineste af det fine, uden for loven, som ellers satte svære fængselsstraffe på kobleri. Nej, den strenge disciplin, den ubarmhjertige overvågen og den sociale bandlysning gjaldt kun den hær af tusinder og atter tusinder, hvis opgave det var med deres legeme og ydmygede sjæl at forsvare en gammel og forlængst undergravet moralopfattelse mod frie og naturlige former for elskoven.

Denne prostitutionens uhyre armé var inddelt i korps på samme måde, som den virkelige armé i hærafdelinger: Kavaleri, infanteri, artilleri,

fæstningsartilleri.

Til fæstningsartilleriet svarede i prostitutionen snarest den gruppe, der helt holdt visse bestemte gader i byen besat som deres kvarter. Det var hyppigst de dele af byen, hvor galgen havde stået i middelalderen, eller et hospital for spedalske, eller en kirkegård, steder, hvor bøddler, rakkere og andre socialt bandlyste havde fundet tilholdssted – altså områder, borgerne gennem århundreder helst havde skyet som boplads. Dør havde myndighederne frigivet nogle stræder til elskovsmarked. Dør om dør boede dør – endnu i det 20. århundredes Europa ganske som i Japans Yoshiwara eller ved Cairos fiskemarked – mellem to og fem hundrede prostituerede kvinder; de sad side om side udstillede ved ruderne i deres lavloftede stuer. Det var billige varer. Kvinderne arbejdede i to hold, dagskifte og natskifte.

Til kavaleriet eller infanteriet svarede den ambulante prostitution, de utallige kvinder, der søgte sig kunder på gaderne. I Wien blev de almindeligvis kaldt »stregpiger«, fordi politiet med en usynlig streg havde afgrænset den fortovsstrækning, de havde lov til at benytte til reklameformål. Dagen igennem og ved nattetide til langt ind på morgenen, i regn som i frost, slæbte en møjsommelig tilkøbt, falsk elegance sig over gaderne; dens ynkelige repræsentanter søgte hvert øjeblik at tvinge det trætte, dårligt sminkede ansigt til et indbydende smil. Uden nogen egen lyst falbød de lyst, og al deres vandren fra det ene gadehjørne til det andet førte dog til sidst hen til det for dem alle uundgåelige mål for rejsen: Hospitalet. – Alle verdens byer synes mig nu langt mere smukke og humane, nu, hvor disse skarer af sultne, glædesløse kvinder ikke mere befolker gaderne.

Dog end ikke disse masser var tilstrækkelige til det stående forbrug. Mange mænd ønskede at have det mageligere og diskretere end at skulle jage rundt på gader og stræder efter ustadige flagermus eller traurige paradisfugle. De ønskede, at elskoven skulle være lidt hyggeligere; de ville have den med lys og varme, musik og dans og et skin af luksus. Indrettede for dette klientel var de »lukkede huse«, bordellerne. Dør havde man en såkaldt »Salon«, indrettet med simililuksus, og her samledes så husets piger, dels i virkelige dametoiletter, dels i utvetydigt negligé. En pianist sørgede for musikalsk underholdning; så blev der drukket og snakket og danset, indtil parrene diskret trak sig tilbage til et soveværelse. I adskillige af de mere fornemme huse – navnlig dem i Paris og Milano; de nød et vist internationalt ry – kunne et naivt gemyt såmænd godt lulle sig ind i den illusion, at han var blevet indbudt til et privathjem, hvor der forefandtes

nogle letsindige selskabsdamer. Overfladisk set havde pigerne i disse huse bedre livsvilkår end de ambulante gadepiger. De behøvede ikke at traske gennem gaderne i snavs og regn og sne og blæst, de opholdt sig i lune lokaler, fik godt tøj, rigeligt at spise og navnlig rigeligt at drikke. Men til gengæld var de faktisk fanger hos deres værtinder. Disse bordelværtinder påtvang pigerne de fine klæder til ågerpriser og forstod ved finanskunstgreb at drive pensionsprisen i vejret i den grad, at selv de flittigste og mest udholdende piger blev en slags gælds-fanger og aldrig var i stand til at forlade huset pr. egen fri vilje og tilbøjelighed.

Det ville være en spændende opgave – og den ville være af dokumentarisk værdi for hin tids kultur – at skrive disse huses hemmelige historie; for de gemte de mærkeligste hemmeligheder, som de ellers så strenge myndigheder selvfølgelig vidste god besked med. Der fandtes hemmelige døre og en særlig trappe, ad hvilke medlemmer af det allerfineste selskab (man mumlede om, at selv Hoffet ...) kunne aflægge besøg uden at blive set af andre dødelige. Der fandtes spejlværelser og andre værelser, hvorfra man hemmeligt kunne kigge ind i naboværelserne, hvor intetanende par lå og fornøjede sig. Der fandtes, beregnet for særlige fetichister, skuffer og kister med de underligste rekvisitter og dragter til forklædning, fra nonnegevandt til ballerinakostume.

Og det var den selvsamme by, det selvsamme fine selskab og den selvsamme moral, der blev ude af sig selv af forargelse, når en ung pige optrådte på cykel og som erklærede, at videnskabens værdighed blev skændet, når Freud på sin rolige, klare og gennemtrængende måde fastslog de sandheder, som var så ilde hørte. Den selvsamme verden, der så patetisk drog i ledning for kvindens renhed, tolererede denne kvindens rædselsfulde handel med sig selv, ja den organiserede denne handel og profiterede af den!

Man lade sig altså ikke vildlede af de sentimentale romaner eller noveller fra hin tid. Det var en slem tid for ungdommen: de unge piger lufttæt lukket ude fra livet, undergivet familiens kontrol, hæmmet i fri åndelig og legemlig udvikling; de unge mænd tvunget til lumske og gåen med bagdøre. Begge parter undertrykt af en moral, som i grunden ingen troede på eller rettede sig efter. Ugenerte, oprigtige forhold til det andet køn, altså netop det, der efter naturens lov skulle betyde udløsning og lykke for ungdommen, var kun de allerfærreste forundt. Hvis nogen, der har tilhørt den generation, nu mindes sine første oplevelser med kvinder – og

vil være ærlig! – må han indrømme, at han kun kan finde ganske få episoder, han kan mindes med helt ublandet glæde. Thi foruden det tryk, samfundsmoralen udøvede, som stadig tvang til hemmelighedskræmmeri og forsigtighed, var der dengang et andet element, der kastede sin skygge ind over sjælen både efter og i oplevelsens ømmeste øjeblik: angsten for smitte. Også på dette punkt var datidens ungdom forfordelt i sammenligning med vor tids. Man bør nemlig ikke glemme, at de veneriske sygdomme for fyrretyve år siden var hundredfold mere udbredt end nu og frem for alt hundredfold farligere og skrækkeligere i angreb og følger, fordi datidens kliniske praksis ikke vidste at komme dem til livs. Der eksisterede endnu ikke nogen videnskabelig mulighed for at kurere dem så hurtigt og radikalt som nu, hvor de knap udgør mere end en episode. I vore dage kan der på de små og mellemstore universiteters klinikker – takket være Paul Ehrlichs terapi – ofte gå uger hen, uden at professoren kan vise sine studenter et frisk tilfælde af syfilissmitte; dengang viste militærets og storbyernes statistikker, at mindst én eller to af ti unge mænd var faldet som offer for smitten. Uafladelig blev datidens ungdom mindet og formanet om faren. Gik man gennem Wiens gader, kunne man på hvert sjette eller syvende hus se et skilt med »Specialist i Hud- og Kønssygdomme«, og til angsten for smitten kom yderligere rædslen for de daværende kures modbydelige og nedværdigende karakter – noget, vor tids verden heller ikke har nogen viden om. Kroppen på den syfilitisk inficerede blev uger igennem indgnedet med kvægsølv, hvilket havde til følge, at tænderne faldt ud, og der indtrådte andre beskadigelser af sundheden. Den ulykkelige, der var blevet offer for en ond tilfældighed, følte sig altså ikke blot sjæleligt, men også fysisk tilsmudset, og selv efter en sådan grufuld kur måtte den ramte hele sit liv igennem gå og frygte for muligheden af, at den lumske virus igen kunne bryde frem af sin indkapsling og sprede lammelse fra rygmarven ud i lemmerne og gøre hjernen betændt.

Det er derfor intet under, at mange af datidens unge mænd straks, når diagnosen var blevet stillet på dem, greb til revolveren; de fandt livet uudholdeligt, når det skulle leves i skygge af egen og slægtninges mistanke om, at de var uhelbredelige. Og dertil kom så de andre bekymringer, et vita sexualis måtte medføre, når det altid kun kunne leves i det skjulte. Når jeg tænker tilbage og bestræber mig på at være ærlig, kan jeg næppe huske én af min ungdoms kammerater, som jeg ikke i det mindste én gang har mødt bleg og med flakkende, fortvivlede øjne; den ene, fordi han var blevet syg

eller frygtede for at være blevet smittet; den anden, fordi han var blevet genstand for pengeafpresning på grund af fosterfordrivelse; den tredje, fordi han manglede de fornødne penge til at gennemgå en kur uden sin families vidende; den fjerde, fordi han ikke anede, hvordan han skulle skaffe penge til alimentation til et barn, en serveringsdame havde udlagt ham som fader til; den femte, fordi hans tegnebog var blevet frastjålet ham i et bordel, og han nu ikke turde gøre anmeldelse. – Ungdommen i hin pseudomoralske tid førte altså et langt mere dramatisk og spændende, men samtidig langt mere urent og trykket liv, end det, der skildres i de førende digteres romaner og dramaer. Hverken i hjem, skole eller i erotikkens sfære fik ungdommen lov til den frihed og lykke, alderen havde bestemt den til.

Alt det ovenfor anførte har jeg set mig nødsaget til at betone for at kunne give et ærligt billede af hin tid. Når jeg taler med unge venner af efterkrigstids-generationen, må jeg til ligefrem med vold overbevise dem om, at min tids ungdom på ingen måde var mere begunstiget end deres.

Sandt nok – vi nød mere frihed i statsborgerlig betydning end vor tids generation, der tvinges til militærtjeneste, til arbejdstjeneste og i adskillige lande til én bestemt masseideologi, og som egentlig i alle henseender hjælpeløst er prisgivet en stupid verdenspolitikks vilkårlighed. Vi kunne mere uforstyrret hengive os til vore kunstneriske interesser og vort åndelige liv, vi kunne udforme vor private tilværelse mere individuelt og personligt. Vi kunne leve mere som kosmopolitter; hele verden lå åben for os. Vi kunne rejse uden pas og andre tilladelses-attester, hvorhen vi ville; der var ingen, der eksaminerede os i sindelag, afstamning, race og religion. Vi havde faktisk – det nægter jeg ingenlunde – uendelig meget mere individuel frihed, og vi ikke bare elskede den, vi udnyttede den også.

Men – som Friedrich Hebbel et sted så smukt siger: »Snart er vi uden vin, snart uden bæger«. Sjældent er begge dele beskåret en og samme generation; lader moralen mennesket beholde friheden, så udøver staten sin tvang. Lader staten mennesket beholde friheden, så søger moralen at knægte det. Vi fra dengang oplevede verden bedre og mere, men nutidens ungdom lever mere og oplever sin egen ungdom mere bevidst. Ser jeg nutidens unge komme fra skole eller forelæsning med klar og løftet pande og glade ansigter, og ser jeg knøse og piger som kammerater, fri og ubekymrede uden falsk blufærdighed og generthed drive studium, sport og spil sammen, suse af sted på ski eller konkurrere med hinanden i svømning som de fri grækere eller suse af sted i bil ud over landet på tomandshånd –

som glade søskende i alle det sunde, ubekymrede livs former, uden nogen indre eller ydre belastning, – så synes jeg hver gang, at der ikke ligger fyrrer, men tusinde år mellem os og dem; vi måtte altid søge mørke og skjul for at få lov at give og modtage kærlighed. Det er med ærlig og oprigtig glæde, jeg ser, hvilken uhyre revolution i moralen der har fundet sted til fordel for ungdommen, hvor megen frihed i liv og elskov ungdommen har erobret sig, og hvor meget sundere den er blevet både på sjæl og legeme ved denne erobrede, nye frihed; kvinderne forekommer mig smukkere nu, hvor de har lov til at vise deres former frit frem, deres gang og holdning er blevet mere rank, deres øjne lysere, og deres samtale mere ukunstlet. Hvilken helt anden sikkerhed præger ikke denne nye ungdom, en ungdom, som ikke behøver at aflægge regnskab for sin gøren og laden til nogen anden end sig selv og sit eget indre ansvar; en ungdom, der har frigjort sig for kontrol og mødre og fædre og tanter og lærere, og som forlængst ikke aner noget om alle de bånd og hæmninger og skræmmebilleder, man tyngede vor ungdom ned med; en ungdom, som ikke kender noget til de krogveje og de snyderier, vi måtte betjene os af for at snige os til det, der var forbudt for os, men som de med fuld ret betragter som deres ret. Lykkelige nyder vor tids unge deres ungdom med den elan, friskhed, lethed og ubekymrethed, som passer for deres alderstrin. Det allerbedste ved denne lykke er, synes jeg, at de ikke behøver at lyve for andre, men tør være ærlige over for sig selv og deres naturlige følelser og ønsker. Det kan være, at den ubekymrethed, der præger vor tids ungdom i dens livsførelse, berøver den noget af den ærbødighed over for de åndelige værdier, som besjælede min tids ungdom. Kan være, at den selvfølgelighed, med hvilken der nu gives og tages, snyder de unge for meget af det, der for os var i særlig grad dyrebart og dejligt i elskoven: mangel på mystisk hæmning af frygt og blufærdighed, megen yndig skyhed i ømhed og kærtegn. Det kan endog tænkes, at nutidens unge overhovedet mangler sansen for, hvordan den søde gysen ved det forbudte og det nægtede på underlig og uforklarlig måde forøger nydelsen. – Men alt dette synes mig ringe i forhold til den ene og forløsende forvandling, at nutidens ungdom er fri for angst og trykethed og helt og fuldt kan nyde det, der nægtedes os i hine år: Følelsen af frejdighed og selvsikkerhed.

Universitas vitæ

Endelig var det længselsfuldt ventede øjeblik kommet: sammen med det gamle århundredes sidste år kunne vi slå det forhadte gymnasiums dør i bag os! Efter at eksamen var bestået med største møje – for hvad begreb vi af matematik, fysik og de skolestiske materier? – bærede skolens rektor os med en særdeles bevinget tale (vi havde ved denne anledning måttet trække i højtidelige, sorte »diplomater«). Rektor udtalte, at vi nu var blevet voksne mennesker, der ved flid og dygtighed skulle gøre fædrelandet ære.

Dermed var et otteårigt kammeratskab sprængt i stykker; kun ganske få af mine lidelsesfæller fra slaveriet har jeg set sidenhen i livet. De fleste af os lod sig immatrikulere ved universitetet, fulgt af misundelige blikke fra dem, der måtte nøjes med andre kald og bestillinger.

Ja, i hine forgangne dage stod der endnu en særlig, romantisk nimbus om universitetet i Østrig. Det at være student gav visse rettigheder, som gjorde den unge akademiker privilegeret fremfor alle hans jævnaldrende. Denne antikverede ejendommelighed er sagtens noget, der er mindre kendt i ikke-tyske lande, og det absurde og utidssvarende derved kræver en nøjere forklaring.

De fleste af vore universiteter var grundlagt allerede i middelalderen, altså på en tid, da det at beskæftige sig med de lærde videnskaber gjaldt for noget ud over det almindelige. For at lokke de unge mænd til at studere gav man dem visse standsprivilegier. Middelalderens skolarer var ikke underkastede almindelig ret og lov – de kunne ikke rammes af lov eller chikaneres af bysvende inden for universitetets domæne –, de havde deres egen dragt, de havde lov til ustraffet at duellere, og de var anerkendt som et sluttet gilde med egne skikke eller uskikke. Som tiden gik, og det offentlige liv mere og mere demokratiseredes, og efterhånden som alle andre lav og gilder opløstes, mistede akademikerne i alle Europas andre lande denne deres fortrinsstilling; men i Tyskland og det tyske Østrig, hvor klassefølelsen bevarede sin forrang fremfor den demokratiske indstilling, holdt studenterne sejt fast ved de forlængst meningsløse privilegier og udbyggede dem endogså til en egen studenterkodex. Den tyske student

lagde sig først og fremmest en særlig slags »studenterære« til ved siden af den borgerlige og almindelige. Den, der fornærmede ham, måtte »give ham satisfaktion«, d. e. møde ham med våben i hånd i duel, såfremt vedkommende da vel at mærke var »satisfaktionsfähig«. Duelig og værdig til at yde satisfaktion var imidlertid efter denne selvglade vurdering ingenlunde folk som købmænd og bankiers, men kun akademisk dannede med en grad eller officerer; ingen anden af fædrelandets millioner kunne få del i den særlige slags »ære«, det var, at få lov at krydse klinger med slig en skægløs dum dreng. På den anden side måtte man, om man ønskede at gå for at være en »rigtig« student, have »bevist« sin mandighed, d. v. s. man måtte have udfægtet de flest mulige dueller, så man bar kendemærke på heltebedrifterne som synlige »Schmisse« i sit ansigt – at besidde glatte kinder og uflækkede næser var ægte germanske akademikere uværdigt. Kulør-studerne, d. v. s. de, der tilhørte et farvebærende studenterkorps, så sig derfor – for at der stadig kunne blive nye dueller at udkæmpe – nødsaget til uafladeligt at provokere hinanden indbyrdes såvel som andre fuldkommen fredsæle studenter og officerer. I studenternes »Verbindungen« blev enhver ny tilkommende student på duelloftet »eingepaukt« til denne værdige hovedbeskæftigelse, ligesom han også blev indviet i »Burschenschaft«-væsenets øvrige skikke og sæder. En hver »Fuchs«, d. e. enhver nyankommen, rus, blev stillet under en »Corpsbruder«, over for hvem han havde at udvise slavisk lydighed, til gengæld modtog han undervisning af den modnere student i »Comment«ets ædle kunst. Denne bestod i: at bælge øl i sig, til man brækkede sig; at tømme et mægtigt krus til sidste dråbe i ét drag (her anvendtes »Nagelprobe«; d. e., når glasset var uddrukket, måtte der ikke være en større dråbe tilbage, end der kunne få plads på en negl); at brøle studentsange i kor og at gå i gåsegang gennem byen om natten og lave sjov og forulempe politiet – alt dette tjente til at fastslå at vedkommende student ikke var nogen slapsvans, »schlapper Bursche«. Alt dette gjaldt for at være »mandigt«, »tysk«, »studentikost«, og når Burschenschafterne om lørdagen trak op med deres vajende faner og brogede huer og bånd, følte disse smalsporede drenge, som af deres egen færd var blevet opgejlede til latterligt hovmod, sig som de sande repræsentanter for den åndeligt vågne ungdom. Med foragt så de ned på den »pøbel«, som ikke i passende grad forstod at vurdere denne akademiske kultur og tyske mandighed.

For små provinsgymnasiaster, der kom til Wien som grønne drenge, stod som oftest denne form for den burschikose og »muntre studentertid« som indbegrebet af al romantik. Endnu årtier efter så faktisk de aldrende notarer og læger grådkvalt af rørelse op på de krydsede sabler og brogede attrapper på væggen, og stolte gik de rundt med deres »Schmisse« i ansigterne som tegn på deres »akademiske« stand. – Men på os virkede disse dumme og brutale manerer og skikke udelukkende frastødende, og når vi mødte en af disse båndbehængte horder, drejede vi klogeligt om et hjørne; vi, der elskede den individuelle frihed over alt andet, så i denne lyst til aggressivitet og samtidig til hordeservilitet kun altfor klart det værste og farligste i den tyske ånd. Desuden vidste vi, at der bag denne kunstigt forklædte romantik skjulte sig snu beregnede, praktiske formål; thi det, at man tilhørte et duellerende Burschenschaft, sikrede hvert medlem protektion af de »gamle herrer«, de gamle medlemmer af forbundet, som nu sad i de høje embeder, og dette lettede jo den senere karriere! Den eneste sikre vej ind i det tyske diplomati udgik fra Bonns »Borusser«, i Østrig gik vejen fra de katolske studenterforbund til det herskende kristeligt-socialt partis gode præbender. De fleste af disse »helte« vidste udmærket godt, at når det drejede sig om fremtiden, måtte deres farvede bånd erstatte, hvad der havde manglet af flid i studietiden, og at et par år på panden kunne blive en større anbefaling ved en fremtidig ansøgning om en stilling end det, som var bag samme pandeben. Alene det blotte syn af disse skabede, militariserede horder og af disse til hachis hakkede, frækt provokerende ansigter gjorde mig led ved at besøge universitetets lokaler. Også de andre og virkelig videbegærlige studenter undgik aulaen, når de besøgte universitetsbiblioteket, og foretrak den mere uanselige bagdør for at slippe fri for at støde på de triste helte.

At jeg skulle studere ved universitetet var for længst besluttet i familiens råd. Men hvilket fakultet skulle jeg vælge? Mine forældre gav mig fuldkomment frit valg. Min ældste broder var allerede indtrådt i min faders industriforetagende, altså hastede det ikke med søn nummer to. Det drejede sig i grunden bare om at sikre familieæren en dokortitel, ligegyldig hvilken. Og underligt nok: jeg selv var akkurat ligeså ligeglad med valget. Jeg havde for længe siden forskrevet min sjæl til litteraturen, og i grunden interesserede jeg mig ikke for en eneste af de fagmæssigt docerede videnskaber, jeg havde til og med en skjult mistillid til ethvert akademisk foretagende – den har for resten aldrig fortaget sig. Emersons axiom, at

gode bøger overflødig, selv det bedste universitet, har for mig stadig uændret gyldighed, og den dag i dag føler jeg mig overbevist om, at man kan blive en ypperlig filosof, historiker, filolog, jurist osv. uden nogen sinde at have frekventeret et universitet – eller gymnasium. Utallige gange har jeg i det praktiske liv fundet bekræftelse på, at antikvarer véd bedre besked om bøger end professorer, at kunsthandlere forstår mere af kunst end kunsthistorikere – overhovedet, at en meget stor del af de vigtigste tilskyndelser og opdagelser på alle områder hidrører fra kunstens frimestre og løsgængere. Så sund, praktisk og håndtérlig akademisk virksomhed kan være for gennemsnitsbegavelserne, ligeså undværlig forekommer den mig at være for de individuelt produktive naturer; hos disse kan den også komme til at virke som en slags hæmning. Navnlig ved et universitet som vort i Wien, der med sine 6-7000 studenter var så overfyldt, at den frugtbare, personlige kontakt mellem lærer og elev på forhånd hæmmedes, og som desuden ved alt for stor troskab mod traditionen var bagud for sin tid – kunne jeg ikke se én eneste mand, der kunne have begejstret mig for sin videnskab. Det egentlige kriterium for mit valg blev derfor ikke, hvilket fag der kunne optage mig mest, men lige det modsatte: hvilket, der ville genere mig mindst og unde mig mest mulig tid og frihed til mine egentlige interesser. Jeg bestemte mig til sidst for filosofi – korrektere sagt: »eksakt filosofi«, som det hed hos os efter det gamle skema –; men jeg gjorde det visseligen ikke i følelsen af en indre kaldelse; thi mine anlæg for ren abstrakt tænke er små. Alt det rent teoretiske og metafysiske er mig fremmed, tankegange udformes hos mig altid ved og gennem genstande, skikkelser og begivenheder. Men alligevel – filosofi var den disciplin, hvor det rent stoflige område var mindst, og hvor man lettest kunne undgå at besøge forelæsninger og laboratorieøvelser. Man behøvede bare efter otte semestres forløb at indlevere en doktorafhandling og underkaste sig én eneste eksamination. Jeg tilrettelagde altså i forvejen en tidsinddelt studieplan med dette som første og vigtigste punkt: jeg ville de første tre år overhovedet ikke bekymre mig om universitetsstudiet! Derefter ville jeg i løbet af det sidste år lære det forordnede stof og i en fart fabrikere en eller anden doktorafhandling! Så havde universitetet givet mig det, jeg alene forlangte af det: et par års fuldkommen frihed til at leve livet og til mit arbejde i kunstens tjeneste: *universitas vitae*.

Ser jeg tilbage på mit liv, kan jeg kun mindes få øjeblikke så lykkelige som denne min første universitetstid uden universitetet. Jeg var ung og havde derfor ikke nogen ansvarsfølelse, hvad angik at skulle yde noget fuldkomment. Jeg var så temmelig fri og uafhængig, døgnet havde fire og tyve timer, og de tilhørte alle mig. Jeg kunne læse og arbejde, hvad og når jeg ville, uden at aflægge regnskab for nogen. Og den sky »eksamen« strejfede endnu ikke den klare himmelrand; for hvor lange er ikke tre år, når man selv kun er nitten! Hvor rige, hvor fyldt med indhold, overraskelser og gaver kan man ikke gøre dem!

Det første, jeg gav mig til, var at samle mine digte i et udvalg – jeg mente selv dengang, at dette udvalg var endeligt og uomstødeligt. Jeg skammer mig ikke ved at indrømme, at for mig, den nybagte, nittenårige student og forhenværende gymnasiast, var den sødeste duft på jorderige – sødere endnu end Schiras' rosers ånde – lugten af tryksværte: hver gang et af mine digte var blevet optaget i en eller anden avis, havde min af naturen ret svagbenede selvbevidsthed fået ny muskelkraft. Skulle jeg mon ikke nu tage tilløbet til det afgørende spring og prøve på at få et helt bind udgivet? Mine kammerater troede mere på mig, end jeg selv gjorde, og deres opmuntringer blev afgørende. Jeg var dristig nok til at indsende manuskriptet til det forlag, der dengang var repræsentativt for tysk lyrik, Schuster & Löffler; det var forlag for Liliencron, Dehmel, Bierbaum, Mombert og overhovedet hele den generation, som sammen med Rilke og Hofmannsthal havde skabt den nye tyske lyrik. Og – mirakler og tegn i sol og måne og stjerner! – nu kom de, det ene efter det andet, hine uforglemmelige lykkens øjeblikke, som de aldrig senere vender tilbage i en forfatters liv selv efter de største successer: der kom et brev med forlagets stempel, og man holdt det skælvende i hånden uden at have mod til at åbne det. Så kom det sekund, da man med tilbageholdt åndedræt læste, at forlaget havde besluttet sig til at udgive bogen og til og med udbad sig førsteretten til de følgende. Og så kom pakken med de første korrekturark, og ude af sig selv lukkede man den op for at se satsen og typerne, bogens embryonale skikkelse – og så efter få ugers forløb kom bogen selv, de første eksemplarer, som man ikke blev træt af at besé og beføle og at sammenligne, endnu en gang og endnu en gang og endnu *én*! Så den barnagtige vandring til bogladerne for at se, om de allerede havde fået eksemplarer i i vinduerne, og om de prangede midt inde på disken, eller om de beskedent gemte sig i baggrunden. Og så endelig gik man og ventede på

brevene og på de første kritikker, på det første svar ude fra det ubekendte, det uberegnelige, fra publikum – alle, alle disse tilstande af spænding, ophidselse, uro, begejstring, som jeg nu hemmeligt misunder enhver ung mand, der kaster sin første bog ud i verden. Men denne min henrykkelse var kun en forelskelse i det første øjeblik og på ingen måde en form for selvbehagelighed. Hvad jeg inden længe selv tænkte om disse mine første vers, bevidnes af den enkle kendsgerning, at jeg senere hverken lod foretage optryk af disse »Silberne Saiten« (navnet på min nu glemte førstefødte) eller lod et eneste af de digte optage i udgaven af mine samlede digte. Det var vers, der var født af en ubestemt forudanelse og en ubevidst efterfølen, ikke skabt ud fra egen oplevelse, men af kærlighed til det sproglige udtryk. Men de afslørede i hvert fald en vis musikalitet og tilstrækkelig formfølelse til at interessere visse kredse, og jeg kunne ikke klage over mangel på anerkendelse. Liliencron og Dehmel, datidens førende lyriske digtere, gav mig nittenåring hjertelig og kammeratlig opmuntring, og Rilke, den af mig højt forgudede, sendte mig til gengæld for den »på så smuk en vis skænkede bog« et »i taknemmelighed« tilegnet særtryk af sine sidst udkomne digte – som et af de kosteligste minder fra min ungdom reddede jeg det med mig fra Østrigs ruiner over til England (hvor mon det er i dag?). Da jeg sidst betragtede denne Rilkes første vennegave til mig – den første af mange – var det mig, som så jeg spøgelse: fyrretyve år gammel var den, og den kære, velkendte skrift hilste mig fra de dødes rige. Men den mest uformodede af alle overraskelser var dog, at Max Reger – ved siden af Richard Strauss den største dalevende komponist – henvendte sig til mig for at få lov til at sætte musik til seks af digtene. Hvor ofte har jeg ikke sidenhen hørt det ene eller det andet af dem på koncerter – det var mine egne, af mig selv forlængst glemte eller vragede vers, der ved en mesters broderlige kunst var løftet op og ud over tiden!

Disse uventede udtryk for anerkendelse, der ledsagedes af venlige offentlige anmeldelser, gav mig mod til at gøre et skridt, jeg på grund af sygelig mistillid til mig selv ellers aldrig – eller i al fald ikke så tidligt – ville have vovet at foretage. Allerede i gymnasietiden havde jeg foruden digte offentliggjort mindre noveller og essays i de litterære tidsskrifter, bevægelsen »Die Moderne« udgav; men jeg havde aldrig dristet mig til at tilbyde en vidt udbredt og anset avis et af mine forsøg. I Wien fandtes egentlig kun ét eneste presseorgan af virkelig rang, nemlig »Neue Freie

Presse«, som ved sin fornemme holdning, sin kulturelle ansvarsfølelse og sin politiske prestige betød så noget nær det samme for hele det østrig-ungarske monarki som »Times« for den engelske verden og »Le Temps« for den franske; end ikke én af de rigstyske aviser anstrengte sig i samme grad for et repræsentativt kulturelt niveau. Udgiveren, Moritz Benedikt, en mand af fænomenal organisationsevne og utrættelig flid, satte hele sin næsten dæmoniske energi ind på at overgå alle tyske aviser på litteraturens og kulturens område. Ønskede han noget fra en kendt forfatter, skyede han ingen udgifter; ti-tyve telegrammer afsendtes uden tøven til vedkommende, og ethvert honorar bevilgedes på forhånd. Bladets festnumre ved jule- og nytårstid udgjorde med deres litterære bilag hele bind med tidens største navne: Anatole France, Gerhart Hauptmann, Ibsen, Zola, Strindberg og Shaw mødtes ved disse lejligheder i dette blad, som gjorde så umådelig meget for hele byens, ja hele landets litterære orientering.

»Fremskridtsvenligt« og liberalt i sin verdensanskuelse, som det selvfølgelig var – og solidt og forsigtigt i holdning – repræsenterede dette organ på mønstergyldig vis det gamle Østrigs høje kulturelle standard.

Dette »fremskridtet«s tempel rummede et allerhelligste, den såkaldte »Feuilleton«, der – ligesom »Le Temps« og »Journal des Débats«, de store pariser dagblade – »under strengen« og tydeligt adskilt fra dagens og politikens flygtige stof publicerede de mest fuldendte og gedigne artikler om digtning, teater, musik og kunst. Her fik kun autoriteterne, de virkelig kaldede, lov at komme til orde. Ene og alene lødighed i domafsigelsen, mange års sammenligningserfaring og fuldendt kunstnerisk form kunne gøre en længe prøvet og anerkendt forfatter kaldet til at betræde dette hellige sted. Ludwig Speidel, en »Kleinkunstens« mester, og Eduard Hanslick nød her samme pavelige autoritet med hensyn til teater og musik, som i Paris Sainte-Beuve i sine »Lundis«; deres ja eller nej var i Wien afgørende for et værks, en bogs, et dramas og dermed ofte for et menneskes skæbne. Disse artikler var dagens samtaleemner i dannede kredse, de blev diskuteret, kritiseret, beundret eller bestridt, og når nu og da et nyt navn dukkede op blandt de gamle, respektfuldt anerkendte »feuilletonister«, var det rent ud en begivenhed. Af den yngre generation var det ene og alene Hofmannsthal, der lejlighedsvis havde fået indpas med nogle af sine herlige artikler; ellers måtte yngre forfattere nøjes med at smugle sig ind ved at komme på litteratursiden bag i bladet. Den, der skrev på forsiden, havde i Wiens øjne indmejslet sit navn i marmor.

Den dag i dag fatter jeg ikke, hvor jeg fik courage fra til at indsende et lille digterisk arbejde til »Neue Freie Presse«, mine fædres orakel og de syvfoldigt salvede geniernes tumbleplads. Men hvad – værre end et afslag kunne det jo ikke blive! Feuilletonens redaktør tog kun imod én gang om ugen mellem to og tre, da der jo på grund af de berømte, fast ansatte medarbejders turnus kun meget sjældent var plads til en udenforstående. Ikke uden hjertebanken gik jeg op ad den lille jernvindeltrappe til kontoret og lod mig melde. Få minutter efter kom tjeneren tilbage: Hr. feuilletonredaktøren var at træffe. Jeg trådte ind i det smalle, trange værelse.

»Neue Freie Presse«s feuilletonredaktør hed Theodor Herzl, og han var den første mand af verdenshistorisk format, jeg stod overfor i mit liv – ganske vist uden at vide, hvilken uhyre vending hans person var udset til at skabe i det jødiske folks skæbne og i vor tids historie. Hans stilling var dengang endnu uklar og uoverskuelig. Han var begyndt med digteriske forsøg, havde tidligt vist blændende journalistisk begavelse, og var først som pariser korrespondent og senere som feuilletonist ved »Neue Freie Presse« blevet wiener publikummets yndling. Hans artikler, der endnu den dag i dag virker fortryllende ved deres rigdom på skarpe og ofte viise iagttagelser, stilistisk ynde og en ædel charme, der hverken i det kritiske eller det muntre mistede den medfødte noblesse, var det mest kultiverede, man kunne tænke sig på det journalistiske felt og henrykkede en by, som havde fået sansen for det subtile skolet. Også på Burgteatret havde han haft succes med et stykke, og nu var han en anset mand, forgudet af ungdommen og agtet af vore fædre, indtil en dag det uventede skete. Skæbnen véd altid, hvordan den skal bære sig ad med at få det menneske, den har brug for til sine hemmelige formål, frem i dagen, selv om det vil skjule sig.

Theodor Herzl havde i Paris haft en oplevelse, som havde rystet ham i sjælen, ét af de øjeblikke, som forandrer en hel tilværelse: han havde som korrespondent overværet den offentlige degradering af Alfred Dreyfus; han havde set, hvordan man rev epauletterne af den blege mand, mens han højt råbte: »Jeg er uskyldig!« Og han havde i det øjeblik følt i det inderste af sin sjæl, at Dreyfus var uskyldig, og at han ene og alene havde pådraget sig denne grusomme mistanke om forræderi, fordi han var jøde. Nu havde Theodor Herzls ranke, mandige stolthed allerede som student lidt under jødefolkets tragedie – ellere rettere sagt: på en tid, hvor det næppe syntes at være noget alvorligt problem, havde han gennem sit profetiske

forudannelses-instinkt i forvejen gennemlidt det tragiske i det at være jøde. Ud fra følelsen af at være født til fører – hertil berettigede hans pragtfulde og imponerende ydre fremtoning ham ikke mindre end hans storladne tænken og hans omfattende kendskab til verden – havde han dengang fattet den fantastiske plan, at han én gang for alle ville gøre en ende på det jødiske problem ved, at jøderne forenedes med de kristne gennem frivillig massedåb. Han, som altid tænkte i dramaets form, havde udmalet sig, hvordan han i lang procession skulle føre de tusinde og atter tusinde østrigske jøder til Stefanskirken for dér i en forbilledlig symbolsk akt for altid at befri det jagede, hjemløse folk fra hadets og udstødthedens forbandelse. Inden længe havde han erkendt, at planen var uigennemførlig; personligt arbejde gennem mange år havde afledt ham fra hans livs urproblem, som han anså det for sin sande opgave at »løse«; men i det øjeblik, da han oplevede Dreyfus' degradering, gik tanken på hans folks evige forbandelse som en dolk ind i hans hjerte. Når udstødthed er uundgåelig, sagde han til sig selv, så hellere en fuldkommen adskillelse! Når fornægtelse bestandig skal forblive vor skæbne, lad os så møde den med stolthed. Når vi lider under vor hjemløshed, lad os da selv bygge os et hjem! Han udgav derfor brochuren »Jødestaten«, i hvilken han proklamerede, at al assimilatorisk tilpasning og ethvert håb om total tolerance var en umulighed for det jødiske folk. Det måtte derfor opbygge sig et nyt, et eget hjem i dets gamle hjemland Palæstina.

Denne brochure var ganske kort; men den var forsynet med en stålkeles gennemtrængende kraft. Jeg sad endnu i gymnasiet, da den udkom; men jeg husker meget vel den forbløffelse og modvilje, der mødte den i Wiens borgerligtjødiske kredse. »Hvad er det for en djævel, der er faret i denne ellers så kloge, vittige og kultiverede forfatter?« hed det gnavent. »Hvad er det for galskab? Hvorfor skal vi til Palæstina? Vi taler tysk og ikke hebræisk, og vort hjem er det skønne Østrig. Går det os måske ikke ypperligt under den gode, gamle kejser? Har vi ikke anstændigt udkomme og trygge stillinger? Er vi ikke ligeberettigede statsborgere og fastboende, trofaste indbyggere i Wien? Og lever vi måske ikke i en fremskridtstid, som i løbet af et par årtier vil have afskaffet alle konfessionelle fordomme? Hvorfor giver han, der jo dog taler som jøde og vil hjælpe os jøder, vore værste fjender argumenter i hænde? Og hvorfor prøver han på at skille os ud fra de andre, nu, hvor hver eneste dag bringer os nærmere og nærmere til dem?« Rabbinderne talte ophidsede ex cathedra, »Neue Freie Presse«s

chefredaktør forbød enhver omtale af »Zionismen« i sin »moderne« avis. Wiener litteraturens Thersites, den giftige spots mester, Karl Kraus skrev en brochure med titlen »Eine Krone für Zion«, og når Theodor Herzl ankom til teatret, gik en spottende hvirken langs med alle stolerader: »Hans Majestæt er kommet!«

I første omgang havde Herzl kun grund til at føle sig miskendt: Wien, den by, der havde sat så stor pris på ham, og i hvilken han mente sig fastest i sadlen, den lod ham i stikken, ja lo ham endog ud! Men så kom svaret – så pludseligt og drønende, med en sådan vægt og ekstase, at han næsten forfærdedes over at konstatere, hvor mægtig en bevægelse han havde kaldt til live, en bevægelse, der voksede over hovedet på ham. Det kom ganske vist ikke fra vestens i fred og ro levende, velsituerede borgerlige jøder, men fra østens vældige masser, fra det galiziske, polske og russiske ghettoproletariat. Uden at ane det havde Herzl ved sin brochure fået den under udlændigheds aske ulmende jødedommens kerne til at flamme i vejret; han havde vakt den tusindårige messianske drøm, om den i de hellige bøger lovede tilbagevenden til det forjættede land – denne forhåbning og samtidig religiøse vished, som var det eneste, der endnu gav livet en mening for disse undertrykte og foragtede millioner. Hvergang en profet – eller bedrager – i den totusindårige udlændighed havde rørt ved denne streng, var hele folkets sjæl begyndt at svinge, men aldrig før så mægtigt som denne gang, aldrig med en slig tonende, brusende genklang. Ved hjælp af en snes trykte sider havde én enkelt mand skabt en uenig og splittet masse om til en enhed.

Dette første øjeblik, hvor ideen endnu var som en drøm med uklare former og konturer, var bestemt til at blive det lykkeligste i Herzls korte liv. Så snart hans arbejde begyndte med at fikserne målene i det reale rum og at tøjle de kræfter, der var vakt, stod det ham klart, hvor håbløst splittet dette hans folk var blevet, fordelt i mange forskellige nationer, og adskilt i stænder og interesser og livssyn: her de religiøse, dér fritænkeriske jøder, her socialistiske, dér kapitalistiske jøder, agiterende mod hinanden på alle jordens tungemål og alle uvillige til at føje sig ind under én bestemt autoritet. – I hint år, 1901, da jeg så ham første gang, stod han midt i kampen og var måske endda også i strid med sig selv; han havde endnu ikke nok tro på sagens gode udfald til, at han kunne opgive den faste stilling, der fødte ham og hans familie. Han var endnu nødt til at dele sig mellem sit ringere journalistiske arbejde og den store opgave, som for ham

var hans sande liv. Det var endnu feuilletonredaktøren Theodor Herzl, som tog imod mig dengang.

Theodor Herzl rejste sig for at hilse på mig, og uvilkårligt slog det mig, at det spottende vids ord om »Zions Konge« havde ramt noget rigtigt: han så faktisk kongelig ud med den høje, hvælvede pande, de klare træk, det lange, næsten blåsorte præsteskæg og de dybe, brune, melankolske øjne. De store og noget teatralske gestus virkede hos ham ikke kunstlede, de beroede på noget vist naturligt majestætisk, og også uden denne særlige årsag ville han have virket imponant i mine øjne. Selv ved dette gamle og udtjente skrivebord, der druknede i papirer, og i dette ynkeligt trange redaktionskammer med kun ét vindue virkede han som en beduinsk ørkensheik; en bølgende, hvid burnus ville have klædt ham lige så naturligt som hans ulastelige, sikkert efter pariser mønster syede cutaway.

Efter en kort og med hensigt indskudt pause – jeg lagde senere ofte mærke til, at han elskede disse små virkemidler; han havde vel studeret dem på Burgteatret – rakte han mig sin hånd, på én gang nedladende og dog hjerteligt. Han pegede på en stol ved siden af sig og spurgte: »Jeg mener, jeg allerede har hørt eller læst Deres navn et eller andet sted, kan det ikke passe?« Jo, det mente jeg da nok. Han lænede sig tilbage i stolen: »Nå – må jeg så se, hvad De har med til mig?«

Jeg ytrede, at jeg gerne ville forelægge ham et mindre prosaarbejde og overrakte ham manuskriptet. Han kastede et blik på titelbladet, bladede om til sidste side, for at se, hvor meget det hele fyldte, og så lænede han sig endnu dybere tilbage i stolen. Og til min forbavselse (det havde jeg ikke regnet med) opdagede jeg, at han allerede var begyndt at læse manuskriptet. Han læste langsomt, og når han var færdig med et blad, lagde han det roligt til side og læste videre uden at se op. Da han havde læst sidste side, lagde han langsomt manuskriptet sammen, lagde det omhyggeligt og omstændeligt i en konvolut – stadig uden at se på mig – og skrev noget på konvolutten med blyant. Så først – efter at han havde holdt mig tilstrækkeligt længe i spænding ved disse machinationer – løftede han det tunge, mørke blik op på mig og sagde med villet, langsom højtidelighed i stemmen: »Det glæder mig at kunne meddele Dem, at Deres smukke stykke arbejde er antaget til »Neue Freie Presse«s feuilleton.« Ganske, som når Napoleon på slagmarken hæftede Æreslegionens ridderkors på en ung sergeants bryst.

Dette kunne synes en i sig selv liden og intetsigende episode. Men man må være wiener og wiener af hin generation for at forstå, hvor stort et ryk i vejret denne forfremmelse betød. Kun nitten år gammel var jeg ved denne begivenhed i en håndevending rykket op blandt de prominente, og Theodor Herzl, der fra dette øjeblik af forblev mig venligt hengiven, benyttede straks en tilfældig anledning til i en af sine næste artikler at skrive, at man skulle ikke gå hen og tro på en kunstens dekadence i Wien. Tværtimod, der fandtes nu faktisk foruden Hofmannsthal en række unge talenter, af hvilke man kunne vente sig det bedste, og i første række nævnte han mit navn. Jeg har altid følt det som en særlig udmærkelse, at der var en mand af Theodor Herzls fremragende betydning, der var den første til offentlig at træde i skranken for mig på et vidt omkring synligt og derfor ansvarsfuldt sted, og jeg måtte tage en for mig selv tung beslutning, dengang da jeg – som det syntes, utaknemmelig – måtte afslå at slutte mig virksomt til hans zionistiske bevægelse som førende medarbejder – noget, han havde håbet.

Det var mig ikke muligt at slutte mig oprigtigt til Herzl. Jeg stødtes frem for alt tilbage af den i vore dage sagtens ret uforståelige art af respektløshed, som netop de egentlige partifæller mødte Herzls person med. Østjyderne bebrejdede ham, at han ikke kendte noget til jøderne, han kendte ikke engang deres skikke og sæder; nationaløkonomerne betragtede ham som feuilletonist; hver kom med sin indvending, og de var ikke alle af den mest respektfulde art. Jeg vidste, hvor meget ubetinget hengivne mennesker og navnlig unge mennesker netop på den tid ville have glædet og styrket Herzl, og denne kredsens stadige opponeren og rethaveriske, kværulerende ånd og hele mangel på redelig og hjertelig subordination gjorde mig fremmed for bevægelsen, som jeg iøvrigt kun nysgerrigt havde nærmet mig for Herzls skyld. Da vi engang havde en samtale om dette emne, tilstod jeg ham åbent min vrede over den manglende disciplin i hans rækker. Han smilede lidt bittert og sagde: »De må ikke glemme, at vi i århundreder har været vant til at lege med problemerne og at strides om idéerne. I to tusinde år har vi jøder jo historisk slet ikke haft nogen praksis i at føre noget realt ud i livet. Den ubetingede hengivelse er noget, man først må lære, og jeg selv har endnu ikke lært den, for jeg skriver endnu stadigvæk feuilletoner ind imellem og er stadig feuilletonredaktør ved »Neue Freie Presse«, skønt det egentlig var min pligt ikke at have nogen anden tanke end den *ene*, og ikke at skrive én linie om nogetsomhelst andet. Men jeg er på vej til at forbedre mig på det punkt. Jeg vil først selv lære den ubetingede

hengivelse, måske lærer så også de andre den med mig.« Jeg husker tydeligt, at disse ord gjorde et dybt indtryk på mig, for der var ingen af os, der kunne forstå, hvorfor Herzl var så længe om at bestemme sig til at opgive sin stilling ved »Neue Freie Presse« – vi troede, det var for hans families skyld. At det ikke forholdt sig således, og at han endog havde ofret sagen sin privatformue, erfarede verden først langt senere. Hvor meget han selv led under dette dobbeltliv, beviste ikke blot denne samtale, jeg havde med ham, også mange optegnelser i hans dagbøger bevidner det.

Jeg traf ham sidenhen flere gange; men kun ét af disse møder er forblevet i min erindring som vigtigt og uforglemmeligt, måske fordi det var det sidste. Jeg havde været i udlandet – og kun pr. brev i forbindelse med Wien – til sidst traf jeg ham en dag i Stadtpark. Han var åbenbart reconvalescent; han gik meget langsomt og en smule duknakket; det var ikke mere den gamle, livlige gang. Jeg hilste høfligt og ville gå forbi ham; men han rettede sig hastigt i vejret og kom hen imod mig og gav mig hånden: »Hvorfor gemmer De Dem? Det behøver De ikke!« At jeg så ofte flygtede til udlandet, stillede mig højt i hans øjne. »Det er den eneste vej, vi har at gå,« sagde han. »Alt, hvad jeg véd, har jeg lært i udlandet. Kun dér venner man sig til at tænke i distancer. Jeg er overbevist om, at jeg aldrig havde fået mod til min første konception her i byen; man havde ødelagt den for mig, mens den endnu var ved at spire frem. Men Gud ske lov, da jeg kom hertil med den, var den fuldbåren, og så kunne de ikke gøre andet end løfte bagbenet.«

Derefter udtalte han sig meget bittert om Wien; den stærkeste modstand havde han mødt her. Var der ikke udefra kommet nye impulser fra de østlige lande og provinser og forøvrigt navnlig fra Amerika, ville han allerede være løbet træt. »Overhovedet var det min fejl,« sagde han, »at jeg begyndte for sent. Victor Adler var kun tredive år, da han var fører for Socialdemokratiet, han var i sine bedste og egentlige kampår – jeg vil slet ikke tale om historiens store mænd. Hvis De vidste, hvor det piner mig at tænke på alle de spildte år, – at jeg ikke tidligere nåede frem til min opgave. Var bare mit helbred lige så godt som min vilje, så var alting i orden; men årene, der er gået, kan man ikke købe tilbage.« Jeg ledsagede ham endnu et godt stykke vej, lige til hans hjem. Dér standsede han, rakte mig hånden og sagde: »Hvorfor har De aldrig besøgt mig i mit hjem? Ring engang til mig, så skal jeg nok holde mig fri.« Jeg lovede ham det, fast bestemt på ikke at holde løftet. Thi jo mere jeg holder af en mand, jo mere respekterer jeg hans tid.

Men – jeg skulle alligevel komme til ham og det allerede få måneder efter. Den sygdom, der dengang var begyndt at knuge ham ned, havde pludselig fældet ham, og nu kunne jeg bare ledsage ham til kirkegården. En mærkelig dag var det, en uforglemmelig dag for alle dem, der oplevede den. For med ét slag ankom der tilrejsende til alle byens banegårde, med hvert eneste tog dag og nat fra alle riger og lande: Jøder fra Vesten og jøder fra Østen, russiske jøder og tyrkiske jøder; pludselig stormede de til fra alle provinser og småbyer, og skrækken over dødsbudskabet stod malet på deres ansigter. Og hvad man ikke havde følt før – da strid og kævl havde tilsløret det –, det mærkede man tydeligt nu: at det var en stor bevægelses fører, som her blev ført til graven. Toget var endeløst. På én gang fik Wien øjnene op for, at det ikke blot var en fremragende skribent og middelmådig digter, der var død, men én af hine idéskabere, som kun står sejrrigt frem i et land og i et folk med lange tidsmellemlum. Der opstod tumult på kirkegården: alt for mange strømmede på én gang hen til hans kiste, grædende, hylende og skrigende i ét stort, vildt fortvivlelsesudbrud, som i larmende raseri – al disciplin og orden brød sammen ved denne elementære, ekstatiske sorg, en sorg, jeg aldrig før eller siden har set mage til ved en begravelse. Og ved synet af denne uhyre smerte, der i voldsomme udbrud vældede frem fra et helt millionfolks hjertedyb, kunne jeg for første gang måle, hvor megen lidenskabelig kærlighed og forhåbning dette enkelte og ensomme menneske havde kastet ud i verden ved sin idéns styrke.

Det, at jeg så højtideligt havde fået adgang til »Neue Freie Presse«s feuilleton, fik først og mest umiddelbar betydning for mit private liv. Jeg fik nemlig derigennem en uventet sikker position over for min familie. Mine forældre befattede sig kun lidet med litteratur, og de gav sig på ingen måde ud for at være sagkyndige; deres målestok var »Neue Freie Presse«: hvad der i den blev rost, havde betydning; hvad den ignorerede eller dadlede, var ligegyldigt. Hvad der stod skrevet i »feuilletonen«, forekom dem at være garanteret gennem højeste autoritet; for den, der dér dømte og fordømte, fortjente respekt ved sin blotte position. Og nu forestille man sig en sådan familie, som daglig med forventningsfuld respekt retter sit blik mod denne avis' forside og så en morgen opdager det utrolige, at den temmelig utidige nittenårige hr. søn, der sidder ved familiebordet, som på ingen måde har brilleret i skolen, og hvis skriverier man hidtil velvilligt har ladet gå hen over hovedet som »ufarligt« legeværk (det er da altid bedre end kortspil

eller flirt med letfærdige fruentimmer!) – at han får lov at tage til orde for sine meninger (hidtil ikke synderligt agtede i hjemmet) på dette ansvarsfulde sted blandt berømte og erfarne mænd! Havde jeg skrevet Keats', Shelley's eller Hölderlins skønneste digte – det ville dog ikke have frembragt et så stort omslag i mine omgivers stilling til mig; når jeg fra nu af besøgte teatret, viste man hinanden denne gådefulde Benjamin, der på mystisk vis var trængt ind i de gamle og værdige mænds fold. Og da jeg nu gentagende og næsten regelmæssigt optrådte i feuilletonen, stod jeg inden længe i fare for at blive en anset lokal hædersperson. Imidlertid unddrog jeg mig lykkeligvis rettidig denne fare derved, at jeg en morgen overraskede mine forældre ved at meddele dem, at jeg agtede at studere i Berlin i næste semester. Min familie respekterede mig eller, rettere sagt, »Neue Freie Presse«, i hvis gyldne skygge jeg stod, for meget til at afslå mit ønske.

Selvfølge lig tænkte jeg ikke et øjeblik på at »studere« i Berlin. Ligesom i Wien så også i Berlin: jeg besøgte kun universitetet to gange i løbet af semestret; den første gang for at indskrive mig til forelæsningerne, og den sidste for at få attest for mine foregivne besøg. Jeg søgte i Berlin hverken forelæsninger eller professorer, men en højere og endnu mere fuldkommen form for frihed. I Wien havde jeg trods alt stadig følt mig bundet af mit milieu. De litterære kolleger, jeg omgikkes, stammede næsten alle fra samme jødisk-borgerlige lag som jeg selv; i den trange by, hvor alle vidste besked med hinanden, forblev jeg uvægerligt sønnen fra en »god« familie, og jeg var træt af det såkaldte »gode« selskab – jeg længtes ligefrem efter et udpræget »dårligt« selskab, efter en ukontrolleret, utvungen livsform. Jeg havde ikke engang set efter i listen over de immatrikulerede studenter for at se, hvem der studerede filosofi i Berlin; det var mig nok at vide, at den »nye« litteratur optrådte mere aktivt og impulsivt dér end hos os i Wien, at man dér kunne møde Dehmel og andre af den yngre generations digtere, og at der dér uafbrudt skød nye aviser, teatre og kabaretter frem, kort og godt: at der i Berlin var »etwas los«, som det hed wienerisch.

Jeg kom unægteligt til Berlin i et meget interessant historisk øjeblik. Siden 1870, da Berlin fra at være en lille, ret nøgtern og absolut ikke rig hovedstad i kongeriget Preussen var blevet den tyske kejsers residensstad, havde den uanselige Spreeby taget et mægtigt opsving. Men førerskabet i kunstneriske og kulturelle anliggender var endnu ikke tilfaldet Berlin. München med dets malere og digtere stod som det egentlige kunstcentrum;

i musikken var Dresdener Operaen dominerende; også de små residensbyer trak værdifulde elementer til sig; frem for alt var dog Wien med dets naturlige talent, koncentrerede kraft og hundredårige tradition stadig Berlin langt overlegen – hidtil. Men i de senere år begyndte bladet at vende sig parallelt med Tysklands rapide økonomiske opsving. De store koncerner og de velhavende familier drog til Berlin, og ny rigdom parret med stærkt vovemod åbnede større muligheder for arkitektur og teater her end i nogen anden større tysk by. Under kejser Wilhelms protektorat udvidedes museerne, og teatret fandt i Otto Brahm en forbilledlig leder, og just det, at der i forvejen hverken var nogen rigtig tradition eller nogen århundredgammel kultur, gjorde ungdommen forsøgsivrig. For tradition betyder jo nu engang også hæmning. Wien, der var bundet til det gamle, og som forgudede sin egen fortid, stillede sig forsigtigt afventende over for ungdom og dristige eksperimenter. I Berlin derimod, der netop ønskede at udvikle sig hastigt og personligt, dér søgte man efter det nye. Det var derfor kun ganske naturligt, at ungdommen fra hele riget og fra Østrig med drog skarevis til Berlin, og den succes, de begavede unge dér opnåede, retfærdiggjorde denne tilstrømning – f. eks. havde wieneren Max Reinhardt måttet vente tålmodigt tyve år i Wien for dér at opnå den position, som han i Berlin tilkæmpede sig i løbet af to år.

Jeg kom til Berlin just i det øjeblik, da byen var på overgangen fra lokal hovedstad til verdensby. Det første indtryk efter Wiens mættede og fra store forfædre nedarvede skønhed var snarest skuffelse. Strømmen mod vest, hvor den nye arkitektur skulle udfolde sig i modsætning til de brovtende Tiergartenhuse, var lige netop begyndt; den arkitektonisk set karge Friedrichstrasse og Leipzigerstrasse med dens klodsede stuk udgjorde endnu byens centrum. Forstæder som Wilmersdorf, Nicolasse og Steglitz nåede man kun besværligt ud til, og et besøg ved Mark Brandenburgs søer med deres karske skønhed var dengang en hel udflugt. Bortset fra den gamle »Unter den Linden« fandtes der ikke noget rigtigt centrum, ingen »Korso« som »An Graben« hos os, og på grund af den gamle preussiske sparsommelighed manglede aldeles gennemgående elegance. Når kvinderne gik i teatret, havde de deres smagløse, hjemmeskrædererede kjoler på; overalt savnedes den lette, flinke og ødsle hånd, som i Wien og Paris forstod at skabe fortryllende overflod ud af et billigt intet. Hver eneste småting afslørede friedrichiansk, fedtet økonomiséren: Kaffen var tynd og dårlig, fordi man sparede på bønnerne, og maden var saft- og kraftløs, lavet

uden kærlighed. Alle vegne herskede properhed og pertentlig akkuratess - ingensteds musikalsk sving over noget sådan som i Wien! Som det for mig mest karakteristiske eksempel kan jeg nævne modsætningen mellem min pensionatsværtinde i Wien og hende i Berlin. Wienerinden var en munter, snakkesalig kone, som vel nu og da gik og glemte et eller andet, og hvis renlighedssans ikke var helt uangribelig, men som begejstret gjorde mig en ekstra lille tjeneste ved enhver lejlighed. Min berlinske fru værtinde var korrekt og holdt alt i ulastelig stand; men når hun mødte op med sin månedsregning, fandt jeg hver eneste lille tjeneste, hun havde gjort mig, opsummeret med pertentlig stejlskrift: påsyet en bukseknop 3 pfennig, fjernet en blækklat fra skrivebordet 20 pfennig etc. osv., summa summarum for samtlige ulejligheder under en tyk sammenlægningsstreg: den nette lille sum af 67 pfennig ekstra! I begyndelsen lo jeg bare ad det; men betegnende nok bukkede jeg allerede efter få dages forløb under for denne prekære preussiske ordenssans. Jeg gav mig for første og sidste gang i mit liv til at føre et nøjagtigt regnskab.

Af mine venner i Wien havde jeg fået en hel bunke introduktionsskrivelser med. Men jeg afleverede ikke en eneste af dem. Hensigten med min eskapade var jo nemlig den, at jeg ville undfly enhver form for borgerlig og tryk atmosfære og i stedet ville leve et frit liv uden hensyn til andre end mig selv. Jeg ønskede udelukkende at lære mennesker at kende, som jeg havde fundet vejen frem til gennem mine egne litterære arbejder - vel at mærke så vidt muligt interessante mennesker. I sidste instans var det jo ikke uden resultat, man havde læst »Bohèmen« - som tyveårig ønskede man sig selvfølgelig lignende oplevelser.

Jeg behøvede ikke at anstrenge mig længe for at finde en sådan vildt og tilfældigt sammenbragt kreds. I min wienertid havde jeg allerede længe været medarbejder ved berliner modernisternes førende blad; det kaldte sig næsten ironisk »Die Gesellschaft« og lededes af Ludwig Jacobovskij. Denne unge digter havde kort før sin tidlige død stiftet en forening med det for unge mennesker så forføreriske navn »Die Kommende«; denne forening holdt sammenkomst én gang ugentlig på første sal i en kafé på Nollendorfplatz. I denne store rotunde, der var dannet med Paris' »Closierie des Lilas« som mønster, var de mest uensartede elementer stuvet sammen: Digtere og arkitekter, snobber og journalister, unge piger, der draperede sig som kunstindustrihåndværkere eller billedhuggere, russiske studenter og kornblonde kvinder fra Skandinavien, som uddannede sig i tysk. Tyskland

selv havde repræsentanter fra alle sine provinser: marvfulde westphalere, solide bayere og schlesiske jøder: alle blandedes mellem hinanden og myrede frem og tilbage i vilde diskussioner og komplet utvungethed. Nu og da blev digte eller dramaer læst op; men for alle gjaldt det først og fremmest om at stifte bekendtskaber. Midt i kredsen af alle disse unge, der gebærdede sig bevidst som bohème, sad der en gråskægget gamling, rørende som en julemand, respekteret og elsket af alle, fordi han var en ægte digter og en ægte bohémien. Det var Peter Hille, den halvfjerdsårige, på alle årstider hyllet i en grå støvfrakke, der skjulte hans smudsige manchetlinned og evigt frynsede sæt tøj. Med sine blå hundeøjne så' han godmodig og troskyldig på den løjerlige børneskare omkring ham. Trængte vi ind på ham, lod han sig aldrig nøde, men tog villigt nogle krøllede manuskripter frem af frakkelommen og læste sine digte op. Digtene var meget forskellige og af ulige værd, egentlig improvisationer, som et lyrisk geni havde skabt; de var blot for løse i det, for skødesløst formede. Han skrev dem ned med blyant i sporvognen eller i kaféen, så glemte han dem og havde det største besvær med at tyde sine egne udviskede ord igen på den snavsede papirlap, når han skulle til at læse op. Penge havde han aldrig. Men hvad brød han sig om penge? Han sov som gæst snart hos en af sine venner, snart hos en anden. Hans absolutte mangel på ærgerrighed og hans verdensfjernhed havde noget gribende ægte ved sig. Man begreb i grunden ikke, hvorfor og hvornår dette gode skovmenneske var faldet ind i det store Berlin, og hvad han egentlig ville her. Men sagen var den: han ville overhovedet ikke noget. Han ønskede hverken at blive fejret eller berømt, og dog var han på grund af sin digter-drømmetilstand mere ubekymret og frigjort, end jeg har set noget andet menneske være. Til højre og venstre og alle vegne rundt om ham overbød de fremdriftfyldte diskutanter larmende hinanden, - han hørte efter, mild og venlig, og indimellem skålede han med en eller anden; men han skændtes aldrig med nogen og blandede sig så godt som aldrig i nogen diskussion. Man havde fornemmelsen af, at ord og vers ledte efter hinanden i hans uredte og en smule trætte hoved selv under den vildeste larm og tumult - men at de aldrig helt mødtes.

Det ægte og barnlige, der udstrålede fra denne naive digter - der nu er så godt som glemt selv i Tyskland - ledte følelsesmæssigt min opmærksomhed bort fra de »kommendes« valgte formand, og dog var denne en mand, hvis idéer og ord senere skulle blive afgørende for utallige menneskers livsførelse. Det var Rudolf Steiner. For ham, antroposofiens grundlægger,

byggede hans tilhængere senere de prægtigste skoler og akademier. I Rudolf Steiner mødte jeg for første gang efter Theodor Herzl en mand, hvem skæbnen havde tildelt den mission at blive vejviser for millioner af mennesker. Personlig virkede han ikke i den grad som fører som Herzl, snarere mere forførerisk. Der boede en hypnotiserende magt i hans mørke øjne, og jeg var bedre i stand til at høre på ham med kritik, når jeg ikke så ham, for hans asketiskmagre, af åndelig lidenskab mærkede ansigt var velegnet til at virke overtalende på andre end kvinder. Rudolf Steiner var dengang endnu ikke nået frem til sin senere lære; han var endnu selv en, der søgte og lærte af andre; lejlighedsvis foretog han kommentarer til Goethes farvelære for os; i hans fremstilling blev Goethe mere faustisk og paracelsisk. Det var meget inciterende at høre på ham; thi hans dannelse var enorm og overordentlig mangesidig i forhold til vores, der udelukkende indskrænkede sig til litteraturen. Efter hans foredrag eller en god samtale med ham vendte jeg altid hjem på én gang begejstret og nedtrykt. Alligevel – når jeg nu spørger mig selv, om jeg ville have profeteret denne unge mand en slig filosofisk og etisk massevirkning, må jeg til egen beskæmmelse benægte det. På videnskabens område ventede jeg mig stort af hans søgende ånd, og det ville på ingen måde have undret mig, hvis jeg havde fået at høre om en stor biologisk opdagelse, det var lykkedes hans intuitive ånd at gøre; men da jeg mange år senere i Dornach så det storladne »Goetheanum«, denne »visdommens skole«, som hans elever havde grundlagt til hans ære som et platonisk akademi for »antroposofien«, blev jeg snarere skuffet over, at hans indflydelse var gået så meget ud i det bredt-reale og her og dér endog banale. Jeg formaster mig ikke til at sætte mig til dommer over antroposofien; thi endnu den dag i dag står det mig ikke klart og tydeligt, hvad det er, den vil og betyder; rent ud sagt tror jeg, at dens forførende virkning dybest set var knyttet ikke til en idé, men til Rudolf Steiners fascinerende person. Alligevel var det en uvurderlig gevinst for mig at møde en mand af en sådan magnetisk kraft på det tidlige udviklingstrin, hvor han endnu var udogmatisk og på venskabelig vis meddelte sig til os yngre. Hans fantastiske og dertil dybtgående kundskaber lærte mig, at den sande universalitet, som vi i vor gymnasiastfrækhed allerede mente at besidde, ikke kan tilkæmpes ved flygtig lektüre og diskussion, men kun gennem årelang og brændende, stræbende ildhu.

I hin modtagelige ungdommens tid, hvor venskaber så let knyttes, og hvor de sociale forskelle endnu ikke er størknede, lærer et ungt menneske

imidlertid bedre det, der er væsentligt, af sine medstræbende fæller end af de mere overlegne og ældre. Jeg erfarede atter - men nu på et højere og mere internationalt trin end i gymnasiet - i hvor høj grad den kollektive begejstring er befrugtende. Medens mine wiener venner næsten allesammen stammede fra borgerskabet, ja endog indtil ni tiendedele fra det jødiske bourgeoisie, og vi altså faktisk kun fordoblede og multiplicerede hinanden med vore interesser, - kom disse unge mennesker i denne nye verden fra ganske modsatte lag, ovenfra i samfundet, og nedenfra i samfundet; en var preussisk aristokrat, en anden skibsredersøn fra Hamburg, en tredje af westfalsk bondeslægt; jeg befandt mig pludselig i en kreds, hvor der også fandtes virkelig fattigdom med lasede klæder og udtrådte sko, altså i en sfære, jeg aldrig var nået i forbindelse med i Wien. Jeg sad ved samme bord som drukkenbolte, morfinister og homoseksuelle, jeg tog meget stolt en mand i hånden, der var en temmelig kendt, straffet svindler (han havde udgivet sine memoirer og var på den måde kommet blandt os forfattere). Alle de typer og personager, den realistiske roman havde skildret, og hvis eksistens jeg havde vægret mig ved at tro på, masede og myldrede og mødtes her i de små kaféer og gæstegiverier, hvor jeg blev indført, og jo dårligere ry, en mand stod i, jo mere ivrig var jeg efter at lære ham personligt at kende. Denne specielle nysgerrige kærlighed til mennesker i farezonen har forøvrigt fulgt mig hele mit liv; selv i de år, hvor det ville have sømmet sig at være noget mere kræsen, har mine venner ofte bebrejdet mig, at jeg omgikkes amoralske, utilforladelige og direkte kompromitterende folk. Måske var det netop den soliditetens sfære, jeg kom fra, og det faktum, at jeg selv til en vis grad følte mig tynget af et »tryghedskompleks«, der fik mig til at se det fascinerende ved folk, der omgikkes ødselt og næsten foragteligt med deres liv, tid, penge og helbred, disse de passionerede, de monomane i en blot og bar eksistens uden noget mål; og måske kan man i mine romaner og noveller mærke denne forkærlighed for alle ubændige og intensive naturer. Dertil kom så det pikante, der ligger i det udenlandske, det eksotiske; næsten alle tilførte de min nyfikenhed en gave fra en fremmed verden. I tegneren E. M. Lilien, søn af en fattig drejer fra Drohobycz, mødte jeg for første gang en ægte østjøde og dermed en jødedom, som i sin kraftige sejhed og fanatisme hidtil havde været mig ukendt. En ung russer oversatte for mig de smukkeste steder af den i Tyskland endnu ukendte roman »Brødrene Karamasoff«, en ung svensk dame viste mig for første gang billeder af Edvard Munch; jeg

slentrede rundt i (ganske vist dårlige) maleres atelier'er for at studere deres teknik, en troende indførte mig hos en spiritistisk kreds - kort sagt: jeg følte livet på tænderne i dets tusinde former og dets store mangefold, og jeg blev ikke træt. Den intensive energi, der i gymnasietiden havde fået liv udelukkende i formerne, i rim og vers og ord, den kastede sig nu menneskene i møde; i Berlin var jeg fra tidlig morgen til sen nat sammen med bestandig nye og andre mennesker, og de begejstrede mig, de skuffede mig, ja, nogle snød mig sågar. Jeg tror, at jeg ikke i løbet af ti almindelige leveår har hengivet mig til så meget intellektuelt samkvem som i dette ene, korte semester i Berlin, dette min fuldkomne friheds første semester.

Det skulle egentlig synes ganske logisk, om disse uhyre mangfoldige tilskyndelser havde betydet en ualmindelig øget lyst hos mig til at producere. Faktisk var nøjagtig det modsatte tilfældet: min selvbevidsthed, der under gymnasietidens gensidige eksaltation var drevet så højt i vejret, sank betydelig sammen. Fire måneder efter udgivelsen af mine digte fattede jeg overhovedet ikke, hvor jeg havde fået mod fra til at sende det umodne bind ud i verden; jeg havde på fornemmelsen, at versene var godt og dygtigt, til dels endog bemærkelsesværdigt kunsthåndværk, udsprunget af en ærgerrig glæde ved at tumle med formen, men uægte og sentimentale. Efter min berøring med virkeligheden følte jeg ligeledes ved mine første noveller en duft af parfumeret papir; de var skrevet ud fra totalt ukendskab til realiteterne og udnyttede alle hver for sig en ny, afluret teknik på anden hånd. En roman, som kun manglede sidste kapitel, og som jeg havde bragt med til Berlin for at lyksaliggøre min forlægger, varmede inden længe op i min kakkelovn, for min tro på min gymnasie-kompetence havde fået stærk slagside efter dette mit første blik ind i det virkelige liv. Jeg var til mode på samme måde, som når man i skolen må sidde over et par år. Jeg indskød da faktisk også efter mit første bind digte en pause på seks år, før jeg udgav et nyt, og der gik tre-fire år, før jeg udgav min første prosabog. Jeg benyttede mig af et råd, jeg havde fået af Dehmel - og jeg er ham stadig taknemmelig for det - og brugte min tid til at oversætte fra fremmede sprog, noget, jeg endnu den dag i dag regner for en ung digters bedste chance for mere dybt og aktivt at fatte sit eget sprogs ånd. Jeg oversatte Baudelaires digte, nogle digte af Verlaine, Keats og William Morris, et lille drama af Charles van Lerberghe og en roman af Camille Lemonnier, »pour me faire la main«. Just derved, at ethvert fremmed sprog med dets særegne vendinger i første

omgang gør modstand mod efterdigtningen, udfordrer det en udtrykkets kraft, som, hvis den ikke blev søgt på denne måde, ikke ville blive sat ind, og denne kamp for at aftvinge det fremmede sprog det, der særpræger det, og at tvinge just det ind i sit eget sprog i en lige så plastisk form, har for mig altid betydet en ganske særlig art af kunstnerisk nydelse. Fordi dette stilfærdige arbejde, der i grunden aldrig bliver ordentligt påskønnet, krævede udholdenhed og tålmodighed – dyder, som jeg i gymnasietiden havde sat i skammekrogen til fordel for overfladiskhed og forvovenhed - blev det mig i særlig grad kært. Gennem denne mere beskedne syssel med at formidle vægtige kunstværdier fik jeg for første gang en tryk overbevisning om, at jeg foretog mig noget med god mening i. Jeg følte det som en retfærdiggørelse af min tilværelse.

Jeg var nu kommet til klarhed over, hvor min vej skulle gå i de nærmest følgende år: se meget, lære meget, og så først tage fat for alvor! Ikke træde frem for verden med forhastede publikationer - først vide besked med de væsentlige sider af verden!

Berlins stærke lage havde kun bevirket, at min tørst var vokset endnu mere. Og jeg kikkede mig omkring: hvor skulle jeg vel lade min sommerrejse gå hen? Mit valg faldt på Belgien. Dette land havde omkring århundredskiftet taget et stort kunstnerisk opsving, ja havde endog i en vis forstand overgået Frankrig i intensitet. Khnopff og Rops i malerkunsten, Constantin Meunier og Minne i billedhuggerkunsten, van der Velde i kunstindustrien og Maeterlinck, Eekhoud og Lemonnier i digtningen udgjorde en storslået målestok for den nye kraft i Europa. Men det var frem for alt Emile Verhaeren, der fortryllede mig, fordi han anviste lyrikken en fuldstændig ny vej. Jeg havde så at sige privatim opdaget ham til eget behov - han var endnu aldeles ukendt i Tyskland; den officielle litteratur forvekslede ham længe med Verlaine, ligesom den forvekslede Rolland med Rostand. Og at være alene om at elske en, betyder altid at elske dobbelt.

Her er det måske nødvendigt at komme med et lille indskud. Vor tid oplever for meget og for hastigt til, at den kan bevare en god hukommelse, og jeg véd ikke, om Emile Verhaerens navn endnu betyder noget i vore dage.

Som den første af alle franske digtere havde Verhaeren søgt at give Europa det samme, som Walt Whitman gav Amerika: Bekendelse til tiden og bekendelse til fremtiden. Han var begyndt at elske den moderne verden

og ville erobre den for digtningen. Medens andre så' noget ondt i maskinerne, noget hæsligt i de store byer, og i samtiden kun det upoetiske, mødte han hver ny opfindelse og hver teknisk ydelse med begejstring, og han begejstredes over sin egen begejstring; han begejstrede sig bevidst for at fornemme sig selv tydeligere i denne lidenskab. Af begynderens små digte blev snart store, brusende hymner. »Admirez-vous les uns les autres«, var hans parole til Europas folkeslag. Gennem ham fik vor generations hele optimisme det første digteriske udtryk, en optimisme, som nutiden midt i menneskehedens frygteligste tilbagefald ikke er i stand til at begribe; og nogle af hans bedste digte vil endnu længe vidne om det Europa og den menneskehed vi dengang drømte om.

Jeg var egentlig kommet til Brüssel for at lære Verhaeren at kende. Camille Lemonnier, denne kraftfulde og nu med urette glemte digter af »Mâle«, af hvem jeg selv havde oversat en roman til tysk, fortalte mig imidlertid beklagende, at det kun var sjældent, Verhaeren forlod sin lille landsby for at tage til Brüssel; han var der heller ikke nu. For at holde mig skadesløs for min skuffelse gav Lemonnier mig introduktioner af den mest hjertelige art til de andre belgiske kunstnere. På denne måde lærte jeg oldinge-mesteren Constantin Meunier at kende, denne heroiske arbejder og arbejdets største billedhugger, og efter ham van der Stappen, hvis navn er så temmelig udvisket af vor tids kunsthistorier. Hvor var han dog en venlig mand, denne lille, pluskæbede flamlænder, og hvor hjerteligt modtog de ikke mig unge menneske, han og hans høje, tykke, muntre hollandske hustru. Han viste mig sine arbejder, og vi talte længe sammen den lyse formiddag om kunst og litteratur og de to menneskers elskværdighed tog snart al min skyhed fra mig. Jeg sagde åbent og ærligt, at jeg var så ked af, at jeg lige netop ikke kunne træffe den mand, for hvis skyld jeg egentlig var kommet til Brüssel, nemlig Verhaeren. Havde jeg sagt for meget? Havde jeg sagt noget dumt? Det vidste jeg ikke af; men jeg kunne ikke undgå at lægge mærke til, at både van der Stappen og hans kone smilede lidt og tilkastede hinanden stjalne blikke. Som om jeg havde vakt en hemmelig forståelse mellem dem ved mine ord. Jeg blev genert og ville tage afsked; men de protesterede begge. Jeg måtte skam uvægerligt blive og spise med. Atter det sælsomme smil fra øje til øje! Jeg indså, at hvis der her var tale om en hemmelighed, så var det ikke nogen ondsindet, og jeg gav gerne afkald på min planlagte udflugt til Waterloo.

Det blev middag. Vi sad i spisestuen - den lå i stueetagen som i alle belgiske huse - og man kunne gennem de farvede ruder se ud på vejen. Da standsede pludselig en skygge uden for vinduet. En kno bankede på det brogede glas og samtidig skingrede dørklokken. »Le voilà!« sagde fru van der Stappen og rejste sig. Jeg forstod ikke, hvad hun mente; men nu gik døren op, og ind trådte med tunge, faste skridt - Verhaeren! Straks ved første blik genkendte jeg det ansigt, der længe havde været mig kært fra billeder. Den dag som så ofte ellers var Verhaeren gæst i deres hjem, og da de hørte, at jeg forgæves havde søgt ham på hele egnen, var de begge pr. hastige øjekast enedes om ikke at sige noget om det til mig, men overraske mig med hans besøg. Og nu stod han for mig, og han smilede, da han hørte om det vellykkede puds, de havde spillet mig. For første gang følte jeg nu hans hjertensgode hånds faste tryk, og for første gang så' jeg hans klare, elskelige blik. Han kom - som altid - ind i huset ligesom ladet med oplevelse og begejstring. Han begyndte at fortælle, endnu mens han sad og spiste ivrigt. Han havde været hos nogle venner og på en udstilling, og det var han stadig fuldkommen optaget af. Sådan vendte han altid tilbage: inspireret og ægget til dåd af tilfældig oplevelse, og denne form for begejstring var blevet en hellig vane for ham; den slog i vejret som en flamme og sprudlede uafladeligt fra hans læber, og på en vidunderlig måde forstod han med tydelige gestus at give det talte en synlig form. Med de første ord, han talte, greb han ind i menneskesindet, fordi han selv var helt åben og modtagelig for alt nyt, aldrig afvisende, beredt for hver og en, han talte med. Han så at sige kastede sig straks én i møde med hele sit væsen, og sådan som jeg selv i denne første time oplevede det, har jeg hundrede og atter hundrede gange henrykt medoplevet dette hans stormende og altoverstrømmende væsens virkning på andre mennesker. Han vidste endnu ikke noget om mig; alligevel tilbød han mig straks tillid og fortrolighed, bare fordi han hørte, at jeg holdt af hans værker.

Efter middagsbordet fulgte glædelig overraskelse nummer to. Van der Stappen, der længe havde håbet at få et gammelt ønske fra egen og Verhaerens side opfyldt, havde i nogle dage arbejdet på en buste af Verhaeren, og den dag skulde digteren just sidde for ham for sidste gang. Van der Stappen erklærede, at min nærværelse var en venlig skæbnens tilskikkelse, for han behøvede netop en, der kunne tale med den alt for urolige Verhaeren, når denne sad model, for at ansigtet kunne forblive levende i talen og lytten. Sådan gik det til, at jeg to timer i træk sad og så'

på dette ansigt, dette uforglemmelige ansigt, hårdt mejslet og stramt omgjordet af brunlig, vejrbidt hud, med den høje pande, syvfold gennempløjet af onde års rynker og furer og indrammet af brune lokkers rustfarvede kaskader, med den fremspringende hage, og den mægtige vercingetorix-schnurrbart vældende frem over de smalle læber.

Nervøsiteten, den sad i hænderne, de smalle fine og dog så kraftige hænder, der altid var i bevægelse med stærkt bankende årer under den tynde hud. Hans viljes hele vægtige kraft trængte sig frem i de brede bondeskuldre, for hvilket det kraftige, benede hoved næsten syntes for lille; det var først, når han bevægede sig i gang, man så' hans styrke. Når jeg nu betragter hans buste – og van der Stappen har aldrig haft så stort held med noget værk som med hin times arbejde –, så ser jeg først rigtigt, hvor sand den er, og hvor fuldkommen den udtrykker hele hans væsen. Den er et dokumentet på hans digteriske storhed, monumentet over en uforgængelig styrke.

Allerede på de tre timer lærte jeg at elske dette menneske sådan, som jeg elskede ham hele mit liv igennem. Der var over hans væsen en sikkerhed, som ikke ét øjeblik virkede selvbehagelig. Han havde gjort sit liv uafhængigt af pengene; han førte hellere en beskeden landlig tilværelse, end han ville skrive én linie, som kun var beregnet på dagen og øjeblikket. Han levede et liv uafhængigt af successen, han anstrengte sig på ingen måde for at øge den ved hjælp af indrømmelser og villigheder og falsk kammeratskab – han havde nok i sine virkelige venner og deres tro sindelag. Han holdt sig endog uafhængig af det, der er den farligste fristelse for en mand af format og karakter: berømmelsen – da denne endelig kom til ham på hans livs middagshøjde. Han var et i enhver betydning åbent sind, ikke tynget af nogen hæmning, ikke forstumlet af nogen form for forfængelighed, et frit, et glad menneske, altid let til begejstring over noget. Når man var i hans selskab, følte man sin egen livsvilje ansporet.

Dér stod han altså lyslevende ansigt til ansigt med mig unge mand – han, digteren, ganske som jeg havde ønsket og drømt mig ham! Og straks fra dette personlige mødes første øjeblik fattede jeg mit forsæt: jeg ville tjene denne mand og hans værk. Det var en direkte forvoven beslutning; thi denne Europas hymniker var dengang endnu kun lidet kendt i Europa, og jeg vidste på forhånd, at det at oversætte hans monumentale lyrik og hans tre versdramaer ville frarøve min egen produktion to eller tre år. Men idet jeg fattede det forsæt at lade hele min kraft, al min tid og al min energi tjene dette fremmede livsværk, skænkede jeg mig selv det bedste, jeg kunne give

mig: en moralsk opgave. Al min egen uklare søgen og prøven havde nu fået mening. Og hvis det nu skulle ske, at en ung forfatter, der er usikker over for sig selv, skulle komme og bede mig om et råd, ville jeg prøve på at bevæge ham til i første omgang som fortolker eller oversætter at blive tjener for et større værk. For en begynder er der mere tryghed at finde i den store, opofrende tjener end i egen producéreren, og det, man én gang har ydet med kærlig hengivelse, er aldrig gjort forgæves.

I de følgende to år, som jeg næsten udelukkende anvendte til at oversætte Verhaerens lyriske digte og til at forberede en biografi af ham, rejste jeg indimellem en hel del, bl. a. for at holde foredrag. Og inden længe fik jeg en uventet tak for den tilsyneladende utaknemmelige opofrelse for hans værk: hans venner i udlandet blev opmærksomme på mig, og snart blev mine venner det også. En dag kom således Ellen Key til mig – denne vidunderlige, svenske kvinde, som med en djærvhed uden lige i hine endnu bornert og fjendtligt indstillede tider havde stridt for kvindernes frigørelse, og som i sin bog »Barnets Aarhundrede« længe før Freud havde vist ungdommens sjælelige sårbarhed. Gennem hende indførtes jeg i Italien i kredsen omkring Giovanni Cena og vandt en indflydelsesrig ven i nordmanden Johan Bojer. Georg Brandes, litteraturhistoriens internationale mester, viste mig sin interesse, og takket være min agitation blev Verhaerens navn snart mere kendt i Tyskland end i hans eget fædreland. Tidens største skuespiller Kainz såvel som Moissi reciterede offentligt hans digte i min oversættelse. Max Reinhardt satte Verhaerens »Kloster« op på den tyske scene. Jeg havde lov at være tilfreds.

Men nu var det på tide at mindes, at jeg havde påtaget mig én forpligtelse til foruden den over for Verhaeren. Jeg måtte se at få en ende på min universitetskarrière og få hjemført en filosofisk doktorhat. Nu gjaldt det om i løbet af et par måneder at få gennempløjet hele det foreskrevne stof, som de mere solide studenter havde maset med i fire år. Sammen med Erwin Guido Kolbenheyer, en litterær ungdomsven, der i dag måske ikke gerne vil mindes derom, fordi han er blevet en af Hitlertysklands officielle digtere og akademikere, hang jeg i bøgerne og terpede nat efter nat. Men man gjorde ikke eksamen vanskelig for mig. Den venlige professor, der vidste for meget om mig fra min offentlige litterære virksomhed til, at han ville plage mig med småtterier, sagde smilende til mig ved en forhåndskonference: »Formel logik vil De vel helst ikke prøves i?« – og han førte

mig da også ganske lempeligt over på de områder, hvor han vidste, jeg følte mig sikker. Det var første gang, jeg bestod en eksamen med udmærkelse – jeg håber, også den sidste. Nu var jeg fri udadtil, og alle de følgende år indtil den dag i dag har udelukkende været viet én kamp – en kamp, der i vore dage er blevet sværere og sværere: Kampen for at forblive ligeså fri i mit indre.

Evigt unge Paris

Til at fejre den vundne friheds første år havde jeg lovet mig selv Paris som foræring. Denne uudtømmelige by kendte jeg kun flygtigt fra to tidligere besøg, og jeg vidste, at den, der har boet dér et år som ung, fører et uforligneligt minde med sig gennem hele livet. Intet andet sted følte man med vågne sanser det at være ung så identisk med hele atmosfæren som i denne by, der åbner sig for alle, og som dog ingen af os helt formår at udgrunde.

Jeg véd det: dette min ungdoms saligt bevingede og bevingende Paris er ikke til mere. Måske vil det aldrig mere få hin vidunderlige frimodighed tilbage, efter at jordens tungeste hånd tyrannisk har påtrykt det sit brændemærke. Netop nu, medens jeg sidder og skriver disse linier, maser de tyske arméer og de tyske tanks frem som en grå termitmasse for fra rod til top at ødelægge dette harmoniske skaberværks guddommelige farvepragt, lyksalige munterhed, glansfulde ynde og hele blomstrende uforgængelighed. Og nu er det sket: Hagekorsfanen vajer fra Eiffeltårnet og de sorte stormtropper paraderer udfordrende på Napoleons Champs Elysées, og jeg sidder her langt borte og føler det hele med; jeg føler med hjerterne, der krampagtigt trækker sig sammen derhjemme i hjemmene, og jeg føler med de før så godmodige borgere, når de ydmygede må sidde og se på erobrernes lange støvler, der stamper gennem deres hyggelige bistro'er og kaféer. Der er næppe nogen egen, personlig ulykke, der har ramt og rystet mig og gjort mig så fortvivlet som denne bys fornedrelse, denne by, der som ingen anden var benådet med evnen til at gøre hver eneste, der kom den nær, lykkelig. Vil den nogensinde igen formå at give generationer det, den skænkede os: den viseste belæring om og det vidunderligste eksempel på dette: på én gang at være fri og skabende, åben for alle og dog stadig kun rigere og rigere midt i al den skønne bortødslen?

Jeg véd det nok – det er ikke alene Paris, som lider nu; heller ikke det øvrige Europa vil i årtier være det, det var før den første verdenskrig. Siden da er et vist mørke over Europas før så lyse horisont aldrig helt forsvundet; bitterhed og mistro mellem landene og menneskene er forblevet i den

lemlæstede krop som en tærende gift. Hvor stort et fremskridt dette kvarte århundrede mellem de to verdenskrige end har medført på socialt og teknisk område, findes der dog ikke én nation i vort lille europæiske stykke af verden, som ikke har mistet uendeligt meget af fordums livslyst og frimodighed. Man kunne bruge flere døgn til at fortælle om, hvor barnligt lystige italienerne før var – selv i den dybeste armod –, hvor de lo og sang i deres trattorier, mens de vittigt spottede over »governo«et; nu må de marchere dystert af sted med hagen i sky og gnavent sind. Kan man mon længere tænke sig et Østrig sådan som det dengang var: gavmildt-letsindigt-godmodigt, fromt-troende over for den kejserlige overherre og tillidsfuldt byggende på den Gud, der havde gjort livet så behageligt? Russerne, tyskerne, spanierne – alle, allesammen véd de ikke og husker ikke, hvor megen frihed og glæde den hjerteløse, forslugne skurk »Staten« har suget ud af deres sjæls inderste marv. Alle folkeslagene føler blot, at der er en fremmed skygge, der ruger bredt og tungt over deres liv. Vi derimod, som oplevede den individuelle friheds verden, vi husker det, og vi kan bevidne at Europa engang ubekymret kunne glæde sig over sit kalejdoskopiske farvespil. Og vort hjerte gyser ved, hvor skyet, formørket, slavebundet og tilgitret vor verden er blevet på grund af sit eget selvmorderiske afsind.

Men – jeg slår fast: intetsteds kunne man lykkeligere have den naive og samtidig vidunderligt kloge fornemmelse af at kunne leve ubekymret som i Paris, hvor denne følelse så fyrsteligt fæstnedes gennem formskønhed, klimamildhed, rigdom og tradition. Hver enkelt af os unge mennesker optog en del af denne lethed i sig og ydede derved sin skærv dertil; kinesere og skandinaver, spaniere og grækere, brasilianere og canadiere – alle følte de sig hjemme ved Seinens bredder. Der fandtes ingen tvang; enhver kunne tale, tænke, le og kværulere, når og hvor det stak ham; enhver levede, som det passede ham, ensomt eller i selskab, ødselt eller sparsommeligt, luksuøst eller à la bohème; der var plads for enhver egenart, der var sørget for alle muligheder. Der var sublime restauranter med alle slags kulinariske troldkunster og vinsorter til to hundrede eller tre hundrede francs og med syndigt dyre cognacs fra Marengos og Waterloos dage; men man kunne spise og pokulere næsten lige så ypperligt hos en hvilken som helst billig Marchand de Vin henne på hjørnet. I de tætproppede studenterrestauranter i Quartier Latin fik man for et par sous de lækreste småting før eller efter en beefsteak og dertil rødvin eller hvidvin og kosteligt franskbrød så langt som en træstamme. Man kunne gå klædt, som det behagede én; studenterne

promenerede på Boulevard Saint-Michel med deres kokette baretter, mens »rapin«erne, malerne, gjorde sig bemærket ved hatte så brede som kæmpesvampe og med romantisk sorte fløjlsjakker; arbejderne travede ugenert på den fornemste boulevard med blå bluser eller i skjorteærmer, gæstgiverne optrådte med blå forklæder, og ammerne rullede af sted under mægtige Bretagne-hætter. Det var såmænd ikke nødvendigt, at det skulle være den fjortende juli, for at et ungt par kunne begynde at danse på gaden efter midnat, og skete det, lo betjenten bare ad det: Gaden tilhørte jo alle! Ingen generede sig for nogen; de smukkeste piger skammede sig ikke ved at gå arm i arm med en begsort neger eller en slidsøjet kineser og forsvinde med ham i det nærmeste petit hôtel – hvem i Paris brød sig om slige først langt senere opblæste fugleskræmsler som race, klasse og afstamning? Man gik og talte og sov med den, der behagede én – og gav så fanden i de andre. Ak, ja, man måtte have kendt Berlin i forvejen for ret at kunne elske Paris, man måtte have oplevet Tysklands frivillige servilitet og kantede og smerteligt skarpt tilslebne standsbevidsthed, hvor officersfruen ingenlunde »havde omgang med« lærerfruen, og denne ikke med købmandsmadammen, og denne først og fremmest ikke med arbejderhustruen. I Paris derimod gik revolutionens arv endnu levende rundt i blodet: den arbejdende proletar følte sig som en lige så fri og fuldgod borger som sin arbejdsgiver; på kaféen trykkede kelneren kollegialt den galonerede generals hånd; flittige, ærbare og propre småborgerkoner rynkede ikke på næsen ad den prostituerede på samme opgang, men slog daglig en passiar af med hende på trappen, og deres børn forærede damen blomster. På en fornem restaurant – Larue ved Madeleine – oplevede jeg engang et indtog af rige bønder fra Normandiet. De havde i forvejen været til en barnedåb. Med sko så tunge som hove kom de drønende ind i lokalerne i deres landsbys dragt og med så grundigt pomadiserede parykker, at man kunne lugte dem helt ud i køkkenet. De snakkede højt og blev mere og mere højrøstede, jo mere de drak, og ugenert lo de og stødte deres tykke kvinder i hofterne. Det ødelagde ikke deres fornøjelse det allerringeste, at de sad midt iblandt kjoleklædte herrer og damer i grande toilette som ægte bondeknolde; men – ej heller den spejlblankt barberede kelner rynkede på næsen ad dem, som han i Tyskland eller England ville have gjort af slige gæster fra landet af; han serverede for dem akkurat lige så høfligt og mønstergyldigt som for ministre eller excellencer, og maître d'hôtel undte

sig selv den fornøjelse at hilse i særlig grad hjerteligt på de noget burschikose gæster.

Paris kendte kun de sidestillede modsætninger, ikke noget foroven og forneden; mellem luksusbaderne og de snavsede gyder ved siden af gik der ikke nogen synlig grænse, og alle vegne gik det lige lystigt og muntert til. I forstadens gårde musicerede gademusikanterne, oppe fra vinduerne hørte man midnetterne synge ved deres arbejde; alle vegne lå der en glad latter i luften eller et godmodigt, venligt tilråb. Hændte det, at et par kuske her og dér »engueulerede« hinanden, så gav de hinanden pote bagefter, drak et glas vin sammen og sprættede skallerne op på et par østers – til spotpris. Intet var stift eller vanskeligt. Forbindelser med kvinder knyttedes let og løstes lige så let, hver krukke fandt sit låg, enhver ung mand fandt en livsglad og fuldkommen usnerpet veninde. Å, hvor levede man utynget, hvor levede man godt i Paris, og navnlig da, om man var ung! Bare det at slentre om på må og få var en fryd og samtidig noget, man lærte noget af, for alting stod åbent for én – man kunne gå ind til en antikvar og stå og rode i bøgerne et helt kvarter, uden at sælgeren knurrede eller brummede; man kunne gå op på de små gallerier, og man kunne omstændeligt undersøge og prøve alle varerne i bric-à bric butikkerne; man kunne nippe til auktioner i Hôtel Drouot og sludre med guvernanterne i de offentlige anlæg; det var ikke let at holde inde, når man først var begyndt at flanere, gaden trak magnetisk én videre og viste uafsladeligt og kalejdoskopisk noget nyt. Blev man træt, kunne man sætte sig på terrassen foran en af de ti tusinde kaféer og skrive breve på gratis uddelt brevpapir og samtidig lade sig forevise naragtigt og overflødigt kram af gadehandlerne. Kun ét var vanskeligt: at gå hjem, navnlig i det begyndende forår, når det sølverne bløde lysskær lå over Seinen, når boulevardens træer stod med spædt, grønt løv, og hver ung pige gik med sin lille violbuket til én sou på barmen; men det behøvede sandelig ikke absolut at være forår, for at man skulle være i godt humør i Paris.

Paris var på den tid, da jeg lærte byen at kende, endnu ikke smeltet så fuldstændigt sammen til en enhed, som den er i dag, takket være undergrundsbaner og automobiler; det var endnu hovedsagelig de vældige, af tunge dampende heste trukne omnibusser, der dominerede trafikken. Ganske vist kunne man næppe opdage Paris på nogen mere behagelig måde end oppe fra »imperial«, disse brede karossers tagetage – eller fra de åbne drosker, der ligeledes ikke jog alt for vildt af sted. Men det var nu alligevel

dengang en hel lille rejse fra Montmartre til Montparnasse, og når jeg tænker på pariser småborgernes sparsommelighed, anser jeg absolut den legende for troværdig, at der endnu fandtes parisere fra rive droite, som aldrig havde været på rive gauche, og børn, som udelukkende havde leget i Luxembourghaven og aldrig havde set Tuileriehaven eller Parc Monceau. Den ægte borger eller portner, concierge, blev gerne chez soi, i sit kvarter; han skabte inde i Stor-Paris sit eget lille Paris, og hvert enkelt af disse arrondissementer havde derfor stadig sit tydelige, nærmest provinsagtige præg. Det betød derfor ligefrem et vigtigt valg for den fremmede, dette: hvor han skulle rejse sit telt.

Quartier Latin fristede mig ikke mere. Ved et tidligere kort besøg, da jeg var tyve år, var jeg styrtet lige fra toget til Quartier Latin; straks den første aften havde jeg siddet i Café Vachette og ærbødigt fået forevist Verlaines plads og det marmorbord, han i sin drukkenskab altid vredt dundrede i med sin tunge stok for at skaffe sig ørenlyd. Til hans ære havde jeg alkoholfri akoluth drukket et glas absinth, ihvorvel dette grønne stads aldeles ikke smagte mig – men som ungt, ærbødigt menneske mente jeg, jeg var forpligtet til i Quartier Latin at holde mig til Frankrigs lyriske digteres ritual; allerhelst havde jeg dengang af lutter stilfølelse taget bolig på femte sal i en mansard ved Sorbonne for mere loyalt at kunne leve med i den »ægte« Quartier Latin-stemning, som jeg kendte den fra bøgerne. – Nu, i femogtyveårs alderen, følte jeg mig derimod ikke slet så naivt romantisk. Studenterkvarteret forekom mig for internationalt, for uparisisk. Og frem for alt ønskede jeg ikke mere at vælge mit varige kvarter i overensstemmelse med litterære reminiscenser, men efter, hvor jeg ville kunne gøre mit eget arbejde bedst.

Jeg så mig omhyggeligt om. Det elegante Paris, Champs Elysées, frembød i nævnte forstand ikke ringeste egnethed, endnu mindre kvarteret omkring Café de la Paix, hvor alle de rige fremmede fra Balkan mødtes, og hvor ingen talte fransk – bortset fra kelnerne. Så tiltrak snarere det stille kvarter om Saint Sulpice, i læ af kirker og klostre, mig – dér boede også Rilke og Suarez gerne –; helst havde jeg taget bolig på Isle St. Louis for at være i lige grad forbundet med begge dele af Paris, rive droite og rive gauche. Men under mine vandringer lykkedes det mig straks i den første uge af mit ophold at finde noget endnu smukkere. Idet jeg slentrede gennem Palais Royals gallerier opdagede jeg, at der i den mægtige karré af ensbyggede huse fra det attende århundrede, som skyldtes Prince Egalité,

var et enkelt, tidligere fornemt, palads, der var sunket ned til at være et lille og noget primitivt hotel. Jeg fik et af værelserne at se og konstaterede henrykt, at jeg fra vinduet havde udsigt ned i Palais Royals have, der blev lukket ved solnedgang. Så hørte man kun byens sagte brus, dæmpet og rytmisk som et hvileløst bølgeslag mod en fjern kyst; statuerne lyste i måneskæret, og i de første morgentimer bar vinden ofte hid en krydret duft af grønsager fra de nære »Halles«. I dette historiske kvarter om Palais Royal havde det attende og nittende århundredes digtere og statsmænd boet; skråt overfor lå det hus, hvor Balzac og Victor Hugo ofte var gået de hundrede smalle trin op til taglejligheden, hvor den af mig så højt elskede digterinde Marceline Desbordes-Valmore havde boet; dér lyste marmorhvidt det sted, hvor Camille Desmoulins havde opildnet folket til storm på Bastillen; dér var den overdækkede gang, hvor den lille, fattige løjtnant Bonaparte havde søgt sig en velynderinde blandt de promenerende, ikke særligt dydsirede damer. Her talte Frankrigs historie fra hver eneste sten; desuden lå kun en gade borte Nationalbiblioteket, hvor jeg tilbragte mine formiddage, og i nærheden lå også Louvremuseet med dets mange billeder og boulevarderne med deres strømme af mennesker; – jeg var endelig nået hen, hvor jeg ønskede at komme, dér, hvor Frankrigs hjerteslag havde slået helt og rytmisk i århundreder, i det inderste Paris. Jeg husker, at André Gide en gang besøgte mig og – forbavset over denne stilhed midt i hjertet af Paris – sagde: »Vi må have udlændinge til at vise os de smukkeste steder i vores egen by.« Ja, jeg kunne virkelig ikke have fundet noget mere parisisk og dog samtidig mere afsides end dette romantiske studereværelse i den inderste tryllekreds i verdens mest levende by.

Hvor strejfede jeg ikke dengang gennem gaderne, hvor meget så' og søgte jeg ikke i mit utålmod! For jeg ville jo ikke blot opleve det ene Paris af året 1904; jeg søgte med sanser og hjerte også Henri IVs og Louis XIVs Paris, Revolutionens og Napoleons Paris, Rétif de la Bretonnes og Balzacs Paris, Zolas og Charles Louis Philippes Paris med gader, skikkelser og begivenheder. Her, som altid i Frankrig, fik jeg bevis for, hvor meget en stor og sandheden hengiven litteratur tilbagegiver sit folk af forevigende kraft; thi alt i Paris var mig egentlig allerede i forvejen kendt og fortroligt gennem digternes, romanforfatternes, historikernes og kulturhistorikernes fremstillende kunst, endnu før jeg fik det at se med egne øjne. Gennem mødet blev det egentlig kun livagtigt, den fysiske skuen blev nærmest

genkendelse, hin den græske »Anagnosis«-fryd, som Aristoteles priser som den største og mest hemmelighedsfulde fryd ved al kunstnerisk nydelse. Men alligevel: man lærer aldrig et folk eller en by at kende til bunds, ind til det mest intime, gennem bøger, ja heller ikke ved den mest ihærdige traven omkring, men altid kun gennem stedets bedste mennesker. Kun ud fra et åndsvenskab med de levende får man indblik i de virkelige sammenhænge mellem folk og land; iagttagelse udefra giver kun et forhastet og uægte billede.

Sådanne venskaber blev skænket mig; det bedste var venskabet med Léon Bazalgette. Takket være min nære tilknytning til Verhaeren, som jeg besøgte to gange om ugen i St. Cloud, blev jeg værnet mod som de fleste andre udlændinge at havne i den lille kreds af internationale malere og litterater, som befolkede Café du Dôme, og som i grunden bestandig var de samme alle vegne, i Paris, München, Rom og Berlin. I stedet førte Verhaeren mig til de malere og digtere, som midt i denne frådsende og temperamentsfulde by levede hver for sig i stille skaben som på en arbejdets ensomme ø. Jeg så' Renoirs og hans bedste elevs atelier'er. Udadtil levede disse impressionister – hvis værker nu betales med titusinder af dollars – en tilværelse, der i ingen henseende var forskellig fra en småborgers eller en rentiers; de havde et lille hus med et tilbygget atelier uden noget i retning af de udstafferinger, som Lenbach og de andre berømtheder i München stillede til skue med deres imiteret pompejanske luksusvillaer. Og lige så enkelt som malerne boede de digtere, jeg snart kom på fortrolig fod med. De havde som regel små embeder i Statens tjeneste, som kun krævede lidet positivt arbejde; den store respekt for åndelig indsats, som omfatter alle, høje og lave, i Frankrig, havde for længe siden fremelsket den kloge metode at give de digtere og skribenter, der ikke tjente noget videre på deres værker, diskrete sinecurer; man udnævnte dem f. eks. til bibliotekarere i Marineministeriet eller i Senatet. Det gav en lille løn og endnu mindre arbejde; thi senatorerne begærede kun yderst sjældent en bog; den lykkelige ejer af sligt præbende kunne altså sidde stille og hyggeligt ved vinduet i det stilfulde gamle senatspalads ved Luxembourghaven og skrive sine vers i arbejdstiden uden at behøve at tænke på honoraret. Og denne beskedne form for gardérthed var dem nok. Andre var læger som senere Duhamel og Durtain, eller de havde en lille kunstbutik som Charles Vildrac, eller de var gymnasielærere som Romain og Jean Richard Bloch, eller de sled nogle timer ihjel i Agence Havas som Paul Valéry eller havde

arbejde ved forlagene. Men ingen af dem havde samme præentioner som deres efterfølgere, som, ødelagte, som de er, af filmen og de store oplag, så snart de mærker den kunstneriske åre, straks indbildsk giver sig til at grundlægge en eksistens på det. Det, hine digtere forlangte af deres små og uden nogen ærgerrighed valgte embeder, var intet andet end en smule tryk position udadtil, som kunne garantere dem frihed til at dyrke deres indre og egentlige kald. Denne betryggelse gjorde, at de uden skelen kunne give afkald på de store, korrumpere Paris dagblade og kunne tillade sig at skrive uden noget honorar til deres små *revues*, der kun kunne holdes på benene ved personlige ofre, og de kunne med sjælsro finde sig i, at deres stykker kun blev spillet på små litterært interesserede teatre, og at deres navne til at begynde med kun var kendt inden for deres egen kreds; således kendtes Claudel, Péguy, Rolland, Suarez og Valéry årtier igennem kun af en ganske lille kreds. De var de eneste i denne geskæftige og ilfærdige stad, som ikke havde noget hastværk. Det var meget vigtigere for dem end at mase på, at de kunne leve stilfærdigt og stilfærdigt arbejde for en stilfærdig kreds hinsides »foire sur la place«, og de følte ingen skam ved at leve i småborgerlige og trange kår, når de til gengæld kunne tænke frit og dristigt i kunstens verden. Deres hustruer lavede maden og ordnede økonomien; det gik beskedent og derfor så meget des hjerteligere til ved deres kammeratskabsaftener. Gæsterne sad på billige rørstole omkring et improviseret bord med ternet dug – ikke spor fornemmere end hos montøren inde ved siden af; men man havde det frit og utvungent. Disse forfattere havde ikke nogen telefon, ingen skrivemaskine og ingen sekretærer, de skyede alle tekniske hjælpemidler såvel som støtte af propagandaapparatet; som for tusind år siden skrev de deres bøger med hånd og pen, og selv på de store forlag som »Mercure de France« var der ikke noget, der hed diktat eller kompliceret apparat. Der blev intet ødslet på det ydre såsom prestige og repræsentation; alle disse franske unge digtere levede som hele folket for glæden ved livet, vel at mærke i dennes mest sublime form: Glæden ved det skabende arbejde. Disse nyvundne venner med deres propre menneskelighed reviderede unægtelig mit billede af den franske digter! Deres måde at leve på var sandelig helt forskellig fra den, der blev afmalet af Bourget og de andre berømte samtidsroman-forfattere, for hvem »Salonen« var identisk med verden! Og jeg skal love for, at deres koner og veninder fik lavet om på det forbryderisk falske billede, som vi gennem boglektur havde dannet os hjemme af den franske kvinde som et

mondænt væsen, der ene og alene var ude efter eventyr, ødselhed og gøgl og fjas! Jeg har aldrig truffet bedre og mere stilfærdige husmødre end dér i broderkredsen; de var økonomiske, beskedne og i godt humør selv i de trangeste kår; de forstod at fremtrylle små underværker på det minimale komfur, de formåede på een gang at passe deres børn ordentligt og at stå deres mand trofast bi i hans åndelige interesser! Kun den, der har levet med i disse kredse som ven og kammerat – kun han kender det ægte Frankrig.

Det enestående ved Léon Bazalgette, denne mine venners ven, hvis navn højst uretfærdigt glemmes i de fleste fremstillinger af den nyere franske litteratur, var, at han udelukkende satte sin skabende kraft ind for andres værker; han opsparede hele sin herlige intensitet til fordel for de mennesker, han elskede. I ham, den fødte »kammerat«, mødte jeg i kød og blod idealet af et opofrende menneske, den i sandhed hengivne mand, som udelukkende ser sit livs opgave i at skaffe sin tids væsentlige værdier indflydelse, og som ikke engang ligger under for den ellers berettigede stolthed over at blive prist for at være den, der har opdaget dem og hjulpet dem frem. Hans aktive entusiasme var intet andet end en naturlig funktion af hans moralske bevidsthed. Han havde noget vist militært ved sit udseende – endskønt han var lidenskabelig antimilitarist –, i samvær havde han en ægte kammerats kordialitet. Til enhver tid parat til at give gode råd og til at hjælpe, som han var, præcis som et ur, og urokkelig i sin ærlighed, interesserede han sig for alt, hvad der havde med hans venner at gøre, men aldrig for sin personlige fordels skyld. Hverken tid eller penge spillede nogen rolle for ham, når det drejede sig om en ven, og han havde venner alle vegne, en lille, men udsøgt skare. Ti år havde han ofret på gennem en oversættelse af alle digtene og en biografi at få franskmændene til at forstå Walt Whitman. Med denne frigjorte, hele verden elskende mand som forbillede ville han drage sin nations blikke ud over grænserne og gøre sine landsmænd mere mandige og til bedre kammerater. Hans livsideal: den bedste franskmænd var samtidig – som han selv var det – den mest lidenskabelige anti-nationalist.

Han og jeg blev snart intime og broderlige venner, fordi vi begge to ikke tænkte chauvinistisk, fordi vi begge holdt af at tjene andres livsværk med hengivelse og uden egen ydre vinding, og fordi vi skattede åndelig uafhængighed som livets alfa og omega. I ham lærte jeg for første gang det såkaldte »underjordiske« Frankrig at kende; da jeg senere hos Rolland læste om mødet mellem Olivier og den tyske Johann Christoph, troede jeg næsten at se vor personlige oplevelse afbildet. Men det skønneste og for mig mest

uforglemmelige i vort venskab var, at det hele tiden måtte slås med noget særdeles prekært, hvis stædige modstand ellers under normale omstændigheder ville have forhindret en ærlig og hjertelig intimitet mellem to forfattere. Dette prekære var, at Bazalgette ud fra sin prægtige oprigtighed decideret afviste alt, hvad jeg dengang skrev. Han holdt meget af min person. Han havde den størst tænkelige agtelse for, at jeg ofrede mig for Verhaerens værk. Hver gang, jeg kom til Paris, troppede han troligt op på banen og var den første, der hilste mig velkommen. Hvor som helst han kunne være mig til hjælp, mødte han usvigeligt op. I alle afgørende ting stemmede vi overens, mere end brødre plejer. Men – mine originale arbejder sagde han afgjort nej til. Han kendte digte og prosastykker af mig i oversættelse af Henri Guilbeaux (som senere skulle spille en rolle under verdenskrigen og som Lenins ven) – og han forkastede dem åbent og stejlt. Ubønhørligt dadlede han mine ting for, at det hele ikke havde nogen sammenhæng med virkeligheden, det var esoterisk litteratur (som han indædt hadede), og det ærgrede ham, at det netop var mig, der skrev sligt. Ubetinget ærlig over for sig selv, som han altid var, gjorde han heller ikke nogen indrømmelse på dette punkt, ikke engang den, høflighed kunne kræve. Da han f. eks. redigerede et tidsskrift og bad mig om min hjælp, gjorde han det i den form: om jeg ville skaffe ham nogle betydelige medarbejdere fra Tyskland – altså nogle bidrag, der var bedre end dem, jeg kunne levere! Af mig, hans bedste ven, forlangte og offentliggjorde han ikke én linie, men samtidig reviderede han af trofast venskab, opofrende og uden honorar den franske oversættelse af en af mine bøger for et forlag. At vort broderlige kammeratskab ti år igennem ikke så meget som en time led noget afbræk ved denne kuriøse omstændighed – det gjorde det kun endnu mere dyrebart for mig. Og aldrig har en anerkendelse glædet mig mere end netop den, Bazalgette udtrykte, da jeg under verdenskrigen efter selv at have forkastet mine tidligere arbejder endelig var nået til en personlig digterisk udtryksform. For jeg vidste, at hans ja til mine nye værker var lige så ærligt, som hans stædige nej gennem ti år havde været det.

Når jeg skriver det dyrebare navn Rainer Maria Rilke, skønt han var tysk digter, på Pariser dagenes blad, så sker dette, fordi jeg var bedst og mest sammen med ham i Paris, og fordi jeg bestandig ser hans ansigt – som på gamle billeder – tegnet på baggrunden af denne by, han elskede som ingen anden. Tænker jeg i dag på ham og de andre mestre, hvis ord står som

hamret ud i ophøjet guldsmedekunst, tænker jeg på disse tilbedte navne, der som uopnåelige stjernebilleder lyste over min ungdom, trænger det vemodige spørgsmål sig uimodståeligt på: vil den slags rene digtere, digtere, der udelukkende lever for det lyriske skaberværk, nogensinde igen blive mulige i vor, de vilde, ødelæggende stormes og den almindelige forryktheds tid? Er det ikke en uddød æt, hvis død min kærlighed begræder? En slægt uden nye led i vore af alle skæbnens orkaner hærgede dage – disse digtere, som intet begærede af det ydre liv, hverken de brede massers bifald eller ordener eller hædersbevisninger eller vinding; som ikke stræbte efter noget som helst andet end i en stilfærdig og dog lidenskabelig indsats på fuldendt vis at kunne kæde strofe til strofe, hvor hver linie var gennemstrømmet af musik, glødende af billeder, strålende af farver! De dannede et laug, næsten en munkeorden midt i vor larmende hverdag. Bevidst vendte de sig bort fra hverdagen! Intet i hele verdensaltet var dem vigtigere end den spæde og dog al tidens bulder overlevende musik, der fødtes, når et rim, der føjedes til et andet, kaldte den ubeskrivelige sindets skælven frem, der skønt sagtere end lyden af høstens faldende blad dog i lette svingninger strejfede de fjerneste sjæle. Hvor opbyggelig i bedste forstand var ikke for os unge tilstedeværelsen af disse kunstnere, der altid var tro mod sig selv! Hvor forbilledlige var ikke disse sprogets strenge tjenere og vogtere, som ene og alene skænkede det lutrede ord deres kærlighed, det ord, som ikke gjaldt tid og tidender, men det tidløse og varige! Det var næsten beskæmmende at betragte dem, for hvor stille levede de ikke, uanseligt, næsten usynligt: den ene som en bonde på sin lille jord, den anden i en jævn bestilling, den tredje vandrende over jorden som en *passionate pilgrim* – alle kun kendt af få, men så meget mere inderligt elsket af disse få. En boede i Tyskland, en anden i Frankrig, en tredje i Italien; men alle havde de samme hjemstavn; for de levede alle udelukkende i digtet, og idet de i streng given afkald skyede alt døgnværk og udelukkende formede kunstværker, formede de deres eget liv til et kunstværk.

Atter og atter griber jeg mig selv i at finde det vidunderligt, at vi i vor ungdom havde sådanne pletfri digtere mellem os. Men just derfor må jeg også atter og atter spørge mig selv i hemmelig bekymring: er der nogen mulighed for, at sådanne sjæle, der helt og aldeles har forskrevet sig til den lyriske kunst, kan opstå i vore tider og i vore ny livsformer, der som en skovbrand jager menneskene som dyr op fra deres mest skjulte

gemmesteder, og som på morderisk vis driver dem bort fra enhver indre samling? Jeg ved det vel: i alle tidsrum sker det store under, at en digter fødes, og at Goethes rørende trøsteord i hans Nänne over Lord Byron altid vil forblive sandhed: »Denn die Erde zeugt sie wieder, wie sie sie von je gezeugt«; – atter og atter vil sådanne digtere fremstå i benådet genkomst; thi igen og igen skænker udødeligheden med mellemrum selv den mest uværdige tid dette kostbare pant. Men – er ikke netop vor tid en tid, som nægter selv den ædleste og mest »stille i landet« den stilhed til at vente og modnes, til at fordybe og koncentrere sig, som dog blev hine forundt, der levede i den europæiske førkrigstids mildere og roligere periode? Jeg véd ikke, hvor meget alle disse digtere: Valéry, Verhaeren, Rilke, Pascoli og Francis Jammes betyder nu om dage; jeg véd ikke, hvor meget de har at sige en generation, som i stedet for denne fine musik år igennem har fået ørerne drønet fulde af propagandaens klaprende møllehjul og to gange af kanonernes torden. Jeg véd kun, at jeg føler mig forpligtet til at aflægge taknemligt vidnesbyrd om, hvor meget vi har lært og hvor lykkelige vi har været over, at vi fik lov til at opleve tilstedeværelsen af disse det fuldendtes dyrkere midt i en verden, der allerede var i færd med at mekaniseres. Og ser jeg nu tilbage på mit liv, kan jeg næppe se, at jeg har haft noget vigtigere eje end det: at jeg fik lov til at komme mangelen af dem menneskeligt nær, og at det flere gange forundtes mig, at et varigt venskab knyttede sig til min første unge beundring.

Af alle disse digtere har måske ingen levet mere usynligt, stilfærdigt og dulgt end Rilke. Men det var ingen villet, forceret eller prælatdraperet isolerthed som den, Stefan George celebrerede i Tyskland; stilheden så at sige voksede omkring ham, hvor han så gik og stod. Fordi han veg af vejen for enhver støj og endog for sin egen berømmelse – denne »summen af alle de misforståelser, der samler sig om et navn«, som han så smukt udtrykte det engang –, rørte nysgerrighedens forfængeligt fremstormende bølge kun hans navn, aldrig hans person.

Det var vanskeligt at nå frem til Rilke. Han havde intet hjem, ingen adresse, intet hus, ingen fast bolig, intet embede. Altid var han undervejs gennem verden, og ingen, end ikke han selv, vidste på forhånd, hvor han ville drage hen. For hans uendeligt sensible og for ethvert tryk følsomme sind var allerede det at skulle træffe en fast beslutning, planlægge noget og annoncere det en anstrengelse. Følgeligt var det faktisk altid et tilfælde, om og når man traf ham. Man stod f. eks. i Italien i et kunstgalleri og mærkede

vagt et venligt smil rettet mod sig et eller andet sted fra, hvor, vidste man ikke, – så først opdagede man hans blå øjne, som, når de så på én, med deres indre lys besjælede hans i sig selv egentlig ret almindelige træk. Men netop dette upåfaldende var hans væsens dybeste hemmelighed. Utvivlsomt er tusinder af mennesker gået forbi denne unge mand med det let melankolsk nedhængende, blonde overskæg og de på intet sted særlig interessante, lidt slaviske ansigtstræk uden at ane, at han var digter, og det én af de største digtere i vort århundrede; først ved nærmere bekendtskab blev man klar over det for ham særegne: hans væsens usædvanlige tilbageholdenhed. Rilke havde en ubeskrivelig sagte måde at komme og tale på. Trådte han ind i et værelse, hvor et selskab var samlet, skete det på en så lydløs måde, at næsten ingen lagde mærke til det. Så sad han stille og lyttede; nu og når han selv sagde noget, da var det altid uden nogen affektation eller heftig betoning. Han fortalte naturligt og ganske enkelt, ligesom når en moder fortæller sit barn et eventyr, og nøjagtigt lige så hjerteligt; det var vidunderligt at høre på, hvor billedskarpt og vægtigt selv det ligegyldigste tema formedes af ham. Men ikke så snart opdagede han, at han var blevet midtpunktet for opmærksomheden i en større kreds, før han brød af og igen sank ned i sin tavse, opmærksomme lytten. Dette dolce var over en hver af hans bevægelser og gestus; selv når han lo, var det bare med en lige netop antydende tone. Sordinérthed var et behov for ham, og intet kunne slå ham i den grad ned som støj og på følelsens område al brat voldsomhed. »De udmatter mig, disse mennesker, der spytter deres følelser ud som blod,« sagde han engang til mig, »og russere indtager jeg nu kun i ganske små doser – ligesom likør.« Lige så vel som afmålthed i opførsel var orden, renlighed og stilhed ligefrem fysiske behov for ham; blev han nødt til at benytte en overfyldt omnibus eller at sidde i et støjende lokale, var han slået ud i flere timet efter. Alt vulgært var ham ulideligt, og skønt han levede i trange kår, udviste hans klædedragt altid den højeste grad af omhu, renlighed og smag. Den var både et gennemtænkt og gennemdigtet mesterværk af decens, og samtidig med et beskedent præg af noget ganske personligt, et lille nebenbei, han glædede sig over i al stilhed, som f. eks. et lille tyndt sølvarmbånd om handleddet. Hans æstetiske sans for det fuldendte og symmetriske rakte ind til det mest personlige og intime. Jeg overværede engang, at han pakkede kuffert før en rejse – han afslog med rette min hjælp som inkompetent. Han pakkede kuffert, som man lægger mosaik, og sænkede hvert enkelt stykke næsten ømt ned i det dertil

omhyggeligt opsparede lille rum; Jeg ville have følt det som en forbrydelse, om jeg havde ødelagt denne blomsterbuket ved et hjælpende greb. Denne hans elementære skønhedssans fulgte ham ned i de mest ubetydelige enkeltheder. Ikke bare det, at han skrev sine manuskripter så omhyggeligt på fineste papir med rund, kalligrafisk håndskrift, og at afstanden mellem linierne var nøjagtige, som var de målt med tommestok – også til det mest ligegyldige brev valgte han udsøgt papir, og hans kalligrafiske skrift gik regelmæssig, ren og rund altid tæt ud til spatium. Han tillod sig aldrig, end ikke i den hastigt henkastede meddelelse, et overstreget ord; syntes en sætning eller et udtryk ham ikke fuldvægtigt, skrev han med sin storslåede tålmodighed bestandig hele brevet om igen. Rilke gav aldrig noget fra sig, før det var fuldkomment.

Dette dæmpede og samtidig samlede over hans væsen besejrede alle, der kom ham nær. Ligesom man umulig kunne forestille sig Rilke selv heftig og opfarende, således mistede alle i hans nærværelse ved de fra hans stille væsen udstrømmende svingninger alt højlydt og anmasende. Hans tilbageholdende væsen udstrålede en mystisk videre virkende, opdragende, moralsk kraft. Efter en længere samtale med ham var man i timevis eller måske endog i dagevis ude af stand til noget vulgært. På den anden side satte dette hans væsens stadige mådehold og dette, at han aldrig helt ville åbne sig, en grænse for ethvert særlig hjerteligt forhold; jeg tror, at kun meget få tør berømme sig af at have været Rilkes »venner«. I de 6 udgivne bind Rilke-breve findes næsten ikke tiltalen »ven«, og det ser ud til, at han næppe siden skoleårene har brugt det broderligt fortrolige »du« over for nogen. For hans overordentlig sensible natur var det uudholdeligt at lade nogen eller noget komme ham alt for nær ind på livet, og navnlig alt det stærkt maskuline gjorde ham direkte fysisk utilpas. I samtale med kvinder kunne han blive mere åben. Med kvinder korresponderede han ofte og gerne, og i deres nærværelse var han mere fri. Måske var det manglen på det gutturale i deres stemmer, der gjorde ham godt; thi han led direkte under ubehagelige stemmer. Jeg ser ham endnu for mig engang, han var i samtale med en højtstående aristokrat: han sad helt sammentrykt med forpinte skuldre og uden én eneste gang at løfte blikket, for at hans øjne ikke skulle forråde, hvor stærkt han rent fysisk led under den herres ubehagelige falset. Men hvor var det dejligt at være sammen med ham, når han var én venligt sindet! Så fornam man hans hjertensgodhed – endskønt den forblev karg på

ord og gestus – som en varmende og lægende udstråling ind i éns inderste sjæl.

I Paris, denne by, der altid får et hjerte til at svulme, virkede den sky og tilbageholdende Rilke mest åben, måske også på grund af, at man endnu ikke kendte hans navn og hans værker – han følte sig altid mest fri og lykkelig, når han kunne få lov at være anonym. Jeg besøgte ham i to forskellige værelser, han havde lejet. Begge værelser var tarvelige og uden noget pynt, men begge havde fået stil og stilhed ved hans styrende skønhedssans. Det faldt ham aldrig ind at bo i en stor lejekaserne med larmende naboer i; han foretrak et gammelt hus, selv om det var mindre bekvemt indrettet, hvor han kunne indrette sig hjemligt; og hvor han end var, forstod han altid ved ordnende kraft at forme og indrette værelsets indre, så det fik personligt præg. Han havde altid kun ganske få genstande omkring sig; men der var altid blomster, der lyste fra en skål eller vase, enten han nu havde fået dem foræret af kvinder, eller han selv kærligt havde båret dem hjem fra byen. Og altid lyste der bøger langs væggen, i smukke bind eller omhyggeligt forsynede med papirbind; han elskede bøger som tavse dyr. På hans skrivebord lå blyanterne og pennene i snorlige rækker og de ubeskrevne papirark i nøjagtigt kvadrat. Et russisk ikon og et katolsk krucifix, som, så vidt jeg ved, ledsagede ham på alle hans rejser, gav hans arbejdsrum et let religiøst anstrøg; men hans religion var ikke bundet til noget bestemt dogme. Man mærkede, at hver eneste enkelthed var udvalgt med omhu og hæget om med ømhed. Lånte man ham en bog, som han ikke kendte, var den pakket ind i glat og ukrøllet silkepapir og som en festgave omvundet med kulørt bånd, når man fik den tilbage. Jeg husker tydeligt, da han kom ind i mit værelse med en kostbar gave til mig; det var manuskriptet til »Weise von Liebe und Tod«; jeg opbevarer endnu båndet, der var om. Men det smukkeste af alt sammen var at gå tur med Rilke i Paris; det betød, at man så det betydningsfulde i selv det mest uransagelige, og at man så det ligesom med klartskuende øjne. Rilke lagde mærke til selv de mindste småting; selv navnene på firmaskilte udtalte han højt hen for sig, når han syntes, de lød rytmisk. Det var blevet til en hel lidenskab for ham at kende denne ene by Paris indtil dens sidste kroge og dybder; jeg tror, det er den eneste fikse idé, jeg har opdaget hos ham. Da vi engang mødtes hos nogle fælles bekendte, fortalte jeg ham, at jeg dagen forud tilfældigvis havde været ved den gamle »Barrière«, hvor de sidste ofre for guillotinen – deriblandt André Chenier – var blevet begravet ved Cimitière de Picpus.

Jeg beskrev denne lille rørende eng med dens spredte grave, som den fremmede sjældent ser, og hvordan jeg på hjemvejen i en af gaderne havde kigget gennem en åben dør ind i et kloster med en slags beguiner, som stille, tavse og med rosenkrans i hånden var gået rundt i kreds som hensunket i fromme drømme. Det var en af de få gange, jeg så denne stille og beherskede mand blive næsten utålmodig; han erklærede, at han måtte se det, han måtte se klosteret og André Cheniers grav! Om jeg ville føre ham derhen? Vi gik straks næste dag. Han blev stående som i stille henrykkelse foran denne ensomme kirkegård og kaldte den »den mest lyriske i Paris«. Men på vor tilbagevej viste det sig, at klostrets dør den dag var lukket. Jeg fik så lejlighed til at se den stille tålmodighed, som han mestrede så vel i sit liv som i sin digtning, stå sin prøve. »Lad os håbe på tilfældet,« sagde han og stillede sig med let bøjet hoved sådan, at han kunne se gennem porten, hvis den åbnedes. Vi ventede vel en tyve minutter, så kom en ordenssøster gennem gaden, standsede og ringede på. »Nu!« hviskede han spændt. Men søsteren havde lagt mærke til hans stille lytten - jeg sagde jo før, at man på afstand følte alt ved ham atmosfærisk -, og hun kom hen til ham og spurgte, om han ventede på nogen? Han smilede til hende med dette bløde smil, som øjeblikkelig fremkaldte tillid, og så sagde han ganske oprigtigt, at han gerne ville se klostergangen. Det gjorde hende ondt, sagde søsteren smilende; det var hende ikke tilladt at lukke ham ind. Men hun ville give ham det råd at gå hen til gartnerens lille hus ved siden af, fra vinduet på første sal derinde var der god udsigt. Således blev da også dette - som så meget andet - skænket ham.

Senere hen i livet krydsedes vore veje ofte; men når jeg i erindringen ser Rilke for mig, er det altid i Paris, hvis sørgeligste stund han heldigvis blev sparet for at opleve.

Det var en stor lykke for mig kunstner-begynder at møde mennesker af denne sjældne art; men den afgørende lære ventede mig endnu, en lære, der skulle få betydning for hele mit liv.

Det var tilfældets gave. Hos Verhaeren var vi gerådet i diskussion med en kunsthistoriker, der hævdede, at den store plastiks og det store maleris tid desværre var forbi. Jeg protesterede ivrigt: levede måske ikke Rodin endnu blandt os, og var han som formkunstner måske ringere end fortidens store? Jeg begyndte at opremse hans værker, og som altid, når man kæmper mod en anden opfattelse, blev jeg næsten vred af bare iver. Verhaeren

smilede ganske stille hen for sig en stund, så sagde han: »Når man elsker Rodin så højt, burde man egentlig lære ham at kende. Jeg skal hen i hans atelier i morgen. Hvis du har lyst, så kan jeg tage dig med.«

Om jeg havde lyst! Jeg kunne ikke sove for glæde. Men hos Rodin blev jeg stum. Jeg formåede end ikke at henvende ordet til ham, og jeg stod dér mellem statuerne, som om jeg selv kunne være en statue. Underligt nok syntes denne min forlegenhed at behage ham; for da jeg tog afsked, spurgte den gamle mand mig, om jeg ikke havde lyst til at se hans egentlige atelier i Meudon, og han indbød mig endog til at spise hos ham. Jeg havde allerede modtaget den første lære: at de virkelig store mænd altid er de mest elskværdige.

Lære nummer to var denne: det er næsten altid dem, der lever mest enkelt. Hos denne mand, hvis ry fløj over hele verden, og hvis værker som intime venner var vor generation præsent linie for linie, spiste man beskedent og tarveligt som hos en jævn gårdmand: en god, mør steg, et par oliven og saftig frugt, dertil fyldig landvin. Det gav mig straks mere mod; til slut talte jeg helt ugenert, som om denne gamle mand og hans hustru havde kendt mig i mange år.

Efter maden gik vi over i atelieret. Det var en mægtig sal, der væsentligt rummede hans værker i repliker; men ind imellem lå der i hundredvis af kostelige små enkeltstudier - en hånd, en arm, en hestemanke, et kvindeøre, for størstedelen kun i gips; endnu den dag i dag husker jeg ganske plastisk tydeligt flere af disse skitser, som han kun havde lavet for øvelsens skyld - og jeg kunne fortælle i timevis om denne ene time. Til sidst førte mesteren mig hen til en sokkel, på hvilken hans nyeste arbejde, et kvindeportræt, skjulte sig under et fugtigt dække. Med tunge, gennemfurede bondehænder løftede han lærredet af og trådte lidt tilbage. Et »admirable« banede sig uvilkårligt vej frem af min snørede strube, og jeg skammede mig næsten over det banale i det; men med den rolige objektivitet, hvori der ikke var ét gran af forfængelighed, mumlede han tilsluttende: »Ja, ikke sandt?« idet han betragtede sit eget værk. Så sagde han lidt tøvende: »Der er bare dér ved skulderen ... et øjeblik!« - så trak han hjemmejakken af og den hvide kittel på, tog spatelen i hånden og gjorde et mesterligt, glattende strøg hen over skulderens bløde, ligesom levende åndende kvindehud. Igen trådte han lidt tilbage. »Og så her,« mumlede han. Igen blev virkningen øget gennem en ganske lille detaille. Så talte han ikke mere. Han gik skiftevis frem og tilbage, så figuren an i et spejl, knurrede og gav uforståelige lyde fra sig,

forandrede og korrigerede. I hans øjne, der ved bordet havde været venligt adspredte, blafrede mærkelige lyn. Han så med ét højere og yngre ud. Han arbejdede og arbejdede og arbejdede med hele sin vældige, svære krops styrke og lidenskab. Hver gang han hæftigt trådte frem eller tilbage, knagede gulvet. Men det hørte han ikke; lige så lidt bemærkede han, at der bag ham stod en ung mand, der, mens hjertet sad ham i halsen, var lykkelig over at få lov til at betragte en sådan enestående mester ved arbejdet. Nej, han havde fuldkommen glemt mig. Jeg eksisterede ikke for ham. Kun figuren eksisterede for ham, han så kun sit værk - og bag ved dette i en vision det absolutte, det fuldkomne.

Sådan hengik et kvarter eller en halv time, hvad ved jeg. Store øjeblikke er altid tidløse. Rodin var så fordybet og hensynket i sit arbejde, at ingen torden kunne have vækket ham. Hans bevægelser blev mere og mere voldsomme, næsten vrede; der var kommet en slags vild rus over ham, han arbejdede hastigere og hastigere. Så kom der ligesom en tøven over hans hænder; det var, som om de havde indset, at der ikke var mere at gøre for dem. Én gang, to gange, tre gange trådte han tilbage uden at ændre noget mere. Så mumlede han stille noget i skægget og lagde så igen lærredet over figuren, så forsigtigt ømt, som når man lægger sjalet om en elsket kvindes skuldre. Han åndede dybt og befriet ud. Hans skikkelse syntes at blive tungere. Ilden var slukket. Så kom det for mig ubegribelige, den store lære: han trak kitlen af, kom igen i hjemmekjakken og vendte sig så om for at gå. I denne den yderste koncentrations time havde han glemt mig totalt. Han anede ikke, at den unge mand, som han selv havde taget med ind i sit atelier, for at vise ham sine arbejder, havde stået som i ekstase bag ham, med tilbageholdt ånde og urørlig som hans egne statuer.

Han gik hen til døren og åbnede den. Da han ville lukke den af bag sig, opdagede han mig og stirrede næsten vredt på mig: hvem var denne fremmede unge mand, der havde sneget sig ind i hans atelier? Dog - i næste nu mindedes han og kom så næsten skamfuld hen til mig. »Pardon, monsieur,« begyndte han; men jeg lod ham ikke tale videre. Jeg greb taknemmeligt hans hånd; jeg havde mest trang til at kysse den. I løbet af denne time havde jeg set den evige hemmelighed ved al stor kunst, ja egentlig ved enhver jordisk præstation lagt åben for mig: koncentrationen, enhver kunstners sammenfatning af alle kræfter og alle sanser, hans væren-ude-af-sig-selv, hans væren-uden-for-verden. Jeg havde fået en lære, der skulle få betydning for hele mit liv.

Jeg havde oprindeligt bestemt at rejse fra Paris til London i slutningen af maj. Men jeg blev tvunget til at lægge min afrejse fjorten dage tidligere, fordi en indtruffen, uventet begivenhed havde gjort mig ked af min ellers så fortryllende bopæl. Det drejede sig om en ret løjerlig episode, der på én gang morede mig og gav mig lærerigt indblik i helt forskellige franske milieuers tænkemåde.

I de to pinsehelligdage havde jeg været borte fra Paris for sammen med nogle venner at beundre den hellige katedral i Chartres, som jeg ikke før havde set. Da jeg tirsdag morgen kom tilbage på mit hotelværelse og ville klæde mig om, kunne jeg ikke finde min kuffert – den havde stået i et hjørne alle disse måneder. Jeg gik nedenunder til det lille hotels ejer. Han og hans kone plejede dagen igennem at løse hinanden af i den lille portierloge. Han var en lille, før, rødkindet marseillaner, med hvem jeg tit havde ført munter snak, og som jeg tit havde spillet trick-track, hans yndlingsspil, med i cafeen lige overfor. Han blev straks frygtelig ophidset og skreg forbitret, knaldende næven i bordet, de mystiske ord: »Altså alligevel!« – Endnu mens han trak jakken på – han havde hidtil som altid siddet i skjorteærmer – og byttede de magelige tøfler om med et par sko, forklarede han mig situationen; og her er det måske nødvendigt for at gøre det hele mere forståeligt at forklare en smule om en ejendommelighed ved huse og hoteller i Paris. I Paris har de mindre hoteller og de fleste privathuse ikke gadedørsnøgle; portneren, »conciergen«, åbner, når der bliver ringet på, automatisk døren inde fra portnerlogen. Imidlertid bliver ejeren eller portneren i de fleste mindre hoteller og huse ikke siddende hele natten i portnerlogen, men åbner – som regel i halvsøvn – døren inde fra sin ægteseng ved et tryk på en knap; forlader nogen huset, har han at råbe »le cordon, s'il vous plaît!«, og enhver, der kommer ind udefra, skal nævne sit navn, således at teoretisk set ingen fremmed kan snige sig ind i huset om natten. – I mit hotel havde klokken lydt ved totiden om natten, en person var kommet ind og havde nævnt et navn, der lød som en af hotelgæsternes, og havde derpå taget en af de værelsenøgler, der hang i portnerlogen. Egentlig havde det jo været Cerberus' pligt at kigge ud gennem sit lille vindue for at verificere den sene gæsts identitet; men det havde han åbenbart været for søvnig til. Men da så en time senere en person indefra havde råbt »le cordon, s'il vous plaît!« for at forlade huset, havde han dog, efter at han havde åbnet døren, følt sig lidt underlig ved, at nogen ville gå ud igen klokken to om natten. Han var altså stået op for at kigge ud på

gaden og havde konstateret, at en mand havde forladt huset med en kuffert i hånden, og i slåbrok og tøfler var han fulgt efter den mistænkelige person. Men da han så så manden dreje om hjørnet og begive sig roligt op i et lille hotel i Rue des Petits Champs, havde han naturligvis ikke mere regnet med en tyv; han havde derfor rolig påny søgt lejet.

Gal i hovedet, som han var, over sin fejltagelse, styrede han øjeblikkelig med mig til nærmeste lille politistation. Der blev omgående foretaget en undersøgelse i hotellet i Rue des Petits Champs og konstateret, at min kuffert stadig befandt sig dér; derimod ikke tyven; han var åbenbart gået ud for at indtage sin morgenkaffe på en eller anden kaffebar i nabolaget. To detektiver lurede nu på skurken i portnerlogen i hotellet i Rue des Petits Champs, og da han en halv time senere intetanende vendte hjem, blev han øjeblikkelig hapsed.

Nu måtte værten og jeg begge af sted på stationen for at være til stede ved handlingen. Vi blev ført ind til præfekten, en smældfed, gemytlig, storskægget herre, der sad med opknappet frakke ved et yderst rodet skrivebord, der flød med dokumenter. Det hele kontor stank af tobak, og en stor flaske vin på bordet røbede, at præfekten ingenlunde hørte til den hellige Santahermandads grusomme og livsfjendtlige tjenere. Som indledning blev kufferten på hans befaling bragt ind, for at jeg kunne konstatere, om der manglede noget væsentligt i den. Den eneste værdigenstand, jeg havde haft i kufferten, var et kreditbrev på to tusinde francs; efter mit fem måneders pariserophoid var det i forvejen temmelig afgnavet, desuden var det naturligvis ubrugeligt for enhver anden end mig, og det lå da faktisk også urørt på kuffertens bund. Efter at der var blevet optaget en protokol, hvoraf fremgik, at jeg vedkendte mig kufferten som min ejendom, samt at intet var fjernet fra den, gav præfekten ordre til, at tyven skulle føres ind. Jeg imødeså hans tilsynekomst med ikke liden nysgerrighed.

Han skuffede ikke forventningerne: Placeret mellem to vældige betjente og på baggrund af disse virkende endnu mere grotesk i sin radmagerhed indtrén en ussel djævel, temmelig derangeret, flipløs, med et lille slapt overskæg og et trist, tydeligt nok forsultent museansigt. Det var, om jeg så tør sige, en dårlig tyv; det havde jo også vist sig ved hans klodsede teknik: at han ikke straks tidligt om morgenen var stukket af med kufferten. Han stod dér foran den vældige præfekt med nedslagne øjne og med små gysninger, som om han frøs, og til min egen skam og skændsel være det

sagt, at det ikke bare gjorde mig ondt for ham, jeg fattede rent ud en slags sympati for ham. Denne interesserede medfølelse forstærkedes, da en betjent fremlagde alle de genstande, man havde fundet på ham ved kropsvisitationen. Genstandene var højtideligt arrangeret på et bræt, og man kunne næppe forestille sig en mere pudsig kollektion: et såre beskidt og laset lommestørklæde; en halv snes falske nøgler og dirke i alle formater, musikalsk klirrende hinanden i møde omkring en nøglering, en slidt tegnebog – men gudskelov var der ikke noget våben, hvilket beviste, at vor tyv vel udøvede sine metier på kyndig, men dog fredelig vis.

Først undersøgte man tegnebogen for vore øjne. Det gav et overraskende resultat. Ikke at den indeholdt noget i retning af tusind eller hundredfrancsedler; den indeholdt overhovedet ikke én eneste pengeseddel, men – intet mindre end syv og tyve fotografier af stærkt dekolleterede danserinder og skuespillerinder samt tre-fire aktfotografier ... hvorved ingen yderligere delikt afsløredes, men ene dette lagdes for dagen: at denne ridder af den bedrøvelige skikkelse var en lidenskabelig elsker af skønhed og i det mindste billedligt ønskede at lade de for ham uopnåelige pariserteater-stjerner hvile ved sit bryst.

Ihvorvel præfekten ikke undlod at betragte disse akt- og nøgenfotografier blad for blad med forstilt strenge blikke, kunne jeg ikke undgå at bemærke, at dette løjerlige samlerliebhaveri hos en delinkvent af slig stand morede ham ligeså meget som mig selv. Thi denne arme synders forkærlighed for det æstetisk-skønne havde også øget min sympati for ham betydeligt, og da præfekten – idet han nu højtideligt tog pen i hånd – rettede det spørgsmål til mig, om jeg ønskede »de porter plainte«, altså at rejse anklage mod forbryderen, svarede jeg ganske selvfølgeligt et hurtigt nej!

Medens i tilfælde af en forbrydelse anklagen hos os og i mange andre lande følger ex officio, d.v. s., at Staten egenmægtigt tager justitsen i sin hånd, er det i Frankrig overladt til den skadelidte selv, om han vil rejse anklage eller ej. Personlig mener jeg, denne slags retsopfattelse er mere retfærdig end den såkaldte ubøjelige retfærdighed. Thi den skænker mulighed for at tilgive et andet menneske det slemme, han har tilføjet én, medens det – f. eks. – i Tyskland og andre steder er sådan, når en kvinde i et anfald af skinsyge sårer sin elskede med en revolver, at den ramte så ikke trods alle sine bønner er i stand til at beskytte hende mod domfældelse. Staten griber ind, og skønt manden, der er blevet overfaldet, måske kun elsker kvinden endnu mere end før på grund af hendes store lidenskab, der

et øjeblik gjorde hende utilregnelig, river den hende med magt bort fra mandens side og kaster hende i fængsel, – medens i Frankrig de to efter at have tilgivet hinanden arm i arm vender hjem og kan betragte den sag som uddebatteret.

Næppe havde jeg udtalt mit afgørende »Nej!«, før et trefoldigt mellemstil indtraf. Den magre, vemodige, lille herre imellem de to betjente rettede sig pludselig i vejret og så' på mig med et ubeskrivelig taknemmeligt blik, som jeg aldrig vil glemme. Præfekten lagde tilfreds pennen fra sig; det var tydeligt, at det passede ham godt, at han blev fri for yderligere skriveri ved, at jeg lod sagen falde. Men helt anderledes tog min husvært det. Han blev rød i hovedet som en kalkunsk hane og begyndte at skrigende voldsomt løs op i mit ansigt om, at det måtte jeg virkelig ikke gøre; sligt pak, »cette vermine«, måtte tilintetgøres. Jeg gjorde mig ingen forestilling om, hvad den slags væsener anrettede af skade. Dag og nat måtte et ordentligt menneske være på sin post overfor den slags skurke, og lod man én af dem løbe, betød det, at man opmuntrede hundrede andre. Det var hele ærligheden og redeligheden og samtidig småligheden hos en i sine lovlige metier chikaneret småborger, der her kom til orde; han opfordrede mig med henblik på de ubehageligheder, han havde haft i den anledning, direkte groft og truende til at tilbagekalde min pardonnering. Men jeg stod fast på mit. Jeg sagde fast og bestemt, at nu, da jeg havde fået min kuffert igen og ellers ingen skade lidt, var sagen slut for mig. Jeg havde aldrig før i mit liv rejst klage mod nogen, og jeg ville med langt større behag spise min lækre beefsteak til middag i dag, når jeg havde bevidstheden om, at en anden ikke samtidig behøvede at gnave fangekost for min skyld. Min vært riposterede endnu mere galhovedet, og da præfekten erklærede, at det ikke var ham, men mig, der her havde det afgørende ord, og at sagen efter mit afkald var afgjort, drejede han pludselig brat om, forlod rasende lokalet og knaldede døren i efter sig. Præfekten rejste sig, kastede et smil efter den forargede herre og rakte mig stille indforstået sin hånd. Dermed var embedshandlingen slut, og jeg tog allerede efter min kuffert for at bære den hjem. Men i det samme skete der noget mærkeligt. Tyven nærmede sig ydmygt og hastigt. »Oh non, monsieur,« sagde han. »Må jeg få lov at bære den hjem for Dem?« Det fik han, og således marcherede jeg, mens den taknemmelige tyv bar kufferten efter mig, igen de fire gader tilbage til mit hotel.

Det så' ud, som om en affære, der var begyndt kedeligt, på denne måde havde fået en glad og lystig ende. Men – den blev skyld i to hastigt på hinanden følgende efterspil, som jeg har at takke for lærerige bidrag til mit kendskab til fransk psyke. Da jeg næste dag besøgte Verhaeren, hilste han mig med et maliciøst smil. »Du oplever jo egenartede eventyr her i Paris, hører jeg,« sagde han spøgende. »Navnlig anede jeg ikke, du var så smadderrig.« Jeg forstod først ikke, hvad han mente. Han rakte mig avisen, og se! der stod en mægtig beretning om gårsdagens begivenhed, men unægteligt i sligt udstyr, at jeg knap kunne genkende den faktiske tildragelse bag denne romantiske digtning, der var givet med en eminent journalistisk kunst:

I et hotel i den indre by var der mod en fornem udlænding – jeg var gjort fornem for at virke interessantere – blevet begået et tyveri af en kuffert, som indeholdt en række kostbare værdigenstande, bl. a. et kreditbrev på tyve tusind francs – de to tusinde var tidoblet i nattens løb – samt andre uerstattelige sager (de bestod faktisk i nogle skjorter og slips). I første øjeblik syntes det umuligt at finde noget spor, da tyven havde forøvet udåden med uhyre raffinement og tydeligt nok under nøjeste kendskab til lokaliteterne. Men præfekten i arrondissementet, hr. den og den havde øjeblikkelig med sin kendte energi og sin »grande perspicacité« truffet alle forholdsregler. Gennem hans orienterende telefonopringninger var i løbet af én eneste time samtlige Paris' hoteller og pensionater blevet på det nøjeste undersøgt, og hans forholdsregler, som var blevet udført med vant præcision, havde i løbet af kortest mulige frist ført til arrestation af gerningsmanden. Politichefen havde ufortøvet over for den udmærkede embedsmand udtalt sin specielle anerkendelse, fordi han ved dådkraft og vidsyn endnu en gang havde afgivet et strålende eksempel på Pariser politiets mønstergyldige organisation.

I denne beretning var der naturligvis ikke ét gran af sandhed; thi den gode præfekt havde ikke et øjeblik behøvet at ulejlige sig op fra sin stol, vi havde leveret ham tyv plus kuffert fiks og færdig ind ad døren! Han havde simpelthen benyttet den gode lejlighed til at slå offentlig mønt af sagen til eget bedste.

Men – havde episoden taget en så glædelig ende såvel for tyven som for det hæderkronede politi, så var dette ikke tilfældet for mit vedkommende; thi fra nu af gjorde min før så joviale husvært alt for at forbitre et fortsat ophold i hotellet for mig. Kom jeg ned ad trappen og hilste høfligt på hans

kone i portnerlogen, hilste hun ikke igen, men vendte fornærmet det brave borgerindehoved bort. Tjeneren gjorde ikke mere grundigt i orden på mit værelse. Breve forsvandt på gådefuld vis. Selv i butikkerne i nabolaget og i Bureau de Tabac, hvor jeg ellers plejede at blive hilst som ægte »copain« på grund af mit rigelige forbrug af røgvarer, mødtes jeg på én gang af iskolde ansigter. Ikke blot husets, men også hele gadens, ja hele arrondissementets krænkede småborgerlige moral vendte sluttet front imod mig, fordi jeg havde »hjulpet« tyven. Til sidst så' jeg ingen anden udvej end at drage af med den reddede kuffert og at forlade det hyggelige hotel ligeså forsmædeligt, som om jeg selv havde været forbryderen.

Efter Paris virkede London på mig, som når man på en sommervarm dag pludselig træder ind i skyggen: i første øjeblik får man uvilkårligt kuldegysninger; men inden længe er øje og sanser tilvænnet. Jeg havde i forvejen ligesom foresat mig to-tre måneder England som en pligt – thi: hvordan begribe vor verden og vurdere dens kræfter uden at kende det land, som i århundreder havde ladet denne verden rulle på sine skinner? Jeg håbede desuden på at få slebet mit tilrustede engelsk blankt gennem flittig konversation og livlig selskabelighed (mit engelsk blev for resten aldrig rigtig flydende). Det gik desværre ikke sådan. Som de fleste af os kontinentbeboere havde jeg kun liden litterær kontakt med den anden side af kanalen, og ved vort lille pensionats breakfast-passiarer og small talks om hof og væddeløb og parties følte jeg mig uhyggelig utilstrækkelig. Når de diskuterede politik, kunne jeg ikke følge med, fordi de talte om Joe, uden at jeg vidste der mentes Chamberlain – også de andre Sirs nævnede de kun ved fornavn; og over for kuskenes cockney-engelsk var mit øre længe som døvet ved voks. Jeg gjorde altså ikke så hastige fremskridt, som jeg havde håbet. Af præsterne i kirkerne søgte jeg at lære en smule god diktion, to-tre gange listede jeg mig hen for at høre retshandlinger, og jeg gik i teatrene for at høre godt engelsk dér – men bestandig måtte jeg med møje opsøge det, som i Paris overstrømmende kom én i møde: Selskabelighed, munterhed, kammeratskab. Jeg fandt ikke nogen, jeg kunne diskutere de ting med, som for mig var de vigtigste; på den anden side forekom jeg vel de mere godsindede blandt englænderne at være en temmelig udannet og tør knark på grund af min grænseløse ligegyldighed for sport, spil og politik og deres andre hobby'er. Intetsteds lykkedes det mig at komme i nærmere kontakt

med en kreds eller et milieu. Jeg tilbragte faktisk ni tiendedele af min tid i London med at arbejde hjemme eller med besøg i British Museum.

I førstningen forsøgte jeg mig ærligt og redeligt med at gå ture. I løbet af otte dage havde jeg gennemtrawlet London, indtil sålerne brændte under mine fødder. Med en lærvilligs hele pligtfølelse haspede jeg alle Baedeckers seværdigheder ligefra Madame Tussaud til Parlamentet; jeg lærte mig at drikke ale og at erstatte Pariser cigaretten med den engelske pibe, jeg anstrengte mig overhovedet i hundrede småting for at tilpasse mig; men hverken selskabeligt eller litterært kom jeg i nogen rigtig kontakt, og ser man kun England udefra, går man forbi det væsentlige – på samme vis, som man går forbi millionærernes companies i City, som man udefra ikke opdager andet af end det velpudsede stereotype messingskilt. Da jeg var blevet indført i en klub, vidste jeg ikke, hvad jeg skulle foretage mig dér; alene synet af de dybe Chesterfields såvel som hele den åndelige atmosfære drog mig ned i en slags åndelig søvnighed, fordi jeg ikke sådan som de andre gennem forudgående sport eller koncentreret virksomhed havde gjort mig fortjent til denne viise form for afslappelse. Sagen var nu engang den, at denne by energisk udskilte som fremmedlegeme den blot iagttagende lediggænger, såfremt han da ikke forstod at løfte sit otium op til en høj selskabelig kunst ved hjælp af millionrigdom – medens Paris lystigt lod ham trille med i sin lune, glade hurlumhej. For sent erkendte jeg min fejl: jeg burde have tilbragt disse to måneder i London under en eller anden form for beskæftigelse, f. eks. som sekretær på en redaktion eller som volontør i en forretning, så var jeg i det mindste trængt en fingerbredde ind i det engelske liv. Jeg forblev ren og skær iagttager udefra og oplevede derfor ikke meget, og først mange år senere, under krigen, fik jeg en anelse om det virkelige England.

Af Englands digtere traf jeg kun Arthur Symons. Han skaffede mig så igen en indbydelse til W. B. Yeats, hvis digte jeg elskede højt, og af hvis fine versdrama »The Shadowy Waters«, jeg af ren og skær fornøjelse havde oversat en del. Jeg vidste ikke, det drejede sig om en oplæsningsaften. En lille kreds af udvalgte var indbudt. Vi sad temmelig sammenpressede i det ikke alt for rummelige værelse, nogle måtte endog anbringes på skamler på gulvet. Yeats antændte to armtykke, kæmpestore alterkærter ved siden af en sort (eller sortbetrukken) pult og begyndte. Alle andre lys i rummet blev slukket; nu trådte det energiske hoved med de sorte lokker frem fra kærteskæret. Yeats læste langsomt med melodisk, dunkel stemme, uden

nogensinde at henfalde til deklamation. Hver eneste linie fik sin fulde metalliske vægt. Det var smukt. Det var virkelig højtideligt. Det eneste, der generede mig, var det pretiøse i arrangementet: det sorte, kuttelignende gevandt, som gav Yeats et noget præsteligt præg, og osen fra de tykke vokskærter, som jeg syntes udåndede en let krydret duft. Derigennem blev den litterære nydelse – hvad på den anden side havde en vis nyhedens tillokkelse for mig – snarere en digtkultus end en spontan oplæsning. Til sammenligning måtte jeg uvilkårligt mindes, hvordan Verhaeren læste sine digte op uden nogen pomp og iscenesættelse, i skjorteærmer for bedre at kunne skandere rytmen med sine kraftige arme – eller hvordan Rilke en passant fremsagde nogle linier af en bog: jævnt og klart som en ydmyg ordets tjener. Dette var den første iscenesatte digteropiæsning, jeg nogensinde havde overværet, og selv om jeg trods al kærlighed til hans digtning forholdt mig lidt reserveret over for denne kulthandling, havde Yeats alligevel en taknemmelig gæst dengang.

Men den egentlige digter-opdagelse, London skænkede mig, var ikke opdagelsen af en levende, men af en dengang temmelig glemt kunstner, nemlig: William Blake, dette ensomme og problemfyldte geni, som i sin blanding af ubehjælpssomhed og sublim fuldkommenhed fortryller mig den dag i dag. En ven havde givet mig det råd, at jeg, når jeg kom på British Museum, skulle gå ind i The print room – museets inspektør var dengang Lawrence Binyon –, og dér skulle jeg bede om at få lov at se de farveillustrerede bøger »Europa«, »America« og »Jobs Bog« – værker, som nu er antikvarrariteter –, og jeg blev som fortryllet. Her så' jeg for første gang en af de magiske naturer, som, uden klart at kende deres egen bane, bæres af visioner som på englevinger gennem alle fantasiens junglekrat; jeg brugte dage og uger til at trænge ind i denne på én gang naive og dæmoniske sjæls labyrnt og at gengive nogle af hans digte på tysk. Det blev til en fiks idé hos mig, at jeg måtte eje et blad fra hans hånd. I første omgang syntes dette dog kun muligt i drømme. Men så en dag fortalte min ven Archibald G. B. Russell, datidens bedste Blakekender, mig, at der på den udstilling, som han netop arrangerede, var ét af de »visionary portraits« til salg, nemlig »King John«, efter hans (og min) mening mesterens smukkeste blyantstegning. »Jeg lover Dem, De bliver aldrig træt af den,« sagde han.

Og han fik ret. Af alle mine bøger og billeder har dette blad alene fulgt mig gennem mere end tredive år, og hvor ofte har denne afsindige konges

magisk-forklarede blik ikke set ned på mig fra sin væg; af alt, hvad jeg har ejet i mit liv, og som nu er tabt eller i det fjerne, er det denne tegning, jeg savner mest på min vandring, Englands genius, den jeg forgæves havde anstrengt mig for at lære at kende på gader og i byer – pludselig åbenbaredes den for mig i Blakes i sandhed astrale skikkelse. Og jeg havde fundet en ny kærlighed at føje til min verdenskærlighed.

Ad omveje på vej til mig selv

Paris, England, Italien, Spanien, Belgien og Holland - dette nysgerrige vandre- og zigeunerliv havde i sig selv været oplivende og i mange henseender frugtbart. Men i sidste instans trænger man jo dog til et fast punkt, som man vandrer ud fra, og som man atter og atter vender hjem – véd jeg ikke dette allerbedst nu, hvor min vandring gennem verden ikke mere er frivillig, men en jaget tilværelse?

I årene efter skolen havde der stuvet sig et lille bibliotek sammen, hvortil kom billeder og erindringer; manuskripterne begyndte at hobe sig op i tykke pakker, og man kunne jo efterhånden ikke blive ved med bestandig at slæbe denne velkomne byrde med sig i kufferter gennem verden. Jeg lejede mig derfor en lille lejlighed i Wien; men det var ikke meningen, den skulle være noget blivende sted, kun en pied-à-terre, som franskmændene træffende siger. Thi indtil verdenskrigen beherskede følelsen af det foreløbige på mystisk vis mit liv. Ved alt, hvad jeg foretog mig, sagde jeg altid til mig selv, at det endnu ikke var det egentlige, det rigtige – om det nu var med hensyn til mine værker, som jeg kun betragtede som prøver på det virkelige, eller – og ikke mindre – med hensyn til de kvinder, jeg var ven med. Dermed skænkede jeg min ungdom følelsen af, at den endnu ikke var forpligtet til det yderste og samtidig fornøjelsen ved ubesværet at kunne nippe, prøve og nyde. Jeg var allerede nået op i den alder, hvor andre forlængst er gift, har børn og vigtige stillinger og med fortættet energi må prøve på at mobilisere alle kræfter og evner; men jeg betragtede stadig mig selv som den unge mand, som begynderen, der har umådelig megen tid foran sig, og jeg tøvede med i nogen henseende at indstille mig på noget definitivt. På samme måde som jeg kun betragtede mit arbejde som et forspil til det »egentlige«, så at sige som et visitkort, der blot adviserede litteraturen om min eksistens, skulle min bopæl foreløbig ikke være stort mere end en postadresse. Med fuldt overlæg valgte jeg den lille og beliggende i forstaden, for at den ikke ved alt for store udgifter skulle hæmme min frie bevægelighed. Jeg købte ingen synderlig gode møbler, for jeg ønskede ikke at være nødt til at »skåne« dem, sådan som det havde

været i mit barndomshjem, hvor hver enkelt stol havde sit overtræk, der kun blev fjernet, når der kom gæster. Jeg ville bevidst undgå at gro fast i Wien og på den måde følelsesmæssigt blive bundet til ét bestemt sted. I mange år syntes jeg, at dette: at jeg ikke ville binde mig, var en fejl; men senere, da jeg atter og atter blev tvunget til at forlade hvert hjem, jeg indrettede, og så' alt det, jeg havde bygget op, falde i ruiner – da blev denne mystiske livsfornemmelse: ikke at ville binde sig – til en hjælp. Nemmet i ungdommen, som den var, gjorde den hvert tab og hver afskedtagen lettere for mig.

Mange kostbarheder havde jeg endnu ikke at stuve sammen i denne første lejlighed. Den i London erhvervede tegning af Blake smykkede dog allerede nu min væg foruden et af Goethes smukkeste digte i hans flotte, harmoniske håndskrift; det var dengang endnu perlen i den samling af autografer, som jeg havde anlagt i gymnasiet. Indbyrdes inspireret og suggeret dertil – ligesom til at digte – havde vor lille litterært interesserede gruppe fravristet digtere, skuespillere og sangere deres underskrifter; de fleste af os havde ganske vist ved udtrædelsen af skolen opgivet denne sport, ligesom digteriet; men hos mig var passionen for disse de geniale skikkelsers jordiske skygge blevet stadig større og mere dybtgående. De blotte signaturer blev mig ligegyldige; heller ikke kvotaen for en mands internationale berømmelse eller taksation interesserede mig; det jeg søgte, var originalmanuskriptet af eller udkastet til digtninge eller kompositioner, fordi problemet: hvordan et kunstværk opstår såvel biografisk som psykologisk set, interesserer mig mere end noget andet. Dette overgangens forunderligt mystiske sekund, hvor et vers eller en melodi springer frem fra det usynlige, fra et genis vision og intuition, og gennem grafisk fiksering træder over i jordisk, materiel tilværelsesform – kan det mon belures og efterprøves andetsteds end i mestrenes gennemlidte og gennemstridte eller som i trance henslyngede førstehåndskrifter? Jeg véd ikke nok om en kunstner, hvis jeg kun har hans færdigtrykte værk foran mig, og jeg bekender mig til Goethes ord: for helt at begribe kunstens storværker må man ikke blot have set dem i deres endelige og fuldkomne skikkelse, man må også have beluret dem ved deres tilblivelse. Men også rent optisk er det sådan, at en førsteskitse af Beethoven med de vilde, utålmodige strøg og det vilde kaos af påbegyndte og forkastede motiver som udtryk for hans dæmonisk overladede naturs i et par blyantstreger fortættede skaberrus virker rent fysisk inciterende på mig, fordi synet virker så stærkt åndeligt

æggende; jeg kan stirre lige så fortryllet og forelsket på sådan et snavset, hieroglyfisk stykke papir, som andre på et færdigt billede. Et korrekturblad af Balzac, hvor omtrent hver eneste sætning er revet itu og hver linie ompløjet, og hvor marginen er som gennemgnavet af sorte streger, tegn og ord, levendegør for mig et menneskeligt Vesuv i udbrud; og at se et digt, jeg i mange år har elsket, i førstehåndsskrift, i dets første jordiske form, vækker religiøs ærbødighed i mig; jeg drister mig næppe til at berøre det.

Til stoltheden over at eje nogle blade af denne slags kom den næsten sportslignende glæde ved at erhverve dem og ved at opspore dem på auktioner eller i kataloger; hvor mange spændingsfyldte timer og hvor mange opmuntrende eller irriterende tilfældigheder skylder jeg ikke denne jagt tak for! Den ene gang kom man én dag for sent, en anden gang blev det stykke, man havde fået lyst til, afsløret som falsk, en tredje gang indtraf et under: man ejede et lille manuskript af Mozart, og dog var glæden kun halv, fordi et lille hjørne musik var skåret af – og pludselig, 50 eller 100 år efter, at en forelsket vandal har skåret samme hjørne af, dukker det op på en auktion i Stockholm, og man kan føje arien sammen til nøjagtig samme helhed, som Mozart efterlod sig for 150 år siden!

Dengang var mine forfatterindtægter ganske vist endnu ikke tilstrækkelige til at købe i stor stil; men enhver samler véd hvor meget større glæden ved et stykke bliver, når man har måttet forsale en anden glæde for at kunne erhverve det. Desuden satte jeg alle mine digtervenner i kontribution: Rolland gav mig et bind af sin »Jean Christophe«, Rilke sit populæreste værk, »Die Weise von Liebe und Tod ...«, Claudel sin »Annonce faite à Marie«, Gorkij en stor skitse og Freud en afhandling; alle vidste de, at intet museum ville værne kærligere om deres håndskrifter. – Hvor mange af dem er ikke nu bortvejret i stormen sammen med andre og mere beskedne glæder!

At det ejendommeligste og kostbareste litterære museumsstykke ganske vist ikke befandt sig i mit eget skab, men dog i samme forstadshus som jeg, det opdagede jeg først senere og rent tilfældigt.

Oven over mig og i en lige så beskedne lejlighed boede en ældre, gråhåret frøken, af profession spillelærerinde. En dag standsede hun mig på trappen og sagde på den allerkæreste måde, at hun egentlig var lidt ked af, at jeg under mit arbejde var tvunget til at være ufrivillig tilhører ved hendes undervisningstimer; hun håbede, jeg ikke blev alt for meget forstyrret af

hendes elevers ufuldkomne kunst? I samtalens løb afslørede det, at hendes gamle moder boede hos hende, hun var næsten blind og forlod aldrig lejligheden, og – denne firsårige dame var ingen anden end datteren af Goethes livlæge dr. Vogel, og hun var i året 1830 blevet holdt over dåben af Ottilie von Goethe i Goethes personlige nærværelse!

Det svimlede lidt for mig – i året 1910 fandtes der på jorden endnu et menneske, som Goethes hellige blik havde hvilet på! Nu havde jeg altid haft en speciel ærbødig sans for enhver jordisk manifestation af geniet, og ved siden af manuskripterne samlede jeg alt, hvad jeg kunne komme over af relikvier; ét af værelserne i mit hjem var i de senere år – i mit »andet liv« – altid indrettet til et om jeg så må sige kulturværelse. Der stod Beethovens skrivebord og hans lille pengekasse, af hvilken han i sin seng og med allerede dødsviet, rystende hånd havde hentet sine små beløb frem til tjenestepigen; der var også et blad af hans køkkenregnskabsbog og en lok af hans allerede grånede hår. År igennem hængede jeg om en af Goethes gåsepenne – under glas for at undvige fristelsen til selv at tage den i hånden. Men hvor meget mere end disse livløse genstande var ikke et menneske, et levende og åndende væsen, som Goethes store, dunkle øjne bevidst og ømt havde betragtet – en sidste snor, en tynd snor, der kunne briste inden længe, forbandt gennem dette skrøbelige, jordiske hylster Weimars olympiske verden med dette tilfældige forstadshus i Kochgasse 8.

Jeg anmodede om tilladelse til at aflægge fru Demelius et besøg. Jeg blev med glæde og venlighed modtaget af den gamle dame, og i hendes stue genfandt jeg adskilligt af den udødelige digters inventar, noget, som hun havde fået foræret af sin barndomsveninde, Goethes barnebarn, som f. eks. det lysestagepar, der havde stået på Goethes bord, og lignende trofæer fra huset på »Frauenplan« i Weimar. Men det egentlige under var dog hende selv og det, at hun var til, denne gamle dame med Biedermeierhætten på det tynde, hvide hår. Villigt fortalte hun med sin rynkede mund om, hvordan hun havde tilbragt de første femten leveår i huset på Frauenplan, der dengang endnu ikke som nu var museum, og som opbevarede genstandene urørt siden det øjeblik, da den største tyske digter for altid forlod sit hjem og denne verden. Som gamle folk altid gør, så' hun denne sin barndomstid for sig med tydeligste anskuelighed; det var rørende at høre, hvor oprørt hun beklar gede sig over, at Goetheselskabet havde begået en slem indiskretion ved »allerede nu« at offentliggøre hendes barndomsveninde Ottilie von Goethes elskovsbreve! »Allerede nu!« Hun havde glemt, at

Ottolie von Goethe allerede var død for halvtreds år siden! For hende var Goethes yndling endnu til og endnu ung; for hende var de ting sandhed, som for os forlængst var blevet fortid og legende! Jeg følte bestandig atmosfæren fyldt af ånder i hendes selskab. Dér boede man i et grundmuret, moderne hus, talte i telefon, knipsede op for sit elektriske lys, dikterede breve til en skrivemaskine - og to og tyve trappetrin højere oppe var man hensat til et andet århundrede og stod i en anden verden i Goethes hellige skygge.

Senere i mit liv mødte jeg ofte damer, hvis hvide isse nåede op i en heroisk, olympisk verden, således Cosima Wagner, Liszts datter: hård og streng og dog storladet i sine patetiske gestus; Elisabeth Förster, Nietzsches søster: lille, sirlig og koket; Olga Monod, Alexander Herzens datter, der som barn ofte havde siddet på Tolstojs skød; jeg har hørt Georg Brandes som gammel mand fortælle om sine møder med Walt Whitman, Flaubert og Dickens, og jeg har hørt Richard Strauss skildre, da han første gang så Richard Wagner – men intet af alt dette har rørt mig så stærkt som denne gamle kvindes ansigt, som dette det sidste levende menneske, som er blevet betragtet af Goethes øjne. Og måske er jeg så igen selv allerede den sidste, der nu i dag kan sige: jeg har kendt et menneske, på hvis hoved Goethes hånd et øjeblik kærligt har hvilet.

Jeg havde nu fundet et hvilepunkt for mit liv mellem rejserne. Vigtigere var imidlertid et andet hjemsted, jeg fandt samtidig: det forlag, som gennem tredive år skulle vogte og distribuere min digteriske produktion. Valget af et forlag betyder en vigtig afgørelse i en forfatters liv, og for mig kunne det ikke være faldet lykkeligere ud. Nogle år forinden havde en digterisk dilettant med høj kultur fattet det forsæt, at han ikke ville smide sin formue ud til at opdrætte væddeløbsheste, men bruge den til åndslivets gavn og fremme. Det var Alfred Walter Heymel. Han var som digter kun en uanselig fremtoning; men han bestemte sig til, at han i Tyskland, hvor forlagsvæsenet som andre steder væsentligt lededes på kommercielt grundlag, ville oprette et forlag, der uden skelen til materiel vinding, ja endog i forventning om stadige tab, som målestok skulle anlægge ikke et værks salgbarhed, men dets indre gehalt. Underholdningslitteratur udelukkedes principielt, om den end var nok så indbringende; det drejede sig om at skabe et tilflugtssted for selv det mest subtile og vanskeligt tilgængelige. At samle hos sig udelukkkende værker, der var skabt af den

reneste kunstneriske vilje i ædleste fremstillings form – det var devisen for dette eksklusive forlag, der til at begynde med var henvist til det fåtallige publikum, som de virkelige kendere udgjorde. Forlaget kaldte sig – ud fra tanken på sin isolationsstilling – »Øen«, »Die Insel«, senere »Inselverlag«.

På dette forlag skulle intet trykkes fabriksmæssigt eller for økonomisk vindings skyld, hvert enkelt digterværk skulle bogteknisk set have en ydre form, der svarede til dets indre værd. Hvert enkelt værk blev gjort til et nyt, individuelt problem med hensyn til titelblad, satskolumne, typer og papir; ja, selv dette ærgerrige forlags prospekter og brevpapir hævdede sig til at blive genstand for passioneret omhu. Jeg kan f. eks. ikke mindes, at jeg har opdaget én eneste trykfejl i én eneste af mine bøger i løbet af disse tredive år, jeg fandt end ikke én eneste rettet linie i et brev fra forlaget. Alt, selv den mindste enkelthed, var udtryk for stræben efter mønstergyldighed.

Hofmannsthal og Rilkes lyriske produktion mødtes på Inselverlag, og med nærværelsen af disse digtere var på forhånd den højeste målestok opstillet som den eneste gyldige. Man kan derfor tænke sig min glæde og stolthed over, at jeg allerede seks og tyve år gammel blev kendt værdig til varigt borgerskab på denne »Île«. Dette borgerskab betød udadtil litterær rangstigning; indadtil betød det større krav til sig selv. Den, der trådte ind i denne kreds af udvalgte, måtte tugte og ave sig selv og aldrig gøre sig skyldig i litterær letfærdighed eller journalistisk jaskeværk; for når Inselverlags signet stod på en bog, ydedes der derved de tusinde og senere hundred tusinde læsere garanti for såvel indre kvalitet som forbilledlig bogteknisk højesteydelse.

Nu kan der ikke hænde en forfatter noget mere lykkeligt end dette: som ung mand at støde på et ungt forlag og at vokse i indflydelse hånd i hånd med dette forlag; det er egentlig kun sådan en fælles udfoldelse, der skaber en organisk og livsvarig forbindelse mellem ham og hans værk – og verden. Inden længe var jeg knyttet til Inselverlags direktør, professor Kippenberg, i hjerteligt venskab, der kun styrkedes yderligere gennem indbyrdes forståelse for vore private samlerliebhaverier: parallelt med væksten af min autografsamling udfoldede Kippenbergs Goethesamling sig i disse tredive fællesår til den mest monumentale, nogen privatmand har ejet. Jeg mødte hos ham værdifuld vejledning og lige så ofte værdifulde advarsler; til gengæld kunne jeg på grund af mit gode overblik over udlandets litteratur give ham vigtige tips og ideer; således er f. eks. »Inselbücherei«, der med sine mange millioner eksemplarer byggede ligesom en mægtig verdensby

uden om det oprindelige »Elfenbenstårn« og gjorde »Øen« til det mest repræsentative tyske forlag, opstået efter forslag af mig. Efter tredive års forløb stod vi to anderledes, end da vi begyndte: det eksklusive foretagende stod som et af de mægtigste forlag, den i begyndelsen kun inden for en mindre kreds virkende forfattere som en af de mest læste i Tyskland.

Der krævedes faktisk en verdenskatastrofe og en grænseløs brutal lovgivningsmagt for at få søndret denne for os begge to lige selvfølgelige og lykkelige forbindeise. Jeg må tilstå, at det var mig lettere at forlade hjem og hjemstavn end at måtte undvære at se det fortrolige forlagsstempel på mine bøger.

Nu lå vejen åben. Jeg var begyndt at publicere næsten upassende tidligt; og dog var jeg i seks og tyve årsalderen inderligt overbevist om, at jeg endnu ikke havde skabt nogen virkelig ægte værker. Det, der havde været min ungdoms største udbytte, bekendtskabet og venskabet med tidens bedste skabende ånder, viste sig mærkeligt nok at være en farlig hæmning for min produktive virksomhed. Af iver efter at vide besked om de virkelige værdier havde jeg lært for meget; det gjorde mig forsagt. Som følge af denne modløshed indskrænkede alt, hvad jeg hidtil havde udgivet ved siden af oversættelser, sig i forsigtig økonomi til det mindste format, til noveller og digte; det skulle endnu vare længe, før jeg fik mod til at gå i lag med en roman (næsten tredive år). Første gang, jeg dristede mig til en bredere form, var det på det dramatiske område, og straks med dette første forsøg begyndte en fristelse, som mangt et gunstigt tegn nødte mig til at give efter for.

Jeg havde om sommeren 1905 – eller var det 1906? – skrevet et stykke; det var i tidens stil naturligvis et versdrama efter antikt mønster. Det hed »Thersites«; at sige, hvad jeg nu mener om dette kun formalt set gyldige stykke, er overflødigt allerede af den grund, at jeg aldrig lod det optrykke – det samme gælder næsten alle mine bøger før mit to og tredivte år. Alligevel gav det stykke allerede vidnesbyrd om et personligt træk ved min sjælelige indstilling: der tages uvægerligt aldrig parti for den såkaldte »helt«, der ses kun tragik i det besejrede. I mine noveller er det altid den, der bukker under for skæbnens slag, der tiltrækker mig, og i biografierne den skikkelse, der får ret ikke i successens reale verden, men udelukkende i moralsk forstand: Erasmus og ikke Luther, Maria Stuart og ikke Elisabeth, Castellio og ikke Calvin; på samme måde opfattede jeg dengang som den

heroiske figur i stykket ikke Achilles, men den mest uanselige af hans modspillere, Thersites – altså det lidende menneske i stedet for ham, der gennem sin styrke og målbevidsthed tilføjer de andre lidelse. Jeg undlod at vise nogen skuespillere – selv venligtsindede – det færdige drama; for jeg var verdensklog nok til at vide, at dramaer i blankvers og i græske kostumer – selv om de er af Sofokles eller Shakespeare – er uegnede til at blive et indtægtsstykke på et virkeligt teater. Kun for en forms skyld lod jeg et par eksemplarer sende til de store teatre – og glemte det så. Hvor stor blev da ikke min overraskelse, da jeg tre måneder efter modtog et brev med »Königliches Schauspielhaus Berlin« på konvolutten! Hvad kan det prøjsiske Statsteater ville mig, tænkte jeg. Til min forundring meddelte direktør Ludwig Barnay – fordom en af Tysklands største skuespillere – mig, at stykket havde gjort det største indtryk på ham, og at det var ham særlig velkomment af den grund, at han endelig i Achilles havde fundet den længe søgte rolle til Adalbert Matkowsky; han anmodede mig derfor om at overdrage Königliches Schauspielhaus i Berlin retten til førsteopførelse.

Jeg næsten gøs af glæde. Den tyske nation havde dengang to store skuespillere: Adalbert Matkowsky og Josef Kainz. Den første, en nordtysker, var uden ligemand ved sit væsens elementære kraft og sin gribende lidenskabelighed; den anden, vor wiener Josef Kainz, frydede ved sin ånds gratie og sin aldrig senere nåede talekunst, sit mesterskab i det tonende såvel som det metalhårde ord. Nu skulle altså Matkowsky give min figur skikkelse, sige mine vers! Den tyske rigshovedstads højest ansete teater skulle holde mit drama over dåben! Der syntes at åbne sig for mig, der aldrig havde stræbt derefter, en uforlignelig dramatisk karrière.

Men – jeg har siden dengang lært ikke forventningsfuldt at glæde mig til en opførelse, før tæppet virkelig går op. Ganske vist – prøverne begyndte faktisk, den ene prøve fulgte på den anden, og nogle gode venner forsikrede mig om, at Matkowsky aldrig havde været mere mandig og i større format end på disse prøver, hvor han fremsagde mine vers. Og jeg havde da også allerede bestilt sovevognsplads til Berlin, da der i ellefte time kom et telegram: Udsættelse på grund af Matkowskys sygdom. Jeg tog det for et påskud, som det er skik og brug ved et teater, når man ikke kan holde et løfte eller en termin. Men otte dage senere bragte aviserne meddelelsen om hans død. Mine vers havde været de sidste, hans vidunderlige veltalende læber havde fremsagt.

Færdig, sagde jeg til mig selv. Forbi. Ganske vist ønskede nu to andre hofteatre af rang, nemlig Dresden og Cassel, stykket; men min indre interesse var lammet. Jeg kunne efter Matkowsky ikke tænke mig nogen anden Achilles. Men så kom der en endnu mere forbløffende meddelelse: en ven vækkede mig en morgen og fortalte, at han var sendt af Josef Kainz, som ganske tilfældigt var stødt på stykket og havde fundet en rolle til sig selv, ikke Achilles, men Thersites' tragiske modrolle. Han ville omgående sætte sig i forbindelse med Burgtheater. Der var nu imidlertid direktør Schlenther kommet fra Berlin som banebryder for den netop gængse realisme, og han ledede (til stor ærgrelse for wienerne) Hofteatret som principiel realist, – og han skrev øjeblikkelig til mig, at han meget vel så det interessante i mit drama, men at han desværre ikke troede på muligheden af en succes, der kunne holde ud over premiéreaftenen.

Færdig, sagde jeg endnu en gang til mig selv, skeptisk, som jeg altid havde været over for mig selv og mit litterære værk. Kainz derimod var forbitret. Han indbød mig til sig med det samme. For første gang stod jeg over for min ungdoms afgud, hvis hænder og fødder vi gymnasiaster kunne have kysset, og jeg så' hvor hans legeme var spændstigt som en fjeder, og hvor hans ansigt endnu i hans halvtredsindstyvende leveår var åndfuldt og besjælet af de herlige, mørke øjne. Det var en nydelse at høre ham tale. Selv i privatsamtalen havde hvert ord sit klare omrids, hver konsonant sin slebne skarphed, hver vokal sin klare, fulde tone; endnu den dag i dag er der mange digte, jeg ikke kan læse – såfremt jeg har hørt det reciteret af ham – uden at hans stemme i mit øre taler med sin skanderende kraft, sin fuldkomne rytme og sit heroiske sving; aldrig siden har jeg følt en sådan fryd ved at høre det tyske sprog. Og se: denne mand, som jeg havde tilbudt som en Gud, han undskyldte sig over for mig unge mand, fordi det ikke var lykkedes ham at sætte opførelsen af mit stykke igennem. Men vi to skulle nu ikke undslippe hinanden, det understregede han. Han havde egentlig en bøn til mig – jeg smilede næsten ved, at Kainz kom med en bøn til mig! – og det var, om jeg ikke ville skrive en enakter til ham? Han rejste meget på gæstespil og havde til dette brug to énakter; men han manglede en tredje; der foresvævede ham noget i retning af et lille stykke, der helst skulle være på vers og med en af de lyriske kaskader, han – på det punkt *enestående* i tysk teaterkunst – takket være sin strålende sprogteknik i ét åndedrag og i ét krystalklart væld kunne øse ud over den lige så åndeløst lyttende mængde. Om jeg ikke kunne skrive sådan en énakter til ham?

Jeg lovede at prøve. Og viljen kan jo, som Goethe siger, ofte »kommandere poesien«. Jeg gjorde et udkast til en énakter, »Der verwandelte Komödiant«, et fjerlet rokokospil med to indlagte, store lyrisk-dramatiske monologer. Uvilkårligt havde jeg ved hvert ord tænkt ud fra Kainz selv, idet jeg med samlet, lidenskabelig iver følte mig ind i Kainz' eget væsen og egen måde at tale på; dette lejlighedsarbejde blev derved et af de lykkeligste greb, som aldrig kan blive resultatet af blot og bart håndslag, men kun af begejstring. Efter tre ugers forløb kunne jeg vise Kainz den halvt færdige skitse med den ene, allerede indlagte, »arie«. Kainz var oprigtigt begejstret. Han tog manuskriptet og reciterede omgående kaskaden to gange, allerede anden gang med uforglemmelig fuldkommenhed. Hvor lang tid jeg behøvede endnu? spurgte han, synligt utålmodig. En måned. Ypperligt! Det stemte herligt! Han rejste nu et par uger til Tyskland på gæstespil; når han kom tilbage, skulle prøverne øjeblikkelig begynde, for dette stykke hørte til på Burgtheater. Og desuden, det lovede han mig: på alle sine senere tournéer ville han tage det med i sit repertoire; det passede til ham som en handske. »Wie ein Handschuh!« Den vending gentog han atter og atter, mens han trykkede min hånd hjerteligt.

Kainz havde tydeligt nok allerede før sin afrejse sat Burgtheater på den anden ende, for direktøren telefonerede højstegen til mig og forklarede, at jeg måtte vise ham énakteren straks, som skitse, han ville antage den straks, på forhånd. Rollerne omkring Kainz blev allerede delt ud til de andre skuespillere til gennemlæsning. Det høje spil syntes igen vundet uden nogen særlig stor indsats fra min side. Burgtheater, vor bys stolthed! Og på Burgtheater tidens ved siden af Duse største skuespiller i et stykke af mig! Det var næsten for meget for en begynder. Nu bestod der kun én eneste fare, nemlig den, at Kainz kunne skifte mening, før stykket var helt færdigt; men hvor usandsynligt var det ikke! Alligevel var det nu mig, der var den utålmodige. Endelig læste jeg i avisen, at Kainz var vendt hjem fra sin gæstespilturné. Jeg ventede høfligt to dage, for ikke at overfalde ham straks ved ankomsten. På den tredje dag tog jeg mod til mig og overrakte den mig velbekendte portier på Hotel Sacher, hvor Kainz dengang boede, mit kort: »Til hr. hofskuespiller Kainz!«

Den gamle mand stirrede forbavset på mig over lorgnetten. »Ja, men véd De det da ikke, hr. dr.?«

Nej, hvad skulle jeg vide?

»Han blev jo kørt på hospitalet i morges.«

Så først fik jeg det at vide:

Kainz var vendt meget syg hjem fra sin tourné, hvor han for sidste gang havde spillet sine store roller, mens han heroisk havde undertrykt de frygteligste smerter over for det intetanende publikum. Næste dag blev han opereret for kræft. Efter avisbulletinerne at dømme turde vi endnu håbe på helbredelse, og jeg besøgte ham ved hans sygeseng. Han var træt og udtæret, de mørke øjne syntes større end før i det hærgede ansigt, og jeg forfærdedes, for over de så herligt veltalende læber aftegnedes nu for første gang et snehvidt overskæg. Det var en gammel, en døende mand, jeg så'. Han smilede vemodigt til mig:

»Mon Gud vil give mig lov til at spille vores stykke? Jeg tror, det kunne gøre mig rask igen!«

Få uger efter stod vi ved hans kiste.

Jeg tænker, man vil forstå min ulyst til at gå videre med det dramatiske og den bekymring, der nu stadig meldte sig hver gang, jeg indleverede et nyt stykke til et teater. At begge Tysklands største skuespillere var døde, efter at de havde fremsagt mine vers på deres sidste prøver, – det gjorde mig, det skammer jeg mig ikke ved at indrømme, overtroisk. Først et par år senere tog jeg mig igen sammen til noget dramatisk, og da den nye direktør ved Burgtheater, baron Alfred Berger, en eminent foredragets og teatrets fagmand, øjeblikkelig antog det, undersøgte jeg næsten bange listen over de udvalgte skuespillere og åndede paradoksalt nok lettet op: »Gud ske lov, der er ingen prominente blandt dem!« Skæbnen havde ingen, den kunne udlade sig overfor.

Alligevel – skete det usandsynlige. Stænger man en dør for ulykken, sniger den sig ind gennem en anden. Jeg havde kun tænkt på skuespillerne, ikke på direktøren, der personlig havde forbeholdt sig ledelsen af mit stykke »Das Haus am Meer«, og som allerede havde gjort sit udkast til regiebogen – direktør baron Alfred Berger. Og så skete det faktisk: fjorten dage, før de første prøver skulle begynde, døde han.

Den var altså virksom endnu, den forbandelse, der syntes at skulle hvile over min dramatiske produktion; – selv, da mere end ti år senere »Jeremias« og »Volpone« efter verdenskrigen gik over scenen på alle tænkelige sprog, følte jeg mig ikke sikker. Og jeg handlede bevidst mod min egen interesse, da jeg i 1931 havde afsluttet et nyt stykke, »Das Lamm des Armen«. Dagen efter at jeg havde sendt min ven Alexander Moissi manuskriptet, fik jeg et

telegram fra ham, hvori han bad mig om at reservere ham hovedrollen til premièren.

Moissi, der fra sin italienske hjemstavn havde ført en aldrig før kendt sprogets sanselige vellyd ind på den tyske scene, var dengang den eneste store efterfølger af Josef Kainz. Fortryllende af fremtoning, klog, livlig og desuden elskværdig og i stand til at begejstres, som han var, forlenede han hvert enkelt værk med noget af sin personligheds trylleri; jeg kunne ikke have ønsket mig nogen mere ideal fortolker af rollen. Alligevel – da han kom med forslaget til mig, vågnede erindringen om Matkowsky og Kainz, og jeg afslog Moissis forslag under et eller andet påskud uden at røbe den virkelige grund. Jeg vidste, han efter Kainz havde arvet den såkaldte Ifflandring, som Tysklands største skuespiller altid testamenterede sin efterfølger i værdigheden. Skulle han til sidst måske også arve Kainz' skæbne? Hvorom alting var: jeg for min part ville ikke tredje gang være skæbnens håndlanger over for tidens største tyske skuespiller. Altså gav jeg af overtro og af kærlighed til ham afkald på det, der var næsten afgørende for stykkets fuldkomne udførelse: hans medvirken. Og dog – selv mit offer formåede ikke at beskytte ham; det hjalp ikke, at jeg nægtede ham rollen; det hjalp ikke, at jeg siden ikke indleverede noget nyt stykke.

Jeg skulle bestandig og uden ringeste egen skyld filtres ind i en andens skæbne.

Jeg er ganske klar over, at man nu vil mistænke mig for at fortælle en spøgelseshistorie. Matkowsky og Kainz – det kan gælde for en trist tildragelse. Men nu efter dem også Moissi, til trods for, at jeg havde nægtet ham rollen og derefter ikke havde skrevet noget stykke? Det gik således til:

Mange år senere – jeg lader her min beretning forudgribe – opholdt jeg mig sommeren 1935 intetanende i Zürich, da jeg pludselig fik et telegram fra Milano fra Alexander Moissi; han ville om aftenen komme til Zürich udelukkende for min skyld; han anmodede mig om ubetinget at møde ham. Underligt, tænkte jeg. Hvad kan det være, der er ham så presserende? Jeg har jo ikke noget nyt stykke under udarbejdelse og er med tiden blevet ret ligeglad med teatret! – Men selvfølgelig ventede jeg med glæde på hans ankomst; for jeg elskede virkelig dette varmhjertede menneske som en broder. Han fløj ud af waggonen og lige løs på mig; vi omfavnede hinanden efter italiensk skik, og allerede i bilen fra banen tog hans dejlige utålmodighed overhånd, og han fortalte mig, hvad jeg kunne gøre for ham.

Han havde en bøn til mig. En meget stor bøn. Pirandello havde vist ham en ganske særlig hæder, idet han havde overdraget ham uropførelsen af sit ny stykke »Non si så mai«, og det ikke blot den italienske, men den virkelige verdens-uopførelse. Den skulle finde sted i Wien og på tysk. Det var første gang, at en så stor italiensk mester gav udlandet forret med hensyn til sit værk; end ikke for Paris havde han nogensinde bestemt sig! Nu frygtede imidlertid Pirandello, at rytmen og bibetoningerne i hans prosa kunne gå tabt i oversættelsen, og derfor var der et ganske særligt ønske, han inderligt nærede, han ville nemlig gerne have, at det ikke blev en tilfældig oversætter, men mig, hvis sprogkunst han længe havde skattet, der oversatte stykket til tysk. Pirandello havde naturligt nok selv tøvet med at henvende sig til mig; hvor skulle han kunne forlange af mig, at jeg skulle spille min tid med at oversætte! Derfor havde Moissi selv taget det hverv på sig at fremføre Pirandellos bøn. Nu havde jeg faktisk i mange år ikke givet mig af med at oversætte. Men jeg ærede Pirandello, som jeg havde haft nogle rare sammenkomster med, alt for højt til, at jeg ville skuffe ham; og fremfor alt betød det en glæde for mig at kunne give en så god ven som Moissi et tegn på min solidaritet. Jeg lagde altså i et par uger mine egne arbejder til side, og få uger senere annonceredes Pirandellos stykke i min oversættelse til international uopførelse i Wien; den skulle til og med slås særlig stort op på grund af politiske konjunkturer. Pirandello havde givet løfte om at indfinde sig personlig, og da Mussolini dengang endnu gjaldt for Østrigs deciderede skytspatron, anmeldte selv de højeste officielle kredse med Kansleren i spidsen deres nærværelse. Denne aften skulle samtidig være en politisk tilkendegivelse af det østrigsk-italienske venskab (d.e.: Italiens protektorat over Østrig).

Selv befandt jeg mig i disse dage, da de første prøver skulle begynde, tilfældigvis i Wien. Jeg glædede mig til at gense Pirandello, og jeg var jo ikke lidt nysgerrig efter at høre min oversættelses ord gengivet i Moissis sprogmusik. Da – efter at et kvart århundrede var forløbet, gentog sig den samme tildragelse med spøgelsesuhyggelig lighed. Da jeg en morgen tidlig foldede min avis ud, læste jeg, at Moissi var ankommet fra Schweiz med stærk influenza, og at prøverne derfor måtte udskydes. Influenza, tænkte jeg, det kan vel ikke være så alvorligt? Mit hjerte bankede dog heftigt, da jeg nærmede mig hotellet – Gud ske Lov, trøstede jeg mig selv, det var da ikke Hotel Sacher, men Grand Hotel! – for at opsøge min syge ven; som en gysen gik mindet om mit forgæves besøg hos Kainz igennem mig.

Nøjagtig det samme gentog sig nu med tidens største tyske skuespiller, efter at et kvartsekel var svundet hen. Jeg fik ikke lov at komme ind til Moissi; feberfantasierne var begyndt. Og som med Kainz så gik det her: to dage efter var jeg til stede ikke ved en af hans prøver, men ved hans kiste.

Ved at omtale denne sidste virkning af den mystiske trolddom, der lå over mine forsøg med teatret, har jeg grebet frem i tiden. Selvfølgelig ser jeg i denne gentagelse ikke andet end tilfældighed; alligevel er det utvivlsomt, at Matkowskys og Kainz' hurtigt på hinanden følgende død i sin tid fik afgørende indflydelse på mit livs retning. Var det gået sådan, at Matkowsky i Berlin og Kainz i Wien havde ført mine, den syv og tyveåriges, første dramaer frem på scenen, ville jeg – takket være deres kunst, der kunne føre selv det svageste stykke til succes – være trængt hastigere og måske uretfærdigt hurtigt ind i den bredere offentlighed, og jeg havde på dette alter måttet ofre de så værdifulde år, jeg nu fik anvendt til langsommere og grundigere at lære noget og at studere verden. Dengang følte jeg det ret naturligt, som om jeg blev forfulgt af skæbnen, når teatret sådan straks fra begyndelsen holdt muligheder, jeg aldrig havde vovet at drømme om, så fristende frem for mig, kun for i sidste øjeblik grusomt at fjerne dem igen. Men det er kun i de første ungdomsår, tilfældet synes én identisk med skæbne. Senere forstår man, at éns livs egentlige bane allerede var bestemt indefra; thi synes det end ofte, som om vor vej afviger meningsløst fra vore ønsker, så fører den os dog til slut altid hen til det for os usynligt satte mål.

Ud over Europas grænser

Gik tiden hurtigere dengang end nu, hvor den er overlæst med begivenheder, som for århundreder vil forandre vor verden fra yderste hudlag til inderste marv? Eller står disse mine sidste ungdomsår før den første europæiske krig kun temmelig udviskede for mig på grund af, at de gik hen med regelmæssigt arbejde? Jeg skrev, og jeg offentliggjorde mine ting, og man kendte allerede til en vis grad mit navn og uden for Tyskland; jeg havde allerede tilhængere og – hvad egentlig i højere grad taler for en vis egenart – også modstandere; alle de store aviser stod til min rådighed; jeg behøvede ikke mere selv at indsende, jeg blev opfordret til at skrive. Men inderst inde bedrager jeg på ingen måde mig selv: jeg er ganske klar over, at alt det, jeg gjorde og skrev i hine år, er uden interesse for vor tid; alle vore ambitioner og bekymringer, skuffelser og ærgrelser dengang synes mig nu yderst lilliputanske. Vor tids dimensioner har uomgængeligt ændret vor synsmåde. Havde jeg begyndt denne bog for nogle år siden, ville jeg have fortalt om samtaler med Gerhart Hauptmann, Arthur Schnitzler, Beer-Hofmann, Dehmel, Pirandello, Wassermann, Schalom Asch og Anatole France (den sidste var i grunden ganske munter; thi den gamle herre serverede os hele eftermiddagen uanstændige historier med overlegen alvor og ubeskrivelig gratie). Og jeg ville kunne berette om de store premiærer på Gustav Mahlers tiende symfoni i München og på »Rosenkavaleren« i Dresden og om Karsawina og Nijinskij, for jeg var som en levende og nysgerrig gæst vidne til mange »historiske« kunstneriske begivenheder. Men alt det, der ikke stadig har tilknytning til nutidens problemer – det falder igennem for vor strengere målestok for væsentligt og uvæsentligt. Nu har allerede længe de mænd fra min ungdom, der vendte mit blik mod litteraturen, syntes mig mindre vigtige end de, der drejede det over mod virkeligheden.

Til dem hørte i første række en mand, der i et af de mest tragiske tidsrum blev sat til at styre det tyske riges skæbne, og som blev ramt af den første egentlige morderkugle, som nationalsocialisterne affyrede elleve år før Hitlers overtagelse af magten: Walther Rathenau. Vore venskabelige

tilknytninger var hjertelige og af gammel dato, og de var indledte på en ejendommelig måde. En af de første mænd, jeg allerede som nittenårig havde at takke for min fremgang, var Maximilian Harden, hvis »Zukunft« spillede en afgørende rolle i det wilhelminske kejserriges sidste årtier. Harden var af Bismarck personlig blevet draget ind i politikken – Bismarck benyttede sig gerne af ham som talerør og lynafleder –; Harden styrtede ministre, førte Eulenburg-affæren til eksplosion og lod hver uge det kejserlige palads ryste for andre attacker og afsløringer; men trods alt dette forblev Hardens private kærlighed teatret og litteraturen. En dag stod der så i »Zukunft« en klynge aforismer, der var undertegnet af et af mig nu glemt pseudonym, og som ved deres ganske særlige klogskab og sprogligt kraftige koncentration gjorde mig ekstra opmærksom. Som Hardens faste medarbejder skrev jeg til ham: »Hvem er denne ny mand? Det er år siden, jeg har læst så godt afslebne aforismer!«

Svaret kom ikke fra Harden, men fra en herre, der undertegnede sig Walther Rathenau, og som, efter hvad jeg erfarede gennem hans brev og fra anden side, ikke var nogen anden end en søn af den almægtige direktør for Berlin Elektricitetsselskab; selv var han grosserer og storfabrikant og medlem af bestyrelsen for talrige selskaber og en af de nye tyske (for at bruge et ord fra Jean Paul:) »mangesidige« købmænd. Han skrev meget taknemligt og hjerteligt til mig, at mit brev havde været det første bifald, han havde modtaget for et litterært forsøg. Skønt han var mindst ti år ældre end jeg, tilstod han overfor mig åbent, at han var tvivlrådig med hensyn til, om han skulle udgive et helt bind Tanker og Aforismer; egentlig var han jo kun en outsider, og indtil nu havde hans virksomhed ligget på det økonomiske felt. Jeg opmuntrede ham trøstigt, vi vedligeholdte vor brevforbindelse, og under mit næste ophold i Berlin telefonerede jeg til ham. En tøvende stemme svarede: »Å, er det Dem. Hvor er det kedeligt ... men ... jeg skal rejse til Sydafrika i morgen tidlig klokken seks.« Jeg afbrød ham: »Ja, så må vi selvfølgelig vente med at ses til en anden gang.« Men stemmen fortsatte langsomt og overvejende: »Nej, vent ... et øjeblik ... Min eftermiddag er forkvaklet af konferencer ... I aften skal jeg i ministeriet og til en klubdiner ... Men ... De kunne vel ikke komme klokken elleve femten...« Det lovede jeg. Vi sludrede sammen til klokken to om natten. Klokken seks rejste han til Sydvestafrika – som jeg senere erfarede: i den tyske kejsers tjeneste.

Jeg fortæller denne detaille, fordi den er så uhyre karakteristisk for Rathenau. Denne så stærkt optagne mand havde altid tid. Jeg så ham i de vanskeligste dage under krigen og umiddelbart før Locarnokonferencen, og få dage før han blev myrdet, kørte jeg med ham i samme bil, han blev skudt i, og i samme gade. Han havde altid sin dag inddelt lige til minutterne, og dog kunne han hvert øjeblik uden anstrengelse stille om fra det ene emne til det andet; hans hjerne var altid parat, den var et instrument af en præcision og rapiditet, jeg aldrig har truffet hos nogen anden. Han talte flydende, som om han læste op af et usynligt manuskript, og dog formede han hver enkelt sætning så plastisk og klar, at hans konversation, såfremt den var blevet stenograferet ned, ville have stået som en til trykken moden redegørelse. Lige så flydende som tysk talte han fransk, engelsk og italiensk – aldrig lod hans hukommelse ham i stikken, aldrig behøvede han særlig forberedelse, og det uanset, hvilket emne det drejede sig om. Når man talte med ham, følte man sig på en og samme tid dum, mangelfuldt dannet, usikker og rodet over for hans roligt afvejende og alting klart overskuende saglighed. Dog var der noget i denne blændende klarhed, i denne hans tænkningskrystalrene klarhed, som virkede ubehageligt ligesom de udsøgte møbler og de skønne billeder i hans lejlighed. Hans ånd var som et genialt opfundet apparat, hans bolig var som et museum, og i hans feudale Königin Luise-Slot i Mark Brandenburg formåede man ikke at føle hygge og lunhed for lutter orden, overskuelighed og properhed. Der var i hans måde at tænke på et eller andet glasagtigt gennemsigtigt og derfor substansløst; sjældent har jeg i stærkere grad fornummet det jødiske menneskes tragik end i hans fremtoning, som trods al udadtil synlig overlegenhed var fyldt af dyb uro og usikkerhed. Mine andre venner, såsom Verhaeren, Ellen Key og Bazalgette var ikke en tiendedel så kloge og ikke en hundrededel så universale og verdenskloge som han; men de var rodfæstede i sig selv. Hos Rathenau havde jeg altid fornemmelsen af, at han med al sin umådelige klogskab ikke havde nogen fast grund under fødderne. Hele hans tilværelse var en standende strid mellem stadig nye modsigelser. Han havde fra sin fader arvet al tænkelig magt – og ville dog ikke være hans arving; han var købmand – men ville føle sig som kunstner; han ejede millioner – og jonglerede med socialistiske ideer; han følte sig som jøde – og koketterede med Kristus. Han tænkte internationalt og forgudede prøjserdømmet; han drømte om et folkedemokrati og var dog højst beæret, hver gang han blev modtaget og spurgt til råds af kejser Wilhelm; klartseende, som han var,

gennemskuede han kejserens svagheder og mange former for forfængelighed, men kunne dog ikke blive herre over sin egen forfængelighed. Hans uophørlige aktivitet var måske derfor kun et dulmemiddel, som skulle døde den indre nervøsitet og døde den ensomhedsfølelse, der var hans hemmelighed. Først i den ansvarsfulde time, da i året 1919 efter de tyske arméers sammenbrud historiens tungeste opgave blev lagt på hans skuldre: af kaos og ruiner at skabe en livsduelig ny stat – først da blev pludselig de uhyre potentiale kræfter i ham til én samlet harmonisk styrke. Og han skabte sig selv den storhed, der var hans geni medfødt, ved at han satte sit liv ind på én eneste idé: at redde Europa.

Jeg har Rathenau at takke for mangt et vidt udsyn, bibragt mig under inciterende samtaler, som i henseende til åndelig intensitet og klarhed måske kun kan sammenlignes med Hofmannsthal, Valéry og grev Keyserlings konversation; ligeledes for, at min horisont udvidedes fra det litterære til det tidshistoriske; men jeg skylder ham også tak for den første tilskyndelse til at gå ud over Europas grænser. Han sagde til mig: »De kan ikke forstå England, så længe De kun kender øriget selv. Og De kender ikke vort kontinent, så længe De ikke mindst én gang har været ude over dets grænser. De er et frit menneske, brug friheden! Litteraturen er et vidunderligt kald, fordi det ikke fordrer jag. Et år før, et år senere – det betyder ikke noget for en virkelig god bog. Hvorfor rejser De dog ikke en gang til Indien eller Amerika?« Denne hans tilfældige bemærkning slog ned i mig og fængede. Jeg besluttede omgående at ville følge hans råd.

Indien virkede mere uhyggeligt og trykkende på mig, end jeg havde tænkt mig. Jeg var forfærdet over de udmarvede skikkelsers elendige kår, over den uvenlige alvor i de sorte øjne og over landskabets ofte grusomme ensformighed – og frem for alt over kaste væsenets stive lagdeling af klasser og racer, noget, jeg fik en prøve på allerede om bord på skibet derover. Blandt skibets passagerer var der to henrivende unge piger, sortøjede og slanke, dannede og velopdragne, beskedne og elegante. Straks den første rejsedag slog det mig, at de holdt sig på afstand eller blev holdt på afstand ved en for mig usynlig skranke. De kom ikke til dansen, de tog ikke del i samtalerne, men sad for sig selv og læste engelske eller franske bøger. Først på anden- eller tredjedagen gik det op for mig, at det ikke var dem, der skyede de engelske kredse; men at det var de andre, der trak sig tilbage fra »halfcast«erne – skønt disse yndige unge damer var døtre af en pariser

grosserer og en fransk kvinde. I pensionen i Lausanne og i finishing-school'en i England havde de i to-tre år været fuldkommen ligeberettigede med andre; men på skibet til Indien begyndte straks den kølige, usynlige og derfor ikke mindre grusomme form for social bandlysning. For første gang oplevede jeg racerenheds-idiotiens pest, som skulle blive mere skæbnesvanger for vor verden end den virkelige pest i tidligere århundreder.

Gennem dette første møde skærpedes mit blik fra begyndelsen. Med en vis skamfølelse oplevede jeg den – nu gennem vor egen skyld længst forsvundne – ærefrygt for europæeren, der lod ham fremstå som en slags hvid gud, som, når han foretog en turistekspedition som f. eks. op til Adam's Peak på Ceylon, uvægerligt ledsagedes af 12-14 tjenere, – da alt andet ville være under hans »værdighed«. Jeg kunne ikke slippe af med denne uhyggelige fornemmelse, at de kommende årtier og århundreder nødvendigvis måtte bringe sådanne forandringer og omkalfatringer af dette absurde forhold, at vi i vort hyggelige og i tryghed indlullede Europa slet ikke vovede at gøre os nogen forestilling om dem. Disse mine iagttagelser skyldtes det, at jeg ikke så Indien som f. eks. Pierre Loti, nemlig i rosenrødt skær og som noget romantisk, men derimod som en advarsel. Det blev ikke de herlige templer og de forvitrede paladser, ja end ikke Himalayas landskaber, som på den rejse skænkede mig mest i henseende til personlig udvikling, men derimod de mennesker, jeg lærte at kende, mennesker af en anden art og fra en anden verden end dem, en forfatter plejer at støde på i det europæiske indland. Den, som dengang, da man var mere økonomisk, og da Cook's fornøjelsesrejser endnu ikke var organiserede, rejste ud over Europas grænser, var næsten altid både i henseende til stand og stilling en mand af særligt format. Købmanden var ikke en lille kræmmer med en snæver horisont, men købmand i den store stil; lægen var virkelig forsker, arbejdsgiveren var af conquistadorernes æt, dristig, stor i slaget, hensynsløs; ja selv forfatteren var en mand med en særlig høj grad af intellektuel nyfikenhed. I rejsens lange dage og nætter, som dengang endnu ikke blev udstoppede med radioens spektakelpjat, lærte jeg ved omgang med denne nye slags mennesker mere om de kræfter og divergenser, som bevæger vor verden, end af hundrede bøger. Ny afstand fra hjemmet forandrer den indre målestok. Adskilligt af det, som tidligere havde optaget mig urimeligt, begyndte jeg efter min hjemkomst at anse for småtterier. Og jeg lærte at holde op med at betragte vort Europa som vort verdensalts evige akse.

Blandt de mænd, jeg mødte på min rejse til Indien, var der en, som kom til at øve en uoverskuelig, om end ikke synlig, indflydelse på vor tids historie. På turen fra Kalkutta til Bagindien, og mens vi styrede op ad Irawaddi på en flodbåd, var jeg daglig flere timer sammen med Karl Haushofer og frue. Haushofer var som tysk militærattaché udkommanderet til Japan. Denne ranke, magre mand med det benede ansigt og den skarpe ørnenæse gav mig den første indsigt i de overordentlig værdifulde egenskaber og den indre disciplin, der kan findes hos en tysk generalstabsofficer. Naturligvis havde jeg allerede tidligere, i Wien, omgåedes militære personer; det var som regel venlige, elskværdige og til og med lystige unge fyre, der fra familier med beskedne kald havde reddet sig over i uniformen, og som nu søgte at få det mest muligt behagelige ud af tjenesten. Haushofer derimod, det mærkede man straks, kom fra en kultiveret familie af det bedre borgerskab – hans fader havde udgivet ikke så få digte og havde vistnok været professor ved universitetet –, og hans dannelse var også ud over det militære universal. Da han havde fået ordre til at studere skuepladsen for den russisk-japanske krig på selve stedet, havde både han og hans frue sat sig ind i både japansk sprog og litteratur; hans eksempel viste mig påny det faktum, at enhver videnskab, også den militære, når den bliver grebet storsindet an, nødvendigvis må gribe ud over det snævre fagområde og komme i berøring med alle andre videnskaber. Han arbejdede den hele udslagne dag om bord; han fulgte hver eneste enkelthed med kikkerten, han skrev dagbøger eller referater og studerede leksika; kun sjældent så jeg ham uden en bog i hånden. Som den grundige iagttager, han var, forstod han at fremstille tingene godt. I samtaler med ham lærte jeg meget om Østens gåde, og da jeg var vendt hjem, vedblev jeg at stå i venskabeligt forhold til familien Haushofer; vi vekslede breve og besøgte hinanden i Salzburg og München. En svær lungelidelse, der holdt ham fast i Davos eller Arosa et helt år, fremmede ved hans fraværelse fra militæret hans overgang til videnskaben; efter at være blevet rask kunne han under verdenskrigen overtage en kommando. Ved sammenbruddet måtte jeg ofte og med stor sympati sende ham en tanke; jeg kunne forestille mig, hvordan han, der år igennem i sin usynlige tilbagetrukkethed havde arbejdet med på opbyggelsen af den tyske magtposition og måske også på krigsmaskinen, må have lidt under at se Japan, i hvilket land han havde vundet sig så mange venner, blandt Tysklands sejrige fjender.

Det viste sig snart, at han var en af de første, der systematisk og storsynet tænkte på en genopbyggelse af den tyske magtstilling. Han udgav et tidsskrift for geopolitik, og sådan som det tit går, forstod jeg til at begynde med ikke denne nye bevægelses dybere mening. Jeg troede ganske naivt, at det bare drejede sig om at lytte til kræfternes spil i nationernes samarbejde, og selv det ord om folkenes livsrum, »Lebensraum«, som han, så vidt jeg ved, skabte, opfattede jeg i Spenglers ånd kun som den relative og gennem historiens epoker foranderlige energi, som enhver nation én gang udløser i tidens løb. Haushofers krav om, at man skulle studere folkeslagenes individuelle egenart nøjere, og at man skulle opbygge et stående instruktionsapparat af videnskabelig karakter, forekom mig fuldkomment rigtigt; jeg mente nemlig, at denne undersøgelse ene og alene skulle tjene tendenser til at nærme folkeslagene til hinanden. Det kan også godt være – jeg kan ikke udtale mig om det – at Haushofers oprindelige hensigt ikke var politisk. I hvert fald læste jeg hans bøger (hvor han forøvrigt en gang citerede mig) med stor interesse og uden skygge af mistanke; alle objektive personer roste over for mig hans forelæsninger som ualmindeligt instruktive, og der var ingen, der anklagede ham for, at hans ideer skulle tjene en ny magt- og aggressionspolitik, og at de bare var beregnet på ideologisk at motivere de gamle altsyske krav i en ny form. Men så skete det en dag, da jeg i München en passant nævnede hans navn, at en i en ganske selvfølgelig tone sagde: »Åh, De mener Hitlers ven?« Jeg kunne ikke være blevet mere forbavset. Thi for det første var Haushofers hustru absolut ikke raceren, og hans (meget begavede og sympatiske) sønner kan på ingen måde bestå overfor Nürnberg jødelovene; desuden kunne jeg ikke se nogen direkte åndelige tilknytningsmuligheder mellem en højt kultiveret, universalt tænkende lærd og en galmands-agitator, der havde haget sig fast i tyskheden i ordets snævreste og mest brutale betydning. Men sagen var den: Rudolf Hess havde været en af Haushofers elever, og det var ham, der havde bragt forbindelsen til veje; Hitler, der i for sig kun var lidet modtagelig for fremmede ideer, besad nu engang et oprindeligt instinkt for at tilegne sig alt, hvad der kunne være til nytte for hans egne personlige mål, derfor udmundede »Geopolitik« for ham aldeles givet i den nationalsocialistiske politik, og han forstod at udvinde det af den, der kunne tjene hans formål. Nationalsocialismens teknik er jo altid gået ud på at lægge ideologisk og pseudomoralsk grundmur under sine absolut utvetydige egoistiske magtinstinkter, og med dette begreb »Lebensraum« blev der

givet bevægelsens nøgne angrebslyst en lille filosofisk kåbe at tage på, et – på grund af vag fortolkningsmulighed – uskyldigt udseende slagord, som i tilfælde af succes ville kunne retfærdiggøre enhver anneksion selv den mest brutale, som en etisk og etnologisk nødvendighed. Således gik det til, at min gamle rejsekammerat – om det var med vidende og vilje, ved jeg ikke – blev skyld i hin fundamentale og for verden så skæbnesvangre ændring i Hitlers planer, der oprindeligt var strengt begrænsede til det nationale og til racerenheden, men gennem »Lebensraum«-teorien udmundede i slogan'et: »Heute gehört uns Deutschland, morgen die ganze Welt«, – et lige så oplagt eksempel på, at én eneste prægnant formulering ved ordets immanente kraft kan omsættes til handling og tragisk skæbne ligesom fordum encyclopædisternes formulering af »fornuften«s herredømme, der jo til sidst slog om i sin modsætning: Terror og massebevægelse. Personlig har Haushofer, så vidt jeg véd, aldrig haft nogen fremtrædende stilling inden for partiet, måske har han ikke engang været partimedlem; jeg kan i ham på ingen måde – sådan som vor tids fingerfærdige journalister – se nogen dæmonisk »grå eminence«, som sidder i baggrunden og udklækker farlige planer og hvisker føreren dem i øret. Derimod er der ingen tvivl om, at det var hans teorier mere end Hitlers hysteriske rådgivere, der, bevidst eller ubevidst, drev nationalsocialismens aggressive politik fra det snævert nationale ud i det universelle. Først eftertiden vil med bedre muligheder for dokumentering end dem, der nu står til vor rådighed, kunne anvise hans skikkelse dens rigtige plads i historien.

På denne min første oversøiske rejse fulgte inden længe den anden; den gik til Amerika. Heller ikke den havde andet til hensigt end at se noget af verden og om muligt et stykke af den fremtid, som lå foran os. Jeg tror faktisk, at jeg var én af de ganske få forfattere, som rejste over ikke for at hole penge eller for at afgræsse Amerika journalistisk, men udelukkende for at konfrontere en ret uklar forestilling om det nye kontinent med virkeligheden.

Denne min forestilling var – det være ærligt indrømmet – ret romantisk. Amerika var for mig Walt Whitman's, den nye rytmes, det kommende verdensbroderskabs land. Inden jeg rejste, læste jeg endnu en gang den store »Camerado«s vilde og kataraktisk brusende langvers og satte derfor min fod på Manhattan med oprigtigt broderlige og beredvillige følelser – ikke med europæerens vanlige hovmod. Jeg kan huske, at det første, jeg

foretog mig, var at spørge hotelportieren, hvor Walt Whitman's grav, som jeg ville besøge, fandtes; men herved satte jeg unægtelig den stakkels italiener i slem forlegenhed. Han havde aldrig hørt navnet.

Førsteindtrykket var overvældende, skønt New York dengang endnu ikke besad den samme berusende natteskønhed som nu. Der manglede endnu de brusende lyskaskader ved Times-Square og byens drømmestjernehimme, der om natterne med milliarder af kunstige stjerner glødende hilser naturens himmels ægte og virkelige stjerner. Bybilledet såvel som trafikken manglede vore dages storladne dristighed og gav sig kun forsøgsvis og sporadisk udtryk i enkelte høje bygninger. Smagens forbløffende opsving i vinduesudstillinger og -udsmykninger var også kun i tøvende vorden. Selve det at stå og se fra den evigt sagte gyngende Brooklyn-Bridge ned over havnen og at vandre rundt i avenuerne stenslugter, det var opdagelse og oplivelse nok; men det var ganske vist noget, der efter to-tre dages forløb veg pladsen for en anden og mere hæftig følelse: Følelsen af den yderste ensomhed. Jeg havde intet at foretage mig, og ingensteds i verden var dengang et uvirksomt menneske mere forkert anbragt end i New York. Der var endnu ikke biografer, hvor man kunne blive adspredt for en time eller to, og de små, hyggelige cafeterias eksisterede endnu ikke; der var ikke så mange kunsthandlere, biblioteker og museer som nu; på det kulturelle område stod alting endnu langt tilbage for Europa. Efter at jeg et par dage troligt havde »gjort« museerne og de vigtigste seværdigheder, drev jeg som en rorløs båd hid og did i de blæsende, iskolde gader. Til sidst blev følelsen af det meningsløse i, at jeg sådan strejfedes omkring i gaderne, så stærk, at jeg kun kunne overvinde den ved, at jeg gjorde den mere tiltrækkende for mig gennem et kunstgreb. Jeg opfandt en leg med mig selv. Jeg »legede«, at når jeg sådan flakkede ensomt rundt, var det, fordi jeg var en af de utallige udvandrere, som ikke vidste, hvad de skulle gøre med sig selv, og kun havde syv dollars i lommen. Altså, sagde jeg til mig selv, nu gør du frivilligt nøjagtigt det, som de må gøre nødtvungent. Forestil dig, at du er tvungen til inden tre dage selv at tjene dit brød. Se at blive klar over, hvordan man uden venner og forbindelser bærer sig ad med straks at finde en fortjenstmulighed! Jeg gav mig altså til at vandre rundt fra det ene arbejdsanvisningskontor til det andet og at granske opslagene på dørene. Hist søgtes en bagersvend, her en hjælpekontorist, som kunne fransk og italiensk, et andet sted en boghandlermedhjælper. Dette sidste var da altid en chance for mit indbildte jeg! Jeg klatrede altså op, tre etager

jernvindetrappe, forhørte mig om lønnen og sammenlignede den med avisannoncernes priser på værelser i Bronx-forstæderne. Efter at have »søgt beskæftigelse« to dage havde jeg teoretisk fundet fem stillinger, som kunne have opretholdt mig livet; på den måde havde jeg mere eftertrykkeligt, end om jeg bare var strejft videre omkring, overbevist mig selv om, hvor megen plads og hvor mange muligheder der fandtes for enhver arbejdsvillig i dette unge land, og det imponerede mig. Ligeledes havde jeg ved denne vandren om fra bureau til bureau og ved at præsentere mig i forskellige forretninger fået indblik i dette lands guddommelige frihed. Ingen spurgte efter min nationalitet, min afstamning eller min religion, og jeg havde jo – noget, der er ganske fantastisk for vor tid med alle dens visa, fingeraftryk og politibeviser – rejst uden pas. Det eneste afgørende var dette: Arbejdet stod og ventede på manden! I hine frihedens tider – de står nu for os som et sagn allerede – blev kontrakten sluttet i løbet af et minut og uden at nogen stat eller formaliteter eller tradeunions greb hæmmende ind. Takket være denne »pladssøgen« lærte jeg allerede i løbet af de første par dage mere om Amerika end i alle de følgende uger, da jeg som sorgløs turist gennemvandrede Philadelphia, Boston, Baltimore og Chicago. Under alle disse farter var jeg bestandig alene med undtagelse af, at jeg i Boston tilbragte et par timer hos Charles Loeffler, som havde sat musik til nogle af mine digte. En eneste gang kom der noget overraskende, som afbrød denne min tilværelses fuldkomne anonymitet. Jeg kan endnu huske det øjeblik ganske tydeligt. Jeg gik og drev ned ad en bred avenue i Philadelphia og blev stående foran en boghandels vindu for at fremkalde en fornemmelse af noget kendt og fortroligt, når jeg læste forfatternavnene på bøgerne. Pludselig gav det et sæt i mig. Nederst til venstre i vinduet stod der en seks-syv tyske bøger, og fra en af dem sprang mit eget navn mig i møde. Jeg stirrede som fortryllet på det og gav mig til at tænke efter. Noget af dette mit jeg, som så ukendt og tilsyneladende planløst slentrede gennem disse fremmede gader, havde altså været her før mig; boghandleren måtte have skrevet mit navn på en bestillingsseddel, før denne bog efter en ti dages rejse over Oceanet var kommet ham i hænde. For et øjeblik svandt følelsen af forladthed bort, og da jeg for to år siden igen kom til Philadelphia, søgte jeg ubevidst tilbage til dette gamle vindue.

At nå San Francisco – Hollywood var endnu ikke opfundet dengang – savnede jeg mod til. Men jeg nåede dog i det mindste et andet sted at kaste det længselsfulde blik ud over Stillehavet, det hav, som allerede i min

barndom havde fortryllet mig gennem beretningerne om jordomsejlingerne, og det skete på et sted, som nu er forsvundet, et sted, som intet dødeligt øje mere vil få at se: fra de sidste banker ved den dengang kun påbegyndte Panamakanal. Over Bermuda og Haiti var jeg styret derved med et lille skib for at se på arbejdet – vor litterære generation var jo af Verhaeren blevet opdraget til at beundre vor tids tekniske vidundere med samme entusiasme som vore forfædre de romerske antikker. Allerede Panama var i sig selv et uforglemmeligt syn: denne af maskiner opmudrede flodseng, hvis okkergule farver brændte i øjnene selv gennem mørke briller, og hvis infernalske stank var opfyldt af millioner og milliarder svirrende moskitoer – deres ofre lå i uendelige rækker på kirkegården. Hvor mange var ikke faldne i kampen for dette foretagende, som Europa havde påbegyndt, og Amerika skulle fuldende! Og nu først, efter tredive år fulde af katastrofer og skuffelser, tog det skikkelse. Endnu kun et par sidste måneders arbejde på sluserne – så et tryk af en finger på den elektriske kontakt, og efter årtusinders adskillelse ville de to have atter strømme over i hinanden; jeg er i vore dage en af de sidste, der i fuld og vågen fornemmelse af det historiske øjeblik oplevede at se dem adskilte endnu.

Jeg tog en god afsked med Amerika derved, at jeg kastede et blik på dets største skaberdåd.

Sol og skygger over Europa

Nu havde jeg oplevet de første ti år af det nye århundrede, og jeg havde set Indien og et stykke af Amerika og Afrika; jeg begyndte nu at se på vort Europa med en ny og mere vidende glæde. Aldrig har jeg *elsket* vor gamle jord *mere* end i disse sidste år før den første verdenskrig, aldrig har jeg *håbet mere* på Europas enighed, aldrig har jeg *troet mere* på dets fremtid end dengang. Vi troede. Vi øjnede en ny morgenrøde. I virkeligheden var det ildskæret fra den sig nærmende verdensbrand.

Over for vor tids generation, der jo er opvokset under katastrofer, sammenbrud og kriser, og for hvem krig har været en mulighed, der stadig måtte regnes med, og noget, man næsten hver dag gik og ventede på, – vil det måske være vanskeligt nok at skildre den optimisme og den tillid til verden, der besjælede os unge mennesker fra århundredets begyndelse. En fyrretyveårig fredsperiode havde styrket landenes nationaløkonomi, teknikken havde forstærket livsrytmen, de videnskabelige opdagelser havde givet hin generation en indre stolthed; et opsving begyndte, der mærkedes i næsten lige grad i alle vor verdensdels lande. Byerne blev smukkere, folkerigere fra år til år; således lignede Berlin i 1905 ikke mere det, jeg havde oplevet i 1901; af residensbyen var der blevet en verdensby, og den blev igen vældigt overgået af Berlin i 1910. Wien, Milano, Paris, London og Amsterdam – når som helst man vendte tilbage til dem, blev man glædeligt overrasket; bredere og flottere blev gaderne, større og stoltere blev de offentlige bygninger, luksuøsere og smagfuldere blev butikkerne. Alting røbede, at rigdommen voksede og bredte sig; selv vi forfattere mærkede det på oplagene af vore bøger: i dette tidsrum af ti år voksede de til det tre-, det fem-, det tidobbelte. Alle vegne skød nye teatre, museer og biblioteker frem; bekvemmeligheder såsom badeværelse og telefon, som før havde været et privilegium for snævrere kredse, fik nu også deres plads i småborgernes verden, og fra dybet steg – efter at arbejdstiden var blevet forkortet – proletariatet i vejret for i det mindste at få andel i livets små glæder og behageligheder. Overalt fremgang. Den, der vovede, vandt. Den, der købte hus, et billede eller en sjælden bog, vidste, at det købte ville stige

i værdi; jo mere dristigt og storslået et foretagende blev grebet an, jo sikrere var det, at det ville lønne sig. Herigennem var der kommet en vidunderlig ubekymrethed over verden; thi hvad skulle kunne hæmme dette opsving, hvad skulle kunne bremse den élan, der stadig hentede ny kraft af sit eget sving? Aldrig havde Europa været stærkere, rigere og skønnere; fraregnet et par forhutlede oldinge var der ikke mere nogen, der sådan som tidligere klagede over tabet af »de gode, gamle dage«.

Men ikke bare byerne – også menneskene selv blev smukkere og sundere på grund af sporten, den bedre ernæring, den forkortede arbejdstid og den fastere tilknytning til naturen. Vinteren, som tidligere havde været en tomhedens tid, som folk gnavne havde slået ihjel ved kortspil på værtshuse eller kedsommeligt havde slidt sig igennem i lumre stuer, var blevet opdaget som en rus i filtreret sol, en nektar for lungerne, en vellyst for den pulsende hud. Og bjerge, søer og have lå ikke mere så afsides som før. Cyklen, bilen, sporvognen og jernbanen havde formindsket afstandene og skænket verden en ny rumfølelse. Om søndagen susede tusinder og atter tusinder i spraglede sportstrøjer på ski og kælk ned ad sneskrænterne, overalt skød sportspaladser og badesteder frem. Og just ved badet kunne man tydeligt se forandringen; medens i mine ungdomsår en virkelig velskabt mand var en påfaldende sjældenhed imellem alle de mange tykke halse og fede buge og indfaldne brystkasser, var det nu således, at gymnastisk smidige, solbrændte og sportstrænede skikkelser konkurrerede med hinanden i lystige væddekampe efter antikt mønster. Det var kun de allerynkkeligste personer, der nu holdt sig hjemme om søndagen; alle de unge vandrede, klatrede og konkurrerede, skolede i al slags sport; den, der havde ferie, tog ikke mere som i mine forældres tid hen et sted i nærheden af byen eller højt regnet til Salzkammergut, nej, nu var man blevet spændt på at se, om verden var lige så smuk andre steder eller smuk på en anden måde; medens edt tidligere kun var de mere privilegerede, der havde set udlandet, rejste nu bankfolk og mindre industridrivende til Italien eller Frankrig. Det var blevet billigere og nemmere at rejse, og fremfor alt: der var kommet et nyt, dristigt mod i menneskene, og det gjorde dem mere forvovne med hensyn til at vandre og mindre forsigtige og sparsommelige i livsførelsen – ja, man skammede sig ligefrem over at synes forsigtig. Hele generationen bestemte sig for at blive mere ungdommelig; enhver var i modsætning til, hvordan det havde været i den forudgående generation, stolt over at være ung; pludselig forsvandt skæggene – først hos de yngre, og

snart fulgte de ældre deres eksempel for ikke at gå for gamle. Ung og frisk og ikke »værdig« – det blev nu parolen. Kvinderne kastede korsettet bort, som havde indsnævret brystet; de gav afkald på parasoller og slør, fordi de ikke mere frygtede luft og sol; de gjorde nederdelene kortere for at kunne bevæge sig friere under tennisspillet, og de skammede sig ikke mere ved at fremvise de velformede ben. Moden blev stadig mere naturlig; mænd gik med knæbukser og damer vovede sig op i herresadel; man tilslørede og gemte sig ikke mere for hinanden. Verden var ikke blot blevet smukkere, men også mere fri.

Det var på grund af sin sundhed og selvtillid, at den efter os følgende generation også tilkæmpede sig friheden på moralens område. Nu så man for første gang unge piger uden guvernant omgås unge, mandlige venner i åbent og selvsikkert kammeratskab på udflugter eller ved sport; de var ikke mere forsagte eller snerpede; de vidste, hvad de ville, og hvad de ikke ville. De var undsluppet deres forældres angstkontrol, de tjente selv til deres livsunderhold som sekretærer eller funktionærer, og de tiltog sig nu også selv retten til at indrette deres eget liv. Den gamle verdens eneste tilladte elskovsinstitution, prostitutionen, tog af i en iøjnefaldende grad takket være denne ny og sundere frihed; enhver form for snerperi blev noget gammeldags. På badeanstalterne blev med stigende hast flere og flere af de plankeværker, der hidtil ubønhørligt havde skilt herrernes bad fra damernes, nedrevne; mænd og kvinder skammede sig ikke mere ved at vise, hvordan de var skabt. I løbet af disse ti år var der tilbagevundet mere frihed, utvungethed og ugenerthed end i de hundrede år forud.

For der var kommet en helt anden rytme ind i verden. Et år, hvad skete der ikke nu i løbet af et år! Den ene opfindelse og opdagelse jog den anden, og allesammen blev de med det samme alment eje, for første gang følte nationerne fællesfølelser, når det gjaldt det fælles. Den dag, da zeppelineren svang sig op til sin første rejse, opholdt jeg mig på vej til Belgien tilfældigt i Strassburg, hvor den kredsede omkring Münsteren under mængdens bragende bifald, som om dette nye, letsvævende menneskeværk ville aflægge reverens for det tusind år gamle. Om aftenen var jeg hos Verhaeren i Belgien, da der kom efterretning om, at luftskibet var knust i Echterdingen. Verhaeren havde tårer i øjnene og var ude af sig selv. Det forholdt sig ingeniørlunde således, at han som belgier var ligegyldig over for den katastrofe, der havde ramt Tyskland; tværtimod: som europæer, som vor tids mand nød han på samme måde som vi andre sejren over

elementerne og led som vi under den fælles prøvelse. I Wien jublede vi, da Blériot fløj over den engelske kanal, som om han havde været en helt fra vor hjemstavn. Af stoltheden over de triumfer, vor teknik og vor videnskab fejrede i det voldsomme tempo, var der for første gang ved at vokse en europæisk fællesskabsfølelse, en europæisk nationalbevidsthed frem. Hvor meningsløse, sagde vi til os selv, er ikke disse grænser, når en hvilken som helst flyvemaskine let som i leg kan svinge sig hen over dem; hvor provinsielle og kunstige er ikke disse toldskrænker og grænsevagter, hvor modsiger de ikke det dybeste i tiden, der så tydeligt stræber efter tilknytning og verdensbroderskab!

Dette følelsens opsving var ikke mindre vidunderligt end aeroplanernes; jeg beklager enhver, der ikke som ung har oplevet disse tillidens år i Europa med. Luften om os er jo ikke død og tom, den bærer jo øjeblikkets svingninger og rytme i sig. Den leder ubevidst denne rytme over i vort blod og dybt ind i vort hjerte og vor hjerne. I hine år hentede hver enkelt af os kraft fra tidens almene fremgang og styrkede sin egen personlige følelse af tillid gennem den kollektive. Måske vidste vi – utaknemmelige, som vi mennesker er – ikke, hvor stærkt og trygt bølgen bar os. Men kun den, der har levet denne verdenstillidens epoke med, véd, at alting siden da har været tilbagefald og formørkelse.

Herlig var denne de toniske kræfters verden, der slog vort hjerte i møde fra alle Europas kyster. Men det, som gjorde os så lykkelige, var, uden at vi anede det, samtidig en fare. Den storm af stolthed og tillid, der dengang bruste over Europa, førte også skyer med sig. Måske var stigningen sket for hastigt, måske var staterne og byerne for hastigt blevet mægtige, og menneskene såvel som stater forledes jo altid af deres styrkefølelse til enten at bruge den eller misbruge den.

Frankrig bugnede af rigdom. Men det ville have mere endnu; det ville have endnu en koloni; det var nær ved, at der var kommet til krig for Marokkos skyld. Italien ville have Cyrenaica. Østrig annekterede Bosnien. Serbien og Bulgarien gik løs på Tyrkiet; og Tyskland, der hidtil havde været holdt udenfor, krummede allerede poten til et vredt slag. Alle vegne havde staterne for højt blodtryk. Ud fra den frygtelig vilje til indre konsolidering begyndte der alle vegne og på samme tid – som om der var tale om bakteriesmitte – at opstå ekspansionslyst. De franske industrifolk, der tjente styrtende med penge, agiterede mod de tyske, der sad lige så fedt i det, fordi

begge ønskede flere kanonleverancer, Krupp og Schneider-Creusot. Hamburg skibsfarten med dens vældige dividender arbejdede mod Southamptons; Ungarns landmænd arbejdede imod Serbiens, og det ene lands koncerner mod det andet lands – konjunkturerne havde gjort dem allesammen, i alle lande, vilde og gale efter mere og stadig mere.

Når man nu roligt overvejende ser tilbage og spørger sig selv, hvorfor Europa 1914 gik i krig, kan man ikke finde én eneste rimelig eller fornuftig grund og ikke engang en anledning. Det drejede sig ikke om ideer og næppe nok om små grænsedistrikter; jeg kan ikke forklare det på anden måde, end at der var dette overskud af styrke, en tragisk indre kraftophobning, der havde fundet sted i de fyrretyve fredsår og nu higede mod en voldsom udløsning. Hver enkelt stat besad med ét denne følelse af at være stærk og glemte, at de andre følte nøjagtigt det samme; alle ville have mere endnu, og alle ville de have noget af de andre. Og det værste var, at det netop var den følelse, vi elskede højest, der bedrog os: vor optimisme. For hver enkelt troede, at i sidste øjeblik ville den anden alligevel nok vige tilbage; og så begyndte da diplomaterne deres gensidige bluffspil. Ved Agadir, under Balkankrigen, i Albanien, fire-fem gange blev det ved spillet; men de store koalitioner dannedes og knyttedes stadig tættere og udformedes stadig mere militaristisk. Midt i fredens tid indførtes i Tyskland en krigsskat, medens Frankrig forlængede den militære tjenestetid; det måtte tage en ende med, at kraftoverskuddet fik udløsning, og under Balkankrigene viste tegn i sol og måne den retning, hvorfra skyerne over Europa nærmede sig.

Endnu herskede der ingen panik, men dog en vedvarende knurrende uro; vi følte bestandig et let ubehag, når vi hørte skuddene fra Balkan. Skulle krigen virkelig overfalde os, uden at vi anede, hvorfor og til hvad nytte?

Langsomt – altfor langsomt, altfor tøvende, det véd vi nu! – begyndte modkræfterne at samles. Det var det socialistiske parti; der talte millioner i alle lande, og dets program fornægtede krigen; der var nogle internationalt sammenfildrede koncerner; der var de mægtige katolske grupper under pavens ledelse, og så var der nogle få forstandige politikere, som satte sig op mod det underjordiske rænke- og intrigespil.

Og – så var der os, forfatterne. Også vi var med i rækkerne imod krigen; men vi stod ganske vist som altid individualistisk isolerede, ikke i nogen energisk, sluttet formation. De fleste intellektuelles holdning var desværre den ligegyldige passivitet; vor optimisme var skyld i, at problemet krig med alle dets moralske konsekvenser endnu ikke var kommet inden for vor indre

synsvidde – af hin tids prominenter vigtigste værker er der ikke ét, der indeholder en eneste principiel stillingtagen eller indtrængende advarsel. Vi mente, vi gjorde tilstrækkeligt, når vi tænkte europæisk og drak internationalt broderskab, når vi i vor egen sfære – der dog kun ad omveje påvirkede realiteternes verden om os – tværs over sprog- og landegrænser bekendte os til den fredelige forståelses og det åndelige broderskabs idealer. Og det var just den nye generation, der ivrigst dyrkede denne europæiske idé. I Paris flokkedes om min ven Bazalgette en gruppe unge mænd, der i modsætning til den forudgående generation havde opsagt enhver snæver nationalisme og aggressiv imperialismes huldskab og troskab. Jules Romains, der under krigen skulle skrive det store digt til Europa. Georges Duhamel, Charles Vildrac, Durtain, René Arcos og Jean Richard Bloch først sammensluttede i »Abbaye« og derpå i »Effort libre«, var lidenskabelige forkæmpere for et kommende europæerskab og urokkelige (det beviste de ved deres ilddåb under krigen) i deres afsky for militarismen – det var en ungdom, hvis lige Frankrig kun sjældent havde sat i verden: modig, begavet, moralsk beslutsom. I Tyskland var det Werfel og hans »Weltfreund«, der tilføjede verdensbroderskabet den stærkeste lyriske accent; René Schickele, der som elsasser af skæbnen var anbragt midt imellem to nationer, arbejdede intenst for en forståelse; fra Italien hilste G.A. Borgese os som kammerat; fra de skandinaviske og de slaviske lande kom ligeledes opmuntringer. En stor russisk forfatter skrev til mig: »Kom dog en gang over til os og vis vore panslavister, som vil hetze os ud i krigen, at I i Østrig ikke ønsker den!«

Å, vi elskede alle den tid, vi levede i, den tid, der bar os på sine vinger, vi elskede Europa! Denne usalige, lykkelige tillid til fornuften, denne usalige, lykkelige tro på, at fornuften nok i sidste øjeblik ville hindre galskaben – den var vor eneste forbrydelse. Det er rigtigt nok, at vi ikke betragtede skrifttegnene på væggen med tilstrækkelig frygt; men er det ikke netop typisk for den ægte ungdom, at den ikke er bange, men troende? Vi byggede på Jaurès og på den socialistiske Internationale; vi troede, at jernbanefolkene hellere ville sprænge skinnerne i luften end transportere deres kammerater som slagtekvæg til fronten; vi stolede på, at kvinderne ville nægte at ofre deres mænd og sønner til Moloch: vi var overbeviste om, at Europas åndelige og moralske styrke triumferende ville åbenbare sig i det sidste kritiske sekund. Det var vor fælles idealisme og vor i fremskridtet

begrundede optimisme, der fik os til at undervurdere og lade hånt om den fælles fare.

Og endelig – vi manglede en organisator, der målbevidst kunne sammenføje de latente kræfter i os. Vi havde blandt os kun én stor, advarende ånd; men det mærkelige var, at denne mand, som skæbnen havde bestemt til at være vor fører, levede længe blandt os, inden vi rigtig kendte noget til ham. For mig var det en af skæbnens mest lykkelige og afgørende tilskikkelser, at jeg nåede at opdage ham i sidste øjeblik, – og det var vanskeligt at opdage ham, for midt i Paris levede han bortvendt fra »foire sur la place«. – Om det engang hænder, at en mand tager sig på at skrive en redelig fremstilling af den franske litteratur i det 20. århundrede, bør han tage hensyn til det forbløffende faktum, at samtidig med at man dengang i pariser aviserne oversavlede alle mulige digtere med ros, kendte man lige netop ikke de tre betydeligste af dem alle, eller man nævnede dem i forkert sammenhæng. I årene fra 1900 til 1914 så' jeg ikke Paul Valéry nævnt én eneste gang som digter hverken i »Figaro« eller i »Matin«; Marcel Proust ansås for salon-nar og Romain Rolland for en kyndig musikvidenskabsmand. De nåede næsten alle halvtredsårsalderen, før berømmelsens første spæde stråle nåede deres navn, og deres store livsværk var hyllet i ukendskabs mørke midt i verdens mest nyfigne og åndeligt levende by.

At jeg i rette tid fik opdaget Romain Rolland, var et tilfælde. I Firenze havde en russisk billedhuggerinde indbudt mig til te for at vise mig sine arbejder og for at prøve på at lave en skitse af mig. Jeg mødte præcist op klokken fire; jeg havde glemt, hun var russerinde og som sådan hævet over tid og præcision. En gammel babusjka, der, som jeg fik at vide, allerede havde været amme for damens moder, bad mig vente lidt og førte mig ind i et atelier, hvor uordenen var det, der var mest malerisk. Alt i alt fandtes der fire spredte små skulpturer; dem havde jeg set på to minutter. For nu ikke at spille tiden greb jeg efter en bog eller rettere efter et par brune hefter, som lå rundt omkring. De hed »Cahiers de la Quinzaine«, og jeg huskede, jeg før havde hørt den titel i Paris; men hvem kunne holde sig orienteret om alle de små revu'er, som i Frankrig dukkede op alle mulige vegne som idealistiske døgnblomster – for straks at forsvinde igen? Jeg bladede lidt i bindet, det var »L'Aube« af Romain Rolland, og jeg begyndte at læse, mere og mere forbavset og interesseret. Hvem var denne franskmand, der kendte

Tyskland så godt? Inden længe var jeg den brave russerinde tak skyldig for hendes upræcished. Da hun endelig arriverede, var mit første spørgsmål: »Hvem er denne Romain Rolland?« Hun kunne ikke give mig nøjagtig besked, og først da jeg havde fået anskaffet mig de øvrige bind (de sidste af værket var endnu i vorden), vidste jeg, at her var endelig det værk, som ikke ville tjene en enkelt europæisk nation, men alle europæiske nationer og deres broderlige tilnærmelse til hinanden. Her var han, den mand og digter, der satte alle åndelige og moralske kræfter ind: kærlighedsfyldt erkendelse og ærlig vilje til erkendelse, prøvet og moden retfærdighed og en inspirerende tro på kunstens sjæleforbindende mission. Medens vi stykkede os ud i små manifestationer, var han stille og tålmodigt gået til det værk at vise folkeslagene hinanden i de egenskaber, hvori de hver for sig viste sig fra den elskværdigste side; det var den første bevidst europæiske roman, der her nærmede sig sin fuldendelse; den første afgørende appel til broderskabet, og den var mere virkningsfuld end Verhaerens hymner, fordi den nåede ud til bredere masser; her var dét, vi alle ubevidst havde håbet på og længtes efter, fuldbragt i stilhed.

Da jeg kom til Paris igen, var det første, jeg gjorde, at få noget at vide om ham, ihukommende Goethes ord: »Han har lært noget selv, han kan lære os noget«. Jeg spurgte mine venner om ham. Verhaeren mente, han kunne huske et drama, »Ulvene«, som var blevet opført på det socialistiske »Théâtre du Peuple«. Bazalgette mente at have hørt, at Rolland var musikforsker og havde skrevet en lille bog om Beethoven. I Nationalbibliotekets katalog fandt jeg en halv snes værker om gammel og moderne musik, syv-otte dramaer, alle offentliggjort på små forlag eller i »Cahiers de la Quinzaine«. For at få en tilknytning i stand sendte jeg ham omsider en af mine egne bøger. Inden længe kom der et brev med en indbydelse, og nu begyndt et venskab, der ved siden af dem med Freud og Verhaeren blev det frugtbareste i mit liv – i mange stunder af mit liv blev det endog af afgørende betydning for den vej, jeg valgte at gå.

Livets mærkedage har større lysstyrke end dets hverdage. Dette første besøg hos Rolland mindes jeg med største tydelighed. Op gik jeg ad fem snævre, snoede trapper i et uanseligt hus nær Boulevard Montparnasse, og allerede da jeg stod uden for døren, mærkede jeg den ejendommelige stilhed. Boulevardens fjerne brusen var næsten lige så uophørlig som blæsten, der nede under vinduerne strøg gennem en gammel klosterhaves trækroner.

Rolland lukkede selv op og førte mig ind i sit lille fra gulv til loft med bøger fyldte gemak. Jeg så for første gang ind i hans mærkeligt strålende blå øjne, de på én gang klareste og mest hjertensgode øjne, jeg nogensinde har mødt hos et menneske; disse øjne, som under en samtale drager farve og ild fra den inderste sjæl, dunkelt skyggede i sorgen, så at sige dybere under eftertanke og funklende, når sindet er i oprør – disse uforlignelige pupiller mellem de lidt overtrætte, af læsning svagt røde øjenlågsrande, som formår at lyse så vidunderligt op med et fortroligt, et hjertevarmende lys.

Jeg betragtede lidt bekymret hans skikkelse. Høj og slank, som han var, gik han lidt rundrygget, som havde de utallige timer ved skrivebordet bøjet hans nakke; han så nærmest lidt sygelig ud med skarpskårne træk af yderste bleghed. Han talte meget dæmpet og skånede sit legeme så meget som muligt; han gik næsten aldrig tur, spiste kun lidt, drak og røg ikke og undgik enhver kropslig anspændelse; men jeg fik senere lejlighed til med beundring at konstatere, hvilken uhyre udholdenhed der boede i dette asketiske legeme, og hvilken åndelig arbejdskraft der lå bag denne tilsyneladende svaghed. Timer igennem sad han og skrev ved sit lille, overlæssede skrivebord. Timer igennem lå han og læste i sengen, og han undte aldrig sin trætte krop mere end fire-fem timers søvn. Den eneste rekreation, han tillod sig, var musik. Han spillede vidunderligt klaver med et for mig uforglemmeligt, nænsomt anslag; han kærtegnede tasterne, som ville han ikke tvinge, men lokke tonerne frem. Ingen af de virtuoser, jeg har hørt i mit liv – og jeg har hørt Max Reger, Busoni og Bruno Walter i snævre kreds –, har i den grad givet mig følelsen af at være i direkte, umiddelbar forbindelse med de elskede mestre.

Hans viden var beskæmmende mangesidig; i egentligste forstand levede han kun med sine læsende øjne, og derved beherskede han alle landes og tiders litteratur, filosofi, historie og problemer. Han kendte hver eneste takt i musikken; selv de mest afsides værker af Galuppi og Telemann og af komponister af sjette eller syvende rangklasse var ham fortrolige. Og samtidig med alt dette tog han ivrigt del i alt, hvad der skete i samtiden. I denne munkenøjsomme celle spejlede verden sig som i et camera obscura. Personligt og menneskeligt havde han nydt sin tids stores fortrolighed; han havde været elev af Renan, ven af Jaurès og gæst i Wagners hjem, og til ham havde Tolstoj rettet hint berømte brev, der som menneskelig bekendelse værdigt står ved siden af hans litterære værk. Her kunne jeg – noget, der altid udløser lykkefølelse hos mig – spore menneskelig, moralsk

overlegenhed og en indre frihed uden stolthed, frihed i form af noget selvfølgelig for en stærk sjæl. Ved første øjekast så jeg – og tiden gav mig ret –, at han var den mand, der i den afgørende time skulle blive Europas samvittighed.

Vi talte om »Jean Christophe«. Rolland forklarede, at han med dette værk havde søgt at opfylde en tredobbelt pligt: sin tak til musikken, sin bekendelse til Europas enhed og et opråb til folkeslagene om besindelse. Nu måtte hver enkelt af os virke, sagde han, hver ud fra den plads, han indtog, hver ud fra sit land, hver på sit sprog. Det var nu tid at blive mere og mere vagtsom. De kræfter, som ophidsede til had, var ifølge deres lavere natur mere voldsomme og aggressive end de forsonlige; desuden stod der bag dem materielle interesser, som i sig selv havde færre skrupler end vi. Galskaben var åbenlyst nok på færde, og kamp mod den var for ham endog vigtigere end kunsten i sig selv. Jeg mærkede sorgen over den jordiske strukturs skrøbelighed dobbelt gribende her hos en mand, der i hele sit værk havde fejret kunstens uforgængelighed.

»Os, de enkelte, kan den trøste,« sagde Rolland, »men den formår intet mod virkeligheden.«

Det var i året 1913. Det var den første samtale, der fik mig til at forstå, at det var vores pligt ikke at møde det mulige faktum: en europæisk krig uforberedte og uvirksomme; og i det afgørende øjeblik var der intet, der i højere grad gav Rolland den uhyre moralske overlegenhed over alle andre end netop det, at han i forvejen med smerte havde styrket sin sjæl.

Vi andre, vi i vor kreds, havde også ydet lidt. Jeg selv havde oversat meget og henvist til digterne i vore nabolande. I 1912 havde jeg ledsaget Verhaeren gennem hele Tyskland på en foredragsrejse, der udviklede sig til en symbolsk tysk-fransk broderskabsmanifestation: i Hamburg omfavnede Verhaeren og Dehmel, den største franske og den største tyske lyriker, offentligt hinanden. Jeg havde vundet Max Reinhardt for Verhaerens nye drama. Aldrig havde vort samarbejde tværs over grænserne været mere hjerteligt, intensivt og impulsivt, og i mangel af begejstringens time hengav vi os til den glade illusion, at vi havde vist verden det rette, det frelsende.

Men verden brød sig kun lidet om slige litterære manifestationer, den gik sin egen onde vej. Der var i bjælkeværket en elektrisk knitren, der hidrørte fra usynlige gnidninger, og gang på gang sprang en gnist frem – Zabernaffæren, Albanienkriserne, et klodset interview –, det var altid bare

kun en gnist; men hver enkelt gnist havde meget vel kunnet bringe det ophobede eksplosionsstof til udløsning. Navnlig vi i Østrig mærkede, at vi lå midt i uroazonen. I året 1910 fyldte kejser Franz Joseph 80. Nu kunne det ikke mere vare længe med den gamle mand – der allerede var blevet til et symbol –, og der begyndte at brede sig en mystisk stemningsbetonet følelse af, at når han faldt fra, ville opløsningsprocessen i det tusindårige monarki ikke mere kunne standses. Inden for grænserne voksede nationaliteternes indbyrdes fjendtlige tryk, og udenfor ventede Italien, Serbien og Rumænien og i en vis forstand også Tyskland på lejlighed til at opdele riget mellem sig. Balkankrigen, i hvilken Krupp og Schneider-Creusot prøvede deres materiel mod hinanden på fremmed »menneskemateriale« – som tyskerne og italienerne senere opøvede deres flyvevåben i den spanske borgerkrig – drog os mere og mere ind i strømhvirvlerne. Gang på gang fik man et chok; men gang på gang åndede man igen lettet op: »Endnu ikke denne gang! Og forhåbentlig aldrig!«

Nu er det erfaringsmæssigt tusind gange lettere at rekonstruere en epokes fakta end dens sjælelige atmosfære. Dennes nedslag er ikke at finde i de offentlige tildragelser, men snarest i små, personlige episoder, og jeg vil her indskyde et par sådanne. Jeg troede, ærligt talt, ikke på krigen dengang. Men to gange drømte jeg så at sige vågen om den, og begge gange fo'r jeg med dybt forfærdet sjæl op af drømme. Første gang var i anledning af »Redl-affæren«, der som alle historiens baggrundsepisoder kun er lidet kendt.

Oberst Redl selv, helten i et af alle tiders mest komplicerede spionagedramaer, kendte jeg personligt kun ganske flygtigt. Han boede en gade længere borte i samme distrikt som jeg, og i den kafé, hvor den nydelsessyge, godmodigt udseende herre røg sin cigar, havde min ven, sagfører T., engang præsenteret mig for ham; siden da havde vi været på hat med hinanden. Men først senere opdagede jeg, i hvor høj grad vi midt i livet er omgivet af hemmeligheder, og hvor lidt besked vi egentlig ved med mennesker i vore nærmeste omgivelser. Denne oberst, der i det ydre så ud som en god østrigsk gennemsnitsofficer, var tronfølgerens tillidsmand; ham havde man betroet det vigtige hverv at lede armeens secret service og at kontrahere modstanderens. Nu var det sivet ud, at i 1912 under Balkankrisen, da Rusland og Østrig mobiliserede mod hinanden, var den østrigske armés allervigtigste gehejmeakt, »Opmarchplanen«, blevet solgt

til Rusland, noget, som i tilfælde af krig kunne have forårsaget en katastrofe uden lige; thi ved hjælp af den kendte russerne forud og træk for træk hver eneste bevægelse, den østrigske armé ville foretage. I generalstabskredse opstod der en frygtelig panik på grund af dette forræderi; der påhvilede nu oberst Redl som øverste fagmand den opgave at afsløre forræderen, der jo kun kunne være at finde i allersnævreste, højeste kreds. Men – og her er et typisk eksempel på de høje myndigheders skinsyge indbyrdes modspil! – også udenrigsministeriet på sin side udsendte, da det ikke stolede synderligt på de militære instansers dygtighed, uden at underrette generalstaben sin parole om at indstille eftersøgninger på egen hånd, og det pålagde nu politiet, at det til den ende foruden alle andre forholdsregler skulle åbne alle poste-restante-breve til udlandet uden hensyntagen til brevhemmeligheden.

Nu indløb der en dag på et postkontor et brev fra den russiske grænsestation Podvoloczyska til poste-restante-adressen »Opernball«, og da det blev åbnet, viste det sig at indeholde ikke noget brevpapir, men seksotte flotte østrigske tusindkronesedler. Det mistænkelige fund blev straks meldt til politiinspektøren, og denne gav ordre til at anbringe en detektiv i postkontoret, for at han ufortøvet kunne anholde den person, som ville reklamere det mistænkelige brev.

En kort stund var tragedien ved at glide over i det wienskgemytlige. Ved middagstid mødte en herre op og forlangte et brev med betegnelsen »Opernball«. Postfunktionæren gav øjeblikkelig det hemmelige advarselssignal til detektiven. Men denne var lige netop gået hen til sin frokostpilsner, og da han vendte tilbage, formåede man kun at fastslå, at den fremmede herre havde taget en droske og var kørt bort i ukendt retning. Nu satte hurtigt wienerkomediens anden akt ind. I hin droskernes, de fashionable, elegante tospænderes tid, anså droskekusken sig selv for en alt for fornem personlighed til, at hans egne hænder skulle kunne gøre vognen ren. Ved hver standplads fandtes derfor en såkaldt »vasker«, hvis funktion bestod i at give hestene foder og at vaske vogn og seletøj. Denne vasker havde nu heldigvis mærket sig nummeret på den droske, der lige var kørt bort; i løbet af et kvarter var alle politistationer alarmerede, og drosken fundet. Droskekusken gav et signalement af sin kunde; det var en herre, som var kørt til hin kafé Kaiserhof, hvor jeg plejede at se oberst Redl, og desforuden fandt man i vognen ved et lykkeligt træf den lommekniv, hvormed den ubekendte havde åbnet konvolutten. Detektiverne fløj omgående til kafé Kaiserhof. Den herre, de gav signalement af, var

imidlertid gået igen. Men som om det var den selvfølgeligste sag af verden, erklærede kelneren, at herren ikke havde været nogen anden end deres gamle stamgæst oberst Redl, og at samme lige var vendt tilbage til Hotel Klosmer.

Detektiven stivnede. Hemmeligheden var opklaret. Oberst Redl, den østrigske armés øverste spionagechef, havde samtidig været købt spion for den russiske generalstab. Han havde ikke blot solgt hemmelighederne om opmarchplanerne, men nu opklaredes det med ét slag, hvordan det var gået til, at alle de spioner, der det foregående år af ham var blevet sendt til Rusland, allesammen var blevet arresteret og skudt. Nu begyndte en vild telefoneren frem og tilbage, til man endelig nåede frem til chefen for den østrigske generalstab, Konrad von Hötzendorf. Et øjenvidne til denne scene har fortalt mig, at generalstabschefen straks ved de første ord blev hvid som et lagen. Telefonen løb videre op til kejserhoffet. Rådslagning fulgte på rådslagning. Hvad var der at gøre?

Politiet på sin side havde imidlertid truffet foranstaltninger til, at oberst Redl ikke kunne undslippe. Da han beredte sig på igen at forlade Hotel Klosmer og ved udgangen just gav en besked til portieren, kom en detektiv diskret hen til ham, viste ham lommekniven og spurgte: »Hr. obersten har vel ikke glemt denne lommekniv i drosken?« I samme nu vidste Redl, at han var fortabt. Hvorhen han vendte sig, mødte han velbekendte ansigter: det hemmelige politi vogtede på ham overalt. Og da han vendte tilbage til hotellet, fulgte to officerer med op på hans værelse og lagde en revolver foran ham. I mellemtiden havde man nemlig på allerhøjeste sted resolveret, at man på den mindst påfaldende måde måtte se at få en ende på denne for den østrigske armé så beskæmmende affære. De to officerer patrouillerede på gangen foran Redls værelse på Hotel Klosmer indtil kl. 2 om natten. Så først knaldede skuddet derinde.

Næste dag læstes i aftenaviserne en kort nekrolog over den højtfortjente officer oberst Redl, der var død så pludselig. Men alt for mange personer havde været medvirkende ved sagens opklaring til, at man kunne bevare hemmeligheden. Hertil kom, at man lidt efter lidt erfarede enkeltheder, der psykologisk set forklarede meget. Uden at en eneste af oberst Redls foresatte eller kammerater vidste et ord af det, havde han været homoseksuel og i mange år i lommen på pengeafpressere, der til sidst havde drevet ham til denne fortvivlede udvej. Et rædselsgys gik gennem arméen.

Alle vidste, at i tilfælde af en krig ville denne ene mands optræden have kostet hundredtusinder livet og bragt monarkiet til afgrundens rand.

Da forstod vi i Østrig, hvor svimlende nær vi allerede året i forvejen havde været verdenskrigen.

Det var den første gang, jeg følte rædslens greb om min strube. Tilfældigvis mødte jeg dagen efter Berta von Suttner, vor tids prægtige og storsindede Kassandra. Hun var aristokrat af en af de fineste familier i landet og havde i de tidligste ungdomsår set 1866-krigens rædsler i omegnen af slægtens slot i Böhmen. Og med en Florence Nightingales hele lidenskab så hun da en eneste opgave for sit liv: at forhindre en ny krig, at forhindre krig overhovedet. Hun skrev en roman: »Ned med våbnene!«, som blev en verdenssucces, hun organiserede utallige fredsmøder, og hendes livs triumf blev, at hun vakte Alfred Nobels, dynamittens opfinders, samvittighed, så han som erstatning for den ulykke, han havde anrettet med sin dynamit, stiftede sin nobelpris for fred og international forståelse. Ude af sig selv kom hun mig i møde:

»Folk forstår ikke, hvad der sker!« råbte hun højt på gaden – hun, der ellers altid talte så stille, venligt og roligt. »Krigen var der allerede, og nu har de igen skjult og hemmeligholdt det hele for os. Hvorfor gør I dog ikke noget, I unge mennesker? Det vedkommer jo først og fremmest jer! Forsvar jer dog, slut jer dog sammen! Lad dog ikke bare os gamle koner, som ingen hører på, altid gøre det hele!«

Jeg fortalte hende, at jeg skulle til Paris; måske kunne man virkelig prøve på en fælles manifestation. Men hun trængte ind på mig: »Hvorfor bare »måske«? Det står værre til end nogen sinde, maskinen er allerede sat i gang.« Urolig, som jeg selv var, havde jeg besvær nok med at berolige hende.

Just i Frankrig skulle jeg nu ved en ny, personligt oplevet episode blive mindet om, hvor profetisk den gamle dame, som man ikke i Wien tog særlig alvorligt, havde set fremtiden. Det var en ganske lille episode, men den gjorde på mig et ganske særligt indtryk:

Det var foråret 1914, og jeg var sammen med en pariser veninde rejst til Touraine nogle dage for at se Leonardo da Vincis grav. Vi havde vandret i timevis langs Loires milde, solfyldte bredder, og da aftenen nærmede sig, var vi blevet overordentlig trætte. Da vi kom til tornerosebyen Tours,

beslattede vi derfor, efter at jeg havde aflagt Balzacs fødehus min reverens, at gå i biografen.

Det var en lille forstadsbiograf, der ikke mindede det fjerneste om nutidens paladser af krom og tindrende glas. Kun et nødtørftigt tilpasset lokale, opfyldt af jævne folk, arbejdere, soldater og markeds-kællinger – kort sagt: rigtig det brede folk, som sad og sludrede gemytligt, og som trods rygeforbudet pulsede blå skyer af Scaferlati og Caporal op i den kvalme luft. Som første nummer på programmet gik »Nyheder fra hele Verden« over lærredet. En kapsejls i England: Folk sludrede og lo. En fransk militærparade: også her kun liden deltagelse. Så som billede nummer tre: »Kejser Wilhelm besøger kejser Franz Joseph i Wien«, – og deroppe på lærredet så jeg nu den velkendte perron på vestbanegården i Wien med et par betjente, der ventede på toget, der nærmede sig. Så et signal: Kejser Franz Joseph skred sin æresgarde af, beredt til at modtage sin gæst. Da den gamle kejser kom til syne på lærredet og – lidt duknakket, allerede lidt usikker i det – skred fronten af, lo folkene i Tours godmodigt ad den gamle herre med det hvide fuldskæg. Så så' man på lærredet toget køre op, første, anden, tredje vagon. Salonvognens dør sprang op, og med højtsvunget overskæg og klædt i østrigsk generalsuniform udtrén Wilhelm den anden.

I samme øjeblik, kejser Wilhelm viste sig på lærredet, begyndte der ganske spontant en vild piben og trampen i det mørke lokale. Alle råbte og peb i fingrene. Mænd, kvinder og børn brølede hånlige, som om nogen havde fornærmet dem personlig. 'Tours' godmodige indbyggere, som jo ikke vidste mere besked om verden og om politik end det, de fik at læse i deres lokalaviser, var for en kort tid som bidt af gale hunde. Jeg blev forfærdet. Jeg gruede dybt ind i sjælen. Thi jeg forstod, hvor langt forgiftningen gennem den i årevis førte hadpropaganda måtte være skredet frem, når det var sådan, at selv her, i en lille provinsby, var de intetanende borgere og soldater blevet i den grad gejlet op mod kejseren og Tyskland, at selv et flygtigt filmbillede kunne få dem til at bryde ud i sligt raseri. Det hele varede kun et kort øjeblik. Da der kom nye billeder, var det hele glemt. Nu lo folk ad den komiske hovedfilm deroppe af mavernes fulde kraft og klaskede sig af fornøjelse på knæene, så de knagede. Det havde kun drejet sig om et par sekunder; – men det havde alligevel været et øjeblik, der viste mig, hvor let det ville være i tilfælde af en krise at hidse folkeslagene op mod hinanden – trods alle forsøg på forståelse og trods alle vore egne anstrengelser.

Aftenen var ødelagt for mig. Jeg kunne ikke sove. Havde det samme udspillet sig i Paris, ville jeg også være blevet foruroliget, men ikke i den grad rystet. Men det: at hadet havde ædt sig ind i det naive, omgængelige folk dybt ude i provinsen – det fik mig til at gyse.

De følgende dage fortalte jeg episoden til mine venner. De fleste tog den ikke alvorligt: »Hvor lo og spottede vi franskmænd ikke over den tykke Victoria – og to år senere havde vi et forbund med England. Du kender ikke franskmændene. Politik stikker ikke dybt hos dem.« Kun Rolland så anderledes på det: »Jo naivere folket er, jo lettere er det at vende og dreje. Det står ikke godt til nu, efter at Poincaré er blevet valgt. Hans rejse til St. Petersburg er næppe nogen forlystelsestur alene.« Vi talte endnu længe sammen om den internationale socialistkongres, der var indvarslet til Wien den sommer; men også på det punkt følte Rolland mere skeptisk end de andre: »Hvor mange vil holde stand, når først mobiliseringsordrerne er slået op, hvem véd? Vi er gerådet ind i en tid, hvor masseinstinkt og massehysteri råder – og hvad magt, de vil få i tilfælde af krig, kan slet ikke overskues.«

–Men som jeg tidligere sagde, sådanne bekymringernes stunder – de fløj forbi som »flyvende sommer«. Vel tænkte vi nu og da på krigen, men ikke stort anderledes, end man tænker på døden – som noget, der er muligt, men nok ligger langt borte. Og der var så skønt i Paris dengang, og vi selv var for unge og for lykkelige. Jeg kan huske en fortryllende farce, Jules Romains fandt på: vi skulle, for at spotte over »prince des poètes«, krone en »prince des penseurs«, og vi tog dertil en brav og lidt enfoldig mand, som fandt sig i, at studenterne højtideligt førte ham hen foran Rodinstatuen ved Panthéon. Og om aftenen skabede vi os som skoledrenge ved den parodistiske banket. Træerne blomstrede, og vinden strøg sød og let forbi os ... hvem ville vel ansigt til ansigt med så meget dejligt tænke på noget så ubegribeligt som krig? Vennerne var mere venner end nogen sinde, og desuden havde jeg vundet nye venner i det fremmede – det »fjendtlige« – land; byen var mere glad og sorgløs end nogen sinde, og i sin egen sorgløshed elskede man byens. Jeg ledsagede i de dage Verhaeren til Rouen, hvor han skulle læse op. Vi stod om natten foran katedralen, dens spir funkledede magisk i månelysset – så yndige vidundere ... tilhørte de måske også et »fædreland«, tilhørte de ikke os allesammen? På banegården i Rouen, på ganske det samme sted, hvor to år senere en af de flyvemaskiner, han selv havde besunget, skulle rive ham i stykker, tog vi afsked. Han omfavnede mig: »Den første august hos mig i Caillou-qui-Bique!« Jeg

lovede det; jeg plejede jo at besøge ham dér hvert år for sammen med ham at oversætte hans nye digte. Hvorfor så ikke også det år? Ubekymret tog jeg afsked med de andre venner og afsked med Paris, en rolig og usentimental afsked, som når man forlader sit eget hjem for et par uger. Planen for de næste måneder var i orden; nu først bo et eller andet tilbagetrukket sted på landet i Østrig og dér komme videre med værket om Dostojevskij (som først kunne udkomme fem år senere) og dermed afslutte bogen »Drei Meister«, som skulle give billedet af tre store nationer i skikkelse af deres tre store romanforfattere. Så til Verhaeren og om vinteren måske den længe planlagte rejse til Rusland for dér at få dannet en gruppe, der ville være med i kampen for vor åndelige internationale forståelse. Vejen lå jævnet og lys foran mit blik i dette mit toogtredivte leveår; skøn og vægtig som en liflig frugt lokkede verden i denne strålende sommer. Og jeg elskede denne verden, elskede den for dens nutids og for dens endnu større fremtids skyld.

Da, den 28. juni 1914, faldt hin skud i Serajewo – og den tryghedens og den skabende fornufts verden, vi var opdraget, opvokset og hjemmehørende i, knustes på et eneste sekund som et hult lerkar i tusinde stumper og stykker.

De første timer af krigen 1914

Hin sommer 1914 ville være forblevet uforglemmelig for os selv uden den tragedie, den bragte over Europas jord. For sjældent har jeg oplevet en sommer frodigere, skønnere, jeg havde nær sagt sommerligere end den. Himlen silkeblå dag efter dag, luften lind, men aldrig lummer, engene duftende varme, skovene hyllet i ungtgrønt løv, dunkle og fulde af grøde ... endnu den dag i dag må jeg, når jeg nævner ordet »sommer«, uvilkårligt mindes hine strålende julidage, jeg tilbragte det år i Baden ved Wien. Jeg havde trukket mig tilbage til denne lille, romantiske by, som Beethoven så gerne valgte til sit sommeropholdssted, for denne måned helt at koncentrere mig om mit arbejde; bagefter havde jeg i sinde at tilbringe resten af sommeren hos Verhaeren, min højtagtede ven, på hans lille gård i Belgien. I Baden er det ikke nødvendigt at forlade den lille by for at kunne glæde sig over landskabet. Den smukke, kuplede skov trænger umærkeligt ind mellem de lave Biedermeier-huse, som har bevaret Beethoventidens enkelthed og ynde. Man sidder alle vegne på kafeer og restauranter i det fri, og man kan efter behag blande sig med de muntre kurgæster, der promenerer i kurparken, eller fjæle sig på ensomme veje og stier.

Allerede aftenen før den 29. juni, som det katolske land Østrig altid fejrede som »Peter og Paul«-festdag, var der kommet mange gæster ud fra Wien. I lyse sommerdragter, glad og ubesværet, bølgede mængden frem og tilbage i kurparken foran musiktribunen. Vejret var dejligt og mildt; over de brede kastanjekroner stod en himmel uden skyer – det var ret en dag til at være lykkelig på. Nu kom jo snart sommerferien til voksne og til børn, og med denne første sommerfridag tog de ligesom forskud på hele sommeren med dens berusende luft, dens mætte grønhed og dens glemsel for alle hverdagens bekymringer. Jeg sad dengang et stykke borte fra kurparkens trængsel og læste en bog – jeg husker endnu, at det var Meresjkovskijs »Tolstoj og Dostojevskij« –, og jeg læste opmærksomt og anspændt; men samtidig var både vindens susen i træerne, fuglenes kvidren og musikken, der kom svævende henne fra kurparken, i min bevidsthed. Jeg hørte tydeligt melodierne med uden at blive forstyrret af dem; for vort øre er jo så dygtigt

til at tilpasse sig, at en stadig vedvarende støj som f. eks. en dunrende gade eller en brusende bæk efter få minutters forløb fuldstændig føjer sig ind i bevidstheden, og det tværtimod kun er en pludselig standsning i rytmen, der får os til at lytte opmærksomt.

Derfor standsede jeg uvilkårligt læsningen, da musikken pludselig brød af midt i en takt. Jeg vidste ikke, hvad det var for et stykke, kurkapellet lige havde spillet. Jeg mærkede kun, at musikken med ét holdt op. Jeg så' instinktivt op fra bogen. Også mængden, der promenerede mellem træerne som én samlet, lys flydende masse, blev anderledes, kunne jeg se: den standsede pludselig midt i sit frem-og-tilbage. Der må være hændt noget. Jeg rejste mig og så' at musikerne forlod musikpavillonen. Det var også noget underligt noget, for kurkoncerten plejede at vare en time eller mere. Der måtte være et eller andet, der havde foranlediget denne bratte afbrydelse. Jeg gik nærmere og så' nu, at folk i bevægede grupper trængtes foran musikpavillonen omkring en åbenbart nylig opslået meddelelse. Et par minutter efter vidste jeg, hvad det var: en telegrammeddelelse om, at Hans kejserlige højhed, tronfølgeren Franz Ferdinand og hans gemalinde, som var rejst til manøvrerne i Bosnien, dér var faldet som ofre for et politisk snigmord.

Flere og flere folk flokkedes omkring telegrammet. Den ene fortalte den uventede nyhed videre til den anden. Men – sandheden i ære: man kunne ikke aflæse ansigterne nogen synderlig forbitrelse eller forfærdelse.

For tronfølgeren havde jo på ingen måde være afholdt. Jeg husker endnu fra min tidligste barndom hin anden dag, da kronprins Rudolph, kejserens eneste søn, var blevet fundet skudt i Meyerling. Dengang havde hele byen været i oprør, alle havde været rystet og grebet, uhyre masser havde trængtes for at overvære lit-de-parade'n, og overvældende havde medfølelsen med kejseren ytret sig og forfærdelsen over, at hans eneste søn og arving, som man havde kendt som en ualmindelig menneskelig sympatisk og fremskridtsvenlig habsburger, og som man havde mødt med de største forventninger, var gået bort midt i sin bedste manddomsalder. Men Franz Ferdinand manglede lige netop det, som i Østrig var af den største vigtighed for at opnå ægte popularitet: personlig elskværdighed, menneskelig charme og omgangstakt. Jeg havde ofte iagttaget ham i teatret. Dér sad han i sin loge, bred og mægtig og med kolde, stive øjne, uden at kaste et eneste venligt blik på publikum eller opmuntre de optrædende med hjerteligt bifald. Man så ham aldrig smile, intet fotografi viste ham i en

utvungen stilling. Han havde hverken sans for musik eller humor, og nøjagtigt lige så uvenlig så' hans kone ud. Der stod en iskold luft omkring de to. Man vidste, at de ingen venner havde, og man vidste, at den gamle kejser hadede ham af et godt hjerte, fordi han ikke taktfuldt forstod at skjule sin tronfølger-utålmodighed efter at komme til magten. Min næsten mystiske forudfølelse af, at der ville udgå en ulykke fra denne mand med buldognakken og de stive, kolde øjne, var altså absolut ingen blot og bar personlig fornemmelse, men en, der var vidt udbredt i hele nationen, og efterretningen om hans mord vakte derfor ingen dyb deltagelse. To timer senere kunne man ikke mærke noget som helst tegn på virkelig sorg. Folk sludrede og lo, og senere ud på aftenen spillede musikken op igen i lokalerne. Der var den dag mange i Østrig, der i al stilhed åndede lettet op, fordi denne den gamle kejsers arving var udrangeret til fordel for den langt mere afholdte unge ærkehertug Karl.

Næste dag bragte aviserne selvfølgelig udførlige nekrologer og gav tilbørligt udtryk for forargelsen over attentatet; men intet som helst tydede på, at denne begivenhed skulle udnyttes til en politisk aktion mod Serbien. For kejserhuset skabte dette dødsfald i første omgang et ganske andet problem: Begravelses-ceremoniellen! Ifølge hans rang som tronfølger og ikke mindre, fordi han var død under udøvelsen af pligter i monarkiets tjeneste, havde hans plads selvfølgelig været i »Kapuzinergruft«, habsburgernes historisk berømte begravelsesplads. Men – Franz Ferdinand havde efter lange og forbitrede stridigheder med den kejserlige familie ægtet en grevinde Chotek, der ganske vist var en højtstående aristokrat, men ifølge habsburgernes mystiske, århundredgamle husorden ikke jævnbyrdig, og ved de store ceremonier hævdede ærkehertuginderne hårdnakket forrang for tronfølgerhustruen, hvis børn ikke var arveberettigede. Og nu vendte deres hof-hovmod sig endog mod den døde kvinde. Hvorledes? – ville man måske bisætte en grevinde Chotek i habsburgernes kejsergrav? Nej, sligt måtte aldrig ske!! En mægtig intrige startedes. Ærkehertuginderne løb storm hos den gamle kejser. Alt imens man officielt krævede dyb sorg fra folkets side, spillede intrigerne vildt mod hinanden oppe ved hoffet, og som sædvanlig trak den døde det korteste strå. Ceremonimestrene opfandt den påstand, at det havde været den afdøde tronfølgers eget ønske at blive begravet i Artstetten, en lille østrigsk provinsby, og ved hjælp af denne pseudo-pietetsfulde udflugt kunne man ganske stille liste uden om den offentlige lit-deparade og sørgetoget og de dermed forbundne

rangstridigheder. De myrdedes kister blev i al stilhed ført til Artstetten og bisat dér. Wien, hvis umættelige skue-lyst man derved havde berøvet en kærdommen anledning, var snart ved at glemme den tragiske hændelse. Strengt taget havde man jo i Østrig ved kejserinde Elisabeths voldsomme død, ved kronprinsens død og ved allehånde kejserhus-medlemmers skandaløse flugt forlængst forsonet sig med den tanke, at den gamle kejser ensom og urokelig ville overleve sit tantalidiske hus. Endnu et par uger – og Franz Ferdinands navn og skikkelse ville for bestandig være ude af sagaen.

Da – efter omtrent en uges forløb begyndte der forpostfægtninger i aviserne, og de øgedes og voksede for samtidigt til, at det kunne være rent tilfældigt. Den serbiske regering beskyldtes for at have spillet under dække med morderne, og man antydede med halve ord, at Østrig ikke måtte lade dette mord på sin – som det hed »elskede« – tronfølger gå ustraffet hen. Man kunne ikke værges sig mod det indtryk, at en eller anden aktion forberedtes gennem pressen; men ingen tænkte på krig. Hverken banker, forretninger eller private ændrede dispositioner. Hvad kom det os ved, dette evindelige skænderi med Serbien? Vi vidste jo allesammen, at det i grunden var opstået bare på grund af et par handelsoverenskomster angående serbisk svineeksport. Mine kufferter var pakkede til Belgiensrejsen og besøget hos Verhaeren, mit arbejde var godt i gang – hvad vedkom den døde ærkehertug i sarkofagen mit liv? Sommeren var så dejlig som ingensinde før og gav løfte om at blive endnu dejligere; alle så' vi ud i verden uden sorger og bekymringer. Jeg husker, jeg den sidste dag i Baden gik gennem vinbjergene sammen med en ven, og at en gammel vinbonde sagde til os: »Ja, sådan en sommer har vi skam ikke haft i mands minde. Hvis det blir sådan ved, får vi en vin, vi aldrig har haft magen til. Den sommer vil folk huske længe!«

Han vidste ikke, den gamle mand med det blå skødskind, hvor grusomt sande hans ord skulle blive.

Akkurat samme sorgløshed herskede i Le Coq-sur-Mer, det lille søbad ved Ostende, hvor jeg agtede at tilbringe to uger, inden jeg, som jeg plejede hvert år, skulle være gæst på Verhaerens lille gård. De glade feriegæster badede eller lå i deres brogede telte på stranden og dasede, børnene satte drager i vejret, og foran restauranterne dansede ungdommen på digepromenaden. Alle tænkelige nationaliteter levede fredeligt side om

side; navnlig hørte man meget tysk; thi som skik og brug var, sendte det nære Rhinland med forkærlighed sine sommerferiegæster til Belgiens kyst. Det eneste forstyrrende element kom fra avisdrengene, som for at fremme salget højt brølede pariser avisernes truende overskrifter ud: »L'Autriche provoque la Russie«, »L'Allemagne prépare la mobilisation!« etc. Man så' ansigterne blive formørkede, når folk læste aviserne; men det var altid bare et par minutter. Vi kendte jo alle disse diplomatiske konflikter indtil trivialitet og havde oplevet dem i årevis; de var hver gang blevet bilagt i sidste øjeblik, inden det blev alvor. Hvorfor ikke også denne gang? En halv time senere så' man de samme mennesker igen pruste og plaske i vandet, drager gik til vejrs, måger flagrede over stranden, og solen lo varm og lystig over det fredelige land.

Men de slemme nyheder blev flere og flere og mere og mere faretruende. Først Østrigs ultimatum til Serbien og det undvigende svar derpå, så telegrammer mellem monarkerne og endelig de knap nok skjulte mobiliseringer. Jeg kunne dårligt nok holde det ud længere på dette afsides sted. Jeg tog hver dag over til Ostende for at være nærmere ved nyhederne, de blev stadig værre og værre. Folk hengav sig endnu til badelivets glæder, hotellerne var endnu fyldte, og leende og snakkende sommergæster flokkedes endnu på digerne; – men for første gang trængte et nyt moment sig ind mellem rækkerne: belgiske soldater dukkede pludselig op – de plejede ellers aldrig at betræde stranden –, og maskingeværer kom til syne; de blev efter den belgiske armé's ejendommelige vane trukket af hunde.

Jeg sad foran en kafé sammen med nogle belgiske venner, en ung maler og digteren Crommelynck. Vi havde tilbragt eftermiddagen hos James Ensor, Belgiens største moderne maler, en underlig tillukket eneboernatur, der var meget stoltere over de elendige polkaer og valse, han komponerede til militærkapellerne, end over sine fantastiske, i skinnende farver udkastede malerier. Han havde vist os sine værker, egentlig temmelig modvilligt; thi han trykkedes løjerligt nok af den tanke, at nogen kunne finde på at købe et maleri af ham. Mine venner fortalte mig leende, at hans drøm egentlig var både at kunne sælge sine malerier dyrt og få lov selv at beholde dem allesammen; han hang med samme begærlighed ved pengene som ved sine malerier. Hver gang han havde givet et fra sig, var han fortvivlet i to hele døgn. Med alle sine fikse ideer havde denne geniale Harpagon sat os i godt humør; og da der nu netop kom sådan en trop soldater forbi med et hundeforspændt maskingevær, rejste en af os sig og klappede hunden,

hvilket i høj grad ærgrede den ledsagende officer, der frygtede for, at en militær institutions værdighed kunne lide afbræk ved slig kærtegnen af et krigerisk objekt. En i vor kreds mumlede: »Hvad skal denne dumme marcheren omkring være godt for?« Men en anden svarede irriteret: »Man må virkelig tage sine forholdsregler. Det siges, at tyskerne i tilfælde af krig vil bryde igennem Belgien.« »Udelukket!« sagde jeg med den ærligste overbevisning; thi i hin gamle verden troede man endnu på traktaternes hellige uantastelighed. »Selv om der skulle ske noget, og Frankrig og Tyskland skulle ødelægge hinanden til sidste mand, kan I belgiere sidde ganske trygge og rolige!« Vor pessimist gav sig imidlertid ikke. Der måtte være en mening med det, sagde han, når man i Belgien gav ordre til den slags forholdsregler. Allerede for flere år siden havde man fået nys om en hemmelig tysk generalstabsplan, der gik ud på i tilfælde af et angreb på Frankrig at bryde igennem Belgien på trods af alle beedigede traktater. Men jeg ville heller ikke give mig. Det forekom mig fuldkommen absurd, at der – medens tusinder og atter tusinder af tyskere rundt om os mageligt og muntert nød dette lille, neutrale lands gæstevenskab – kunne stå en indbrudsberedt armé ved grænsen. »Vrøvl!« sagde jeg. »I kan få lov at klynge mig op på den lygtepæl dér, hvis tyskerne marcherer ind i Belgien!« – Den dag i dag må jeg være mine venner fra dengang taknemmelig for, at de ikke senere tog mig på ordet.

Så kom da de allersidste julidage med hinanden modsigende nyheder hver eneste time: Kejser Wilhelms telegrammer til zaren, zarens telegrammer til kejser Wilhelm, Østrigs krigserklæring til Serbien, mordet på Jaurès. Man forstod, at nu blev det alvorligt. På én gang føg en iskold angstens blæst over stranden og fejede den tom. I tusindvis forlod folk hotellerne, togene blev stormede, og selv de mest godtroende begyndte at pakke hurtigst muligt. Også jeg sikrede mig en billet, så snart jeg erfarede Østrigs krigserklæring til Serbien, og det var sandelig også på tide; thi denne Ostendeekspres blev det sidste tog, der gik fra Belgien til Tyskland. Vi stod i gangene, nervøse og utålmodige, og alle talte med alle. Ingen var i stand til at sidde stille eller læse, og ved hver ny station, vi kom til, styrtede vi ud for at få de sidste nye meddelelser, alle med det dulgte håb, at en eller anden resolut hånd kunne standse skæbnens vilde løben amok i sidste øjeblik. Man troede endnu ikke på krig og endnu mindre på et indfald i Belgien; man kunne simpelthen ikke tro det, fordi man ikke ville tro på slig galskab. Lidt efter lidt nærmede toget sig grænsen; vi passerede Verviers,

den belgiske grænsestation. Tyske konduktører steg ind. Om ti minutter ville vi være på tysk territorium.

Men da vi var kommet halvvejen til Herbesthal, den første tyske station, holdt toget pludselig stille midt ude på fri mark. Vi stormede gennemgangens vinduer. Hvad var der sket? Og da så' jeg i mørket det ene godstog efter det andet komme imod os, åbne vogne med dækkener over, hvorunder jeg mente at se utydelige konturer af truende kanoner. Mit hjerte stod stille. Det måtte være den tyske armé på fremmarch. Dog – jeg trøstede mig selv med, at det måske kun var en beskyttelsesforanstaltning, kun en truen med mobilisation og ikke mobilisationen selv. I farens stund vokser jo altid viljen til endnu en gang at håbe umådeligt. Endelig kom der signal til fri passage. Toget rullede videre og op for stationen i Herbesthal. I ét spring var jeg ude på perronen for at få en avis og de sidste nyheder. Men banegården var besat af militæret. Da jeg ville ind i ventesalen, blev jeg foran den låsede dør standset af en streng og hvidskægget funktionær, som erklærede, at ingen måtte betræde banegårdslokaliteterne. Da havde jeg allerede bag dørens omhyggeligt tilhængte vinduer hørt let sabelklirren og hårde stød i gulvet af geværkolber. Ingen tvivl var mere mulig: det uhyrlige var i gang, det tyske indfald i Belgien imod alle Folkerettens vedtægter. Gysende steg jeg atter i toget og kørte videre hjemad mod Østrig. Nu var al tvivl borte: jeg kørte ind i krigen.

Morgenen efter var jeg i Østrig. På alle stationer opslag, der havde forkyndt generalmobilisationen. Togene fyldt med nyindkaldte rekrutter, faner vajede, musik drøuede, i Wien fandt jeg hele byen i én stor rus. Den første forskrækkelse over den krig, som ingen havde ønsket, hverken regeringen eller rigets forskellige nationaliteter; denne krig, der mod diplomaternes egen hensigt, for de havde jo bare villet lege og bluffe med den, var rutschet ud af deres klodsede hænder – denne første forskrækkelse var slået over i pludselig begejstring. Optog dannedes af sig selv på gaderne, overalt lyste faner og bånd frem, og musik faldt i; de unge rekrutter marcherede af sted i triumf og med strålende ansigter, fordi man tiljubede dem, disse hverdagens små mennesker, som ellers aldrig nogen agtede og fejrede.

Og – sandheden i ære må jeg tilstå, at der i dette massernes første opbrud var noget storslået, henrykkende, ja endog forførerisk, som man vanskeligt formåede at unddrage sig. Og trods alt mit had til og al min afsky for krig ville jeg ikke i mit liv undvære mindet om disse første dage. Som aldrig før

føjte nu de tusinde og atter tusinde mennesker det, de hellere skulle have følt i fredens tider: at de hørte sammen. I denne time følte en by på to millioner og et land på næsten halvtreds millioner, at de samlet oplevede et øjeblik, der aldrig ville komme igen, at de oplevede verdenshistorie, og at hver enkelt af dem nu var kaldet til at kaste sit bittelille jeg ud i den store, glødende masse for dér at lutre det og befri det for al selvished. Alle standsforskelle, sprog-, klasse- og religionsforskelle slettedes i dette ene øjeblik ud af broderskabets følelsesstrømme. Ubekendte tiltalte hinanden på gaden; folk, som i årevis havde undgået hinanden, trykkede hjerteligt hinanden i hånden, og alle vegne så' man oplivede ansigter. Hver enkelt følte sin personlighed vokse, han var ikke mere som før den isolerede ener, han var opgået i og udvidet til massen, han var selve folket, der var en mening med hans ellers så oversete person. Den lille postfunktionær, der ellers bare sad og sorterede breve fra tidlig morgen til sen nat, bare sorterede og sorterede og atter og atter sorterede, fra mandag til lørdag uafbrudt sorterede, kontoristen og skomageren – de havde med ét allesammen fået en romantisk chance ind i deres liv; de kunne blive helte! Allerede nu hyldedes enhver, der bar en uniform, med dette romantiske tilnavn af kvinderne og de ærbødigst hilsende, tilbageblivende mænd. Anerkendende bøjede de sig for den ubekendte magt, der løftede dem op fra deres grå hverdag; i disse den overstrømmende begejstrings første timer skammede endog kvindernes angst og mødrenes sorg sig for at røbe deres kun alt for naturlige tilstedeværelse. Måske var dog en endnu mere dyb og hemmelighedsfuld magt virksom i denne rus. Med en så pludselig voldsomhed brød denne stormflod ind over menneskene og fejede overfladedannelserne til side så absolut, at den slyngede menneskedyrets ubevidste urdrifter og instinkter i vejret – det, som Freud dybtskuende kaldte »kulturløse«, driften til at bryde ud af lovenes og paragraffernes borgerlige verden og at lade de urgamle blodets instinkter rase ud. Måske havde også disse mørke magter deres andel i den vilde rus, hvori alt muligt flød sammen: Offervillighed og alkohol, æventyrlyst og ren trosiver og fanernes og de patriotiske vendingers gamle magi – denne uhyggelige, med ord knap beskrivelige millioners rus, der en kort stund forlenede vor tids største forbrydelse med et vildt og næsten os alle begejstrende, patetisk sving.

Generationen af i dag, der kun har oplevet den anden verdenskrigs udbrud, spørger måske sig selv: hvorfor oplevede vi ikke det, som de oplevede dengang? Hvorfor glødede masserne ikke af samme begejstring i 1939 som i 1914? Hvorfor adlød de, da der i 1939 blev kaldt på dem, kun alvorligt og resolut, tavst og fatalistisk? Gjaldt det ikke det samme, drejede det sig måske ikke om mere endnu, om noget helligere, om noget højere, i denne vor nuværende krig, der var og er en ideernes krig og ikke bare en krig om grænser og kolonier?

Svaret er ganske ligetil: fordi vor verden af 1939 ikke mere rådede over så megen barnligt naiv tro som verden af 1914. Dengang nærrede folket endnu ubegrænset tillid til sine autoriteter; ingen i Østrig ville have fordristet sig til den tanke, at den af alle ærede landsfader, kejser Franz Joseph i sit fireogfirsindstyvende leveår ville kalde sit folk til kamp uden ydre tvang, – at han ville kræve blodoffer, om ikke onde, lumske og forbryderiske modstandere truede landets fred. Tyskerne på deres side havde læst deres kejsers telegrammer til zaren, i hvilke han kæmpede for freden; en mægtig respekt for de »højere«, for ministrene, for diplomaterne og for deres viden og ærlighed besjælede endnu menigmand. Når det var kommet til krig, kunne det kun være sket imod deres egne statsmænds vilje; selv kunne de ingen skyld have, ingen i hele landet havde ringeste skyld. Med andre ord: Forbryderne, krigshetzerne måtte findes på den anden side grænsen, i fjendelandet; det var i nødværge, man greb til våben, nødværge imod en lumsk, skurkagtig fjende, der uden ringeste grund »overfaldt« det fredelige Østrig og Tyskland. I 1939 derimod var denne næsten religiøse tro på egen regerings ærlighed eller dog på dens duelighed allerede forsvundet i hele Europa. Man foragtede diplomatiet, efter at man med forbitrelse havde set, hvordan det i Versailles havde forskertset muligheden for en varig fred; folkeslagene mindedes kun alt for tydeligt, hvor skamløst man havde bedraget dem for løfterne om afrustning og afskaffelsen af det hemmelige diplomati. I 1939 havde man i grunden ikke respekt for en eneste af statsmændene, og ingen betroede med tillid sin skæbne til dem. Den lille, franske gadearbejder spottede over Daladier, i England var efter München – »peace for our time« – enhver tillid til Chamberlains vidsyn forsvundet, og i Italien og Tyskland så' masserne fulde af angst på Mussolini og Hitler: hvor driver han os hen næste gang? Ganske vist – stritte imod kunne man ikke, fædrelandet stod på spil; altså greb soldaterne deres geværer og kvinderne lod deres børn drage af sted; men det skete ikke mere som dengang i den

urokkelige tro, at ofret var uundgåeligt. Man adlød; men man jublede ikke. Man drog til fronten; men man drømte ikke mere om at være en helt. Folkene såvel som de enkelte følte, at de var ofre for enten jordisk, politisk dårskab eller en ubegribelig og ondsindet skæbnemagt.

Og desuden – hvad vidste de brede masser i året 1914 om krigen efter næsten et halvt århundredes fred? De kendte ikke krigen, de havde næppe nogensinde skænket den en tanke. Den var en legende, og netop fjernheden havde gjort den heroisk og romantisk i deres øjne. De så’ den stadigvæk ud fra skolebøgernes og museumsmaleriernes perspektiv: elegante rytterangreb i velpudsede, lynende uniformer, det dræbende skud bestandig højmodigt midt i hjertet, hele felttoget en gjaldende sejrsmarch – »Til jul er vi hjemme igen!« råbte rekrutterne i august 1914 glade til deres mødre. Hvem i by og på land kunne huske den »virkelige« krig? Højst et par oldinge, som i 1866 havde kæmpet mod Preussen, den nuværende forbundsfælle; og hvad havde det ikke været for en ublodig og hurtig krig langt borte! Et felttog på tre uger og færdigt uden alt for store ofre og næsten inden, man havde fået tid til at trække vejret! En gesvindt lille udflugt til romantikkens land, et vildt og mandigt eventyr – således foregøglede den jævne mand af 1914 sig krigen, og de unge var til og med oprigtigt bange for, at de skulle blive snydt for dette stykke vidunderligt spændende liv; derfor stormede de i skarevis til fanerne, derfor jublede og sang de i togene, som førte dem til slagtebænken ... i vilde feberpulsslag strømmede den røde blodbølge gennem alle rigets årer. Men generationen af 1939 – den kendte krigen. Den hengav sig ikke til noget selvbedrag. Den vidste, at krigen ikke var romantisk, men barbarisk. Den vidste, at den ville vare år og atter år, et uerstatteligt tidsrum af livet. Den vidste, at man ikke stormede blomster- og egeløvsmykket mod fjenden, men at man uger igennem måtte ligge og rede i grave og kvarterer, opædt af lus og smægtende af tørst, og at man blev lemlæstet og knust på lang afstand uden nogensinde at have set modstanderen i øjnene. Man kendte i forvejen fra aviser og biografer de nye djævelske tekniske ødelæggelseskunster; man vidste, at kæmpetanks’ene på deres vej masede de sårede til grød, og at flyvemaskinerne knuste kvinder og børn i deres senge; man vidste, at en verdenskrig 1939 takket være sin sjælløse mekanisering ville blive tusinde gange mere gemen, bestialsk og umenneskelig end alle menneskehedens tidligere krige. Ikke én eneste af 1939’s generation troede mere på en af Gud villet, retfærdig krig, og hvad værre var: man troede ikke engang mere på retfærdigheden og varigheden

af den fred, som krigen skulle tilkæmpe os. For man huskede endnu kun alt for tydeligt alle de skuffelser, den sidste havde skænket: Forarmelse i stedet for berigelse, irritation i stedet for beroligelse, hungersnød, valutafald, revolter, tab af borgerlig frihed, statstyranni, en nerveopslidende usikkerhed, alles mistillid til alle.

Det skabte den store forskel. Krigen af 1939 havde en idé og en mening, det drejede sig om friheden, om at bevare et moralsk gode; og det at kæmpe for en mening og idé gør mennesket hårdt og beslutsomt. Krigen af 1914 derimod kendte ikke noget til realiteterne, den tjente en illusion, drømmen om en bedre, en retfærdig og fredelig verden. Og det er kun illusionen, ikke indsigten, der gør lykkelig. Derfor var det, at ofrene dengang ilede jublende og berusede til slagtebænken, blomsterkransede og med egeløv på hjelmene, og at gaderne gjaldede og lyste som til fest.

Det er på ingen måde nogen særlig grad af nøgternhed eller klarsynethed, jeg kan takke for, at jeg selv ikke også blev opslugt af denne pludselige patriotisme-rus; det skyldtes min hidtidige livsførelse. Kun to dage i forvejen havde jeg været i »fjendeland« og dér kunnet overbevise mig selv om, at de brede masser i Belgien havde været nøjagtig lige så fredeligt sindede og intetanende som mine egne landsmænd. Desuden havde jeg for længe levet kosmopolitisk til, at jeg med ét skulle kunne hade en verden, der lige så vel var min, som mit fædreland var det. Jeg havde i mange år næret mistillid til politikken, og netop i de senere år havde jeg i utallige samtaler med franske og italienske venner talt om det afsindige i, at man lod det komme til krig. Således var jeg på en måde vaccineret med mistro mod en patriotisk begejstrings smitte; og garderet, som jeg var mod dette det første øjeblikks feberanfald, forblev jeg fast bestemt på ikke at lade min overbevisning om, at Europas enhed var en nødvendighed, rokke af en broderkamp, der var sat i gang af klodsede diplomater og brutale ammunitionsfabrikanter.

Som følge heraf var jeg fra første øjeblik sikret sjæleligt set, som verdensborger; vanskeligere var det at finde den rigtige holdning som statsborger. Skønt jeg kun var toogtredive år gammel, påhvilede der mig dog foreløbig ingen som helst slags militærtjeneste, da jeg ved alle sessioner var blevet erklæret for uduelig, noget, jeg allerede i sin tid havde glædet mig hjerteligt over; thi for det første sparede denne diskvalifikation mig for at spille et år med stupid militærtjeneste, og for det andet syntes

jeg, det var en forbryderisk anakronisme, at man i det tyvende århundrede skulle opøves i håndtering af mordværktøj. Den rigtige holdning for en mand med min overbevisning ville have været under en krig at erklære sig for »conscientious objector«, noget som i Østrig (i modsætning til England) truedes af de hårdest tænkelige straffe og krævede en virkelig martyrstyrke af sjælen. Imidlertid – jeg skammer mig ikke for åbent at indrømme denne defekt – det heroiske ligger ikke for min natur. I alle farlige situationer har den for mig naturlige holdning altid været den vigende, og måske har denne her omtalte anledning ikke været den eneste, hvor jeg med rette har måttet tage den beskyldning for ubeslutsomhed på mig, som så hyppigt rettedes mod min tilbedte mester i et fjernt århundrede, Erasmus af Rotterdam. På den anden side var det lige så uudholdeligt i en sådan tid at sidde som forholdsvis ung mand og vente, til man gravede mig frem af mit mørke og kastede mig et eller andet sted hen, hvor jeg ikke passede. Derfor så' jeg mig om efter en virksomhed, hvor jeg dog altid kunne yde noget uden at virke i propagandaens tjeneste, og den omstændighed, at en af mine venner, en højerestående officer, var ansat på krigsarkivet, muliggjorde, at jeg også blev ansat dér. Her viste mine sprogkundskaber sig nyttige; jeg skulle udføre bibliotekstjeneste eller forbedre stilistisk adskillige af de meddelelser, der var bestemt for offentligheden – visselig ingen synderlig glørværdig virksomhed, det indrømmer jeg ærligt, men dog en virksomhed, som forekom mig personlig mere passende end at jage en bajonet i tarmene på en russisk bonde. Det afgørende for mig var, at jeg efter denne ikke alt for anstrengende tjeneste fik tid til at gøre tjeneste på en front, der for mig var den vigtigste i denne krig: i kampen for den fremtidige forståelse mellem folkene.

Det viste sig, at min stilling blandt mine wiener venner var vanskeligere end min embedsmæssige stilling. De fleste af vore digtere var kun lidet europæisk skolede; de levede helt under den tyske synsvinkel, og de mente, de bedst kunne gøre deres ved, at de styrkede massernes begejstring og understregede krigens formentlige skønhed ved digterisk appel eller videnskabelige ideologier. Næsten alle tyske digtere – med Hauptmann og Dehmel i spidsen – følte sig forpligtede til at opildne de fremrykkende stridsmænd til dødsbegejstring, som de urgermanske tiders barder med deres runer og sange. Det regnede med skokke af digte, der rimede »Krieg« på »Sieg« og »Not« på »Tod«. Forfatterne tilsvor højtideligen hverandre, at

de aldrig mere ville have kulturfællesskab med en englænder; ja mere endnu: de benægtede fra den ene dag til den anden, at der nogensinde havde eksisteret en fransk eller engelsk kultur; at sligt var ringe og værdiløst i sammenligning med tysk væsen, tysk kunst og tysk sind! Endnu værre huserede videnskabsmændene. Pludselig kendte filosofferne ingen anden visdom end den at erklære krigen for et »stålbad«, som velgørende frelste folkenes kræfter fra afslappelse. Ved deres side stillede lægerne sig; de priste deres proteser i så rosende vendinger, at man næsten fik lyst til at få det ene ben amputeret, for at man kunne få et sundt ben erstattet med et kunstigt. Præsterne – af alle konfessioner – ville skam heller ikke stå tilbage; de stemte med i koret; ofte var det, som hørte man en horde besatte rase – og så var alle disse mænd dog de samme, hvis fornuft, skabende kraft og menneskelige holdning vi havde beundret for kun en måned, ja en uge siden!

Men det mest rystende ved al denne galskab var, at de fleste af disse mennesker var ærlige. Da de fleste af dem var for gamle eller legemligt uduelige til at gøre militærtjeneste, følte de sig forpligtede til på tilbørlig vis at gøre en hjælpende »indsats«. Det, de hidtil havde skabt, havde de sproget og dermed folket at takke for. Altså ville de nu tjene deres folk gennem sproget og lade folket få det at høre, som det helst gad høre: at retten i denne krig udelukkende var på denne side og uretten på de andres, at Tyskland ville sejre og fjenderne skændigt bukke under – og det fuldstændig uden anelse om, at de derigennem forråbte digterens sande mission: at være vogter og forsvarer for det fællesmenneskelige i mennesket. For adskilliges vedkommende varede det ganske vist ikke længe, før de følte en bitter smag på tungen af væmmelse ved deres egne ord, da den første begejstrings fusel var dunstet bort; – men i hine første måneder blev *den* mest hørt, som rasede vildest, og resultatet var, at der blev skrevet og sunget i vildt kor på begge sider af grænsen.

Det mest typiske og rystende eksempel på en sådan ærlig og samtidig afsindig ekstase var, syntes jeg, tilfældet Ernst Lissauer. Jeg kendte ham godt. Han skrev små, knappe, hårde digte, men var samtidig den mest godmodige mand, man kunne tænke sig. Jeg husker endnu, hvordan jeg ligefrem måtte bide læberne hårdt sammen for at skjule et smil, da han besøgte mig første gang. Jeg havde uvilkårligt forestillet mig denne lyriker som en slank ung mand med skarptskårne træk – at dømme efter hans markante, tyske vers, som i alle ting stræbte efter den yderste kortfattethed.

Men se bare: ind i mit værelse sejlede en veltilfreds mandsling, tyk som en tønde, med et gemytligt ansigt hvilende på en dobbelt dobbelthage, og han sprudlede af iver og selvfølelse og faldt over sine egne ord; han var som besat af digtdæmoner, og ingen modstand fra min side kunne afholde ham fra atter og atter at citere og recitere sine egne vers. Trods alle hans latterlige sider kunne man ikke lade være med at holde af ham, for han var et varmhjertet og kammeratligt menneske, ærligt fyldt af en næsten dæmonisk hengivenhed for sin kunst.

Han stammede fra en velhavende tysk familie, var blevet opdraget i Friedrich Wilhelms-Gymnasiet i Berlin og var måske den mest preussiske eller preusisk-assimilerede jøde, jeg havde truffet. Han talte intet andet levende sprog end tysk, han havde aldrig været uden for Tysklands grænser. Tyskland var for ham Verden, og jo mere tysk noget var, jo mere begejstrede det ham. Luther, Stein og Yorck var hans helte, den tyske frihedskrig hans kæreste tema, og Bach hans Gud på musikkens område; ham spillede han vidunderligt trods sine små, korte, tykke, svampede fingre. Ingen var en bedre kender af tysk lyrik, ingen mere forelsket i det tyske sprog. Som så mange jøder, hvis familier først sent var trådt ind i den tyske kultur, troede han mere helligt overbevist på Tyskland end den mest fanatiske tysker.

Da så krigen brød ud, var det første, han gjorde, at ile til kasernen og melde sig som frivillig. Jeg kan forestille mig sergenternes latter, da den tykke mand kom pustende op ad trappen til dem. De sendte ham øjeblikkelig bort igen. Lissauer var fortvivlet. Nu ville han – som andre – i det mindste tjene Tyskland med sin digtning. Alt, hvad de tyske aviser og den tyske hærledelse meddelte, var for ham urokkelig sandhed. Hans land var blevet overfaldet, og den værste skurk var – ganske som Wilhelmstrasse havde iscenesat det hele – den perfide Lord Grey, den engelske udenrigsminister. Denne følelse, at England var den hovedskyldige over for Tyskland og i krigen, gav han udtryk i en »Hassgesang gegen England«, et digt – jeg har det ikke hos mig – som i hårde, korte, indtrængende vers løftede hadet til et evigt, beediget løfte om aldrig at tilgive England dets »forbrydelse«. På skæbnesvanger vis sås det inden længe tydeligt, hvor let det er at arbejde med hadet (denne fede, forblindede lille jøde Lissauer foregreb her Hitlers eksempel). Digtet faldt som en bombe i et ammunitionsdepot. Næppe nogensinde har et digt – selv ikke »Die Wacht am Rhein« – så hurtigt gjort sin runde i Tyskland som denne »Hadsang mod

England«. Kejseren blev begejstret og forlenede Lissauer med »Roter Adlerorden«, man trykte digtet af i alle landets aviser, lærerne læste det op for børnene i skolerne, og officererne trådte frem for fronten og reciterede det for soldaterne, indtil alle og enhver kunne hadlitaniet udenad. Men ikke nok med det. Det lille digt blev sat i musik, udsat for kor og fremført på teatrene; snart fandtes der blandt Tysklands halvfjerds millioner ikke én eneste, der ikke kunne »Hassgesang gegen England« fra første til sidste linie, og inden længe kendte hele verden den – unægtelig noget mindre begejstret. En morgen vågnede Ernst Lissauer og var blevet mere berømt end nogen anden digter blev under hin krig. Men denne berømmelse kom senere til at brænde ham som en Nessusskjorte. Thi så snart krigen var forbi, og købmændene var begyndt at prøve på at gøre forretninger igen, og politikerne ærligt bestræbte sig på forståelsespolitik, gjorde man alt, hvad man kunne, for at fornægte dette digt, der havde forlangt evigt fjendskab med England. Og for at befri sig for sin egen medskyld satte man den arme »Hass-Lissauer« i gabestokken som den eneste skyldige i dette vanvittige hadhysteri, som i virkeligheden alle fra første til sidste mand havde deltaget i i 1914. Alle de, der i 1914 havde hyldet ham, vendte sig i 1919 ostentativt fra ham. Aviserne optog ikke mere hans digte; viste han sig i kammeraters kreds, opstod forundret tavshed. Det Tyskland, som han hang ved med alle hjertets tråde, blev han, der allerede var blevet en ensom, kastet ud af af Hitler, og han døde som en glemt mand og som et tragisk offer for det ene digt, der udelukkende havde løftet ham så højt i vejret for bagefter at kaste ham så meget dybere ned.

Sådan som Lissauer var de allesammen. Disse digtere og professorer, disse med-ét-slag-patrioter fra dengang følte ærligt og mente, de handlede ærligt, det nægter jeg ikke. Men allerede i løbet af ganske kort tid stod det klart, hvor frygtelig megen ulykke de anstiftede med deres hadorgier og deres lovprisning af krigen. Alle de krigsførende folkeslag befandt sig i 1914 i forvejen i en tilstand af overfølsomhed; det mest vilde rygte forvandlede straks til sandhed, den mest absurde bagvaskelse fik tiltro. I Tyskland svor folk i dusinvis på, at de lige før krigsudbruddet med egne øjne havde set guldbelæssede automobiler køre fra Frankrig til Rusland; eventyrene om de udstukne øjne og afhugne hænder, som under enhver krig prompte sætter ind på tredje- eller fjerdedagen, fyldte aviserne. Ak, de vidste ikke, disse

intetanende, der kolporterede slige løgne videre; at det: at beskyldte fjendens soldater for enhver tænkelig grusomhed, er en teknik, der ligesåvel hører med til krigsmateriellet som ammunition og flyvemaskiner, og som under enhver krig regelmæssigt hentes frem fra magasinerne straks i de første dage. Krig lader sig ikke koordinere med fornuft og redelighed. Krigen har brug for en oprømt følelsestilstand, den behøver begejstring for egen sag og had til modstanderen.

Nu ligger det til menneskets natur, at stærke følelser ikke lader sig prolongere i det uendelige, hverken hos det enkelte individ eller i et folk, og det véd den militære organisation. Den ønsker derfor at kunne betjene sig af kunstige indsprøjtninger, en vedvarende ophidselses-»doping«, og denne stimulerings-tjeneste skulle nu de intellektuelle, digterne, forfatterne og journalisterne yde – det være sig med god eller dårlig samvittighed, med et oprigtigt sind eller per faglig rutine. Deres opgave var det at slå hadets trommer, og de slog dem af alle kræfter, indtil det skingrede i ørerne og bævede i hjertet på alle de naive og godtroende. Næsten alle tjente de lydigt – i Tyskland, Frankrig, Italien og Rusland – »krigspropagandaen« og derigennem krigens masseafsind og massehad i stedet for at bekæmpe det.

Følgerne var altødelæggende. Dengang, da propagandaen endnu ikke var udslidt i fredens tid, holdt folkene endnu alt, hvad der stod på tryk, for sandt – trods tusindfoldige skuffelser. De første dages skønne, offervillige entusiasme forvandlede derfor lidt efter lidt til et orgie i de sletteste og dumme følelser. Man »bekæmpede« Frankrig og England i Wien og Berlin på Ringstrasse og Friedrichstrasse, hvad der jo var betydelig nemmere. De franske og engelske butiksskilte måtte forsvinde, selv klostret »Zu den Englischen Fräulein« måtte ændre navn, fordi det ophidsede folk ikke anede, at »englisch« betød englene og ikke englænderinderne. Brave forretningsmænd klistrede eller stemplede »Gott strafe England« på konvolutter, og damer af de finere kredse svor på (og indrykkede det i avisen), at de, så længe de levede, aldrig mere ville tale ét ord fransk. Shakespeare blev forvist fra de tyske scener, Mozart og Wagner fra de franske og engelske koncertsale. Tyske professorer erklærede, at Dante havde været germaner, franske hævdede, at Beethoven havde været belgier; uden ringeste betænkeligheder rekvirerede man åndskulturgods fra fjendens lande, ligesom man rekvirerede korn og malm. Ikke nok med, at tusinder af fredelige borgere fra de krigsførende lande daglig myrdede hverandre ved fronterne – bag fronterne udskældte og tilsvinede man gensidig

fjendelandenes store døde, som i hundreder af år havde ligget tavse i deres grave. Mere og mere absurd blev åndsforvirringen. Komfurets kokkepige, som aldrig havde sat sine ben uden for den lille by, og som ikke havde haft et atlas i hånden siden skoletiden, var af den opfattelse, at Østrig ikke kunne leve videre uden »Sandschak« (et lille grænsedistrikt, pokker må vide hvor i Bosnien). Droskekuskene på gaden skændtes om, hvor stor krigsskadeserstatning man burde pålægge Frankrig – halvtreds milliarder eller hundrede? – uden at ane, hvor meget en milliard er. Der fandtes ikke den by og ikke den kreds af borgere, som ikke forfaldt til dette rædsomme hadhysteri. Præsterne prædikede fra altrene, og socialdemokraterne, som for kun én måned siden havde brændemærket militarismen som menneskehedens største forbrydelse, larmede om muligt endnu mere end de andre for ikke – jfr. kejser Wilhelms udtryk – at blive regnet for »fædrelandsløse fyre«.

Det var en intetanende generation, der gik i krig, og det var netop folkenes ufordærvede evne til at tro på deres sags ensidige retfærdighed, der blev den største fare.

Lidt efter lidt viste det sig i disse første krigsuger i 1914, at det var umuligt at føre en fornuftig samtale med nogen som helst. Selv de mest fredsommelige og godmodige var som afsindige af blodrusen. Venner af mig, jeg før havde kendt som afgjorte individualister eller ligefrem åndsanarkister, var fra den ene dag til den anden blevet forvandlet til fanatiske patrioter og fra patrioter til umættelige anneksionister. Alle samtaler endte med dumme fraser såsom: »Den, der ikke kan hade, formår heller ikke at elske rigtigt« – eller med grov mistænkeliggørelse. Kammerater, jeg gennem årene aldrig havde haft skænderi med, beskyldte mig grovt for ikke mere at være østriger; jeg skulle hellere tage at rejse til Frankrig eller Belgien. Ja, man antydede endog diskret, at en anskuelse som den, at denne krig var en forbrydelse, burde man egentlig lade gå videre til myndighederne, for »defaitister« – dette vakre ord var just blevet opfundet i Frankrig – var de værste forbrydere mod fædrelandet.

Der var kun ét at gøre: at trække sig tilbage i sig selv og tie, så længe de andre rasede og delirerede. Thi – jeg har senere selv tilstrækkelig lært det – det er ikke nær så slemt at leve i udlændighed som *alene* i sit fædreland. I Wien var jeg blevet en fremmed for mine gamle venner; Tiden var nu ikke til at søge nye venner. Rainer Maria Rilke var den eneste, jeg undertiden

havde en samtale med ud fra inderlig forståelse. Det var lykkedes at få også ham tilkaldt til vort afsides krigsarkiv, for han ville have gjort den mest umulige figur som soldat med sine forfinede nerver, på hvilke smuds, stank og spektakel bevirkede direkte legemligt ildebefindende. Jeg må stadig uvilkårligt smile, når jeg mindes ham i uniform. En dag bankede det på min dør. Der stod en temmelig forsagt soldat udenfor. I næste nu blev jeg forskrækket: Rilke – Rainer Maria Rilke i krigersk forklædning! Han så rørende kluntet ud, generet, som han var, af den snævre krave og pint af tanken om at skulle udføre hilsepligt med sammensmækkede støvler over for enhver tilfældig hr. officer. Og da han jo lå under for en magisk tvang i retning af at gøre alting fuldendt og derfor også ville udføre disse reglementets ligegyldige formaliteter forbilledligt korrekt, befandt han sig i en tilstand af uafsladelig bestyrtethed. Han sagde med sin stille stemme: »Jeg har hadet denne soldaterdragt lige siden kadetskolen. Jeg troede, jeg nu endelig for bestandig var sluppet fri for den. Og så – igen, næsten fyrretyve år gammel!« Heldigvis var der hjælpsomme hænder, der værnede om ham, og takket være en velvillig lægeundersøgelse slap han snart fri. Han kom endnu en gang – og nu atter i civilt tøj – op til mig for at tage afsked – jeg kunne næsten sige, at han stille bares ind til mig af vinden, han gik jo altid så ubeskrivelig lydløst. Han ville sige mig tak, fordi jeg gennem Rolland havde prøvet på at redde hans i Paris beslaglagte bibliotek. For første gang så han ikke ung ud mere; det var, som havde tanken på rædslerne udmattet ham. »Til udlandet,« sagde han, »bare man kunne komme til udlandet! Krig er altid fængsel.« Så gik han. Nu var jeg igen helt alene.

Efter nogle ugers forløb flyttede jeg, fast besluttet på at ville undslippe den farlige massepsykose, over til en lille landlig forstad, for midt under krigen at begynde min personlige krig: Kampen for den fornuft, man havde forrådt til den aktuelle massegalsskab.

Kampen for åndens broderskab

I og for sig hjalp det ikke noget at trække sig tilbage. Atmosfæren blev ved med at være trykkende. Og netop derfor kom det til at stå mig klart, at en blot og bar forholden sig passiv, en ren og skær ikke-virken-med ved denne vilde skælden ud på modstanderen ikke var tilstrækkelig. Man var jo nu engang forfatter, man havde ordet i sin magt og dermed pligt til at udtrykke sin overbevisning for så vidt dette var muligt i en censurens tid. Jeg forsøgte det. Jeg skrev en artikel, betitlet »An die Freunde im Fremdland«, hvor jeg i direkte og skarp modsætning til de andres hadfanfarer udtalte den bekendelse, at jeg, selv om en forbindelse nu for tiden var umulig, ville forblive alle mine venner i udlandet tro for ved første givne lejlighed sammen med dem at arbejde på opbyggelsen af en europæisk kultur. Jeg sendte artiklen ind til den mest læste tyske avis. Til min overraskelse aftrykte »Berliner Tageblatt« den omgående og uforkortet. Kun én eneste sætning (»hvem sejren end vil tilfalde«) faldt som offer for censuren, fordi det dengang ikke var tilladt at nære selv den mindste tvivl om, at Tyskland ville gå ud af krigen som selvfølgelig sejrherre. Men selv med denne udeladelse indbragte artiklen mig nogle oprørte breve fra nogle overpatrioter: de begreb ikke, hvordan man i et sådant øjeblik kunne blive ved med at have noget at gøre med disse fjendtlige skurke! Det krænkede mig ikke synderligt. Jeg har aldrig i mit liv haft til hensigt at ville omvende folk til min overbevisning. Det var mig nok, at jeg fik lov at udtale den og det på steder, hvor den blev bemærket.

Fjorten dage senere, da jeg næsten havde glemt min artikel, modtog jeg et brev, der var forsynet med schweizisk frimærke og prydet med censurens stempel, et brev, hvor allerede udskriften forrådte Romain Rollands velkendte hånd. Han måtte have læst min artikel, for han skrev: »Non, je quitterai jamais mes amis«. Jeg forstod øjeblikkelig, at de få linier skulle være et forsøg på at konstatere, om det var muligt under krigen at komme i brevforbindelse med en ven i Østrig. Jeg svarede omgående. Vi skrev nu regelmæssigt til hinanden, og denne brevveksling fortsattes så gennem mere

end femogtyve år, indtil en krig – mere brutalt end den første – skar al forbindelse mellem landene over.

Dette brev blev et af de store lykkemomenter i mit liv – det kom som en hvid due ud fra den brølende, stampende, larmende dyriskheds ark. Jeg følte mig ikke ensom mere, men endelig påny forbundet med et menneske af samme sindelag som jeg. Jeg følte mig styrket ved Rollands overlegne sjælsstyrke. Thi trods grænser og afspærringer vidste jeg nu, at Rolland på vidunderlig måde beviste sin menneskelighed. Han havde fundet den eneste rigtige vej, som digteren for sit personlige vedkommende bør vælge i sådanne tider: ikke at give sit bidrag til mord og ødelæggelse, men tværtimod – efter Walt Whitmans storslåede eksempel; han tjente under den nordamerikanske borgerkrig som sygepasser – at yde sit bidrag i hjælpens og menneskelighedens tjeneste. Han boede i Schweiz, og da han på grund af vaklende helbred var fritaget for al militærtjeneste, havde han i Genève, hvor han befandt sig ved krigens udbrud, øjeblikkelig stillet sig til rådighed for »Røde Kors« og arbejdede dér i de overfyldte lokaler dag ud og dag ind på det vidunderlige værk, som jeg så senere forsøgte at sige ham tak for offentligt i en artikel, »Das Herz Europas«. Efter de første ugers morderiske slag var enhver forbindelse afbrudt; i alle lande vidste de pårørende ikke, om deres søn, broder eller fader var faldet eller kun savnet eller fanget, og de vidste ikke, hvem de skulle forespørge hos; thi hos »fjenden« kunne man ikke vente at få nogen oplysning. Da var det, at »Røde Kors« havde påtaget sig den opgave midt under rædslerne og grusomhederne i det mindste at befri menneskene for den frygteligste af alle kvaler: den martrende uvished om deres kæres skæbne, ved at lede fangernes korrespondance fra fjendelandet til hjemmet. Men skønt organisationen havde været forberedt i årtier, var den unægtelig ikke indstillet på slige dimensioner og milliontal. Hver dag, ja fra time til time måtte de frivillige hjælperes tal øges; thi hver time pinagtig venten betød en evighed for de pårørende. Allerede i slutningen af december 1914 dyngede hver eneste dag cirka 30.000 breve op, og til sidst var der i det trange Musée Rath i Genève stuvet 1200 mennesker sammen for at ordne og besvare den daglige post. Og i deres midte virkede – i stedet for egoistisk at dyrke egne arbejder – den mest menneskelige af alle tidens digtere: Romain Rolland.

Men han havde heller ikke glemt sin anden opgave, kunstnerens pligt til at udtale sin overbevisning, selv om denne mødtes af modstand fra hans eget lands side, ja, af hele den krigsførende verdens vrede. Allerede i

efteråret 1914, da de fleste forfattere overbød hverandres hadskrig og bjæffede og frådede mod hinanden, havde han skrevet den mindeværdige bekendelse »Au-dessus de la mêlée«, hvori han bekæmpede det åndelige had mellem nationerne og krævede retfærdighed og menneskelighed af kunstneren, selv midt under en krig – en artikel, der som ingen anden dengang satte meningene i oprør og trak en hel litteratur for og imod efter sig.

For her var jo noget, som velgørende adskilte hin første verdenskrig fra den nuværende: ordet havde endnu en vis magt dengang. Det var endnu ikke redet til døde af »propagandaen«, den organiserede løgn; menneskene gav endnu agt på det skrevne ord, ja, de ventede på det. Medens det i 1939 var sådan, at ikke én eneste digterudtalelse – det være sig til det gode eller det onde – frembragte ringeste virkning, og fra da og indtil vore dage ikke én eneste bog, brochure eller artikel og ikke ét eneste digt har bevæget massernes sind endsige påvirket deres tænken – formåede i 1914 et fjortenliniet digt som Lissauers »Hassgesang«, de »93 tyske intellektuelles« tåbelige manifestation og på den anden side en ottesidet artikel som Rollands »Au-dessus de la mêlée« og en roman som Barbusse's »Le Feu« at blive begivenheder. Sagen var jo den, at verdens moralske samvittighed ikke var så overtræt og udblødt som nu; den reagerede over for enhver oplagt løgn og over for enhver krænkelse af folkeretten og humaniteten voldsomt, med en århundredgammel overbevisnings hele styrke. Et traktatbrud som tyskernes indmarch i det neutrale Belgien, noget, som i vore dage, efter at Hitler har ophøjet løgn til selvfølgelighed og antihumanitet til lov, næppe mere ville blive alvorligt dadlet, formåede endnu dengang at bringe hele verden i oprør. Henrettelsen af sygeplejersken Edith Cavell og torpederingen af »Lusitania« blev på grund af den universale moralske forargelse mere skæbnesvangre for Tyskland end et tabt slag. Det var altså på ingen måde håbløst for en digter eller forfatter at tale på hin tid, da øre og sjæl endnu ikke var overskyldet af radioens uafladeligt bølgende ævl; tværtimod – en stor digters spontane manifestation havde tusindfold mere virkning end alle statsmændenes officielle taler, om hvilke man vidste, at de var taktisk politik, der var beregnet på øjeblikket og i bedste fald kun indeholdt den halve sandhed. Også i dette: at man stolede på, at digteren var den bedste garant for det rene sindelag, viste hin – senere så hårdt skuffede – generation sin langt større trosevne. Men da man meget vel var klar over denne digternes

autoritet, prøvede på deres side militæret og myndighederne at spænde alle mænd med moralsk og åndelig prestige for deres propagandavogn; de skulle erklære, bekræfte, bevise og beedige, at al ondskab og uret var ophobet på fjendens side, og al sandhed og ret på deres egen nations. Med Rolland lykkedes det dem ikke. Han så det heller ikke som sin opgave at gøre den af hadet ophedede og med alle propagandamidler forpestede atmosfære endnu værre, men tværtimod at bidrage til at rense den.

Den som i dag påny gennemlæser den berømte artikel »Au-dessus de la mêlée«'s otte sider, kan måske ikke mere forstå den umådelige virkning, den i sin tid havde; alt det, Rolland påstod i den, er jo dog kun – om man læser den med klare og rolige sanser – den mest selvfølgelige selvfølgelighed. Men disse ord blev udtalt til en samtid, der kendetegnedes ved en åndelig massegalsskab, som i vore dage næppe lader sig rekonstruere. Da denne artikel fremkom, vrælede de franske overpatrioter op, som om de var sluppet til at få et stykke glødende jern i hånden. Fra den ene dag til den anden blev Rolland boycottet af sine mest prøvede venner, boghandlerne turde ikke mere lægge »Jean Christophe« frem i deres butikker; militærmyndighederne, som behøvede hadet til at stimulere soldaterne, overvejede allerede at tage deres forholdsregler mod ham, og den ene brochure udkom efter den anden med argumentationen: »Ce qu'on donne pendant la guerre à l'humanité est volé à la patrie«. Her, som altid, beviste brølet kun, at slaget havde ramt med fuld vægt. Diskussionen om, hvordan et åndsmenneske burde forholde sig under en krig, kunne ikke mere standses. Problemet var uundgåeligt stillet for hver eneste af os.

Nu, da jeg skriver mine erindringer, er der intet, jeg beklager mere, end at Rollands breve til mig dengang ikke er tilgængelige for mig; den tanke, at de kunne blive ødelagte eller gå tabt i denne nye syndflod, tynger mig som et ansvar. Thi hvor højt jeg end elsker hans digtning, anser jeg det for muligt, at eftertiden vil henregne *brevene* til det skønneste og mest humane, hans store hjerte og lidenskabelige forstand har skænket os. Skrevet, som de er, af en i sit inderste dyb rystet, medlidende sjæl og ud fra en magtesløs forbitrelses hele styrke til en ven på den anden side grænsen, altså en officiel »fjende«, udgør de måske de mest indtrængende moralske dokumenter fra en tid, da forståelse betød en uhyre kraftanstrengelse, og da netop troskab mod eget sindelag krævede et storladent mod. Inden længe udkrystalliseredes et positivt forslag af denne vor venskabelige brevveksling. Rolland foreslog, at man skulle prøve på at indbyde de

vigtigste åndspersonligheder fra alle nationer til en konference i Schweiz, for at man kunne nå til en værdigere og mere ensartet holdning og måske endog til at rette en solidarisk appel til verden i forståelsens ånd. Han ville fra Schweiz selv påtage sig at indbyde de franske og andre udenlandske intellektuelle til deltagelse; jeg skulle så fra Østrig sondere vore egne og de tyske digtere og videnskabsmænd, for så vidt de ikke havde kompromitteret sig ved at deltage i den offentlige hadpropaganda. Jeg gik straks i gang med arbejdet. Tysklands vigtigste og mest repræsentative digter var dengang Gerhart Hauptmann. For at gøre et tilsagn eller en afvisning lettere for ham, ville jeg ikke vende mig direkte til ham. Jeg skrev derfor til vor fælles ven Walther Rathenau og bad ham spørge sig fortroligt for hos Hauptmann. Rathenau afslog det – jeg har aldrig erfaret, om det var med eller uden Hauptmanns billigelse –; han erklærede, at det endnu ikke var tid at bane vej for intellektuel fred. Hermed var forsøget egentlig strandet; thi Thomas Mann stod dengang i den anden lejr og havde just i en artikel om Frederik den Store indtaget det tyske retsstandpunkt; Rilke, som jeg vidste stod på vor side, unddrog sig af princip enhver offentlig og fælles optræden, Dehmel, den tidligere socialist, underskrev sig i breve med barnlig-patriotisk stolthed »løjtnant Dehmel«, og hvad Hofmannsthal og Jacob Wassermann angik, havde privatsamtaler belært mig om, at der ikke kunne regnes med dem. Der var altså ikke meget at håbe på fra tysk side, og i Frankrig gik det ikke Rolland stort bedre. Det var endnu for tidligt i 1914-15, krigen var endnu for langt borte for menneskene bag fronterne. – Vi stod alene.

Og dog ikke helt alene. Noget havde vi dog allerede vundet gennem vor brevveksling: en foreløbig oversigt over den lille snes mennesker, man i det indre kunne bygge på, og som i neutrale eller krigsførende lande tænkte og følte som vi; vi kunne gensidigt gøre hinanden opmærksom på bøger, artikler og brochurer i dette eller hint land, et vist krystallisationspunkt var sikret, ved hvilket nye elementer kunne fæstne sig – først tøvende, men efterhånden stærkere og stærkere på grund af tidens mere og mere tyngende tryk. Denne fornemmelse af dog ikke at stå i et fuldkommen tomt rum gav mig mod til at skrive flere artikler, for igennem svar og reaktioner at trække alle de skjulte og ensomme, som følte med os, frem i lyset. Jeg havde jo i al fald Tysklands og Østrigs store aviser til rådighed og dermed en vigtig indflydelsessfære, og en principiel modstand fra myndighedernes side behøvede jeg ikke at frygte, da jeg aldrig greb over på det aktuelt-politiske

felt. Respekten for alt litterært var under påvirkning af den liberalistiske ånd meget stor, og når jeg nu gennemlæser de artikler, som det dengang lykkedes mig at smugle ud i den bredeste offentlighed, kan jeg ikke nægte de østrigske militærembedsmænd min respekt for deres kulance; jeg kunne faktisk midt under verdenskrigen begejstret prise Berta von Suttner, der brændemærkede krigen som den største af alle forbrydelser, og i en østrigsk avis udførligt berette om Barbusse's »Le Feu«. Ganske vist måtte vi indrette os på en vis teknik, sålænge vi i krigens tid ville bibringe videre kredse vore utidssvarende anskuelser. For at fremstille krigens gru og baglandets ligegyldighed over for den, var det naturligvis nødvendigt i Østrig i en artikel om »Le Feu« at fremhæve en »fransk« infanterists lidelser; men hundreder af breve fra den østrigske front viste mig, hvor tydeligt vore egne soldater havde genkendt deres egen skæbne. Eller vi valgte det tilsyneladende gensidige angrebs form som et middel til at få udtalt vore overbevisninger. En af mine franske venner polemiserede således i »Mercure de France« mod min artikel til »Vennerne i udlandet«; men idet han i den foregivne polemik i oversættelse aftrykte artiklen i hele dens længde, havde han lykkelig og vel fået smuglet den ind i Frankrig, og alle dér i landet kunne læse den – hvilket var hensigten. På denne måde gik der lyssignaler, der var som løsen og feltråb, frem og tilbage over grænserne. I hvor høj grad de blev forstået af dem, de var bestemt for, fik jeg senere bevis for ved en lille episode. Da Italien i maj 1915 erklærede Østrig, sin tidligere forbundsfælle, krig, brød en bølge af had frem hos os. Alt italiensk blev bekæmpet. Nu var der tilfældigvis nylig udkommet nogle erindringer af en ung italiener fra Risorgimento-tiden, Carl Poerico; han skildrede bl. a. et besøg hos Goethe. Jeg skrev da – for midt under hadbrølet at vise, at italienerne altid havde haft den bedste forbindelse med vor kultur – demonstrativt en artikel: »En Italiener hos Goethe«, og da den omtalte bog var indledt af Benedetto Croce, benyttede jeg anledningen til at vie Croce nogle højst respektfulde ord. Beundrende ord om en italiener betød i Østrig på en tid, da man ikke måtte yde en digter eller lærd i fjendeland nogen anerkendelse, en oplagt demonstration, og den blev forstået både inden- og udenlands. Croce, der dengang var italiensk minister, fortalte mig senere, at en funktionær i ministeriet, der ikke selv kunne læse tysk, noget bestyrtet havde meddelt ham, at der i fjendens førende avis havde stået noget imod ham (han kunne jo ikke forestille sig andet, end at omtalen var fjendtlig). Croce anskaffede sig vedkommende nummer af »Neue Freie Presse« og

blev først forbavset, senere havde han i ordets bedste forstand moret sig over ikke at finde en fjendtlighed, men en reverens.

Jeg tænker nu overhovedet ikke på at overvurdere dette lille isolerede forsøg. Det har selvfølgelig ikke øvet den ringeste indflydelse på begivenhedernes gang. Men det hjalp os selv – og adskillige ukendte læsere. Det har mildnet den græsselige isolérthed, den sjælelige fortvivlelse, i hvilken et virkelig menneskeligt følende menneske i det tyvende århundrede befandt sig og nu igen befinder sig efter femogtyve års forløb, ligeså magtesløs over for det overmægtige og – det frygter jeg – vel endog endnu mere. Jeg var allerede dengang fuldt ud klar over, at jeg ikke med disse små velanbragte protester formåede at vælte den egentlige byrde fra mig; og der begyndte da i mit sind langsomt at forme sig planen til et værk, i hvilket jeg ikke blot kunne komme med enkeltstående udtalelser, men med hele min indstilling til tid og folk, katastrofe og krig.

Men til at kunne fremstille krigen i en digterisk syntese manglede jeg egentlig det vigtigste: jeg havde ikke set den. Jeg havde nu siddet næsten et år fast forankret på dette kontor, og ude i det usynlige fjerne gik det »egentlige«, krigens grusomme virkelighed, for sig. Der var flere gange blevet tilbudt mig en lejlighed til at rejse til fronten, tre store aviser havde anmodet mig om at tage til arméen som deres korrespondent. Men det ville have medført forpligtelse til i alle skildringer at fremstille krigen i udelukkende positiv og patriotisk belysning, og jeg havde tilsvoret mig selv – en ed, jeg også holdt i 1940, – at jeg aldrig ville skrive et ord, som sagde ja til krigen og nedrakkede en anden nation. Nu viste der sig tilfældigvis en lejlighed. Den store østrigsk-tyske offensiv havde om foråret 1915 gennembrudt den russiske linie og erobret Galizien og Polen i et eneste koncentrisk fremstød. Krigsarkivet ønskede nu at samle til sit bibliotek originalerne til alle de russiske proklamationer og opslag i det hidtil besatte østrigske område, før de blev revet ned eller på anden måde tilintetgjort. Obersten, som havde hørt om min samlerevne, spurgte mig, om jeg ville ordne de sager for arkivet? Jeg slog naturligvis straks til, og der blev udstedt et partoutkort til mig, så at jeg uden at være afhængig af nogen særlig myndighed og uden at stå direkte under noget kontor eller nogen foresat kunne rejse med et hvilket som helst militærtog og frit kunne bevæge mig hvorhen, jeg ville, noget, som førte til de mærkeligste småoplevelser. Jeg var nemlig ikke officer, men kun titulær oversergent og

havde en uniform uden særlige distinktioner. Når jeg da fremviste mit mystiske dokument, vakte det en særlig respekt, thi embedsmændene og officererne ved fronten formodede, jeg var en forklædt generalstabsofficer eller rejste i en eller anden mystisk mission. Da jeg desuden undgik officersmesserne og kun tog ind på hoteller, fik jeg derved den fordel, at jeg kunne stå uden for det store maskineri og uden nogen »fører« kunne se, hvad jeg havde lyst til.

Den egentlige opgave: at samle proklamationerne, tyngede mig ikke særligt. Hver gang jeg ankom til en by i Galizien – Tarnow, Drohobycz, Lemberg – stod der ved banegården nogle jøder, såkaldte »faktorer«, der havde til opgave at besørge alt, hvad man bad dem om; det var nok, når jeg sagde til en af disse universalpraktikusser, at jeg ville have alle den russiske okkupations proklamationer og opslag, straks løb faktoren som en væsel og gav ad forborgne veje ordren videre til snese af underfaktorer, – og efter tre timers forløb havde jeg – uden selv at være gået blot ét skridt – materialet i den smukkeste tænkelige, komplette samling. Takket være denne mønstergyldige organisation fik jeg tid til at se meget. Og jeg så meget.

Jeg så først og fremmest elendigheden blandt civilbefolkningen. Rædslen over det, de havde oplevet, lå endnu som en skygge over folks øjne. Blandt ghettobefolkningen oplevede jeg en armod, jeg aldrig havde troet mulig. Jøderne boede dér otte til tolv sammen i lavloftede stuer eller kælderrum. Og jeg så for første gang »Fjenden«. I Tarnow stødte jeg på den første transport af russiske krigsfanger. I en stor firkantet indhegning sad de på jorden og røg og snakkede, bevogtet for største delen af skæggede tyroler landstormsmænd, der så lige så forsømte og nedbrudte ud som fangerne og kun i meget ringe grad lignede de flotte, velbarberede, blankt uniformerede soldater, vi hjemme så afbildede i de illustrerede blade. Denne bevogtning havde ikke den mindste martialske eller drakoniske karakter. Fangerne røbede ingen som helst tilbøjelighed i retning af flugtforsøg, og de østrigske landstormsmænd nærede åbenbart intet ønske om at tage bevogtningen alt for strengt. De sad kammeratligt sammen med fangerne, og selve det, at de ikke kunne gøre sig forståelige i deres sprog over for hinanden, morede begge parter overordentligt. Man udvekslede cigaretter og lo til hinanden. Netop som jeg kom til, trak en tyroler landstormsmænd en meget gammel og snavset tegnebog frem og tog fotografier op af sin kone og sine børn, som han viste til »fjenderne«, der efter tur beundrede billederne og med fingrene spurgte, om det barn dér var

tre eller fire år gammelt. Uimodståeligt følte jeg, at disse primitive, jævne mennesker opfattede krigen meget rigtigere end vore universitetsprofessorer og digtere, nemlig som en ulykke, der var kommet over dem, og som de ikke kunne gøre for – og at hver eneste, der var gerådet i den malør, var en slags broder. Denne erkendelse blev som en trøstende ledsager for mig på hele rejsen forbi de sønderskudte byer og plyndrede butikker, hvis inventar lå midt på gaden som brækkede lemmer og udrevne indvolde. Også de veldyrkede marker imellem krigsområderne gav mig håb om, at alle ødelæggelserne ville være forsvundne igen om et par år. Men dengang kunne jeg ganske vist ikke beregne, at lige så hurtigt som krigens spor forsvandt fra jordens ansigt, ville også mindet om dens rædsler forsvinde fra menneskenes sind.

Krigens egentlige rædsler havde jeg endnu ikke mødt de første dage; til gengæld overtraf synet af dem mine værste forventninger. Da der så godt som ikke kørte regelmæssige passagertog, måtte jeg den ene gang køre på åben artillerivogn, siddende på en kanonforstilling, den anden i en kreaturvogn, hvor folk lå dødtrætte over og mellem hinanden og sov i uigennemtrængelig stank og her på vej til slagtebænken allerede selv lignede slagtet kvæg. Det frygteligste var dog lazarettogene, som jeg to-tre gange måtte benytte. Ak, hvor lidt lignede de dog hine godt oplyste, rene og propre sanitetsvogne, som ærkehertuginde og wiener selskabets fornemme damer i begyndelsen af krigen lod sig afbilde i som sygeplejersker! Hvad jeg her med gysen fik at se, var almindelige godsvogne uden rigtige vinduer, kun forsynet med en snavset luge og indvendig oplyst af tilrøgede olielamper. Den ene primitive bære stod ved siden af den anden, og alle var belagte med stønnende, svedende, dødblege mænd, der rallede efter luft i den tætte stank af jodoform og ekskrementer. Sanitetssoldaterne ravede mere end de gik, så overtrætte var de; intet var at se af fotografiernes strålende hvide sengetøj, soldaterne lå på halm eller hårde bårer, tildækket med forlængst gennemblødte tæpper, og der var altid to-tre allerede døde imellem de stønnende og døende. Jeg talte med lægen. Han indrømmede, at han egentlig kun var tandlæge fra en lille ungarsk by, og at han i mange år ikke havde praktiseret som kirurg. Han var fortvivlet. Han havde, sagde han, allerede telegraferet forud efter morfin til syv stationer. Men alt var opbrugt og til de tyve timers rejse ind til hospitalet i Budapest havde han ingen vat og intet frisk forbindsstof. Han bad mig om at hjælpe ham, for hans folk kunne ikke mere af træthed. Så kluntet, jeg var,

prøvede jeg at hjælpe ham, og jeg kunne i det mindste gøre mig nyttig for så vidt, som jeg løb ud ved hver station og hjalp til med at slæbe et par spande vand ind. Det var dårligt og snavset vand, som egentlig kun var bestemt til lokomotivet; men det betød dog en lindring; nu kunne man i det mindste vaske folkene lidt og tørre blodet op, som dryppede ned på gulvet. Soldaterne, som var kastet sammen her i denne rullende ligkiste, var af alle tænkelige nationaliteter, og foruden alt det andet betød derfor også den babylonske sprogforvirring noget, der gjorde det hele vanskeligere for hver enkelt. Hverken læge eller sygepasser forstod ruthensk eller kroatisk; den eneste, der i nogen måde kunne hjælpe på det punkt, var en gammel, hvidhåret præst, der – ligesom lægen var fortvivlet over mangelen på morfin – på sin side rystet klagede over, at han ikke kunne udføre sine hellige pligter, fordi han manglede olie til at give de døende ved »den sidste olie«. I hele sit lange liv havde han aldrig »forsynet« så mange mennesker som i den sidste måned. Og af ham hørte jeg de ord, jeg aldrig siden har glemt: »Jeg er 67 år gammel, og jeg har set meget. Men jeg har aldrig anset en sådan forbrydelse mod menneskeheden for mulig.«

Det hospitalstog, jeg rejste tilbage med, ankom til Budapest i de tidlige morgentimer. Jeg tog straks hen på et hotel for at få sovet; i toget havde der ikke været anden siddeplads end min kuffert. Overtræt, som jeg var, sov jeg til klokken elleve og klædte mig så hurtigt på for at gå hen og spise frokost. Men jeg havde næppe gået et par skridt, før jeg uafbrudt havde fornemmelsen af, at jeg måtte gnide mine øjne – mon jeg ikke drømte? Det var en af de strålende dage, hvor morgenen er forår og middagen sommer, og Budapest var så smuk og frejdig som aldrig før. Damer i hvide kjoler promenerede arm i arm med officerer, der pludselig forekom mig at være officerer fra en ganske anden armé end den, jeg havde set i forgårs, ja, så sent som i går. Jeg selv havde endnu lugten af jodoform fra sygetransporten i mit tøj, i næsen og i munden, – og nu så jeg, hvordan officererne gik og købte violbuketter og galant forærede damerne dem, og jeg så ulastelige biler med ulastelige herrer i køre gennem gaderne. Og alt det bare otte-ni hurtigtogstimer borte fra fronten! Men havde man ret til at bebrejde disse folk noget? Var det egentlig ikke det naturligste af alt, at de levede og prøvede på at glæde sig over livet? At de måske netop ud fra følelsen af, at alt var truet, endnu en gang skrabede alt det sammen, der kunne skraves sammen, lidt fint tøj og et par sidste gode timer! Netop når man som jeg

havde set, hvor sart og skrøbeligt et væsen mennesket er, som et lille stykke bly i en tusindedel af et sekund kan rive livet ud af med alle dets erindringer og erfaringer og ekstaser, forstod man, at en sådan promenade-formiddag ved den blanke flod kunne tvinge tusinder af mennesker ud for at se sol og for at føle sig selv, deres eget blod og deres eget liv endnu en gang med øget styrke. Jeg var lige ved at forsone mig med det, som først havde forskrækket mig. Da kom ulykkeligtvis den emsige kelner og bragte mig en wiener avis. Jeg prøvede at læse den, og da først grebes jeg af væmmelse og ægte vrede. For nu fandt jeg igen alle fraserne om den ubøjelige sejrsvilje, om vore egne troppers ringe og fjendernes mægtige tab – krigsløgnen sprang løs på mig, nøgen, kæmpestor, skamløs! Nej, det var ikke de ubekymret omkringdrivende promenadegængere, der var de skyldige, men dem, der med deres ord ophidsede til krig. Og vi – også vi var skyldige, hvis vi ikke talte dem midt imod!

Man måtte kæmpe mod krigen! Nu først havde jeg fået det rette stød fremefter! Stoffet lå parat inde i mig, til at begynde med havde jeg kun savnet denne sidste anskuelige bekræftelse på mit instinkt. Jeg havde nu lært den modstander at kende, som jeg skulle kæmpe mod – den falske heroisme, som foretrækker at sende de andre ud i forreste linie til lidelse og død, den letkøbte optimisme hos de politiske og militære samvittighedsløse profeter, som, idet de uden skrupler lover sejren, forlænger slagteriet, og bag dem det hele kor af dem, de har lejet, alle disse »krigs-ordgydere«, som Werfel brændemærkede dem i et af sine skønne digte. Den, der ytrede tvivl, forstyrrede dem i deres patriotiske virksomhed; den, der advarede, kaldte de hånende en sortseer, den, der bekæmpede den krig, som de selv ikke led med i, stemplede de som forræder. Det var bestandig det samme, det evige kobbelt gennem alle tider, som kaldte de forsigtige feje, de menneskelige forsvæklige – for så selv at stå rådvilde, når endelig den katastrofe indtraf, som de selv letfærdig havde manet frem. Evig og altid det samme kobbelt, det samme, som i Troja havde hånet Cassandra og i Jerusalem Jeremias, og aldrig havde jeg forstået hine tragiske skikkelsers storhed så dybt som i disse kun alt for lignende øjeblikke. Jeg havde fra første time ikke troet på »sejren«, og jeg vidste bare én ting med sikkerhed: selv om vi kunne tilkæmpe os den efter umådelige ofre, ville den ikke retfærdiggøre ofrene. Men jeg fik lov til at stå alene blandt mine venner med en slig advarsel, og det vanvittige sejrbrøl forud for det første skud og byttefordelingen forud

for det første slag fik mig ofte til at tvivle på, om jeg selv var den afsindige midt blandt alle disse kloge, eller om jeg var den eneste uhyggeligt vågne midt i det berusende delirium. Det var derfor kun ganske naturligt, at jeg følte trang til at skildre min egen, »defaitistens«, tragiske situation i dramatisk form (ordet »defaitist« havde man opfundet for at pådutte dem nederlagsvilje, som arbejdede på forståelse).

Som symbol valgte jeg den forgæves advarende Jeremias' skikkelse. Det var mig på ingen måde om at gøre at skrive et »pacifistisk« stykke eller give digterisk udtryk for den banale sandhed, at fred er bedre end krig, men at vise, at den, der i begejstringens tid foragtes som svag og bange, i nederlagets øjeblik i reglen viser sig at være den eneste, der ikke bare kan udholde det, men mestre det. Lige siden mit første stykke, »Thersites«, havde problemet: den besejredes overlegne sjælsstyrke atter og atter optaget mig. Det fristede mig stadig at vise den åndelige forgrovelse, som enhver form for magt skaber i et menneske, den sjælelige stivnen, som sejren bevirker hos hele folkeslag – og op imod den at stille nederlagets iboende kraft, der smerteligt, men samtidig frugtbargørende pløjer sjælen op. Midt under krigen, mens de andre endnu forhastet triumferende overbød hinanden i forsikringer om den usvigeligt sikre sejr, kastede jeg mig allerede ned i katastrofens dybeste afgrund og søgte vejen opad.

Men – idet jeg valgte et tema fra Bibelen, havde jeg uden at vide det rørt ved noget, som hidtil havde ligget unyttet i mig: det i blod eller tradition dunkelt begrundede fællesskab med det jødiske folks skæbne. Var det ikke netop det folk, mit folk, som atter og atter var blevet besejret af alle andre folk, igen og igen, altid og altid, og som dog overlevede dem alle ud fra en mystisk indre kraft – netop kraften til gennem viljen at ændre nederlaget, atter og atter at komme igennem det? Havde de ikke forudsagt, vore profeter, at vor skæbne skulle blive de evigt jagedes og fordrevnes, den skæbne, som nu i dag igen kaster os som avner langs vejene, og havde de ikke bejaet denne undertrykkelse under magt og vold og endog velsignet den som en vej, der førte til Gud? Havde prøvelse ikke altid været en vinding for alle og for den enkelte? Jo – lykkelig følte jeg dette, mens jeg skrev på det nye drama, den første af mine bøger, jeg led bestå for min egen kritik. Ét véd jeg nu: uden alt det, jeg dengang under krigen medfølelse og forudfølelse led, ville jeg være blevet ved at være den forfatter, jeg havde været før krigen, »let bevæget«, som det hedder i musiksproget, men aldrig grebet og ramt i mit inderste. Nu havde jeg for første gang følelsen af at tale

på én gang ud af mig selv og ud af tiden. Idet jeg prøvede på at hjælpe andre, hjalp jeg mig selv; jeg hjalp mig selv til at skabe mit mest private og personlige værk – ved siden af »Erasmus«, hvori jeg i 1934 i Hitlers dage kæmpede mig selv op fra en lignende krise. Fra det øjeblik, da jeg prøvede på at give tidens tragedie skikkelse, led jeg ikke så hårdt under den.

At dette værk skulle få en synlig succes, tænkte jeg mig ikke et øjeblik. Ved at så mange problemer – det profetiske, det pacifistiske og det jødiske – mødtes i denne digtning og ved slutsценernes udformning til kor, der hæver sig til den besejredes hymne til sin skæbne, var værkets omfang vokset i den grad ud over et dramas normale størrelse, at en korrekt opførelse egentlig ville kræve to eller tre teateraftener. Og desuden – hvordan skulle et stykke, som varslede nederlaget og til og med priste det, kunne komme op på en tysk scene, al den stund aviserne daglig udgjaldede deres »sejre eller gå under!« Jeg måtte jo kalde det et under, om man bare turde så meget som trykke bogen, men selv i værste fald – at jeg ikke engang kunne få den trykt – havde den i det mindste hjulpet mig selv gennem den tungeste tid. I digterværkets dialog havde jeg fået sagt alt det, jeg havde måttet fortie under samtaler med menneskene omkring mig. Den byrde, der lå på min sjæl, havde jeg slynget fra mig og var påny blevet skænket til mig selv; just i det øjeblik, da alt i mig var et »Nej!« til tiden, havde jeg kunnet sige »Ja!« til mig selv.

I Europas hjerte

Da min tragedie »Jeremias« ved påsketid 1917 udkom i bogform, oplevede jeg en overraskelse. Jeg havde skrevet den ud fra en forbitret indre modstand mod tiden og måtte derfor vente forbitret modstand. Nøjagtig det modsatte skete. Der blev i en håndevending solgt 20.000 eksemplarer af bogen – et for et læsedrama fantastisk antal, – og ikke blot mine venner som Romain Rolland gik åbent i brechen for den, men også de, som tidligere snarere havde stået på den anden side, f. eks. Rathenau og Richard Dehmel. Direktører for teatre, stykket slet ikke var blevet indleveret til – en opførelse i Tyskland var udelukket under krigen – skrev til mig og anmodede mig om at reservere dem retten til førsteopførelsen i fredstid. Selv de krigerske kredses opposition viste sig høflig og respektfuld. Alt andet havde jeg ventet, blot ikke det.

Hvad var der da sket? Ikke andet, end at krigen nu havde varet to og et halvt år. Tiden havde gjort sit værk og skabt grusom desillusionering. Efter den frygtelige åreladning på slagmarkerne begyndte feberen at vige. Menneskene så krigen i øjnene med et koldere og hårdere blik end i de første begejstringens måneder. Følelsen af solidaritet begyndte at slappes; thi den store »moraliske renselse«, som så overstrømmende var blevet forkyndt af filosofferne og digterne, kunne man ikke mere se det mindste til. Der gik en dyb kløft gennem hele folket; landet var ligesom faldet fra hinanden i to forskellige verdener: foran soldaterne, der kæmpede og led de forfærdeligste savn, og bagved de hjemmeblevne, der ubekymret levede videre, fyldte teatrene og oven i købet tjente på de andres elendighed. Front og bagland kom til at stå i mere og mere skarp profil mod hinanden. I hundrede forklædninger havde et skandaløst protektionsvæsen sneget sig ind gennem kontorernes døre; man vidste, at folk for penge eller ved hjælp af gode forbindelser opnåede indbringende leverancer, medens allerede halvt sønderskudte bønder og arbejdere påny blev drevet ud i skyttegravene. Enhver begyndte derfor hensynsløst at skrabe til sig, hvad han kunne. Som følge af en skamløs mellemhandel blev de nødvendige brugsgenstande dag for dag dyrere og levnedsmidlerne slettere, og over massearmodens grå

sump fosforescerede som en sankt hansorm krigsfortjenesternes udfordrende luksus. En indædt mistillid greb lidt efter lidt befolkningen – mistillid til pengene, som stadig faldt i værdi, mistillid til generalerne, officererne og diplomaterne, mistillid til alle statens og generalstabens meldinger, mistillid til aviserne og deres beretninger og mistillid til krigen selv og nødvendigheden af den. Det var altså på ingen måde min bogs digteriske indsats, der bevirkede dens overraskende succes; jeg havde bare udtalt det, de andre ikke vovede at sige åbenlyst: Hadet til krigen og mistilliden til sejren.

Men at udtrykke en sådan stemning i det levende og talte ord på scenen – det var tydeligt nok umuligt. Der ville uundgåeligt være forekommet demonstrationer, og jeg mente derfor, jeg måtte give afkald på at se dette første drama imod krigen spillet, så længe krigen varede. Da modtog jeg pludselig en skrivelse fra direktøren ved Züricher Stadttheater om, at han ønskede at opføre »Jeremias« øjeblikkeligt, og at han indbød mig til at overvære premiøren. Jeg havde glemt, at der endnu – ligesom i denne krig – fandtes et lille, men dyrebart stykke tysk jord, som nød den gunst at holde sig udenfor, et demokratisk land, hvor ordet endnu var frit, og hvor sindelaget var forblevet uforgiftet. Selvfølgelig sagde jeg straks ja.

Min tilslutning kunne ganske vist foreløbig kun være principiel; thi den forudsatte, at jeg fik lov til at forlade min stilling og mit land i nogen tid. Nu traf det sig så heldigt, at der i alle de krigsførende lande bestod en afdeling, der kaldte sig »kulturpropaganda« – i denne anden krig blev den overhovedet ikke etableret. For at tydeliggøre forskellen på den første og den anden verdenskrig nødes man atter og atter til at påpege, at dengang var det endnu sådan, at landene og de ledende, kejsere og konger, der jo alle var opvoksede i humanitetens tradition, inderst inde skammede sig over krigen. Det ene land efter det andet tilbageviste beskyldningen for at være eller have været »militaristisk« som nederdrægtig bagvaskelse alle kappedes de tværtimod om at vise, bevise, forklare og stille til skue, at de hver for sig var en »kulturnation«. Over for en verden, der satte kultur højere end vold, og som ville have afskyet slagord som »sacro egoismo« og »Lebensraum« som umoralske, konkurrerede man i 1914 af alle kræfter om at blive anerkendt for sin for hele verden gyldige åndelige ydelser. Følgen var, at alle de neutrale lande blev oversvømmet af kunstneriske præstationer. Tyskland sendte sine orkestre, ledet af verdensberømte dirigenter, til Schweiz, Holland og Sverige, og Wien sendte sine philharmonikere; selv

digtere, skribenter og videnskabsmænd blev sendt ud – og det vel at mærke ikke for at prise militære bedrifter eller annekcionistaiske tendenser, men udelukkende for gennem deres værker at bevise, at tyskerne ikke var »barbarer«, og at de ikke bare producerede flammekastere og effektive giftgasser, men også absolutte og for hele Europa gyldige værdier. Jeg må atter og atter betone det: i årene 1914-18 var verdenssamvittigheden endnu en ombejlet magt; en krigsførende nations kunstnerisk produktive og moralske elementer udgjorde endnu en kraft, der respekteredes som indflydelsesrig; staterne anstrengte sig endnu for at vinde menneskelig sympati – i stedet for, som Tyskland efter 1939, at slå dem alle i jorden med ubegrænset umenneskelig terror. Min ansøgning om at få orlov for at rejse til Schweiz til opførelsen havde derfor i og for sig gode chancer; vanskeligheder kunne jeg højst frygte af den grund, at det drejede sig om et antikrigsdrama, i hvilket en østriger antciperede nederlaget som tænkeligt – om end i symbolsk form. Jeg meldte mig hos departementschefen i ministeriet og forelagde ham mit ønske. Til min store forundring lovede han mig straks at foranledige det nødvendige og det med den mærkelige motivering: »De har jo gudskelov aldrig hørt til de dumme krigsskrålhalse. Nå – gør De nu i udlandet, hvad De kan, for at sagen snart får en ende!« – Fire dage efter fik jeg min orlov bevilget og pas til udlandet udstedt.

Jeg var blevet i en ikke ringe grad forundret over at høre en af de højeste embedsmænd i et østrigsk ministerium tale så frit midt under krigen. Jeg var ukendt med politikens krogveje og anede derfor ikke, at der i regeringens højeste kredse under den nye kejser Karl allerede i 1917 ganske stille var kommet en bevægelse i gang for at rive sig løs fra det tyske militærdiktatur, der i sin vilde annekstionsgalskab havde taget Østrig på slæbetov mod dets inderste vilje og nu hensynsløst slæbte det videre mod afgrunden. Vor generalstab hadede Ludendorffs brutale tyranni, og i udenrigsministeriet værgede man sig fortvivlet mod den uindskrænkede u-bådskrig, der nødvendigvis måtte gøre Amerika til vor fjende; selv folket knurrede mod den »prøjsiske anmasselse«. Alt dette gav sig foreløbig kun udtryk i forsigtige bitoner og tilsyneladende tilfældige bemærkninger; men i løbet af de følgende dage skulle jeg erfare mere endnu, og før andre kom jeg uformodet en af hin tids store politiske hemmeligheder på nært hold.

Det gik således til: på rejsen til Schweiz opholdt jeg mig to dage i Salzburg, hvor jeg havde købt et hus og foresat mig at bo efter krigen. I

denne by fandtes der en lille kreds af strengt katolsk sindede mænd, to af dem skulle efter krigen som kanslere komme til at spille en afgørende rolle i Østrigs historie, nemlig Heinrich Lammasch og Ignaz Seipel. Den ene var en af sin tids mest fremragende retslærde og havde været præsident ved Haagkonferencerne; den anden, Ignaz Seipel, en katolsk prælat med næsten uhyggelig intelligens, var bestemt til efter det østrigske monarkis sammenbrud at skulle overtage ledelsen af det lille Østrig, ved hvilken lejlighed han på fremragende vis dokumenterede sit politiske geni. Begge var afgjorte pacifister, strengt troende katolikker og lidenskabelige gammeløstrigere og som sådanne overbeviste modstandere af den tyske, prøjsiske og protestantiske militarisme; de følte den som noget, der var komplet uforeneligt med Østrigs traditionelle idéer og dets katolske mission. Disse religiøst-pacifistiske kredse havde følt den største sympati over for min »Jeremias«, og hofråd Lammasch – Seipel var netop bortrejst – indbød mig til sig i Salzburg. Den fornemme gamle videnskabsmand talte meget hjerteligt om min bog; efter hans mening virkede den i forsoningens ånd og derved i overensstemmelse med vor østrigske idé, og han håbede inderligt, at den ville gøre sin virkning ud over det rent litterære. Og til min forbavselse betroede han mig, som han aldrig før havde set, med en åbenhed, der beviste hans indre mod, den hemmelighed, at vi i Østrig stod over for et afgørende vendepunkt. Efter Ruslands militære fallit bestod der hverken for Tyskland – såfremt det da ville give afkald på sine aggressive tendenser – eller for Østrig nogen virkelig hindring for fred; det øjeblik var nu inde, som ikke burde forspildes. Såfremt den altsyske klike i Tyskland vedblivende ville sætte sig imod, at man forhandlede, måtte Østrig overtage ledelsen og handle på egen hånd. Han antydede, at den unge kejser Karl havde lovet at støtte disse tendenser; måske ville man allerede i den nærmeste fremtid se følgerne af hans personlige politik. Alt ville nu afhænge af, om Østrig kunne opbyde energi nok til at gennemtvinge en forståelsesfred i stedet for den »sejrsfred«, som det tyske militærparti krævede uden hensyn til de stadig større og større ofre; men i nødsfald måtte man gribe til det yderste og i rette tid løse Østrig fra forbundet, inden det af de tyske militarister blev slynget ud i katastrofen. »Ingen kan beskyldte os for utroskab,« sagde han fast og bestemt. »Vi har nu over én million døde. Vi har gjort og ofret nok! Nu ikke ét menneskeliv mere, ikke ét eneste mere for det tyske verdensherredømme!«

Jeg holdt vejret af forbløffelse. Alt det havde vi tit tænkt i vort stille sind, der var bare ingen, der havde haft mod til ved højlys dag at sige: »Lad os i rette tid frigøre os fra tyskerne og deres anneksionspolitik«; thi sligt ville være blevet regnet for »forrædderi« mod våbenfællen! Og her blev disse ord sagt af en mand, der, som jeg i forvejen vidste, i Østrig nød kejserens tillid og i udlandet den højeste anseelse på grund af sin virksomhed i Haag, og det blev sagt til mig, en næsten fremmed, og det med en sådan ro og bestemthed, at jeg øjeblikkelig forstod, at en østrigskseparatistisk aktion allerede var i gang og forlængst ikke mere bare på forberedelsens stadium! Ideen var dristig: enten ved trusel om en separatfred at gøre Tyskland mere tilbøjeligt til forhandlinger eller i nødsfald at gøre alvor af truslen, og den var – hvad historien beviser – den eneste og sidste udvej, som dengang kunne have reddet kejserdømmet og monarkiet og dermed Europa. Den resolutthed, der havde kendetegnet den oprindelige idé, manglede desværre, da planen skulle føres ud i livet. Kejser Karl sendte faktisk sin hustrus broder, prins Parma til Clemenceau med et hemmeligt brev – uden i forvejen at have underrettet hoffet i Berlin – for at sondere mulighederne for en fred og eventuelt indlede fredsforhandlinger. Hvorledes denne mission kom til Tysklands kundskab, er, så vidt jeg véd, endnu ikke blevet helt oplyst; til al ulykke var kejser Karl bagefter ikke modig nok til offentligt at stå ved sin overbevisning, hvad enten det nu var – som flere hævder – fordi Tyskland truede med en militær indmarch i Østrig, eller det muligvis var, fordi kejseren i det afgørende øjeblik som habsburger veg tilbage for det prekære i at opsige et af Franz Joseph indgået og med så meget blod beseglet forbund. I hvert fald udnævnte han hverken Lammasch eller Seipel – de eneste, der som katolske internationalister ud fra indre moralsk overbevisning havde haft styrke til at tage det odiøse i et frafald fra Tyskland på sig – til ministerpræsident, og denne tøven blev hans ulykke. Begge blev de først ministerpræsident i den lemlæstede østrigske republik og ikke i det gamle habsburgerrige, og dog ville ingen som disse to betydelige og ansete personligheder have været kompetent til at forsvare denne tilsyneladende uret for verdens domstol. Med en åben trusel om frafald eller med frafaldet selv ville Lammasch ikke blot have reddet Østrigs eksistens, men også Tyskland for dets største indre fare: den ubegrænsede anneksionslyst. Det havde stået bedre til med Europa, om den aktion, som hin viise og dybt religiøse mand dengang varslede i sin samtale med mig, ikke var blevet fordærvet ved svaghed og klodsethed.

Næste dag rejste jeg videre og overskred grænsen til Schweiz. Det er vanskeligt at genkalde sig, hvad overgangen fra et indespærret og allerede halvt udhungret krigsland til neutral zone dengang betød. Det tog kun få minutter fra den ene station til den anden; men straks i første sekund grebes man af en følelse, som om man pludselig trådte fra kvalm, indespærret atmosfære ud i styrkende, snefyldt bjergluft, en slags rus, som man følte risle fra hjernen ud gennem alle nerver og sanser. Endnu år efter, når jeg, kommende fra Østrig, passerede denne station Buchs (hvis navn jeg ellers aldrig ville have husket), oplevede jeg påny og med lynets hast den vidunderlige fornemmelse af en pludselig og dybt befriende ånden-ud. Man sprang af toget, og – første overraskelse – ved buffetten ventede alle de ting én, som før havde hørt til livets selvfølgeligheder, men som man nu dårligt mindedes: Svulmende, gyldne appelsiner, bananer, chokolade og skinke, som man hos os kun kunne få pr. smughandel ad bagdøre, brød og kød uden brød- eller kødkort! De rejsende styrtede sig som veritable hungrige dyr over disse billige herligheder. Så var der et telegraf- og postkontor, hvorfra man ucensureret kunne skrive og telegrafere mod alle verdenshjørner. Og dér lå de franske, de engelske og de italienske aviser, og man kunne ustraffet købe dem, folde dem ud og læse dem! Her, fem minutter længere fremme, var det forbudte tilladt, og histovre var det tilladte forbudt. Alt det meningsløse i krige i Europa blev mig direkte sanseligt åbenbart ved dette nære rumlige naboskab: derovre i den lille grænseflække, hvis skilte man kunne stå her og læse med det blotte øje, blev mænd hentet ud af hvert lille hus og hver lille hytte og som gods og kvæg transporteret til Ukraine eller Albanien for at myrde eller myrdes – og her, fem minutters vej derfra, sad mænd på samme alder stille og fredeligt sammen med deres koner og røg deres pibe foran husets efeuomrankede dør ... uvilkårligt spurgte jeg mig selv, om mon ikke også fiskene i den lille grænseflod var krigsførende dyr på højre side og neutrale på venstre. I samme sekund, jeg overskred grænsen, tænkte jeg allerede anderledes, mere frit, mere livligt, mindre servilt, og straks den næste dag erfarede jeg, at ikke blot vor sjælelige disposition, men også den legemlige organisme forringes i krigsmilieuet. Jeg var på besøg hos nogle slægtninge, og da jeg efter maden intetanende drak en kop sort kaffe og røg en havannacigar til, blev jeg pludselig svimmel og fik heftig hjertebanken. Efter mange måneder med erstatningsvarer var min krop og mine nerver ikke mere i stand til at tage

rigtig kaffe og ægte tobak; efter al krigens unatur måtte også legemet først omstille sig på fredens natur.

Denne lette rus, denne behagelige svimmelhed overførtes også til det åndelige. Hvert træ syntes mig skønnere, hvert bjerg stoltere, og hvert landskab dejligere end før; thi i et krigsførende land virker den eng, der ånder livsalig fred, på det mørknede blik som et stykke hjerteløs natur, og en purpurglødende solnedgang minder om det blod, der er udgydt; men her i fredens naturlige tilstand var naturens ædle tilbagetrukkethed igen blevet noget naturligt, og jeg elskede Schweiz, som jeg aldrig før havde elsket det. Det havde altid været med glæde, jeg var taget til dette trods sit lille omfang dog så storslåede og i al dets mangfoldighed uudtømmelige land. Men aldrig før havde jeg forstået betydningen af dets eksistens så dybt; den schweiziske idé: at nationaliteterne boede sammen i samme land uden noget fjendskab, denne modne og kloge maksime: ved gensidig agtelse og ærligt efterlevet demokrati at løfte folkelige og sproglige forskelle op til en højere, broderskabets, enhed – hvilket eksempel afgav den ikke for vort forvirrede Europa! Alle forfulgtes tilflugtssted, i århundreder fredens og frihedens hjem, gæstfrit over for enhver anden livsindstilling, og alt dette med bevarelse af dets egen særlige egenart – hvor vigtigt viste det sig ikke at være for vor verden, at denne eneste ægte over-det-nationale-stående stat var til! Med rette, syntes jeg, var dette land velsignet med skønhed, betænkt med rigdom. Nej, her var man ikke fremmed; i denne for verden så tragiske time følte et frit, uafhængigt menneske sig mere hjemme her end i sit eget fædreland. Selv om natten dreves jeg i timevis gennem Zürichs gader og langs søbredden. Lysene tindrede fred. Her var endnu livets gode, rolige ligevægt over menneskene. Jeg syntes, jeg kunne mærke, at bag vinduerne her lå kvinderne ikke søvnløse i deres senge ved tanken på deres sønner; jeg så ingen sårede eller lemlæstede, og heller ingen unge soldater, som i morgen eller overmorgen skulle stuves i tog til transport, her følte man sig mere berettiget til at leve. Hjemme i det krigsførende land havde man allerede så småt skammet sig ved det. Dér var det næsten en forseelse, når man endnu ikke var blevet krøbling.

Det, der lå mig mest på hjerte, var dog hverken forhandlingerne i anledning af stykkets opførelse eller mødet med mine schweizer- og andre udenlandske venner. Jeg ville fremfor alt træffe Romain Rolland, den mand, om hvem jeg vidste, at han kunne gøre mig fastere, klarere og mere handlekraftig, og jeg ville takke ham for, hvad hans opmuntring og venskab

havde været for mig i de dage, da jeg led under den bitreste, sjælelige ensomhed. Han måtte være den første, min vej gik til, og jeg rejste straks til Genève. Egentlig befandt vi »fjender« os i en temmelig kompliceret position. De krigsførende regeringer så naturligvis ikke gerne, at deres undersåtter plejede personlig omgang med undersåtter fra fjendtlige nationer på neutralt område. Men på den anden side var det ikke forbudt ved nogen lov. Der fandtes ikke en eneste lovparagraf, hvorefter man kunne straffes for et sådant samvær. Forbudt og ligestillet med højforræderi var kun økonomisk samkvem, »handel med fjenden«, og for nu heller ikke at gøre os mistænkelige ved den svageste omgængelse af dette forbud undgik vi venner principielt endog så meget som at byde hinanden en cigaret; thi vi kunne jo regne med uafbrudt at blive iagttaget af utallige hemmelige agenter. For at undgå enhver mistanke om, at vi var bange eller havde dårlig samvittighed, valgte vi internationale venner den enkleste af alle metoder: Åbenhed. Vi skrev ikke til hinanden under dækkadresser eller poste restante, og det var ikke sådan, at vi hemmeligt sneg os hen til hinanden om natten; nej, vi fulgtes ganske åbenlyst på gaderne og sad ganske åbenlyst sammen på kaféerne. Straks efter min ankomst til Genève opgav jeg derfor også mit fulde navn til hotelportieren og sagde rent ud, at jeg ønskede at tale med hr. Romain Rolland, netop fordi det var bedre for det tyske eller det franske efterretningsbureau, når de kunne indberette, hvem jeg var, og hvem jeg besøgte; for os betød det jo kun noget ganske selvfølgeligt, at to gamle venner ikke pludselig skulle undgå hinanden, fordi de tilfældigvis tilhørte to forskellige nationer, som tilfældigvis befandt sig i krig med hinanden. Vi følte os ikke forpligtede til at gøre det absurde med, fordi verden opførte sig absurd.

Og nu stod jeg endelig i hans værelse. Jeg syntes næsten, det var det samme som i Paris. Som dengang – bordet med de masser af bøger, og stolen. Skrivebordet oversvømmet af tidsskrifter, papirer og breve. Det var samme arbejdets jævne og dog med hele verden forbundne munkecelle, der ud af hans væsen byggede sig op om ham, hvor han end befandt sig. Et øjeblik kunne jeg ikke finde det rette ord til hilsen, vi rakte bare hinanden hånden – den første franske hånd, jeg efter års forløb igen fik lov at tage; Rolland var den første franskmænd, jeg talte med efter tre års adskillelse – men vi var i de tre år kommet hinanden nærmere end nogensinde. På det fremmede sprog kunne jeg nu tale mere åbent og fortroligt end med nogen i mit hjemland. Det var mig fuldt bevidst, at i denne ven stod for mig den

mest betydningsfulde mand i denne vor skæbnetime, og at det var Europas moralske samvittighed, der talte til mig. Nu først kunne jeg overskue alt det, han gjorde og havde gjort i sit storslåede arbejde for international forståelse. I rastløst virke nat og dag, bestandig alene, uden sekretær eller nogen hjælp, fulgte han alle manifestationer i alle lande og vedligeholdte korrespondance med utallige mennesker, der bad ham om råd i samvittighedsanliggender, og skrev hver dag mange sider i sin dagbog; som ingen anden af de samtidige havde han en følelse af det ansvar, der lå i at leve med i en historisk tid, og han følte det som et behov at gøre en følgende tid regnskab derfor. (Hvor er de henne nu, hine utallige håndskrevne dagbogsbind, som engang vil give fuldkommen oplysning om alle den første verdenskrigs moralske og åndelige konflikter?) Samtidig offentliggjorde han sine artikler, der dengang alle som én satte sindene i bevægelse verden over, og arbejdede på sin roman »Clerambault« – ustandseligt, ubegrænset og opofrende satte han hele sin eksistens ind på den uhyre forpligtelse, han havde taget på sig: at handle forbilledligt og menneskeligt retfærdigt i hver eneste enkelthed midt under menneskehedens vanvidsanfald. Han lod intet brev ligge ubesvaret hen, og han lod ingen brochure om tidens problemer ulæst. Denne svage og skrøbelige mands helbred var netop på den tid alvorligt truet; han formåede kun at tale ganske sagte og måtte stadig kæmpe med en let hoste, han kunne ikke gå uden for sin stue uden at tage et tørklæde om halsen, og hver gang han havde taget et par hurtige skridt, måtte han standse – denne mand gjorde dengang en indsats af kræfter, der, drevet frem af de vældige krav, der stilledes, var vokset til det helt usandsynlige. Intet formåede at røkke ham, intet angreb og ingen perfidi, klart og uden frygt så han ud over verdens kaos. Her så jeg den anden, den åndelige, den moralske heroisme, som et monument i levende skikkelse – selv i min bog om Rolland har jeg måske ikke skildret den nok (når det drejer sig om endnu levende personer genererer man sig jo for at berømme dem alt for meget). Så dybt blev jeg dengang rystet, ja, om jeg så må sige: »renset« ved at se ham i dette lille værelse, fra hvilket der usynligt udstrålede kraft til alle verdens egne, at jeg kunne føle det i blodet endnu flere dage efter, og så meget véd jeg: den løftende og styrkende kraft, Rolland dengang skabte ved, at han alene eller næsten alene bekæmpede millioners vanvittige had, hører til de imponerabilitier, som unddrager sig ethvert mål og enhver beregning. Kun vi, hin tids vidner, véd, hvad det: at han var til og var mønstergyldigt

urokkelig, betød dengang. I ham havde det af vanvid grebne Europa bevaret sin moralske samvittighed.

Hvad der særligt greb mig under hin eftermiddags og de følgende dages samtaler var den stille sorg, der slørede alle hans ord – ganske den samme som hos Rilke, når man talte med ham om krigen. Han var fuld af forbitrelse over politikerne og dem, som af lutter national forfængelighed ikke kunne få nok af fremmede ofre; samtidig dirrede der bag alt en dyb medlidenhed med de talløse mange, der måtte lide og dø for noget, de ikke selv forstod, og som dog kun var en meningsløshed. Han viste mig telegrammet fra Lenin, der – før sin afrejse fra Schweiz i det berygtede plomberede jernbanetog – besvor ham om at tage med til Rusland, fordi han meget vel forstod, hvor betydelig Rollands moralske autoritet ville have været for hans sag. Men Rolland forblev fast besluttet på ikke at forskrive sig til nogen enkelt gruppe, men – uafhængig af alle – kun med sin egen person at tjene den sag, han havde forskrevet sig til: den fælles sag. På samme måde som han selv ikke krævede, at nogen skulle underkaste sig hans ideer, unddrog han sig selv ethvert bånd. Den, der elskede ham, skulle selv have lov at være ubundet, og han ville ikke give noget andet eksempel end det ene: hvorledes man kan forblive fri og tro mod sin egen overbevisning; selv om man står ene mod hele verden.

I Genève mødte jeg straks den første aften den lille kreds af franskmænd og andre udlændinge, der samledes omkring to små uafhængige aviser, »La Feuille« og »Demain«, deriblandt J. P. Jouve, René Arcos og Frans Masereel. Vi blev intime venner med den raske elan, som ellers kun karakteriserer ungdomsvenskaber; men vi følte jo instinktivt, at vi stod ved begyndelsen til et helt nyt liv. De fleste af vore gamle forbindelser var blevet ophævet på grund af de tidligere kammeraters patriotiske forblindelse. Man trængte til nye venner, og da vi stod på samme front og i de samme skyttegrave imod den samme fjende, dannede der sig spontant en slags lidenskabeligt kammeratskab mellem os; efter fire og tyve timers forløb var vi så fortrolige med hinanden, som om vi havde kendt hinanden i årevis og tiltalte allerede hinanden med broderskabs-du sådan som det jo er gængs ved alle fronter. »We few, we happy few, we band of brothers« – alle følte vi, at samtidig med, at vort samvær indebar en personlig risiko for hver af os, var det noget enestående dristigt; vi vidste jo, at kun få mil borte ville enhver tysker, der så en franskmand, og enhver franskmand, der

opdagede en tysker, anfalte ham med bajonetten eller smadre ham med en håndgranat og snarest modtage en udmærkelse for udført dåd; vi vidste, at millioner af mænd i de krigsførende lande udelukkende drømte om at udrydde hinanden fra jordens overflade, og at aviserne kun talte om deres modstandere med frådende munde – samtidig med, at vi, en lille håndfuld mennesker midt iblandt millioner og atter millioner, sad ved samme bord ikke blot i fredeligt samkvem, men endog i et ærligt og bevidst ivrigt broderskab. Vi vidste, i hvor stor modsætning vi dermed stillede os til alt det officielle og forordnede; vi vidste, at det, at vi trofast stod ved vort venskab, bragte vore personer i fare i forholdet til vore respektive fædrelande – men netop risikoen ved vort foretagende drev os videre, næsten til ekstase. Vi ville vove trods alt, og vi nød lystfølelsen ved denne voven; thi det var udelukkende risikoen, der gav vor protest virkelig vægt. Derfor foranstaltede jeg endogså (noget enestående under krigen) sammen med J. P. Jouve en offentlig oplæsning i Zürich – han læste sine digte på fransk, jeg uddrag af min »Jeremias« på tysk; – men netop ved at lægge kortene åbent på bordet, viste vi, at vi spillede ærligt i dette forvovne spil. Hvad man tænkte om os i vore konsulater og gesandtskaber, var os ligegyldigt, selv om vi måske dermed ligesom Cortez brændte vore skibe bag os. Thi vi var i vor inderste sjæl overbevist om, at det ikke var os, der var »forræderne«, men derimod de andre, som forrådte digterens menneskelige opgave til det tilfældige, aktuelle øjeblik.

Og de levede som helte, disse unge franskmænd og belgiere! Blandt dem var Frans Masereel, der med sine træsnit mod krigens gru for vore øjne skar krigens varige tegnekunst-monument, de uforgængelige blade i sort og hvidt, som i vrede og slagkraft end ikke står tilbage for Goyas »Desastros de la guerra«. Dag og nat skar denne mandige mand utrætteligt nye skikkelser og scener ud af det stumme træ. Hans trange værelse og køkkenet var allerede stuvet fulde af disse træblokke; hver morgen bragte »La Feuille« en ny af hans tegnede anklager; de anklagede imidlertid ikke nogen enkelt bestemt nation, de anklagede alle kun den samme, vor fælles modstander: krigen. Hvor drømte vi ikke om, at man i stedet for bomber ved flyvemaskinernes hjælp kunne kaste disse blade, kunne kaste disse hårde, anklagende, grusomme afsløringer – der jo uden ord og sprog var forståelige for enhver, selv den jævreste mand – ned over byer og hære! Jeg er overbevist om, at de ville have slået krigen tidligere ihjel. Men desværre kom de kun frem i det lille blad »La Feuille«, som næppe nåede ud over

Genève. Alt, hvad vi sagde og forsøgte, var spærret inde i vor snævre schweizer kreds og øvede først indflydelse, da det var for sent. Inderst inde gjorde vi os ingen illusioner; vi vidste, vi var magtesløse over for generalstabenes og de politiske kontorers store maskineri, og vi vidste, at når de ikke forfulgte os, var det måske bare, fordi vi ikke kunne blive farlige for dem, kvalt som vort ord og hæmmet som vor virkning forblev. Men netop fordi vi vidste, hvor få og hvor ensomme vi var, søgte vi tættere sammen med bryst mod bryst og hjerte mod hjerte. Aldrig senere i mine modnere år har jeg oplevet et så entusiastisk venskab som i hine timer i Genève, og broderskabet stod sin prøve gennem alle senere tider.

Fra psykologisk og historisk standpunkt set (ikke fra kunstnerisk) var Henri Guilbeaux den mærkeligste figur i denne gruppe. Mere overbevisende end nogen anden bekræftede hans person for mig den uomstødelige historiens lov, at det ofte er sådan i pludselige omvæltningsperioder, især under en krig eller revolution, at mod og dristighed forbigående kan gælde mere end indre betydelighed, og at spontan civilcourage kan være mere afgørende end karakter og fasthed. Det er gerne sådan, at når tiden har særlig megen fart på og snubler over sig selv, får de naturer forspring, som forstår ufortøvet at kaste sig ud i strømmen. Og hvor mange, der i grunden kun var døgnfluevæsener, har den ikke båret ud over dem selv dengang – Bela Kuhn og Kurt Eisner for eksempel – og ført frem til en stilling, som de ikke var sjæleligt voksne! Guilbeaux, som var en mager, blond mandsling med skarpe, urolige, grå øjne og en livlig svada, var i og for sig ikke begavet. Skønt det var ham, der allerede cirka ti år før havde oversat mine digte til fransk, må jeg, når jeg skal være ærlig, kalde hans litterære evner ubetydelige. Hans sproglige kunst gik ikke ud over middelmådigheden, hans dannelse aldrig i dybden. Hele hans styrke lå i polemikken. På grundlag af et ulykkeligt karakteranlæg hørte han til de mennesker, som altid må være i »opposition« – strengt taget ligegyldigt mod hvad. Han følte sig egentlig kun veltilpas, når han som ægte gamin kunne få lov at slå og løbe storm mod noget, som var stærkere end han selv. Ihvorvel han på bunden var en ganske godmodig fyr, havde han i Paris før krigen uafsladelig polemiseret horisonten rundt imod forskellige retninger og personer, derefter havde han set sig om i de radikale partier, af hvilke intet havde været ham radikalt nok. I egenskab af antimilitarist havde han nu, under krigen, fundet sig en ny, gigantisk modstander: verdenskrigen. Frygt og

fejghed hos de fleste og på den anden side den forvovenhed og dumdristighed, hvormed han kastede sig ud i kampen, gjorde ham til en vigtig og næsten uundværlig person i et for verden afgørende øjeblik. Ham lokkede just det, som afskrækkede de andre: faren. At de andre vovede så lidet og han alene så meget, det gav denne i sig selv ubetydelige litterat en pludselig storhed og drev hans publicistiske og kæmpende evner ud over deres naturlige niveau – et fænomen, man i sin tid under den franske revolution kunne iagttage hos girondens små advokater og jurister. Medens de andre tav, og vi selv tøvede og ved enhver anledning omhyggeligt overvejede, hvad vi skulle gøre, og hvad vi skulle undlade, tog han resolut fat, og det forbliver Guilbeaux' uvisnelige fortjeneste, at han grundlagde og ledte den første verdenskrigs eneste betydelige antikrigstidsskrift, »Demain«, et dokument, som hver den må gennemlæse, som virkelig ønsker at forstå de åndelige strømninger i hin periode. Han gav os det, vi behøvede: et forum for den internationale diskussion midt under krigen. At Rolland stillede sig bag ham, blev afgørende for den betydning, tidsskriftet fik; thi takket være sin moralske autoritet og sine forbindelser kunne Rolland skaffe ham de mest værdifulde medarbejdere fra Europa, Amerika og Indien; på den anden side fik de russiske revolutionære emigranter Lenin, Trotskij og Lunatjarskij tillid til Guilbeaux' radikalisme og skrev regelmæssigt til »Demain«. Således gik det til, at verden i tolv–tyve måneder ikke havde noget mere interessant og uafhængigt tidsskrift end »Demain«, og hvis det havde overlevet krigen, ville det måske have fået en afgørende indflydelse på den offentlige mening. Samtidig påtog Guilbeaux sig i Schweiz at repræsentere de radikale grupper i Frankrig, som Clemenceaus hårde hånd havde kneblet munden på. På de berømte kongresser i Kienthal og Zimmerwald, hvor de socialister, der var forblevet internationale, skilte sig ud fra dem, der var blevet patriotiske, spillede Guilbeaux en historisk rolle; der fandtes ingen franskmand, end ikke kaptajn Sadoul, som i Rusland var gået over til bolsjevikerne, der under krigen blev så frygtet og hadet i Paris' politiske og militære kredse som denne lille, blonde mandsling. Til slut lykkedes det det franske spionagebureau at spænde ben for ham. På et hotel i Bern blev der fra en tysk agents værelse stjålet trækpapirer og kopier, som ganske vist ikke beviste *mere*, end at tyske myndigheder havde abonneret på nogle eksemplarer af »Demain« – i og for sig et uskyldigt faktum, da disse eksemplarer rimeligvis med den kendte tyske grundighed var blevet

rekvireret til forskellige biblioteker og kontorer; men det påskud var i Paris nok til at betegne Guilbeaux som en af Tyskland købt agitator og rejse proces mod ham. Han blev in contumaciam dømt til døden – oplagt uretfærdigt, og dommen blev da faktisk også ti år senere omstødt gennem en revisionsproces. Men kort efter gerådede han desuden på grund af sin voldsomhed og intrigéren, som efterhånden også blev farlig for Rolland og os andre, i konflikt med de schweiziske myndigheder og blev arresteret og fængslet. Han blev først reddet, da Lenin – som havde fattet personlig sympati for ham, og som følte sig i taknemmelighedsgæld for den hjælp, han havde ydet ham i trange tider – ved et pennestrøg forvandlede ham til russisk statsborger og lod ham komme til Moskva med det andet plomberede tog. Nu burde han egentlig for alvor have udfoldet sine produktive kræfter; thi ved at blive hentet til Moskva havde han, der havde alle den ægte revolutionsmands meriter, fængsel og dødsdom at beråbe sig på, for anden gang fået skænket alle de bedste muligheder for at virke. Som tilfældet havde været i Genève ved Rollands støtte, havde han, støttet af Lenins gunst, kunnet yde positiv indsats under Ruslands opbygning; – på den anden side var der næppe nogen, der i den grad som han – på grund af sin modige holdning under krigen – var forudbestemt til at spille en afgørende rolle i deputeretkammeret og offentligheden i Frankrig efter krigen; thi alle de radikale grupper så i ham den ægte dådkraftige og modige mand, den fødte fører. Men det skulle faktisk vise sig, at der ikke var noget, Guilbeaux mindre var end en førernatur; som så mange krigsdigtere og revolutionspolitikere var han kun et produkt af en flygtig time, og uligevægtige naturer falder jo altid efter de pludselige kraftopbud sammen til ingenting til sidst. Som den uhelbredelige polemiker, han var, bortødslede Guilbeaux i Rusland som før i Paris sin begavelse i ufred og skænderier og blev lidt efter lidt også uvenner med dem, der havde respekteret hans mod, først med Lenin, så med Barbusse og Rolland og til sidst med os alle. Da tiden igen var blevet lille, endte han, som han var begyndt, med ubetydelige brochurer og ligegyldige skænderier; kort efter sin benådning døde han komplet overset i en krog af Paris. Den mest forvovne og tapre i krigen mod krigen, som, hvis han havde forstået at udnytte og fortjene den betydning og anseelse, tidsforholdene havde skænket ham, kunne være blevet en af vor tids store skikkelser, er nu fuldstændigt glemt, og jeg er måske en af de sidste, der overhovedet endnu

mindes ham med taknemmelighed på grund af hans bedrift under krigen:
»Demain«.

Fra Genève rejste jeg efter nogle dages forløb tilbage til Zürich for at begynde forhandlingerne om prøverne på mit stykke. Jeg havde altid elsket denne by for dens smukke beliggenhed ved søen i skyggen af bjergene og ikke mindst på grund af dens fornemme, en smule konservative kultur. Men på grund af, at Schweiz lå så fredeligt dér midt imellem de kæmpende stater, var Zürich trådt ud af stilheden og i en håndevending blevet Europas vigtigste by, et mødested for alle åndelige bevægelser, – desværre også for alle tænkelige geschæftmagere, spekulanter, spioner og propagandister, hvis pludselige »kærlighed« til det lille land betragtedes med såre berettiget mistillid fra den indfødte befolknings side ... På restauranterne, kafeerne, sporvognene og gaderne hørte man alle mulige tungemål. Overalt stødte man på bekendte, kære og ukære, og med eller mod sin vilje kom man ud i en kaskade af ophidsede diskussioner. For alle de mennesker, som skæbnen havde skyllet hid, var med hele deres eksistens afhængige af krigens udfald. Nogle rejste i deres regerings tjeneste, andre var forfulgte og bandlyste; men alle var de revet bort fra deres egentlige tilværelse og slynget ud i det uvisse. Da de alle var uden noget hjem, søgte de alle uafbrudt kammeratligt samvær, og da de var ude af stand til at øve nogen indflydelse på de militære og politiske begivenheder, diskuterede de dag og nat i en slags åndelig feber, som på én gang virkede inciterende og udmattende. Nu kunne man virkelig dårligt forsage den fornøjelse, der lå i at snakke, efter at man hjemme i månedsvis, ja årevis havde levet med forseglede læber; man hungrede ligefrem efter at komme til at skrive og offentliggøre nu, hvor man for første gang igen havde lov til at tænke og skrive ucensureret; alle havde vi så meget på hjerte, at vi var ved at sprække, og selv middelnaturer – som Guilbeaux, jeg nylig omtalte – var interessantere, end de før havde været og senere blev. Af politikere og skribenter var her samlet folk af alle afskygninger og sprog. Alfred H. Fried, nobelpristageren, udgav her sin »Friedenswarte«; Fritz von Unruh, forhenværende prøjsisk officer, læste sine dramaer op for os; Leonhard Frank skrev sin rystende »Der Mensch ist gut«; Andreas Latzko vakte sensation med sin »Menschen im Kriege«, og Franz Werfel kom og læste op. Jeg mødte mænd fra alle nationer i mit gamle »Hotel Schwerdt«, hvor Casanova og Goethe i sin tid tog ind. Jeg så russere, som senere dukkede op under revolutionen, og hvis navne jeg aldrig erfarede, italienere, katolske gejstlige, intransigente socialister og

andre, som var fra det tyske krigsparti; af schweizere støttedes vi af den prægtige pastor Leonhard Ragaz og digteren Robert Faësi. I den franske boghandel traf jeg min oversætter Paul Morisse, i koncertsalen dirigenten Oscar Fried – alle var der, og alle gik forbi én, og man hørte alle meninger blive udtalt, de mest absurde og de mest fornuftige, og man ærgrede sig og begejstredes, tidsskrifter blev grundlagt, polemikker udkæmpet, modsætninger mødtes eller øgedes, grupper dannedes eller opløstes; – jeg har aldrig siden mødt et mere broget og lidenskabeligt mylder af meninger og mennesker i så koncentreret og så at sige kogende form som i disse Zürich-dage eller rettere nætter (thi man diskuterede, til kafé Bellevue eller kafé Odeon slukkede lysene, og gik så gerne hjem og snakkede videre hos en eller anden). Ingen havde i denne fortryllede verden mere øje for landskabet, bjergene, søerne og deres milde fred; man levede i aviser, rygter og efterretninger, meninger og diskussioner. Og – underligt nok – i sindet oplevede man egentlig krigen mere intensivt her end i den krigsførende hjemstavn, fordi problemet på en måde havde objektiveret sig og løsnet sig helt fra den nationale interesse for sejr eller nederlag. Man så ikke mere krigen fra et politisk, men fra europæisk standpunkt: som en voldsom og grusom skæbnens tilskikkelse, der ikke blot skulle ændre et par grænsestreger på et landkort, men hele vor verdens form og fremtid.

De mennesker, hvis skæbne rystede mig mest – som om min egen fremtidige skæbne strejfede mig – var dem, der var uden hjemstavn eller værre endnu: dem, som i stedet for ét fædreland havde to eller tre, og som inderst inde ikke vidste, hvor de hørte til. Som regel sad der i en krog i kafé Odeon en ung mand med et lille brunt skæg og påfaldende tykke briller for de skarpe, mørke øjne. Man fortalte mig, at det var en meget begavet engelsk digter; men da jeg nogle dage senere lærte James Joyce personligt at kende, afviste han brat enhver samhørighed med England. Han var irlænder. Han skrev ganske vist på engelsk; men han tænkte ikke engelsk og ville ikke tænke engelsk. Han sagde: »Jeg ønsker mig et sprog, som står over sprogene, et sprog, som alle tjener. På engelsk kan jeg ikke udtrykke mig helt, uden derigennem at lukke mig ind i en tradition.« Jeg forstod ham ikke helt; for jeg vidste ikke, at han allerede dengang skrev på sin »Ulysses«; han havde kun lånt mig sin bog: »Portrait of an artist as a young man«, det eneste eksemplar, han ejede, og hans lille drama: »Exiles«, som jeg dengang endog ville oversætte for derved at hjælpe ham. Jo mere jeg

lærte ham at kende, jo mere forbavsedes jeg over hans fantastiske sprogkundskaber; bag den runde, mejslede pande, der lyste som glat porcelæn i det elektriske lys, var indgraveret alle sprogs vokabler, og på den mest brillante vis jonglerede han med dem. En gang, da han spurgte mig, hvordan jeg ville gengive en vanskelig sætning i »Portrait of an artist« på tysk, forsøgte vi først sammen at forme den på italiensk og fransk; for hvert ord havde han fire-fem parat på hvert sprog, selv dialektord, og han forstod deres vægt og valør indtil mindste nuance. En vis bitterhed forlod ham aldrig; men jeg tror, denne irritation netop var den kraft, som gjorde ham levende og produktiv. Hans ressentiment imod Dublin, England og visse enkeltpersoner havde i ham taget form af dynamisk energi, som faktisk først blev frigjort i den digteriske produktion. Han syntes at elske denne sin egen hårdhed; jeg har aldrig set ham le eller være i egentligste forstand munter. Han virkede altid som en mørk, indad fortættet kraft, og når jeg så ham på gaden, altid med rask gang og med de smalle læber hårdt lukket sammen, mærkede jeg det afværgende og stærkt isolerede i hans væsen endnu tydeligere end under samtalerne. Og senere blev jeg på ingen måde forbavset, da jeg erfarede, at just han havde forfattet det ensomste værk i nyere litteratur, et værk, uforbundet med alt andet, styrtet ligesom et meteor ned i vor tid.

En anden af disse mænd, der levede amfibisk mellem to nationer, var Feruccio Busoni. Af fødsel og opdragelse var han italiener, af levemåde og eget valg tysker. Lige fra min ungdom havde jeg ikke elsket nogen af tidens virtuoser som ham. Når han koncerterede ved klaveret, fik hans øjne et vidunderligt drømmende skær. Forneden skabte hænderne enestående fuldendt musik, foroven lyttede det skønne, helt igennem besjælede hoved, let tilbagebøjet, til den musik, han selv skabte. Så var det altid, som om der kom et forklaret skær over ham. Hvor tit havde jeg ikke på koncerter som fortryllet stirret på dette gennemlyste ansigt, mens de blødt æggende og dog sølverne klare toner trængte ind i mit blod! – Nu så jeg ham igen; nu var håret gråt, og øjnene havde sørgeskygger. Han spurgte mig engang: »Hvor hører jeg hen? Når jeg vågner op af drømme om natten, véd jeg, at jeg har talt italiensk i drømmen. Men når jeg skriver, tænker jeg i tyske vendinger.« Hans elever var spredt over hele verden – »den ene skyder måske i dette øjeblik på den anden« –, og til sit egentlige arbejde, operaen »Doktor Faust«, vovede han sig endnu ikke, fordi han følte sig splittet og oprevet. For at befri sig skrev han en lille let, musikalsk enakter; men de mørke

skyer veg ikke fra hans hoved så længe, krigen varede. Kun såre sjældent hørte jeg nu hans herlige og hjertelige, hans guidoniske latter, som jeg før havde elsket sådan hos ham. Engang traf jeg ham en sen aften på banegårdsrestauranten. Han havde, alene, drukket to flasker vin. Han pegede på flaskerne: »Bedøvelse!« sagde han, »ikke drik, men nu og da må man bedøve sig, ellers er det ikke til at holde ud. Musikken kan ikke altid hjælpe, og arbejdet indfinder sig kun som gæst i de få gode stunder!«

Vanskeligst var denne dobbelttilværelse-situation for elsasserne og blandt dem igen vanskeligst for dem, der som René Schickele skrev på tysk, men i hjertet holdt med Frankrig. Krigen drejede sig i egentligste forstand om deres land, og leen skar midt i deres hjerte. Der blev trukket i dem fra begge sider, man ville tvinge dem til at bekende sig til Tyskland eller til Frankrig; men de foragtede dette »enten-eller«, der var dem en umulighed. De ønskede, som vi alle, at Tyskland og Frankrig blev brødre; de ønskede forståelse i stedet for fjendskab. De led for begge landes skyld og under begge landes lidelser.

Og rundt omkring var der så de blandedes og de kun halvt tilknyttedes rådville skare: engelske kvinder, der havde ægtet tyske officerer, og østrigske diplomaters franske mødre; tilfælde, hvor den ene søn gjorde tjeneste på den ene side, den anden på den anden, og hvor forældrene ventede på breve fra begge lande, mens det lidet, de her havde, var blevet konfiskeret, og det de dér havde var gået tabt ... alle disse kløftede skæbner havde søgt ly i Schweiz for at undslippe den mistænkeliggørelse, der forfulgte dem både i det nye og i det gamle land. Af frygt for at kompromittere nogen af de to parter undgik de at tale noget af de to sprog, og de sneg sig omkring som skygger, ødelagte, knuste eksistenser. Jo mere europæisk et menneske havde levet i Europa, des hårdere blev han nu tugtet af den knytnæve, der sønder slog Europa.

Imidlertid var opførelsen af »Jeremias« rykket nærmere. Den blev en smuk succes, og det foruroligede mig ikke synderligt, at »Frankfurter Zeitung« som angiveri berettede til Tyskland, at den amerikanske gesandt og nogle prominente personligheder fra de allierede havde overværet premièren. Det stod os klart, at krigen, der nu var på sit tredje år, var ved at tabe magten over sindene, at dens videreførelse udelukkende blev tvunget igennem af Ludendorff, og at modstand mod den derfor ikke mere var så farlig en ting og så stor en synd som i den første, glørværdige tid. Man var klar over, at

efteråret 1918 måtte hidføre denne endelige afgørelse. Men jeg ville ikke tilbringe mere af denne ventetid i Zürich. For jeg havde efterhånden fået mere og mere vågne øjne. Med den nyankomnes begejstring havde jeg i begyndelsen ment, at jeg blandt alle disse pacifister og antimilitarister ville finde virkelige meningsfæller, der ville være oprigtige, resolute forkæmpere for en europæisk forståelse; men inden længe opdagede jeg, at der blandt dem, der slog sig op som flygtninge og gebærdede sig som martyrer for en heroisk overbevisning, havde indsmuglet sig nogle skumle skikkelser, der stod i det tyske efterretningsbureaus tjeneste og var betalt for at aflytte og overvåge de andre. Det rolige og solide Schweiz viste sig – som enhver snart kunne overbevise sig om ud fra egen erfaring – at være undermineret af det muldvarpearbejde, der foretoges af hemmelige agenter fra begge lejre. Tjenestepigen, som hældte papirkurven ud, telefondamen ved høreapparatet og kelneren, der altid opholdt sig i betænkelig nærhed og serverede langsomt, stod i en fjendtlig magts sold, ofte arbejdede endog en og samme mand for begge parter! Kufferter blev på mystisk vis åbnet, trækpapir blev fotograferet, og breve forsvandt på vej til eller fra postkontoret; elegante damer smilede påtrængende indladende til én i hotellernes hall'er, sært ivrige pacifister, som vi aldrig før havde hørt noget til, optrådte pludselig og indbød os til at underskrive proklamationer eller anmodede skinhelligt om adresser på »pålidelige« venner; en »socialist« tilbød mig et mistænkeligt højt honorar for et foredrag for arbejderne i La Chaux-de-Fonds, som ikke kendte noget til sagen – kort sagt: det gjaldt hele tiden om at være på sin post. Det varede ikke ret længe, før jeg mærkede, hvor lidet tallet var på dem, man kunne betragte som fuldt ud pålidelige, og da jeg ikke ville lade mig trække ind i politik, indskrænkede jeg min omgang mere og mere. Men selv hos de pålideligste ærgrede jeg mig over de evindelige diskussioners ufrugtbarhed og den selvrådlge kartoteksinddeling i radikale, liberale, anarkistiske, bolsjevikiske og upolitiske grupper; for første gang lærte jeg rigtigt at iagttage den evige type på den professionelle revolutionsmand, som i al sin ubetydelighed føler sig stor alene ved hjælp af det oppositionelle i sin stilling, og som klamrer sig til det dogmatiske, fordi han ikke har noget støttepunkt i sig selv. At forblive her i dette snakkeriets kaos, betød det samme som at blive splittet og usikker, dyrke uholdbare former for fællesskab, og bringe sin egen overbevisnings moralske sikkerhed i fare. Derfor trak jeg mig tilbage. Af alle disse kafékomplotmagere var der faktisk, da det kom til stykket, ingen, der

vovede et komplot; af alle de improviserede verdenspolitikere forstod ikke en eneste at lave politik, da der virkelig blev brug for det. Da det positive, opbygningen efter krigen, begyndte, blev de siddende fast i deres evigt kritiserende og kværulerende negativitet, ligesom også kun få af hine dages antikrigsdigtere efter krigen fik held til at skrive et betydeligt værk. Det viste sig, at det havde været tidens feber, der havde digtet og diskuteret og politiseret ud af dem, og ligesom det går enhver gruppe, der kun skylder en momentan konstellation og ikke en efterlevet idé, at den blev dannet, således faldt også hele denne kreds af interessante og begavede mennesker sporløst fra hinanden, såsnart den modstand, den bekæmpede – nemlig krigen – var forbi.

Som det for mig rigtige sted valgte jeg en lille gæstgivergård, ca. en halv mils vej fra Zürich, i Rüschlikon, fra hvis høje man kunne se ud over søen og i det fjerne skimte byens tårne i mindre format. Her behøvede jeg kun at omgås de mennesker, jeg indbød til mig, mine virkelige venner, og de kom da også, først og fremmest Rolland og Masereel. Her kunne jeg arbejde for mig selv og udnytte tiden. Den gik alt imens ubønhørligt sin gang. Amerikas indtræden i krigen fik enhver, hvis blik ikke var forblændet, og hvis øre ikke var døvet af fædrelandske fraser, til at begribe, at Tysklands nederlag var uundgåeligt; og da så den tyske kejser pludselig forkyndte, at han fra nu af ville regere »demokratisk«, vidste vi, hvad klokken var slået. Jeg tilstår åbent, at vi fra Østrig og Tyskland trods den sproglige og sjælelige samhørighed med disse lande var utålmodige efter, at det uundgåelige – da det jo nu engang var blevet uundgåeligt – skulle ske snarest muligt; og den dag, da kejser Wilhelm, der havde svoret på at ville kæmpe til sidste mand og hest, flygtede over grænsen, og da Ludendorff, der havde ofret millioner af mennesker for sin »sejrsfred«, forsynet med et par blå briller stak af til Sverige, indebar meget trøstende for os. Vi troede jo – og hele verden med os dengang –, at med denne krig var »krigen« afskaffet for altid, vi troede, at nu var det uhyre tæmmet eller måske endog dræbt, som havde hærget vor verden. Vi troede på Wilsons storartede program, som helt dækkede vort, og i øst så vi et dæmrende lysskær i hine dage, da den russiske revolution endnu fejrede brudenat sammen med humane og idealistiske idéer.

Vi var tåbelige, jeg véd det. Men vi var ikke alene om det. Den, der oplevede tiden dengang, husker, at alle byens gader genlød af jubelen, der hilste Wilson som Jordens frelsebringer, og at soldater omfavnede og

kyssede deres tidligere fjender; aldrig havde der været så megen tillidsfuld tro i Europa, som der var i hine fredens første dage. Thi nu var der da endelig plads på Jorden til det længe lovede retfærdighedens og broderskabets rige; nu eller aldrig var øjeblikket inde for det Fælles-Europa, vi havde drømt om. Helvedet lå bag os, og hvad skulle herefter mere kunne forskrække os? En ny verden var ved at bryde frem. Og da vi jo var unge, sagde vi til hinanden: det bliver vores verden, det bliver den verden, vi drømte om, en bedre, en mere human verden!

Hjem til Østrig

Fra logikkens standpunkt var det tåbeligste, jeg kunne gøre efter de tyske og østrigske våbens nederlag, at vende hjem til Østrig; til dette Østrig, der jo dog kun skimtedes på Europas kort som en uklar, grå og livløs skygge af det tidligere kejser- og kongerige. Tjekkerne, polakkerne, italienerne og slovenerne havde løsrevet deres lande; tilbage var kun et stykke lemlæstet, lemmeløs krop, der blødte fra alle årer. Af de seks-syv millioner, man tvang til at kalde sig »tysk-østrigere«, pressede hovedstaden alene to millioner frysende og sultende sjæle sammen inden for sine mure; de fabrikker, som før havde skaffet landet rigdomme, lå nu på fremmed område, jernbaner var blevet til ynkelige stumper. Man havde frataget Nationalbanken dens penge og til gengæld læstet krigslånets gigantiske byrde på dens skuldre. Grænser var endnu ikke klart dragne, da fredskongressen knap var begyndt, og forpligtelserne var endnu ikke fastlagt, og der var intet mel, intet brød, ingen kul og ingen petroleum at få. En revolution eller anden katastrofal løsning syntes uundgåelig. Dette af de sejrende magter kunstigt skabte land kunne efter alle solemærker at dømme ikke eksistere, og – det råbte alle partier: de socialistiske, de klerikale og de nationale som med én mund – ville slet ikke leve selvstændigt. Der fremkom – så vidt jeg véd for første gang i historien – det paradoksale tilfælde, at man påtvang et land en selvstændighed, som det selv oprørt afviste. Østrig ønskede påny at blive forenet enten med de gamle nabostater eller med det beslægtede Tyskland; men det ønskede absolut ikke at føre en nedværdigende betlertilværelse. Nabostaterne på deres side ville imidlertid ikke mere leve i nationaløkonomisk forbund med dette Østrig, dels fordi de anså det for at være for fattigt, dels fordi de frygtede, at habsburgerne skulle vende tilbage; på den anden side forbød de allierede sammenslutning med Tyskland, for at dette land ikke skulle blive for stærkt. Altså dekreterede man: Republikken Tyskøstrig må forblive bestående. Et land, som ikke ville eksistere, befalede man – et unikum i historien! –: »Du skal eksistere!«

Hvad det var, der bevægede mig til frivilligt at vende tilbage til et land, der befandt sig i den dårligste tilstand, noget land har været i, formår jeg

ikke mere at forklare. Men vi førkrigstidsmennesker var trods alt opvokset i en stærkere pligtfølelse, vi mente, at man i et sådant øjeblik af den yderste nød mere end nogensinde måtte stå last og brast med hjemstavn og familie. Jeg syntes, det på en måde ville være fejgt, hvis jeg mageligt ville søge at slippe for det tragiske, som forberedtes derhjemme, og jeg følte – netop som forfatter til »Jeremias« – ansvaret; man burde egentlig gennem sit ord hjælpe til med at overvinde nederlaget. Under krigen havde jeg været en overkomplet; men nu efter nederlaget syntes jeg, jeg befandt mig på den rigtige plads, så meget mere, som jeg gennem min modstand mod forlængelsen af krigen havde erhvervet mig en vis moralsk position, navnlig hos ungdommen. Og selv om man ikke skulle evne at gøre nogen indsats, fik man i det mindste den tilfredsstillelse at være med i de fælles lidelser, man havde forudsagt.

En rejse til Østrig krævede dengang samme forberedelser som en ekspedition til et arktisk land. Man måtte udruste sig med varme klæder og uldent undertøj, for man vidste, at på den anden side grænsen var der ingen kul at få, – og vinteren stod for døren. Man fik sine sko forsålet, for hjemme var der kun træsåler. Man tog levnedsmidler og chokolade med, så meget Schweiz tillod, for ikke at sulte ihjel hjemme, inden man fik tildelt de første brød- og fedtkort. Man sørgede for at få sin indskrevne bagage forsikret så højt som muligt, for de fleste godsvogne blev plyndret, og hver sko og hvert klædningsstykke var uerstattelige ting; så mange og omhyggelige forberedelser har jeg kun truffet én gang senere, nemlig da jeg ti år efter rejste til Rusland. Et øjeblik blev jeg stående tvivlrådig på grænsestationen Buchs, hvor jeg så lykkelig var kørt ind for et år siden, og spurgte mig selv, om jeg nu alligevel ikke hellere skulle vende om og blive. Jeg følte, dette var noget afgørende i mit liv. Til sidst bestemte jeg mig for det tunge og vanskeligere. Jeg steg igen op i toget.

Ved min ankomst et år i forvejen havde jeg på grænsestationen Buchs oplevet et spændende øjeblik. Et ikke mindre uforglemmeligt forestod mig nu her ved hjemkomsten, på den østrigske side af grænsen, i Feldkirch. Allerede da jeg steg ud af toget, havde jeg iagttaget, at grænsefunktionærerne og politibetjentene var underligt urolige. De gav ikke synderligt agt på os rejsende, og de ekspederede revisionen højst overfladisk; det var tydeligt nok, at de ventede på noget vigtigere. Endelig lød det klokkeslag, der forkyndte, at et tog nærmede sig fra den østrigske

kant. Politifolkene stillede sig op, funktionærerne kom hurtigt ud af deres skure, og deres hustruer, der åbenbart var forud orienterede, trængtes på perronen; blandt de ventende lagde jeg især mærke til en gammel dame i sort, ledsaget af to døtre, formodentlig en aristokrat, efter holdning og dragt at dømme. Hun var synligt bevæget og førte atter og atter lommenørklædet til øjnene.

Langsomt, ja majestætisk rullede toget frem, og det var et tog af en særlig slags, ikke de slidte og af regn og slud forkomne, sædvanlige passagervogne – det var sorte, brede vogne, det var et salontog. Lokomotivet standsede. Der gik en tydelig bevægelse gennem de ventendes rækker; hvorfor vidste jeg endnu ikke. Da genkendte jeg bag waggonens spejlglasrude en høj, rank mandsskikkelse og en sortklædt dame: Kejser Karl, Østrigs sidste kejser, og hans gemalinde, kejserinde Zita. Jeg fo’r sammen – den sidste kejser af Østrig, arvingen til det habsburgske, dynasti, der gennem syv hundrede år havde regeret landet, forlod sit rige! Skønt han havde afslået den formelle tronfrasisgelse, havde republikken med alle hædersbevisninger tilladt ham at rejse eller rettere sagt tvunget ham dertil. Nu stod den høje, alvorlige mand ved vinduet og så for sidste gang sit lands bjerge, huse og mennesker. Det var et historisk øjeblik, jeg oplevede – dobbelt rystende for en, der som jeg var opvokset i kejserrigets traditioner; hvis første sang i skolen havde været Kejsersangen, og som senere under militærtjeneste havde svoret denne mand, der stod dér tankefuld i civil, »Lydighed til lands, til vands og i luften«. Utallige gange havde jeg set den gamle kejser i den nu for længst legendariske pragt ved de store festligheder; jeg havde set ham, når han, omgivet af sin familie og generaler i lynende uniformer, på den store trappe i Schönbrunn havde modtaget hyldesten fra de 80.000 wiener skolebørn, som stod opstillede på den brede, grønne plæne og med klingre stemmer sang Haydns »Gott erhalte« i rørende kor. Jeg havde set ham ved hofbal og ved Théâtre Paré-forestillinger i funklende uniform, og med grøn Steierhat, når han rejste til jagten i Ischl, og jeg havde set ham skride fromt og med sænket hoved af sted til Stefansdomen i Fronleichnams-processionen – og endelig havde jeg hin tåget klamme vinterdag set katafalken, da man midt under krigen stødte den gamle mand til hvile i Kapuzinergruft. »Kejseren« – dette ord havde for os været indbegrebet af al magt og rigdom, symbolet på det evige Østrig; fra barnsben af havde man lært at udtale det med dybeste ærefrygt. Og nu stod jeg her og så hans arving, Østrigs sidste kejser, forlade sit land som en

fordreven fyrste. Habsburgernes glørværdige kæde, som gennem århundreder havde givet rigsæble og krone videre fra hånd til hånd, den brødes af i dette Nu. Alle omkring os fornam historie, verdenshistorie, i dette tragiske syn. Gendarmen, soldater, betjente – alle stod de forlegne og så skamfulde til siden, fordi de ikke vidste, om de endnu havde lov til at afgive den gamle, ærbødige hilsen; kvinderne vovede ikke ret at se i vejret; ingen talte, og i stilheden hørte man så pludselig den gamle, sørgeklædte dame hulke; hvem véd, hvor hun var kommet fra for endnu en gang at se »sin« kejser ... Endelig gav togføreren signalet. Alle fo'r vi uvilkaarligt sammen, nu kom det uigenkaldelige slutsekund. Lokomotivet satte i med et rask ryk, som om også det måtte overvinde sig selv, og langsomt fjernede toget sig. Personalet så ærbødigt efter det. Så vendte folk tilbage til deres kontor – med den særegne forlegenhed, der vises ved en begravelse. Nu var det næsten tusindårige monarki for alvor forbi. Jeg vidste, det var et nyt Østrig, en ny verden, jeg vendte tilbage til.

Næppe var toget forsvundet i det fjerne, før man befalede os at stige fra de skinnende rene schweizerwaggoner over i de østrigske. Og man behøvede bare at betræde disse østrigske vogne, så vidste man på forhånd, hvad der var sket med dette land. Konduktørerne som anviste én plads, sjuskede magre, udhungrede, næsten pjaltede af sted; uniformerne slaskede forrevne og slidte om deres indsunkne skuldre. Ved vinduerne var læderremmene skåret af – for hvert eneste stykke læder betød jo en værdigenstand. Også i sæderne havde knive eller bajonetter øvet hærværk; hele stykker af betrækkene var barbarisk skåret bort af en eller anden hæmningsløs person, der ville have sine sko forsålede og skaffede sig læder, hvor han kunne finde noget. Ligervis var askebægrene stjålet – for den smule kobbers og nikkels skyld –. Udefra jog efterårsblæsten os og slagter af de elendige brunkul, man nu fyrede med i lokomotivet, ind gennem de knuste ruder, gulv og vægge sværtedes deraf; men stanken neutraliserede i det mindste den skarpe lugt af jodoform, som mindede om, hvor mange syge og sårede man under krigen havde befordret i disse skeletter af waggoner. Nå, det var jo allerede et under, at toget overhovedet kom videre; hver gang de usmurte hjul hvinede en smule mindre end ellers, frygtede man allerede for, at den udslidte maskine skulle tabe pusten. Til en strækning, man ellers kunne klare med en times kørsel, behøvede man fire-fem timer, og da skumringen faldt på, gled man ned i komplet mørke. De elektriske pærer var knust eller

stjålet; søgte man noget, måtte man famle sig for pr. tændstikker, og når man ikke direkte frøs, var det kun, fordi man i forvejen sad stuvet sammen seks-otte på hvert sæde. Allerede på den første station masede der så flere ind, og flere og flere, alle i forvejen dødtrætte efter timelang venten. Gangene var stuvende fulde, selv på trinbrætterne sad folk i den halvt vinterlige nat, og alle holdt de ydermere bagagen og den lille pakke med madvarer frygtsomt knuget ind mod brystet; i mørket vovede ingen at lægge noget fra sig så meget som et minut. Fra freden var jeg rejst tilbage til den krigens gru, jeg havde troet endt.

Uden for Innsbruck gav toget sig pludselig til at ralle, og trods al pusten og piften kunne det ikke klatre op over en mindre stigning. Irriteret løb personalet rundt i mørket med osende lygter. Det varede en time, før en hjælpemaskine kom snøftende, og så behøvede man igen sytten timer i stedet for syv, inden man kom til Salzburg. Ingen drager vidt og bredt på stationen; til sidst kom et par pjaltede soldater, som hjælpsomt tilbød at bære bagagen hen til en vogn; men droskehesten var så gammel og underernæret, at den snarere så ud til at blive holdt i vejret af skaglerne end bestemt til at skulle trække i dem. Jeg vovede ikke at forlange af denne skygge af et dyr, at den foruden vognen også skulle slæbe mine kufferter; jeg lod dem derfor blive i banegårdens garderobe – ganske vist temmelig bange for aldrig at se dem mere.

Under krigen havde jeg købt mig et hus i Salzburg; thi efter at jeg var blevet fremmed for mine tidligere venner på grund af vor modsatte indstilling til krigen, havde jeg følt en vågnende længsel efter at bo borte fra de store byer med de mange mennesker; og denne tilbagetrukne levevis blev altid sidenhen til gavn for mit arbejde. Ikke blot ved sin landskabelige skønhed, men også ved sin geografiske beliggenhed syntes Salzburg mig af alle østrigske småbyer den mest ideale: den lå i udkanten af Østrig; der var halvtredje times jernbanekørsel til München, fem timers til Wien, ti timers til Zürich eller Venezia og tyve timers til Paris, den var altså en ypperlig startplads, når det gjaldt Europarejser. Ganske vist var det dengang endnu ikke den gennem Festspillene berømte – og om sommeren sig snobbet gebærdende – rendezvousby for de »prominente«, for så havde jeg ikke kåret den til arbejdssted; den var en gammeldags, romantisk lille torneroseby ved det sidste udløb af Alperne, hvis småbjerge og høje her blidt gled over i det tyske fladland. Den lille skovklædte høj, jeg boede på, var ligesom det vældige bjergdrags sidste, hendøende bølge; utilgængelig

for biler, som den var, og kun til at bestige ad en trehundredårig kalvariesti med mere end hundrede trin, frembød den som løn for anstrengelsen en fortryllende udsigt fra sin terrasse over den mangetårnede bys tage og gavle. I baggrunden udvidedes panoramaet over Alpernes strålende kæde (men ganske vist også til Salzburg ved Berchtesgaden, hvor en dengang fuldkommen ubekendt mand ved navn Adolf Hitler snart skulle blive min genbo). Huset selv viste sig at være lige så romantisk som upraktisk. I det 17. århundrede havde det været jagtslot for en ærkebiskop, der lå tæt op ad den mægtige fæstningsmur; i slutningen af det 18. århundrede var det til højre og til venstre blevet udvidet med et værelse; et prægtigt gammelt tapet og en bemalet keglekugle, med hvilken kejser Franz 1807 ved et besøg i Salzburg egenhændig havde spillet kegler i dette vort hus' lange gang, foruden nogle gamle pergamenter med de forskellige grundrettigheder på – det var de synlige vidnesbyrd om ejendommens værdige fortid.

At dette lille slot – der ved sin lange facade virkede pompøst, men kun havde ni værelser, fordi det ikke gik i dybden – var en antik kuriositet, var noget, der senere henrykkede vore gæster meget, men i vor aktuelle situation viste dets historiske fortid sig skæbnesvanger; thi vi forefandt vort hjem i en næsten ubeboelig forfatning. Regnen dryppede lystigt ned i stuerne; hver gang, det havde sneet, svømmede gangene, og det var umuligt at få taget ordentligt repareret, for tømrerne havde ikke træ til spær, og blikkenslagerne havde ikke bly til tagrender; med stort besvær blev de værste huller stoppet til med tagpap, og når der så faldt ny sne, var der ikke andet at gøre end selv at klatre op på taget for i rette tid at skovle driverne væk. Telefonen rebellerede, for til ledningstråd havde man taget jern i stedet for kobber. Og da ingen ville bringe i byen, måtte vi selv slæbe hver eneste lille fornødenhed op ad bjerget. Det værste var dog kulden. Kul fandtes ikke i miles omkreds, og det træ, vi hentede fra haven, var for nyt, det hvæsedes som slanger i stedet for at varme, det skrattede og spyttede i stedet for at brænde. I vor nød klarede vi os med tørv, som i det mindste gav en antydning af varme; men i tre lange måneder skrev jeg mine værker næsten udelukkende i sengen og med blåfrosne fingre, som jeg, hver gang jeg kunne gøre et ophold, stak ned under dynen igen for at varme dem. Men selv dette ugæstmilde hjemsted måtte vi oven i købet forsvare, for til den almindelige mangel på næringsmidler og brændsel kom i dette katastrofefår bolignøden. I fire år var der ikke blevet bygget i Østrig; mange huse var forfaldne, og nu strømmede pludselige den talløse masse af husvilde,

hjemsendte soldater og krigsfanger tilbage til hjemlandet; det blev derfor lovforordnet, at der skulle anbringes en familie i hvert til rådighed stående værelse. Fire gange kom der kommissioner op til os; men vi havde forlængst frivilligt afgivet to værelser, og vort hjems ugæstmildhed og kulde, som først syntes så fjendtlige imod os, viste sig nu at være en fordel; thi der var ingen, der gad klatre de hundrede trin op for at fryse videre hos os.

En tur ned i byen var dengang en rystende oplevelse; for første gang så jeg en hungersnød ind i dens gule, farlige øjne. Brødet var sort i krummen og smagte som beg og lim, kaffen var et afkog af brændt byg, øl var gult vand, chokolade farvet grus og kartoflerne var frosne; de fleste gav sig til at opdrætte kaniner for ikke helt at glemme smagen af kød; nede i vor have skød en knøs egeren som søndagsspise, og trivelige hunde og katte kom kun sjældent tilbage fra længere spadsereture. Hvad der blev tilbudt af stoffer, var i virkeligheden præpareret papir, erstatnings-erstatning; mændene sneg sig omkring næsten udelukkende i gamle, ofte til og med russiske uniformer, de havde skaffet sig fra et depot eller et sygehus, tøj, hvori allerede i forvejen adskillige var døde; benklæder, lavet af en sæk, var ikke noget sjældent syn. Hvert skridt, man gik i gaderne, virkede sjæleligt oprivende: Butikkernes vinduer så ud, som om de var plyndrede, kalken skallede af som skurv ned langs de forfaldne husvægge, og de tydeligt underernærede mennesker slæbte sig besværligt af sted mod deres arbejdspladser. Ude på det åbne land stod det noget bedre til med ernæringen; under moralens almindelige sammenbrud kunne det nemlig ikke falde én eneste bonde ind at aflevere sit smør, sin mælk og sine æg til de ved lov fastsatte maksimalpriser. Han holdt så meget som muligt af det skjult i sine forråds-kamre og ventede så, indtil købere med bedre tilbud kom ind i huset til ham. Der opstod snart et nyt levebrød, den såkaldte »hamstren«. Arbejdsløse mænd tog en rygsæk eller to med sig og vandrede fra bonde til bonde, ja kørte endog med toget til særlig indbringende steder for illegalt at opdrive levnedsmidler; dem bortsjakkede de så inde i byen til fire- eller femdoblet pris, I begyndelsen var bønderne glade over de mange papirpenge, som regnede ned i huset for æggene og smørret, og som de på deres side »hamstrede«. Men så snart de med deres proppede tegnebøger kom ind til byen for at købe varer, opdagede de til deres harme, at medens de kun havde forlangt det femdobbelte for deres madvarer, var imidlertid den le, hammer eller kedel, som de ville købe, steget til det tyvedobbelte

eller halvtreds dobbelte i pris. Så gik de over til kun at tillægge sig industrivarer og at forlange vare for vare; – efter at menneskeheden allerede med sine skyttegrave lykkeligt og vel var vendt tilbage til huleboertiden, opløste den nu pengenes tusindårige konvention og vendte tilbage til den primitive tuskhandel. En grotesk form for handel hærgede det ganske land. Byboerne slæbte ud til bønderne alt det, de kunne undvære: tæpper, kinesisk porcelæn, sabler, bøsser, bøger, fotografiapparater, lamper og nips; kom man ind på en bondegård i Salzburg, kunne man til sin overraskelse risikere at blive mødt af en indisk Buddhas stirrende øjne, eller man fandt et rokokobogskab med franske læderbind, som de nye ejere gjorde sig til af med ganske særlig stolthed. »Ægte læder! Frankrig!« pralede de, pluskæbede. Ikke penge, men reelle varer! lød parolen. Mangen en måtte trække sin vielsesring af fingeren og sin læderrem af maven blot for at skaffe kroppen den nødtørftigste føde.

Til sidst blandede myndighederne sig i det for at stoppe denne smughandel, som i praksis udelukkende kom de velhavende til gode. Hele kordon' er blev opstillede omkring i provinserne for at fratage de med cykle eller tog kørende »hamstrere« deres varer og lede disse til byernes levnedsmiddelkontorer. Hamstrerne svarede ved på ægte wild west-vis at organisere natlige transporter eller ved at bestikke opsynsmændene, der selv havde sultne børn hjemme; flere gange kom det til direkte slag med revolvere og knive, som disse fyre efter fire års uddannelse ved fronterne forstod at håndtere lige så godt, som de militærteknisk kunsthåndværk forstod at skjule sig i landskabet, når de måtte flygte. Fra uge til uge voksede forvirringen. Fra uge til uge blev befolkningen mere og mere urolig. Thi fra dag til dag mærkedes kronens fald. Nabostaterne havde erstattet de gamle østrig-ungarske sedler med egne og mere eller mindre læsset hovedbyrden ved at indløse den gamle »krone« over på det lillebitte Østrig. Som første tegn på mistilliden i befolkningen forsvandt byttepengene; et lille stykke kobber eller nikkel var jo da altid en smule »reel vare« i forhold til det trykte papir. Ganske vist drev staten sin seddelpresse til topydelse for efter Mefistos recept at skabe så mange slige kunstige penge som muligt; men den kunne ikke indhente inflationen; følgen var, at hver by for sig, ja hver flække og tilsidst hver landsby selv begyndte at trykke sine »nødpenge«, som blev afvist allerede i nabolandsbyen og senere i rigtig erkendelse af deres værdiløshed simpelt hen blev smidt væk. En nationaløkonom, som forstod at beskrive alle disse faser plastisk – først inflationen i Østrig og så

den i Tyskland –, kunne, tror jeg, i henseende til spænding let overgå enhver roman; thi kaos'et antog mere og mere fantastiske former. Snart var der ikke mere nogen, der vidste, hvad noget kostede. Priserne sprang ganske uvilkårligt; en æske tændstikker kostede i en butik, som i rette tid havde sat prisen i vejret, tyve gange så meget som i en anden, hvor en skikkelig mand intetanende endnu solgte sin vare til gårsdagens pris; som løn for hans hæderlighed var hans butik udsolgt på en time, for den ene fortalte det til den anden, og alle løb hen og købte de ting, der kunne købes, ganske uanset, om man havde brug for dem eller ej. Selv en guldfisk eller et gammelt teleskop betragtedes som »reel vare«, og alle ville have reale ting i stedet for papirpenge. Mest grotesk blev misforholdet ved huslejerne. For at beskytte lejerne – den brede masse – og til skade for husejerne havde regeringen forbudt enhver huslejestigning. Inden længe kostede derfor en middelstor bolig i et helt år sin lejer mindre end ét eneste middagsmåltid; hele Østrig boede egentlig mere eller mindre gratis i fem eller rettere ti år (for også senere blev det forbudt at opsige lejere). Ved dette vilde kaos blev situationen mere og mere vanvittig og umoralsk fra uge til uge. Den, der gennem fyrretyve år havde opsparet penge og til og med patriotisk havde sat dem i krigslån, blev tigger; den, der havde gæld, slap af med den. Den, der korrekt holdt sig til, hvad levnedsmiddelfordelingen gav, sultede ihjel; kun den, der frækt omgik ordningen, kunne spise sig mæt. Den, der forstod at bestikke andre, fik fremgang, og den, der spekulerede, profiterede. Den, der solgte sine ting i overensstemmelse med sin indkøbspris, var en bestjålen mand; den, der kalkulerede omhyggeligt, en snydt. I denne pengenes bortflyden og bortdunsten forsvandt enhver værdimåler, der eksisterede ingen andre dyder end den ene: at være fiks og fræk og ferm og uden skrupler og hoppe op på ryggen af den løbske hest i stedet for at lade sig trampe ihjel af den.

Hertil kom, at medens folk i Østrig under det katastrofale kursfald havde mistet enhver målestok, havde adskillige udlændinge opdaget, at der hos os kunne fiskes i rørte vande. Under inflationen – den varede tre år og forløb i hastigere og hastigere tempo – var de udenlandske penge det eneste, som besad en stabil værdi i landet. Da de østrigske kroner flød bort mellem fingrene som gelé, ønskede alle at få fat i schweizer francs og amerikanske dollars, og anselige mængder af udlændinge udnyttede konjunkturerne til at bide sig fast i den østrigske kronens dødsskælvende kadaver. Østrig blev »opdaget« og oplevede en skæbnesvanger »fremmedsæson«. Alle

hotellerne i Wien var overfyldte med disse ådselgribbe. De købte alt lige fra tandbørste til landgods, og de tømte privatfolks samlinger og antikvitecsbutikkerne, inden ejerne i deres kvide mærkede, i hvor høj grad de var blevet berøvede og bestjålne. I Ringstrasse-hotellernes fyrstesuiter boede små hotelportier'er fra Schweiz og maskinskriversker fra Holland. Hvor utroligt det end lyder, kan jeg som øjenvidne gå ind for det faktum, at det berømte luksushotel »de l'Europe« i Salzburg i længere tid helt var udlejet til engelske arbejdsløse, som takket være deres rigeligere engelske arbejdsløshedsunderstøttelse kunne bo billigere her end hjemme i deres slums. Hvad der ikke var nitteog nagelfast, forsvandt. Lidt efter lidt spredtes efterretningerne om, hvor billigt man kunne leve og købe i Østrig; længere og længere borte fra, fra Sverige og Frankrig, kom der nye, grådige gæster; på gaderne i det indre Wien hørte man mere italiensk, fransk, tyrkisk og rumænsk end tysk. Selv Tyskland, hvor inflationen til at begynde med foregik i et meget langsommere tempo – ganske vist for senere at overgå vor millioner af gange –, udnyttede sin mark på bekostning af vor hensmuldrende krone. Som grænseby bød Salzburg mig den bedste mulighed for at iagttage disse daglige røvertogter. I hundred-, ja i tusindvis kom bajrerne herover fra nabobyer og landsbyer og oversvømmede den lille by. De lod deres tøj sy og deres biler reparere her, de gik på apotekerne og til læge; de store München-firmaer indleverede deres telegrammer og breve til udlandet her for at profitere af portodifferencen. Til sidst blev der på initiativ af den tyske regering indsat en grænsebevogtning til at hindre, at alle brugsgenstande i stedet for i hjemlandet blev købt i det billigere Salzburg, hvor man til sidst for én tysk mark fik halvfjerds østrigske kroner, og energisk konfiskerede man på toldkontoret alle fra Østrig kommende varer. Men én artikel forblev fri; man kunne ikke konfiskere den: det øl, en person havde fået ned i sin mave. Ved hjælp af kurslisten udregnede de øldrikkende bajrere fra dag til dag, om de i Salzburg på grund af kronens fald kunne drikke fem, seks eller ti liter øl for samme pris, som de hjemme måtte betale for én liter. En herligere fristelse lod sig ikke tænke – altså rejste hele skarer af bajrere med kvinder og børn over fra de nærliggende byer Freilassing og Reichenhall for at tillade sig den luksus at bælge så meget øl i sig, som bugen kunne rumme. Hver aften frembød banegården et sandt pandæmonium af fulde, rallende, ræbende og sig brækkende horder. Adskillige, som havde overbebyrdet sig selv, måtte pr. trækvogn (som ellers kun brugtes til transporter af kufferter) bringes hen til kupeerne, før toget

kørte tilbage til deres land, fyldt med bakkantisk skrigen og syngen. Ak, de anede ikke, de glade bajrere, at en frygtelig revanche ventede dem. Thi da kronen så stabiliseredes, mens marken derimod styrtede nedad i astronomiske proportioner, rejste østrigerne fra den samme banegård over til dem for nu på deres side at drikke billigt, og nu begyndte den samme farce for anden gang, men ganske vist med modsat fortegn. Denne ølkrig midt under de to inflationer hører til mine underligste minder, fordi den, plastisk-grotesk som den var, måske tydeligst i det små viser disse års hele vanvittige karakter.

Det mærkeligste er, at jeg nu med min bedste vilje ikke mere formår at huske, hvordan vi holdt hus i vort hjem i de år, og hvorfra hver enkelt af os i Østrig egentlig skaffede de tusinde og atter tusinde og ti tusinde og atter ti tusinde kroner – og senere i Tyskland millionerne –, som man daglig brugte alene til livets ophold. Men det mystiske var: man havde pengene. Man vænnede sig til forholdene. Man tilpassede sig kaos. Rent logisk må vel en udlænding, der ikke har gjort hin tid med, forestille sig, at på en tid, hvor i Østrig et æg kostede lige så meget som tidligere en luksusbil og i Tyskland senere blev betalt med fire milliarder mark – tidligere svarende til alle Stor-Berlins huses grundværdi –, dér må kvinderne være styrtet gennem gaderne vanvittige og med strittende hår, og dér må butikkerne have været tomme, fordi ingen mere kunne købe noget, og frem for alt må teatre og forlystelsessteder have stået komplet tomme. Forbløffende nok var just det modsatte tilfældet. Viljen til sammenhæng i livet viste sig stærkere end pengenes ustabilitet. Midt i det finansielle kaos gik det daglige liv næsten uforstyrret videre. For de enkelte individer ændredes meget; rige blev fattige, da de penge, de havde i banker og statspapirer, faldt til ingenting, og spekulanter blev rige; men det store svinghjul drejede videre rundt i samme rytme, ubekymret om de enkeltes skæbne. Intet stod stille; bageren bagte sit brød, skomageren lavede sko, forfatteren skrev bøger, bonden dyrkede jorden, togene gik regelmæssigt, hver morgen lå avisen til sædvanlig tid ude på trappegangen, og ikke mindst forlystelseslokaler, bar'er og teatre var overfyldte. Netop på grund af det uventede: at det forstum stableste af alt, pengene, daglig tabte i værdi, lærte folk at skatte livets virkelige værdier – arbejde, kærlighed, venskab, kunst og natur – så meget des højere. Midt under katastrofen levede folket mere anspændt og intensivt end nogensinde før. Knøse og piger vandrede op i bjergene og kom solbrændte tilbage,

danselokalerne musicerede til langt ud på natten, og nye fabrikker og forretninger grundlagdes alle vegne – og hvad min egen person angår, tror jeg næppe, jeg nogensinde har levet og arbejdet så intensivt som i de år. Det, som tidligere havde været vigtigt for os, blev endnu vigtigere nu; aldrig har vi i Østrig elsket kunsten mere end i hine kaos'ets år, fordi vi, da pengene lod os i stikken, følte, at kun det evige i os havde virkelig varighed og gehalt.

Jeg skal f. eks. aldrig glemme en operaopførelse i hine, den yderste nøds dage:

Man famlede sig frem gennem halvmørke gader – thi gadebelysningen var indskrænket på grund af kulmangelen. Man betalte sin galleriplads med et bundt sedler, som tidligere havde været nok til årsabonnement på en luksusloge. Man sad i sin overfrakke, for salen var ikke opvarmet, og man trykkede sig ind mod sin sidemand for at holde varmen; og hvor trist og grå var ikke denne sal, som før i tiden havde strålet af uniformer og kostbare toiletter! Ingen vidste, om det var muligt at holde operaen i gang næste uge, hvis pengesvindet vedvarede, og kulforsyningerne udeblev nogle dage; i dette den kejserlige pragts og luksus' gamle hus syntes alting dobbelt fortvivlet. Philharmonikerne ved deres pulte så ud som grå skygger, med gamle, slidte kjoler, udtærede og udmattede af savn – og vi tilhørere selv så ud som spøgelser i dette skyggehem. Men –

så løftede dirigenten sin taktstok, tæppet gik til side, og alt var så dejligt som aldrig før! Hver eneste sanger, hver eneste musiker ydede sit bedste; thi hver og én følte de: måske var det sidste gang i dette elskede rum. Og vi – vi lyttede og lyttede, åbne og modtagelige som aldrig før. For måske var det sidste gang ...

Sådan levede alle vi tusinde og hundred tusinde; alle gav vi vort yderste i disse uger og måneder og år en håndsbred foran undergangen. Aldrig har jeg følt viljen til livet så stærk i et folk og i mig selv som dengang, da alting stod på spil for os: eksistensen, livet videre frem gennem tiden ...

Alligevel og trods alt – hvis nogen spurgte mig, ville jeg være i forlegenhed ved at forklare, hvordan det udplyndrede, fattige, usalige Østrig dengang holdt livet oppe. På højre side var den kommunistiske rådsrepublik etableret i Bayern, til venstre var Ungarn blevet bolsjevikisk under Bela Kuhn; endnu den dag i dag er det mig ubegribeligt, at revolutionen ikke overførtes til Østrig. Eksplosive stoffer manglede sandelig ikke. På gaderne flakkede de

hjemvendte soldater om, halvt sultede ihjel og i pjalter, og de så harmfulde på al den skamløse luksus, der udfoldedes af dem, der havde profiteret af krigen og inflationen; i kasernerne stod der allerede en bataljon »rødgarde« skudberedte, og ingen modorganisationer eksisterede. To hundrede resolute mænd havde dengang kunnet tage magten i Wien og hele Østrig. Men intet alvorligere skete. En eneste gang forsøgte en udisciplineret gruppe et kup; det blev uden større besvær slået ned af et halvt hundrede bevæbnede politibetjente. Ja, underet skete: dette Østrig, der var afskåret fra sine kraftkilder, sine fabrikker og olieområder, dette udplyndrede land med sin værdiløse, med lavinehast faldende papirvaluta klarede sig, det hævdede sig, – måske på grund af sin svaghed, og fordi indbyggerne var for kraftesløse og for udmattede til igen at kæmpe for noget; men måske dog også gennem den inderste, typisk østrigske styrke: den medfødte koncilians. Thi trods dybe, væsentlige modsætninger fandt i denne tunge stund landets to største partier, det socialdemokratiske og det kristeligt-nationale, hinanden og dannede regering sammen. De gjorde gensidigt hinanden indrømmelser for at hindre en katastrofe, som ville have revet hele Europa med sig. Langsomt ordnedes, langsomt konsolideredes forholdene i landet, og til vor egen forbavselse skete det utrolige, at denne lemlæstede stat vedblev at bestå og senere endog opbød vilje til at forsvare sin uafhængighed, da Hitler kom for at røve dette offervillige, trofaste og midt i alle savnene så prægtigt tapre folk dets sjæl.

Den radikale omvæltning hindredes dog kun udadtil og politisk set. Psykisk set indtraf en uhyre revolution i disse første efterkrigsår. Der var noget, der var slået i kvag sammen med armeerne. Det var den tro på autoriteternes ufejlbarlighed, som man så overdyndt havde opdraget vor egen ungdom til. Skulle måske tyskerne være blevet ved med at beundre deres kejser, han, som havde svoret på at ville kæmpe »til sidste mand og sidste hest«, og som så i nat og tåge var flygtet over grænsen? Eller deres politikere? Eiler digterne, som uafsladeligt havde rimet »Krieg« på »Sieg« og »Not« på »Tod«? Først nu, da krudtrøgen over landet lettede, sås tydeligt den ødelæggelse, krigen havde medført. Hvordan skulle et moralebud, som fire år igennem havde tilladt mord og rov under navn af heroisme og rekvisition, vedblivende kunne gælde for helligt? Hvordan skulle folket kunne tro på løfter fra en stat, der havde annulleret alle ubekvemme forpligtelser over for borgerne? Og nu havde så de selv samme herrer, det samme lille knippe af gamle og såkaldt erfarne mænd, til og med overgået

deres krigsfadæse ved det stymperværk, deres fred var blevet. I vore dage véd vi allesammen – og nogle få af os vidste det allerede dengang –, at denne fred var en af historiens store muligheder, om ikke dens *største* moralske chance. Wilson havde set den. I en vidtfavnende vision havde han udkastet planen til en sanddru og varig international forståelse. Men de gamle generaler, de gamle statsmænd og de gamle interesser havde ituskåret og iturevet det store udkast og gjort værdiløse papirlaser deraf. Det store, hellige løfte, man havde givet folkenes millioner, løftet om, at denne krig var den sidste, dette løfte, som alene havde vakt de sidste kræfter i de allerede skuffede, udmattede og fortvivlede soldater, det blev kynisk ofret til fordel for ammunitionsfabrikanternes interesser og politikernes spillegalskab; disse herrer forstod triumferende at hytte deres gamle, skæbnesvangre taktik med hemmelige traktater og forhandlinger bag lukkede døre for Wilsons viise og humane krav. De, der havde vågne øjne, så at verden var blevet bedraget. Bedraget mødrene, som havde ofret deres børn; bedraget soldaterne, der vendte hjem som tiggere; bedraget alle de, der havde været patriotiske nok til at tegne krigslån; bedraget hver den, der havde skænket statens løfter tiltro; bedraget alle vi, der havde drømt om en ny og bedre indrettet verden og nu så, at det gamle spil, det, som vor eksistens, vor lykke, vor tid og vort eje udgjorde indsatsen i, at det nu blev begyndt forfra af de selv samme eller af ny hasardspillere!

Hvad under da, at hele den unge generation så med forbitrede og foragtelige blikke på fædrene, som først havde ladet sig snyde for sejren og derefter for freden? Som havde gjort det hele skidt, som intet havde forudset, og som havde regnet fejl på alle punkter? Var det ikke forståeligt, at enhver form for respekt forsvandt fra den nye generation? Ingen af den nye ungdom troede mere på forældrene eller lærerne eller politikerne; alle statens forordninger og proklamationer læstes med mistroiske blikke. Efterkrigstidens unge vendte sig med et ryk brutalt bort fra alt det hidtil gyldige: de vendte ryggen til al tradition, fast besluttede på at tage deres skæbne i deres egne hænder, emancipere sig fra al fortid og springe direkte ind i fremtiden. En ny verden skulle begynde og med den fuldkomment nye forhold på alle livets områder, – og selvfølgelig begyndte det hele med vilde overdrivelser. Hvem eller hvad, der ikke var af samme alder, betragtedes som »færdigt«. Elleve-tolvårige børn rejste ikke mere som før ledsagede af deres forældre; nu drog de som »vandrefugle« i organiserede og i det seksuelle grundigt instruerede flokke gennem landet lige til Italien og

Vesterhavet. I skolerne blev der efter russisk mønster indsat elevråd, som holdt øje med lærerne, og undervisningsplanen blev omstødt; thi børnene ville og skulle kun lære det, de havde lyst til. Der blev af ren og skær lyst til revolte revolteret mod enhver gyldig form, endogså mod selve naturens vilje, mod kønnenes evige polaritet. De unge piger lod håret klippe, til og med så kort, at man ikke kunne skelne dem med deres »drengehår« fra de unge mænd; de unge mænd på deres side barberede skægget væk for at se mere pigede ud; homoseksualitet og lesbisk elskov blev høj mode ikke i følge indre tilskyndelse, men som protest mod de gammeldags, gængse og legale former for kærlighed. Alle tilværelsens udtryksformer anstrengte sig for at slå rigtigt radikalt og revolutionært i bordet. Følgelig også kunsten. Den ny malerkunst erklærede alt, hvad Rembrandt, Holbein og Velasquez havde skabt, for forældet og kastede sig ud i de vildeste kubistiske og surrealistiske eksperimenter. Alle vegne blev det forståelige element forkættet: i musikken melodien, i portrættet ligheden, i sproget det fattelige. Den bestemte artikel »der, die das« udskiltes af sproget, sætningsbygningen vendtes på hovedet, og man skrev »steil« og »kess« i telegramstil med forpustede udråbsord; yderligere blev al den litteratur, som ikke var »aktivistisk«, d. e. politisk teoretiserende, kastet på møddingen. Musikken stilede stædigt mod en ny tonalitet og kløftede takterne; arkitekturen krængede husene om indefra udefter, i dansen forsvandt valsen til fordel for cubanske og negroide kreationer, moden opfandt med stærk understregen af det nøgne flere og flere absurditeter, på teatret spillede man »Hamlet« i kjole og hvidt og forsøgte eksplosiv dramatik. På alle gebeter begyndte en epoke med de mest løsslupne eksperimenter, som i et eneste, vildt sæt skulle lade alt bag sig, som havde været til, var skabt og vokset frem tidligere; jo yngre et menneske var, og jo mindre, han havde lært, jo mere velkommen var han, fordi han var uden tilknytning til nogen tradition – endelig, nu endelig rasede ungdommens store hævn mod vore forældres verden ud i triumf!

Men midt i dette hysteriske karneval var, syntes jeg, det mest tragikomiske skuespil dette: at se, hvor mange der var af den ældre generation, som i panisk angst for at blive overfløjet og regnet for »uaktuelle« med fortvivlet hast anlagde en kunstig vildskabs sminke og med latterlig humpen søgte at følge med på selv de mest umulige vildbaner. Brave og troværdige, gråskæggede akademiprofessorer overmalede deres gamle og nu usælgelige »stilleben«-billeder med symbolske kuber og

tegninger, fordi de unge direktører (overalt søgte man nu unge og helst de yngste) rømmede alle andre billeder bort fra gallerierne og stillede dem på loftet – de var for »klassicistiske«! Forfattere, som årtier igennem havde skrevet et afrundet, klart tysk, sønderhakkede lydigt deres sætninger og ekscellerede i »aktivisme«, velmeriterede prøjsiske gehejmeråder docerede Karl Marx fra deres kateder, og gamle hofballerinaer dansede trekvartnøgne med kantede vridninger Beethovens »Appassionata« og Schönbergs »Verklärte Nacht«. Alle vegne løb de gamle hysterisk efter den sidste mode; der fandtes pludselig kun den ene form for ærgerrighed: at være »ung« og bag om den i går endnu aktuelle retning prompte at opfinde en mere aktuel og mere radikal og »aldrig før set«.

Hvilken vild, anarkisk, usandsynlig tid, hin årrække, da med pengenes svindende værdi alle andre værdier i Østrig og Tyskland løsnedes og styrtede ned! En periode af begejstret ekstase og sindssyg svindel, en enestående blanding af utålmodighed og fanatisme. Alt, hvad der var ekstravagant og ukontrollabelt, oplevede gyldne tider: Teosofi, okkultisme, spiritisme, somnambulisme, antroposofi, kiromanti, grafologi, indiske yogalærer og paracelsisk mysticisme. Alt, hvad der lovede højere højspænding end den hidtil kendte, således enhver form for berusende gifte, morfin, kokain og heroin, fandt rivende afsætning; i teaterstykker udgjorde blodskam og fadermord, i politikken kommunisme og fascisme den alene ønskede ekstreme problemstilling, hvorimod enhver form for det normale og det mådeholdne var ubetinget forkættet. Og dog ville jeg ikke have undværet den, denne kaotiske tid, hverken i mit eget liv eller i kunstudviklingen. Som alle andre åndelige revolutioner, der i den første fremstormen styrter orgiastisk frem, rensede også den luften for det kvalmt-traditionelle; den udløste mange års opdæmmede spænding, og trods alt efterlod dens forvovne eksperimenter værdifulde tilskyndelser. Hvor meget dens overdrivelser end stødte os, følte vi dog ingen ret til at dadle den eller hovmodigt at afvise den; thi i grunden forsøgte denne nye ungdom – om end for hidsigt og for utålmodigt – at gøre det godt igen, som vor generation havde forsømt ved forsigtighed og livsfjernhed. Dybest set var det et rigtigt instinkt: at efterkrigstiden måtte være anderledes end førkrigstiden; og en ny tid, en bedre verden – var det ikke netop det, vi ældre havde ønsket lige så vel før krigen som under krigen? Men sandt at sige – også efter krigen havde vi ældre påny bevist vor uduelighed til at stille en international organisation op mod verdens farlige ny-politisering. Ganske vist havde –

allerede, mens fredsforhandlingerne stod på – Barbusse, som havde opnået en verdensposition ved sin roman »Le Feu«, forsøgt at forberede en samling af alle europæiske intellektuelle i forsoningstankens ånd. Denne gruppe skulle kalde sig »Clarté« – de klarttænkende –, og den skulle forene alle nationers forfattere og kunstnere i løftet om i fremtiden at træde op mod enhver opfanatisering af folkene. Barbusse havde tildelt mig og René Schickele i fællesskab ledelsen af den tyske gruppe og dermed den sværeste del af opgaven; thi i Tyskland flammede endnu forbitrelsen over Versailles-fredstraktaten. Der var ikke megen udsigt til at vinde de betydelige tyskere for en åndelig internationalisme, så længe Rhinlandet, Saarområdet og Mainz-brohovedet endnu holdtes besat af fremmede tropper. Alligevel ville det være lykkedes at skabe en organisation, som Galsworthy senere virkeliggjorde med sin P.E.N.-Club, såfremt ikke Barbusse havde ladet os i stikken. Ulykkeligvis havde en Ruslandsrejse på grund af den begejstring, der fra de store masser slog ham i møde derovre, bragt ham til den overbevisning, at borgerlige stater og demokratier var ude af stand til at hidføre et ægte folkebroderskab, og at et verdensbroderskab kun var tænkeligt under kommunismen. Lempeligt søgte han derfor at gøre »Clarté« til et redskab for klassekampen; men vi vægrede os med radikaliseringen, den ville jo uvægerligt svække vore rækker. Så faldt da også dette i sig selv betydelige projekt alt for tidligt sammen til intet. Igen havde vi været for ringe i kampen for den åndelige frihed på grund af vor alt for store kærlighed til egen frihed og uafhængighed.

Der var altså kun ét tilbage: stille og tilbagetrukket at gøre sit eget arbejde. I ekspressionisternes og – om jeg så må sige ekscessionisternes øjne var jeg med mine seks og tredive år rykket ned i den ældre, den egentlig allerede afdøde generation, fordi jeg nægtede at tilpasse mig dem på abekattevis. Mine tidligere arbejder behagede ikke længere mig selv; jeg udsendte ingen nye oplag af hine bøger fra min »æstetiske« tid. Det gjaldt altså om at begynde påny og forøvrigt vente på, at hele denne forjagede »isme«-flodbølge igen ebbede bort, og hvad denne tagen-til-takkemed-sig-selv angik, kom min mangel på personlig ærgerrighed mig i høj grad til nytte. Jeg påbegyndte min store serie: »Baumeister der Welt«, netop fordi jeg vidste med sikkerhed, at den ville tage mig flere år, og jeg skrev noveller som »Amok« og »Brief einer Unbekannten« i fuldkommen uaktivistisk ro. Landet og verden rundt om mig kom lidt efter lidt igen til ro og orden; derfor havde jeg heller ikke lov til at tøve længere; den tid var

forbi, hvor jeg kunne bilde mig selv ind, at alt, hvad jeg gav mig i kast med, kun var noget provisorisk. Livets midte var nået, de blotte løfters alder var forbi. Nu gjaldt det om at holde løfterne og at hævde sin egenart eller helt at opgive sig selv.

Atter ude i verden

Tre år: 1919, 1920, 1921, Østrigs tre tungeste efterkrigsår, havde jeg nu tilbragt begravet i Salzburg, og jeg havde egentlig allerede opgivet håbet om igen at se verden. Sammenbruddet efter krigen, vor valutas værditab og hadet i udlandet mod alle tyskere og tyskskrivende var noget så katastrofalt, at man allerede forud havde affundet sig med den mulighed, at man hele sit liv skulle forblive lænket til den snævre hjemlige sfære. Men alt var gået bedre, end man havde ventet. Man kunne igen spise sig mæt. Man sad uantastet ved sit skrivebord. Man levede, man følte sine kræfter. Skulle man mon ikke igen hengive sig til sin ungdoms glæder: at rejse ud i det fjerne? Lange rejser kunne der endnu ikke være tale om. Men Italien – der var jo kun en otte-ti timers rejse derhen. Skulle man vove det? Som østriger betragtedes man i Italien som »arvefjende«, selv om man aldrig selv havde følt sådan. Skulle man lade sig uvenligt afvise og være nødt til at gå forbi sine gamle venner som en fremmed for ikke at bringe dem i en pinlig situation? Nuvel – jeg vovede det. En skønne dag rejste jeg over grænsen.

Om aftenen kom jeg til Verona og gik hen på et hotel. Man overrakte mig anmeldelsesblanketten, og jeg indførte mit navn; portieren gennemløb mine optegnelser og studsede, da han i rubrikken nationalitet læste ordet »Austriaco«. »Lei è Austriaco?« spurgte han. Mon han nu viser mig døren? tænkte jeg. Men da jeg bejaede spørgsmålet, var han lige ved at juble: »Ah, che piacere! Finalmente!« Det var den første hilsen, og den var mig en fornyet bekræftelse på den følelse, jeg allerede havde haft under krigen: at hele had- og fjendskabspropagandaen kun havde avlet en forbigående intellektuel feber, men i grunden aldrig havde indfanget Europas store, brede masser. Et kvarter senere kom denne brave portier i egen person op på mit værelse for at se, om man i alle henseender havde sørget godt for mig. Han priste begejstret mit italiensk, og vi skiltes med et hjerteligt håndtryk.

Næste dag var jeg i Milano. Jeg genså domkirken, og jeg gik igen gennem gallerierne. Det var velgørende igen at høre det italienske sprogs elskede musik og at føle sig så trygt hjemme på alle gaderne og at nyde alt

det fremmede som noget gammelkendt. I forbifarten så jeg på et stort hus et skilt med navnet »Corriere della Sera«. Pludselig faldt det mig ind, at her havde min gamle ven G. A. Borgese en ledende stilling i redaktionen, Borgese, i hvis selskab jeg sammen med grev Keyserling og Benno Geiger havde tilbragt så mangan lystig aften i Berlin og Wien. Han var en af Italiens bedste og mest lidenskabelige forfattere og havde en overordentlig indflydelse på ungdommen; skønt han var oversætter af »Werthers Leiden« og fanatisk elev af den tyske filosofi, havde han under krigen skarpt taget stilling imod Tyskland og Østrig, og skulder mod skulder med Mussolini (som han senere blev uvenner med) opfordret til krig. Under hele krigen havde det været en underlig tanke for mig at vide en gammel kammerat på modpartens side som interventionist; så meget des større var nu min trang til at se en sådan »fjende«. Dog – jeg ville ikke risikere at blive afvist; jeg afgav derfor mit visitkort, forsynet med min hoteladresse. Men jeg var endnu ikke kommet ned ad trappen, før én kom styrtende efter mig med det markant vitale ansigt lysende af glæde – det var Borgese, og vi behøvede blot fem minutter for at kunne tale så hjerteligt som nogensinde, ja vel hjerteligere end nogensinde, med hinanden. Også han havde lært af denne krig, og nu kom vi, fra hver sin bred, hinanden nærmere end nogensinde før.

Og sådan gik det alle vegne. På gaden i Firenze sprang min gamle ven, maleren Albert Stringa, løs på mig og omfavnede mig så voldsomt og pludseligt, at min kone, som var med mig, og som ikke kendte ham, troede, at denne fremmede, skæggede mand ville gøre et attentat på mig. Alt var som før, nej, hjerteligere. Jeg åndede op: Krigen var begravet. Den var forbi.

Nej – den var ikke forbi. Vi troede det bare. Vi bedrog allesammen os selv i godtroenhed og forvekslede vor egen forsonlige indstilling med verdens. Men vi behøver ikke at skamme os over vor fejltagelse, for der var andre, der bedrog sig selv ikke mindre end vi; politikerne, økonomerne og bankfolkene tog i disse år på samme måde en bedragerisk konjunktur for bedring og træthed for fredsælhed. I virkeligheden havde kampen kun forskudt sig fra det nationale over i det sociale. Straks i de første dage var jeg vidne til et optrin, hvis vidtrækkende betydning jeg først senere forstod. Vi vidste dengang i Østrig ikke mere om den italienske politik, end at skuffelsen efter krigen havde medført skarpe socialistiske, ja endog bolsjevikiske tendenser; på alle mure så man med klodset kul- eller kridtskrift ordene »Viva Lenin!« Endvidere havde vi hørt, at en af de

socialistiske førere ved navn Mussolini under krigen havde sagt sig løs fra partiet og dannet en eller anden modorganisation. Slige meddelelser tog man blot ligeglad til efterretning. Hvad havde sådan en smågruppe at betyde? Der fandtes dengang slige miniaturepartier i alle lande; i Baltikum marcherede friskarefolk rundt, i Bayern dannedes der separatistiske grupper; alle vegne var der demonstrationer og kupforsøg, og de blev næsten altid slået ned. Ingen tænkte derfor på at anse disse »fascister«, der i stedet for Garibaldis røde skjorter havde tillagt sig sorte dito, for en væsentlig faktor i den fremtidige udvikling i Europa. – Men i Venezia fik det blotte ord pludselig et betydningsindhold for mig:

Jeg kom om eftermiddagen fra Milano til den elskede lagunestad. Ingen drager var at finde, ej heller nogen gondol; arbejdere og banefolk stod uvirksomme rundt omkring med hænderne demonstrativt i lommerne. Da jeg havde to temmelig tunge kufferter at slæbe på, så jeg mig om efter hjælp og spurgte en ældre herre, hvor man kunne finde en drager. »De er kommet på en skidt dag,« sagde han beklagende. »Men vi har ofte den slags dage nu. Der blir generalstrejke igen.« Jeg vidste ikke, hvorfor der strejkedes, og spurgte ikke derom. Vi var kun alt for vant til sligt i Østrig, hvor socialdemokraterne, meget til skade for dem selv, alt for tit satte dette deres skrappeste middel ind uden at udnytte det til bunds, når det kom til stykket. Jeg slæbte altså møjsommeligt mine kufferter videre, indtil jeg endelig så en gondoliere, der fra en sidekanal hastigt og stjålent vinkede til mig, og som gav plads for mig og min bagage. I løbet af en halv time var vi – efter at være kommet lykkeligt og vel forbi nogle mod strejkebryderen knyttede næver – på hotellet. Efter gammel, selvfølgelig vane gik jeg straks hen på Markuspladsen. Den så påfaldende øde ud. Der var skodder for de fleste butikker, og der var ingen på kaféerne, inde i buegangene stod der en mængde arbejdere i spredte grupper som folk, der venter på noget særligt. Jeg stillede mig op og ventede med dem. Og så skete der pludselig noget: fra en sidegade kom en skare unge mennesker i sluttet formation marcherende eller snarere løbende i hastigt trit; de sang i taktfast kor en sang, jeg ikke kendte – senere fik jeg at vide, at det var »Giovinezza«. De svingede deres stokke og var i deres gangløb forbi i et nu, før den hundredfoldigt overlegne masse havde fået tid til at kaste sig over modstanderen. Denne lille organiserede skares forvovne og faktisk modige gennemmarch var gået så hurtigt for sig, at de andre først blev klar over provokationen, da de allerede ikke mere kunne få fat i modstanderen. Nu

sluttede grupperne sig ærgerligt sammen og knyttede næverne; men nu var det for sent. Den lille stormtrop kunne ikke mere indhentes.

Synsindtryk har altid noget overbevisende ved sig. Først nu blev jeg klar over, at denne sagnagtige fascisme, jeg knapt nok kendte, var noget realt, der var særdeles godt ledet, og at den evnede at begejstre resolute, dristige unge mænd fanatisk for sig. Efter dette kunne jeg ikke mere give mine ældre venner i Firenze og Rom ret, når de med foragteligt skuldertræk affærdigede disse unge mennesker som en »lejet bande« og spottede deres »Fra Diavolo«. Af nysgerrighed købte jeg nogle numre af »Popolo d'Italia« og fornam i Mussolinis skarpe, latinsk knappe og plastiske stil den samme hensynsløse energi som den, der manifesterede sig i hine unge fyres stormløb over Markuspladsen. Selvfølgelig kunne jeg ikke ane noget om, hvad for dimensioner denne kamp skulle antage kun ét år senere. Men at der forestod en kamp her og alle andre steder, og at vor fred endnu ikke var blevet *freden* – det stod mig fra det øjeblik fuldkommen klart.

Hermed havde jeg fået den første advarsel om, at der under vort Europas tilsyneladende beroligede overflade var fuldt af farlige understrømme. Den næste advarsel lod ikke vente længe på sig.

Mit rejse-jeg havde nu fået blod på tanden, og jeg bestemte mig for om sommeren at rejse til Westerland ved det tyske Vesterhav. For en østriger havde et besøg i Tyskland dengang endnu noget styrkende ved sig. Marken havde hidtil hævdet sig storslået over for vor forhutlede krone, og helbredelsesprocessen syntes i fuld gang. Togene præcis på minuttet, hotellerne propre og skinnende, til begge sider af banelinjen overalt nye huse, nye fabrikker, og alle vegne den tavse, fejlfri orden, man havde hadet før krigen og lært at skatte under kaos'et. Men der lå en vis spænding i luften; thi hele landet ventede spændt på, om forhandlingerne i Genova og Rapallo – de første med Tyskland som ligeberettiget blandt de før fjendtlige magter – ville bringe den ønskede lettelse af krigsbyrderne eller dog i det mindste en sky gestus i retning af virkelig udsoning. Lederen af disse i Europas historie så mindeværdige forhandlinger var ingen anden end min gamle ven Rathenau. Allerede under krigen havde hans geniale organisationstalant stået sin prøve på storartet vis; han havde øjeblikkelig opdaget den tyske økonomis svageste punkt (dér, hvor den da også senere fik dødsstødet): Råstofforsyningen, og idet han også her foregreb udviklingen, havde han i rette tid organiseret hele økonomien centralt. Da

det så efter krigen gjaldt om at finde en mand, der som de klogeste og mest erfarne fjenders ligemand kunne træde op mod dem diplomatisk som tysk udenrigsminister, var det en selvfølge, at valget faldt på ham.

I Berlin betænkte jeg mig lidt på at ringe ham op. Havde jeg lov til at besvære en mand under hans arbejde på at skabe en ny tid? I telefonen sagde han til mig: »Ja, det er vanskeligt – også venskabet må jeg nu ofre på arbejdets alter.« Men med sin overordentlige tidsudnyttelses-teknik fandt han straks en mulighed for et samvær. Han skulle afgive visitkort i forskellige gesandtskaber; til den ende måtte han fra Grünewald køre en halv times tid omkring i bil; det enkleste ville derfor være, om jeg kom til ham og vi så sludrede den halve time sammen i bilen. Hans koncentrationsevne og forbløffende færdighed i at gå over fra et samtaleemne til et andet var faktisk så fuldkommen, at han til enhver tid kunne tale nøjagtig lige så præcist og dybtgående om et emne i en bil eller kupé som i sit værelse derhjemme. Jeg ville ikke forsømme lejligheden; og jeg tror, at det også gjorde ham godt, for han kunne så tale med nogen, der var udelagtig i politik, og som i årevis havde været knyttet til ham i personligt venskab. Det blev en lang samtale, og efter den kan jeg bevidne, at Rathenau, skønt han aldeles ikke var uden forfængelighed, på ingen måde havde påtaget sig hvervet som tysk udenrigsminister med let hjerte og endnu mindre havde været begærlig efter det. Han havde på forhånd vidst, at opgaven foreløbig var uløselig, og at han i bedste fald kunne hjemføre et par ligegyldige indrømmelser, men at en virkelig fred og en generøs imødekommenhed endnu ikke kunne ventes. »Ja, måske om ti år,« sagde han, »forudsat at det går alle dårligt – og ikke bare os. Først må den gamle generation fejes ud af diplomatiet, og generalerne bare stå som tavse monumenter omkring på de offentlige pladser.« Han var fuldkommen klar over, at hans ansvar var dobbelt belastet ved, at han var jøde. Kun sjældent i historien er en mand gået med så megen skepsis og med så mange betænkeligheder til en opgave, hvorom han vidste, at ikke han, men kun tiden kunne løse den; og han vidste, hvilken fare for hans egen person der var forbundet dermed. Siden mordet på Erzberger, der havde påtaget sig den ubehagelige pligt at underskrive våbenstilstanden, hvad Ludendorff havde sikret sig mod ved at stikke af til udlandet, turde han ikke tvivle om, at en lignende skæbne ventede ham som forkæmper for forståelsespolitik. Men ugift, barnløs og i grunden dybt ensom, som han var, mente han ikke, han havde lov til at sky faren; jeg turde da heller ikke formane ham til at være

forsigtig med sin person. At Rathenau i Rapallo havde gjort sine sager så godt, som det under de da givne omstændigheder overhovedet var muligt, er nu til dags et historisk faktum. Aldrig har hans blændende begavelse til rask at gribe det gunstige øjeblik, hans verdensmandsopførsel og hans personlige prestige på mere strålende vis stået deres prøve. Men de kredse var allerede blevet stærke i landet, som vidste, at de udelukkende kunne få tilhængere, såfremt de atter og atter forsikrede det besejrede folk om, at det slet ikke var blevet besejret, og at enhver forhandlen og given efter var forræderi mod nationen. De stærkt homoseksuelt prægede hemmelige forbund var allerede stærkere, end republikkens datidige ledere formodede, som ud fra deres opfattelse af frihed tilstod alle frihed, også dem, der arbejdede på for bestandig at afskaffe friheden i Tyskland.

Inde i byen tog jeg så foran ministeriet afsked med ham uden at ane, at det var sidste gang. Og senere kunne jeg på fotografierne se, at den gade, vi var kørt igennem sammen, var den samme, hvor morderne kort efter havde passet hans bil op; egentlig var det kun et tilfælde, at jeg ikke blev vidne til denne historisk skæbnesvangre scene. På denne måde kunne jeg mere levende og direkte inde på livet føle det dybt tragiske i den episode, der blev begyndelsen til Tysklands, til Europas ulykke.

Jeg befandt mig på den dag allerede i Westerland. Hundreder af kurgæster badede lystigt ved stranden. Igen spillede et musikkapel for glade, sommerklædte mennesker som på hin dag, da meddelelsen om mordet på Franz Ferdinand kom. Med ét jog avissælgerne som hvide stormfugle hen over promenaden: »Walther Rathenau myrdet!« – Der udbrød panik, og hele riget rystedes deraf. Med ét skred styrtede marken, og intet formåede at standse den, før billionernes fantastiske vanvidstal var nået. Nu først begyndte inflationens sande heksesabbath, mod hvilken vor østrigske med dens dog i sig selv absurde 1/15000 kun havde været uskyldig barneleg. At genfortælle den med dens enkelte, utrolige detaljer ville kræve en hel bog, og denne bog ville virke på vor tids mennesker som en fabel. Jeg har oplevet dage, hvor jeg om morgenen måtte betale 50.000 mark for en avis og om aftenen 100.000; den, der skulle veksle udenlandske penge, fordelte dette over flere timer; thi klokken fire fik han flere gange så meget som det, han havde fået klokken tre, og klokken fem igen fik han flere gange mere end det, han havde fået tres minutter i forvejen. Jeg sendte f. eks. min forlægger et manuskript, jeg havde arbejdet et år på, og jeg mente at sikre mig ved at forlange øjeblikkelig forudbetaling for 10.000

eksemplarer, men inden checken var blevet anvist, dækkede den knap det beløb, som frankeringen af pakken havde kostet mig en uge forud; på sporvognen betalte man med millioner; man måtte have lastvogne til at transportere papirpengene fra rigsbanken til bankerne, og fjorten dage efter fandt man hundredtusindmarksedler i rendestenen: en tigger havde foragteligt kastet dem fra sig. Et par snørelidser kostede mere end en sko før, nej, mere end en luksusbutik med to tusind par sko; at få et ødelagt vindu gjort i stand kostede mere end tidligere en hel husreparation, en bog kostede mere end tidligere trykkeriet og dets hundrede maskiner. For hundrede dollars kunne man købe hele rækker af seksetages huse ved Kurfürstendamm, fabrikker kostede omregnet til kurs ikke mere end fordum en trillebør. Halvvoksne drenge, der havde fundet en glemt kasse med sæbe i havnekvarteret, kunne måneder igennem suse rundt i bil og leve som fyrster ved hver dag at sælge ét stykke sæbe, mens deres før i tiden rige forældre sjuskede omkring som betlere. Bydrenge grundlagde banker og spekulerede i alle valutaer. Op over dem allesammen rejste sig gigantisk storkapitalisten Stinnes' skikkelse. Idet han under udnyttning af markfaldet udvidede sin kredit, købte han alt, hvad han kunne købe: Kulgruber og skibe, fabrikker og aktiebundter, godser og slotte, og betalte i grunden det hele med nul; fordi hvert beløb og hver gæld blev til nul. Inden længe var en fjerdedel af Tyskland i hans hænder, og perverst nok: Folket, som i Tyskland altid sværmer for den succes, der kan tages og føles på, tiljubede ham som et geni. De arbejdsløse stod i tusindvis på gaderne og knyttede hænder mod luksusbilernes jobbere og udlændinge, der opkøbte et helt gadeparti som var det en æske tændstikker; alle, som bare kunne så meget som læse og skrive, handlede og spekulerede, tjente penge og havde ved det hele en dulgt fornemmelse af, at de alle snød sig selv og blev snydt af en skjult hånd, som fuldt bevidst satte dette kaos i scene for at befri Staten for dens gæld og dens forpligtelser. Jeg mener at vide ganske god besked med historie og historiens gang; så vidt jeg véd, har den aldrig produceret et lignende dårekiste-tidsrum i slige kæmpeproportioner. Der er vendt op og ned på alle værdier, og det ikke blot på det materielles område; Statens forordninger blev til grin; ingen skik og brug, ingen moral respekteredes. Berlin blev den store babylonske skøge, forlystelsespladser, bar'er og vinstuer skød frem som paddehatte. Hvad vi havde set i Østrig, var nu kun at betragte som et blidt og beskedent forspil til denne heksesabbath; thi tyskerne lagde al deres energi og systematik ind i perversionen. På

Kurfürstendamm promenerede sminkede ynglinge med kunstige tailler, og det ikke blot professionelle, enhver gymnasiast ville tjene sig nogle penge, og på de halvmørke bar'er så man statssekretærer og høje finansmænd, der ugenert kurtiserede drukne matroser. Selv Suetonius' Rom har ikke kendt til orgier som Berlins transvestitballer, hvor hundreder af mænd i kvindeklæder og kvinder i mandsklæder dansede for politiets velvillige øjne. Under alle værdiers sammenbrud greb en slags sindsforvirring just de borgerlige, hidtil urokkede, kredse. De unge piget pralede stolt af at være perverse; seksten år gammel at være mistænkt for jomfruelighed, gjaldt for en skam i enhver berlinsk skole dengang; enhver ville kunne fortælle om sine eventyr, og jo mere erotiske de var, jo bedre. Det modbydeligste ved denne patetiske erotik var dens uægthed. Den tyske orgiastik, der brød ud sammen med inflationen, var i grunden kun febrilsk efteraben; man kunne se på disse unge piger fra de gode, borgerlige familier, at de hellere var gået med simpel skilning end med glatstrøget drengehår, og at de hellere ville guffe æblekage med flødeskum i sig end drikke de stærke likører. Det var på ethvert punkt umiskendeligt, at denne overeksaltérthed var noget, der var hele folket ulideligt som en stadig, nervesønderrivende strækketortur på inflationens prokrustesseng, – og at hele nationen, krigstræt som den var, egentlig kun længtes efter ro, orden og en smule tryghed og borgerlighed. Inderst inde hadede nationen republikken, ikke fordi man beskyldte den for at undertrykke denne vilde frihed, men tværtimod fordi den gav for slappe tøjler.

Den, der, selv frastødt og harmdirrende, levede disse apokalyptiske måneder og år med, han følte, at der måtte komme et tilbageslag, en grufuld reaktion. Og de samme, som havde stødt det tyske folk ud i dette kaos, just de stod smilende i baggrunden og ventede med uret i hånden: »Jo værre, det står til i landet, jo bedre for os.« De vidste, deres time ville komme.

Hitler var dengang endnu magtesløs; det var især omkring Ludendorff, modrevolutionen ganske åbenlyst krystalliserede sig. Officererne, man havde revet epauletterne af, organiserede sig i hemmelige korporationer; småborgerne, der så sig bedragne for deres sparekassepenge, rykkede i al stilhed sammen og holdt sig på forhånd parat over for enhver parole, om den bare lovede orden. Intet blev så skæbnesvangert for den tyske republik som dens idealistiske forsøg på at lade folket og selv dens egne fjender få frihed. Thi det tyske folk, som var et ordenens folk, anede ikke, hvad det

skulle stille op med friheden, og det holdt længselsfuldt udkig: om der dog ikke ville komme nogen, der kunne fratage det den.

Den dag, da den tyske inflation var slut (1924), kunne være blevet et vendepunkt i historien. I det øjeblik, da på timeslag hver enkelt billion opsvindlet mark blev indløst mod én eneste ny mark, var en norm givet. Faktisk ebbede den skumle flodbølge med al dens snavs og slam hurtigt bort; bar'er og vinstuer forsvandt, forholdene normaliseredes; alle kunne nu stille et klart regnskab op over tab og fortjeneste. De fleste, den store masse, havde haft tab. – Men det var ikke dem, der havde været skyld i krigen, der blev gjort ansvarlige; tværtimod, det var dem, som offervilligt og uden at få nogen tak havde taget nyordningens byrde på sig. Der er intet – og det bør der atter og atter mindes om –, der har gjort det tyske folk så harmfuldt, så hadsk og så modent til Hitler som inflationen. Thi krigen selv, hvor morderisk den end havde været, havde dog altid skænket nogle timers jubel med klokkeklemten og sejrxfanfarer. Og da Tyskland nu engang var en uhelbredelig militærglad nation, havde det følt sin stolthed vokse ved de forekommende sejre; under inflationen derimod kunne det kun føle sig tilsmudset, bedraget og fornædret; der var et helt slægtled, som ikke glemte og tilgav den tyske republik disse år, og som derfor tiljubede dem, der slagtede republikken. – Men det lå aitsammen endnu forude. Udefra set syntes i året 1924 det vilde fantasmagori forbi som en lygtemandsdans. Det var atter klart dagslys; man vidste atter ud og ind, og vi hilste allerede den nye orden som begyndelsen til varige, rolige forhold. Endnu en gang, endnu en gang mente vi, at krigen var overvunden; uhelbredelige dårer, som vi altid havde været.

Men denne bedrageriske illusion, den skænkede os i al fald et årti i håb, arbejde og endog tryghed.

Set fra vor tid repræsenterer det korte årti 1924-1933 fra den tyske inflations ophør til Hitlers magtovertagelse trods alt en pæve i den kæde af katastrofer, hvis ofre og vidner vor generation har været siden 1914. Ikke at denne periode var uden enkelte ophidsende, spændings- og krisefyldte øjeblikke – tænk blot på den økonomiske krise i 1929! –; men i dette årti så det dog ud, som om freden var sikret i Europa, og allerede dette betød meget. Man havde med fuld honnør optaget Tyskland i Folkeforbundet, man havde ved lån fremmet dets økonomiske opbygning – det var i

virkeligheden dets hemmelige oprustning –, England havde afrustet, i Italien havde Mussolini overtaget beskyttelsen af Østrig. Det så ud, som om verden virkelig ønskede genopbygning. Paris, Wien, Berlin, New York og Rom, sejrherrens byer såvel som de besejredes, blev smukkere end nogensinde, flyvemaskinen satte sving i trafikken, pastvangen mildnedes. Valutasvingningerne var standsede; man vidste nu, hvor meget man turde give ud, og hvor meget man fik ind, opmærksomheden var ikke mere så nervøst som før rettet mod disse udvortes problemer. Man kunne igen arbejde, samle sig i sindet og tænke på åndelige ting. Man kunne endog drømme igen og håbe på et enigt Europa. I ét stort, skæbnefyldt historisk øjeblik – disse ti år – så det ud, som om der igen skulle undes vor prøvede generation et normalt liv.

Det mest bemærkelsesværdige i mit eget liv i hine år var, at mit hjem fik besøg af en gæst, som velvilligt nedlod sig dér, en gæst, jeg aldrig havde ventet – succes'en. Begribeligvis er det ikke videre behageligt for mig at omtale mine bøgers ydre succes, og hvis situationen havde været normal, ville jeg have undladt selv den flygtigste hentydning, man kunne have tydet som praleri eller selvbehagelighed; men jeg har en særlig ret og er endog tvunget til ikke at fortie dette faktum i mit livs historie, for denne succes har nu i syv år, nemlig siden Hitlers magtovertagelse, været historisk. Af de hundrede tusinder, ja vel endog millioner af mine bøger, som havde deres sikre plads i boghandelen og i utallige hjem, er nu ikke mere én eneste til at købe i Tyskland; såfremt der endnu er enkeltpersoner, der ejer et eksemplar, holder de det omhyggeligt skjult, og på de offentlige biblioteker bliver de holdt indelukket i det såkaldte »giftskab« til de få, som ønsker at benytte dem »videnskabeligt« og af myndighederne får særlig tilladelse dertil – i reglen for at rakke dem ned. Af mine læsere og venner, som skrev til mig, er der for længst ikke mere nogen, der vover at skrive mit bandlyste navn på en konvolut. Og ikke nok med det: jeg er på samme måde på Hitlers befaling bandlyst i Frankrig og Italien og i alle de for tiden slavebundne lande, hvor mine bøger i oversættelse før hørte til de mest læste. Som forfatter er jeg i dag, som Grillparzer siger, som en, der »levende følger eget lig«; alt eller næsten alt det, jeg i fyrretyve år byggede op internationalt, har denne ene knytnæve knust. Når jeg omtaler min »succes«, taler jeg derfor ikke om noget, der er en del af mig selv, men som engang var en del af mig selv som mit hus, min hjemstavn, min selvtillid, min frihed og min frejdighed; jeg ville altså ikke kunne anskueliggøre den degradation, som

jeg – og utallige andre og lige så skyldfri – styrtes ned i, i hele dens dybde og omfang, hvis jeg ikke i forvejen viste den højde, fra hvilken den skete, – og viste, hvor enestående og konsekvent denne udryddelse af hele vor litterære generation har været. Jeg kender i grunden ikke noget sidestykke dertil i historien.

Denne succes var ikke noget, der pludselig kom stormende ind i huset; den kom langsomt og skånsomt; men den forblev trofast og vedhængende indtil det øjeblik, da Hitler jog den bort fra mig med sine dekreters svøbe.

Straks den første bog, jeg udgav efter »Jeremias«, det første bind af »Baumeister der Welt«, Trilogien »Drei Meister«, brød mig en bane; ekspressionisterne, aktivisterne og eksperimentisterne havde udspillet deres rolle, vejen til folket var atter fri for de tålmodige og urokkelige af os. Mine noveller »Amok« og »Brief einer Unbekannten« blev populære, som ellers kun romaner blev det, de blev både dramatiseret, filmatiseret og offentligt læst op; min lille bog »Sternstunden der Menschheit« blev læst i alle skoler og kom i løbet af kort tid i 250.000 eksemplarer i »Inselbücherei«. I løbet af få år havde jeg skabt mig det, som efter min fornemmelse for en forfatter er den værdifuldeste form for succes: en menighed, en tilforladelig gruppe af mennesker, som spændt ventede på og købte hver ny bog fra éns hånd, som stolede på én, og hvis tillid man ikke havde lov at skuffe. Lidt efter lidt blev denne kreds større og større; hver bog, jeg udgav, solgtes i Tyskland straks på den første dag i 20.000 eksemplarer, endnu før der havde været en eneste annonce i aviserne. Tit søgte jeg bevidst at undslippe succes'en; men den fulgte forbløffende stædigt efter mig. Jeg havde således skrevet en bog for min egen private fornøjelse, nemlig Fouchés biografi; da jeg sendte den til forlæggeren, skrev han til mig, at han straks ville give 10.000 eksemplarer i trykken. Omgående besvor jeg ham om ikke at trykke så mange i dette tilfælde, for Fouché var en usympatisk figur, bogen indeholdt ikke en eneste kvindepisode, og kunne umuligt tiltrække en større kreds af læsere; det var bedre, om han foreløbig kun trykkede 5000. Efter et års forløb var der solgt 50.000 eksemplarer i Tyskland – i det samme Tyskland, som nu ikke har lov at læse én linie af mig. Ved min næsten patologiske mangel på selvtillid gik det mig noget lignende med min bearbejdelse af »Volpone«. Jeg agtede at skrive en affattelse i versform; på et ni dages ophold i Marseille henkastede jeg foreløbig let og skødesløst scenerne på prosa. Da nu Hofteatret i Dresden, som jeg efter førsteopførelsen af mit debutstykke »Thersites« følte mig moralsk forpligtet overfor, i de dage tilfældigvis havde forhørt sig om

mine nye planer, sendte jeg det prosaudkastet med en undskyldning: hvad jeg her forelagde, var kun en foreløbig skitse til den planlagte versificering. Men teatret telegraferede straks tilbage, at jeg for himlens skyld ikke måtte ændre noget. Stykket gik faktisk i denne form over alle verdens scener (i New York på Theatre Guild med Alfred Lunt). Hvad jeg end foretog mig i de år – heldet og en stadigt voksende tysk læserskare forblev mig tro. Da jeg altid havde anset det for min pligt ved biografiske eller essayistiske arbejder om historiens skikkelser og bedrifter nøje at undersøge årsagerne til deres virkning eller ikkevirkning inden for deres tid, kunne jeg i mange eftertankens stunder ikke undlade at spørge mig selv, hvad det var for særlige egenskaber ved mine bøger, deres for mig uventede succes egentlig var begrundet i. I sidste instans tror jeg, den hidrører fra en af mine personlige udyder, nemlig den, at jeg selv er en utålmodig og temperamentsfuld læser. Alt, hvad der er vidtsvævende, svælgende, vagtsværmerisk, utydeligt, uklart og overflødigt retarderende i en roman, en biografi eller en åndelig disput, irriterer mig. Kun den bog, der vedvarende, side for side holder sig på højden og ind til sidste side åndeløst river én med sig i ét stræk, giver mig en hel, ublandet nydelse. Ni tiendedele af de bøger, jeg får i hænde, er, synes jeg, alt for meget trukket i bredden ved overflødige skildringer, snakkesalige dialoger og overflødige bifigurer og derfor for lidt spændende, for lidt dynamiske. Selv ved de mest berømte klassiske mesterværker generes jeg af de mange slappe og slæbende steder, og tit har jeg over for forlæggere udkastet den dristige plan: en gang i en overskuelig serie at udgive den samlede verdenslitteratur fra Homer over Balzac og Dostojevskij til »Zauberberg« med en grundig afkortning af det individuelt overflødige; på denne måde kunne alle disse værker, som jo utvivlsomt har eviggyldig værdi, med fornyet liv indvirke på vor tid.

Denne modvilje mod alt kedsommeligt og vidtsvævende overførtes nødvendigvis fra læsning af andres værker på udformningen af mine egne og opdrog mig til at være i ganske særlig grad på vagt. I og for sig producerer jeg let og flydende; under den første affatning lader jeg bare pennen løbe og fabulerer løs, hvad der ligger mig på hjerte. På lignende vis udnytter jeg, når jeg skriver en biografi, i første omgang alle optænkelige dokumentariske enkeltheder, som står til rådighed for mig; ved en biografi som »Marie Antoinette« har jeg faktisk kritisk prøvet hver eneste regning, for at fastslå hendes personlige forbrug, studeret alle hendes tids aviser og skandskrifter og gennemløjet alle processens akter indtil sidste linie. Men

af alt dette er ikke én linie at finde i den trykte bog; thi næppe er det første udkast renskrevet, før det egentlige arbejde begynder: Arbejdet med at kondensere og komponere, et arbejde, der fører fra version til version, og som jeg aldrig kan gøre mig selv tilpas med. Så bliver der uafslædt kastet ballast over bord, og den indre arkitektur bliver stadig mere fortættet og afklaret. Medens de fleste andre ikke kan bekvemme sig til at fortie noget af det, de véd, og gerne med en vis forelskelse i enhver vellykket linie vil lade videre og dybere, end de egentlig er, består min ærgerrighed i altid at vide mere, end det synes udadtil.

Denne proces med at kondensere og derigennem dramatisere gentager sig så yderligere én, to, tre gange, når fankorrekturerne kommer; det bliver til sidst til en slags lystig jagt på endnu en sætning eller endnu et ord, hvis fjernelse uden at mindske præcisionen vil forøge tempoet. At fjerne og udskyde er for mig egentlig den fornøjeligste del af arbejdet. Jeg kan huske, at jeg engang, da jeg særlig tilfreds rejste mig fra mit arbejde, og min kone sagde, at jeg så ud, som om noget ikke helt almindeligt var lykkedes for mig den dag, stolt svarede hende: »Ja, jeg havde held til at finde en endnu mere rapid overgang ved at stryge et helt afsnit.« Når det altså tit er det tempo, der river med, som mine bøger roses for, skyldes denne egenskab ingenlunde en naturlig varme eller indre uro, men udelukkende min systematiske metode: stadig at udskyde alle overflødige pauser og bilyde, og om jeg selv er mig nogen slags evne bevidst, så er det den kunst at kunne forsage; for jeg klager aldrig, såfremt de otte hundrede af tusinde skrevne sider må vandre i papirkurven, og kun de to hundrede bliver tilbage som den sigtede essens. Mere end noget andet har den strenge disciplin, jeg pålagde mig selv: at begrænse mig til den snævre form, men altid til det ubetinget væsentlige, i nogen grad forklaret mig virkningen af mine bøger, – og det virkede rent ud som en velsignelse for mig, hvis tanker lige fra først af altid havde været rettede mod det europæiske, det, der stod over det nationale, at der nu også meldte sig forlæggere fra udlandet: franske, bulgarske, armenske, portugisiske, argentinske, norske, lettiske, finske, kinesiske. Inden længe måtte jeg købe et vældigt bogskab til opbevaring af de mangfoldige, forskellige oversættelseseksemplarer, og en skønne dag læste jeg i statistikken i Genèvefolkeforbundets »Coopération Intellectuelle«, at jeg for tiden var verdens mest oversatte forfatter (på grund af mit temperament holdt jeg også det for en fejlmeddelelse). En anden skønne dag kom der et brev fra mit forlag i Rusland: det ønskede at

foranstalte en samlet udgave af mine værker; om jeg var indforstået med, at Maxim Gorkij skrev fortalen? Om jeg var indforstået? Som skoledreng havde jeg stjålet mig til at læse Gorkijs noveller under skolebordet, år igennem havde jeg elsket og beundret ham. Men aldrig havde jeg bildt mig ind, at han nogen sinde havde hørt mit navn endsige, at han havde læst noget af mig, og da slet ikke, at det kunne synes en sådan mester vigtigt nok at skrive fortale til mine værker! – Og en tredje skønne dag ankom der til mit hjem i Salzburg en amerikansk forlægger, forsynet med en anbefaling – som om en sådan behøvedes! –; han kom med forslag om at overtage hele min hidtidige produktion samt den kommende, fremtidige. Det var Benjamin Huebsch fra Viking Press. Denne mand er siden da forblevet min mest pålidelige ven og rådgiver, og nu, da alt det andet er maset i stykker under Hitlers jernhæle, har han skænket mig et sidste hjem i ordets verden, efter at jeg havde mistet den gamle, den egentlige, den tyske og den europæiske verden.

En sådan succes var i farlig grad egnet til at forvirre en mand, som hidtil mere havde troet på sin egen gode hensigt end på sine evner og virkningen af sit arbejde. Enhver form for publicitet betyder i sig selv en forstyrrelse af et menneskes naturlige ligevægt. I normal tilstand er det navn, et menneske bærer, ikke stort mere, end hvad dæksbladet er for cigaren: et identitetsmærke, et ydre, næsten ligegyldigt objekt, som kun er løst forbundet med det virkelige subjekt, det egentlige jeg. I tilfælde af succes svulmer dette navn ligesom op. Det løsner sig fra det menneske, der bærer det, og bliver selv til en magt, en kraft, en »Ding an sich«, en kapital, og pr. voldsomt tilbageslag bliver det indadtil en kraft, der begynder at påvirke, dominere og forvandle det menneske, der bærer det. Lykkelige, selvbevidste naturer plejer så ubevidst at identificere sig med den virkning, de udøver. En titel, en stilling, en orden for slet ikke at tale om deres navns publicitet, kan i dem frembringe en større sikkerhed, en øget selvfølelse og forlede dem til fornemmelsen af, at der tilkommer dem en særlig betydning i selskabet, i samfundet og i tiden, og de puster sig uvilkårligt op for med deres person at nå deres ydre betydnings volumen. Men den, der af naturen er mistroisk indstillet over for sig selv, fornemmer enhver art af ydre fremskridt som en forpligtelse til, just i denne vanskelige tilstand, at forblive så uforandret som muligt.

Hermed være slet ikke sagt, at jeg ikke glædede mig over min succes. Tværtimod – jeg var meget lykkelig over den; men kun for så vidt som den indskrænkede sig til det fra mig løsnede produkt: mine bøger og mit navns dermed forbundne skygge. Det var, når man tilfældigvis stod i en boghandel i Tyskland, rørende at se, når en lille gymnasiast uden at kende én kom ind, bad om mine »Stjernestunder« og betalte af sine knappe lommepenge. Det kunne pirre ens forfængelighed behageligt, når konduktøren i sovevognen optrådte mere respektfuldt end før, efter at han havde set mit navn i passet, eller når en italiensk toldfunktionær, dikteret af taknemmelighed over for en eller anden bog af mig, han havde læst, large gav afkald på at rode i min bagage. Også selve det ydre omfang af det, ens person betyder, har noget forførerisk ved sig for en forfatter. Ved et tilfælde kom jeg engang til Leipzig netop på den dag, da udleveringen af en ny bog af mig begyndte. Det gav mig en egen, mærkelig følelse at se, hvor meget menneskearbejde man egentlig satte i sving med det, man i løbet af tre-fire måneder havde skrevet på trehundrede sider papir. Nogle arbejdere stuede bøger ned i mægtige kasser, andre slæbte dem pustende ned til lastbiler, som bragte dem til jernbanevogne, der igen førte dem ud mod alle verdenshjørner. Snese af unge piger dyngede arkene op i trykkeriet, sættere, bogbindere, fragtmænd og kommissionærer arbejdede fra gry til kvæld, og man kunne regne ud, at disse bøger, sat sammen som mursten, ville kunne opbygge et helt stateligt gadeparti. Heller ikke det materielle har jeg nogen sinde hovmodigt foragtet. I de første år havde jeg aldrig vovet at tro, at jeg nogen sinde ved hjælp af bøger kunne tjene penge, endsige opbygge en eksistens på slige indtægter. Og nu indbragte de pludselig anselige og stadigt voksende summer, der – sådan så det da ud; hvem kunne tænke frem til vore tider? – for altid ville befri mig for timelige bekymringer. Jeg kunne nu i stor stil hengive mig til min ungdoms gamle lidenskab: at samle på autografer, og mange af de skønneste og kostbareste af disse vidunderlige relikvier fandt et kærligt ly hos mig. For de værker, jeg havde skrevet – dybest set alle dog kun døgnfluer – kunne jeg nu erhverve evige værker i håndskrift, håndskrifter af Mozart, Bach og Beethoven. Goethe og Balzac! Så det ville være latterlig pose, om jeg ville hævde, at den uventede ydre succes havde truffet mig ligegyldig, endsige afvisende.

Men jeg er ærlig, når jeg siger, at jeg kun glædede mig over successen, så længe den hæftede ved mine bøger og mit litterære navn, og at den snarere var mig imod, når der overførtes nysgerrighed på min fysiske

person. Siden min tidligste ungdom havde intet været stærkere i mig end det instinktive ønske om at forblive fri og uafhængig. Og jeg mærkede, at meget af det bedste af et menneskes personlige frihed hæmmes og misdannes gennem fotografisk publicitet. Desuden truede det, jeg havde begyndt af lyst, med at antage skikkelse af en bestilling, ja endog et erhverv. Hver post bragte stabler af breve, indbydelser, opfordringer og forespørgsler, som krævede at blive besvaret, og rejste jeg bort en måneds tid, måtte jeg altid bagefter ofre to-tre dage på at skovle den opdyngede bunke væk og bringe min »bedrift« i orden igen. Uden at ville det var jeg ved mine bøgers salgsduelighed kommet ind i en slags forretning, som krævede orden, oversigt, punktlighed og færdighed for at blive rigtigt besørget – bevares, meget respektable dyder allesammen; men de svarede desværre på ingen måde til min natur, og de truede i højeste grad med at forstyrre min rene og frimodige tænken og drømmen. Jo mere man derfor ønskede min deltagelse ved repræsentative anledninger eller oplæsninger etc., jo mere trak jeg mig tilbage; og denne næsten patologiske sky for at skulle indestå med min person for mit navn har jeg aldrig kunnet overvinde. Fuldkommen instinktivt er jeg endnu den dag i dag tilbøjelig til at sætte mig på den bageste, mindst bemærkede række i en sal, i et teater og ved en koncert, og intet er mig mere ulideligt end at stille mit ansigt til skue på et podium eller et andet udsat sted; personlig anonymitet i enhver form er et behov for mig. Allerede som dreng var det mig aldrig muligt at begribe hine forfattere og kunstnere af den ældre generation, der stræbte efter at henlede opmærksomheden på sig selv allerede på gaden, f. eks. ved påfaldende skægvækst og ekstravagant påklædning, ved fløjlskavajer og langt bølgende hår eller ved nedflydende pandelokker som mine ærede venner Arthur Schnitzler og Hermann Bahr. Jeg er overbevist om, at den ydre persons »kendthed« ubevidst forleder et menneske til at leve som sit eget jags »spejlmenneske« – som Werfel siger –, at anlægge en vis stil på enhver bevægelse; og når den ydre holdning laves om, går den indre naturs hjertelighed, frihed og frejdighed i reglen tabt. Hvis jeg derfor nu, i dag, kunne begynde forfra igen, ville jeg søge at nyde disse to lykkelige tilstande – tilstanden af litterær succes og personlig anonymitet – ligesom i anden potens ved at udgive mine værker under et andet, et opfundet navn, under et pseudonym. – Thi livet i sig selv er jo dejligt og fuldt af overraskelser – hvor meget mere da ikke et dobbeltliv?!

Solnedgang

Det var – og gang på gang vil jeg mindes det med taknemmelighed – en forholdsvis rolig tid for Europa, dette årti fra 1924 til 33, før denne ene mand ødelagde vor verden. Netop fordi vor generation havde lidt så meget under forstyrrelserne, tog den mod den relative fred som en uventet gave. Vi havde alle fornemmelsen af, at vi måtte erstatte, hvad krigens og efterkrigstidens onde år havde frastjålet vort liv af lykke, frihed og åndelig koncentration; man arbejdede, mere og dog mindre tynget, man gik på vandring, forsøgte noget nyt og opdagede igen Europa og verden. Aldrig har menneskene rejst så meget som i de år – var det de unge, der var opsat på i en fart at indhente, hvad de havde forsømt i indespærringens år? Var det måske en uklar forudfølelse af, at man måtte se at bryde ud af trængslen, før der blev trukket nye afspærringer?

Også jeg rejste meget i hin tid, blot var det nu blevet en helt anden form for rejse end i min ungdoms dage; thi nu var jeg ikke mere en fremmed i de forskellige lande, alle vegne havde jeg venner, forlæggere og et publikum; jeg kom som forfatter til mine bøger og ikke mere som den anonyme hr. Nysgerrig fra dengang. Det gav allehånde fordele. Jeg kunne nu med stærkere eftertryk og bredere virkning agitere for den idé, som i så mange år havde været den centrale i mit liv: det åndeligt forenede Europa. I den ånd holdt jeg forelæsninger i Schweiz og Holland, jeg talte på fransk i Palais des Arts i Brüssel, på italiensk i Firenze i den historiske Sala dei Dugento, hvor Michelangelo og Leonardo havde dvælet, og på engelsk i Amerika på en lecture tour fra Atlanten til Stillehavet. Det var en anden slags rejse nu: alle vegne kom jeg som kammerat sammen med de bedste i landet uden at måtte opsøge dem; de mænd, jeg ærbødigt havde set op til i min ungdom, og som jeg aldrig havde vovet at skrive én linie til, var blevet mine venner. Jeg trådte ind i kredse, som ellers hovmodigt lukker sig for fremmede; jeg så paladserne i Faubourg St. Germain og Italien og de private samlinger; på de offentlige biblioteker stod jeg ikke mere bedende ved udlånsskranken, overbibliotekarerne viste mig personlig de skjulte skatte; jeg var gæst hos mangemillionærernes antikvarer, hvis butikker den unge, lille samler var

gået forbi med sky blikke – således hos Dr. Rosenbach i Philadelphia. Jeg fik for første gang indblik i de såkaldte »højere kredse«, og det til og med så behageligt og bekvemt, at jeg ikke behøvede at ulejlige nogen med at indføre mig – alle kom mig i møde af sig selv.

Men så jeg verden bedre af den grund? Gang på gang følte jeg længsel efter min ungdoms rejser; dengang var der ingen, der ventede på én; alt var mere tillukket og derfor mere hemmelighedsfuldt. Denne gamle måde at vandre på ville jeg også bevare. Når jeg kom til Paris, vogtede jeg mig for at underrette nogen om min ankomst straks den første dag; dette gjaldt selv mine bedste venner som Roger Martin du Gard, Jules Romains, Duhamel og Masereel. Først ville jeg igen – som fordom studenten – uhæmmet og uventet strejfe gennem gaderne. Jeg opsøgte de gamle kafeer og de små værtshuse, jeg legede mig tilbage til min ungdom; på samme måde rejste jeg, når jeg agtede at arbejde, til de mest absurde steder, til små provinsbyer som Boulogne eller Tirano eller Dijon, og det var vidunderligt at være ukendt og bo på små hoteller – efter de ulideligt luksuøse – og at kunne træde snart frem og snart tilbage og at fordele lys og skygge efter forgodtbefindende. Og hvor meget end Hitler senere tog fra mig – den gode bevidsthed om dog endnu ét årti at have levet europæisk efter eget tykke og med dybeste indre frihed, det alene formåede end ikke han hverken at konfiskere eller fordærve for mig.

Blandt hine rejser er der en, der var særlig spændende og belærende for mig: en rejse til det nye Rusland.

I 1914, kort før krigen, da jeg arbejdede på en bog om Dostojevskij, havde jeg allerede forberedt denne rejse; dengang var krigens blodige le faret imellem, og siden da havde visse betænkeligheder holdt mig tilbage. Ved sit bolsjevikiske eksperiment var Rusland for alle intellektuelle blevet efterkrigstidens fascinerende land, og uden nøjere kendskab til det havde man i lige grad enten entusiastisk beundret det eller fanatisk bekæmpet det. Takket være propaganda og lige så rabiater modpropaganda var der ingen, der vidste noget pålideligt om, hvad der skete derovre. Men man vidste, at der dér blev forsøgt noget helt nyt, noget, som til det gode eller til det onde kunne blive bestemmende for vor verdens fremtidige skikkelse. Shaw, Wells, Barbusse, Istrati og Gide og mange andre var rejst derover, og nogle var vendt tilbage som entusiastiske tilhængere, andre var skuffede, og jeg ville ikke have været noget åndeligt vågent og for alt nyt åbent menneske,

om jeg ikke også havde følt mig fristet til at danne mig et billede ved selvsyn. Mine bøger var ualmindelig meget udbredt i Rusland, ikke bare de samlede værker med Maxim Gorkijs indledning; men også de små billige udgaver til et par kopek, de var trængt ind i de bredeste masser; jeg kunne med andre ord være sikker på en god modtagelse. Hvad der holdt mig tilbage, var, at enhver rejse til Rusland allerede dengang i sig selv betød en slags partitagen og tvang til offentlig tagen stilling for eller imod; men jeg, der dybt afskyede alt politisk og dogmatisk, ville ikke lade mig tvinge til på grundlag af et par ugers flygtige indtryk at afgive en dom over et uoverskueligt land og et endnu uløst problem. Jeg kunne derfor trods min brændende nysgerrighed stadig ikke beslutte mig til at rejse til Sovjetrusland.

Da fik jeg i foråret 1928 en indbydelse til som delegeret for de østrigske forfattere at deltage i festen i Moskva på hundredårsdagen for Leo Tolstojs fødsel og på festdagen tage ordet til hans ære. Jeg havde ingen grund til at gå uden om en sådan anledning; thi dette emne stod over partierne, og derved var mit besøg sat uden for politikens sfære. Som apostel for non-violence kunne Tolstoj ikke tydes som bolsjevik, og til at tale om ham som digter havde jeg oplagt ret og kompetence, min bog om ham var jo spredt i mange tusinde eksemplarer; desuden syntes jeg, det ville være en vægtig demonstration i europæisk ånd, om alle landes forfattere mødtes i at frembære en fælles hyldest til den største af dem. Jeg gav altså tilsagn og fik ikke grund til at angre min raske beslutning. Allerede rejsen gennem Polen var en oplevelse. Jeg så, hvor hurtigt vor tid evner at hele de vunder, den slår sig selv. De samme galisiske byer, jeg 1915 havde set ligge i ruiner, stod skinnende og ny; påny erkendte jeg, at ti år, som i et enkelt menneskes liv udgør et betydeligt stykke af hans tilværelse, kun er som en øjenlågsglippen i et folks liv. I Warszawa var der ikke ét spor, der røbede, at sejrige og besejrede arméer var væltet igennem her to, tre, ja fire gange. Kaféerne tindrede af elegante kvinder. De officerer, som ranke og snørede promenerede gennem gaderne, lignede snarest mesterlige hofskuespillere, som forestillede soldater. Alle vegne sporedes adræthed, tillidsfuldhed og berettiget stolthed over, at den nye republik Polen havde rejst sig så stærkt af århundreders grus. Fra Warszawa gik det videre mod den russiske grænse. Jorden blev mere flad og sandet. Ved hver station var hele landsbyens befolkning mødt op i egnens brogede dragter; thi dengang gik der kun ét eneste persontog om dagen over til det forbudte og lukkede land,

og det var en stor begivenhed at se de flotte vogne i et eksprestog, der forbandt Østens verden med Vestens. Endelig nåede vi grænsestationen, Njgorolje. Over sporet var der spændt et bredt, blodrødt bånd med en indskrift, hvis cyrilliske bogstaver jeg ikke kunne læse. Man oversatte den for mig: »Arbejdere i alle lande, forener eder!« Ved at skride ind under dette flammende røde bånd havde man betrådt proletariats imperium, Sovjetrepublikken, en ny verden.

Toget, vi kørte i, var imidlertid på ingen måde proletarisk. Det viste sig at være et sovevognstog fra zartiden, og det var behageligere og bekvemmere end de europæiske luksustog, fordi det var bredere af format og gik i langsommere tempo. – Jeg kørte nu for første gang gennem det russiske land, og ejendommeligt nok: det virkede ikke fremmed på mig. Det var mig altsammen mærkeligt gammelkendt: den vide, tomme steppe med dens stille melankoli, de små hytter og flækker med deres løgspir, de langskæggede mænd – halvt bønder, halvt profeter –, der hilste os med et bredt, godmodigt grin, og kvinderne med deres brogede hovedtørklæder og hvide kitler, falbydende æg, agurker og kwasdrikke. Hvor gik det til, at jeg kendte det altsammen? Det skyldtes den mesterlige russiske litteratur – digtere som Tolstoj, Dostojevskij, Aksakoff og Gorkij –, der har skildret os »folket«s liv så storartet realistisk. Skønt jeg ikke forstod sproget, mente jeg dog at forstå menneskene, når de talte, disse rørende naive mænd, som stod dér brede og satte i deres hvide bluser, og de unge arbejdere i toget, som læste, diskuterede eller spillede skak – denne ungdommens urolige, ubændige, åndelige livfuldhed, som ved appellen til alle kræfter og evner havde erfaret en særlig opstandelse. Var det Tolstojs og Dostojevskijs kærlighed til »folket«, der mindede og manede én – i hvert fald grebes jeg allerede i toget af en følelse af sympati for det barnlige og rørende, det kloge og endnu ubelærte ved disse mennesker.

De fjorten dage, jeg tilbragte i Sovjetrusland, hengik i én vedvarende højspænding. Man så, man hørte, man beundrede, man frastødtes, man begejstredes, man ærgrede sig, det var én bestandig vekselstrøm mellem hedt og koldt. Alene Moskva var i sig selv en dobbelthed –: dér var den herlige Røde Plads med dens mure og løgtårne, noget vidunderligt tatarisk, orientalsk, byzantinsk og derfor urussisk, og så ved siden af som en fremmed horde af amerikanske jætter moderne, tiptop moderne skyskrabere. Intet stemte sammen; i kirkerne de dæmpet lysende, røgsværtede gamle ikoner og helgenernes juveltindrende altre – og

hundrede skridt længere borte i glaskisten liget af Lenin, just friskt opfarvet (mon til ære for os?) i et sort sæt tøj. Ved siden af enkelte lynende biler rullede skæggede, skidne istvoshniks af sted med deres magre krikker, som de piskede på under smaskende kæleord; den store opera, vi talte i, glødende storladent og zaristisk i pompøs glans for det proletariske publikum, og ude i forstæderne stod som smudsige, forsømte oldinge de gamle, møre rønner, lænende sig op til hinanden for ikke at styrte. Altsammen havde det for længe været gammelt og trægt og rustet til og skulle nu med ét sæt gøres moderne, ultramoderne, superteknisk. Ved dette jag virkede Moskva overlæsset, overbefolket og vildt rusket i uorden. Alle vegne myldrede det med folk, i butikkerne og foran teatrene, og alle vegne måtte de vente, det hele var overorganiseret og fungerede netop af den grund ikke rigtigt; det nye bureaukrati, som skulle skaffe »orden«, svælgede endnu i nydelsen ved at skrive sedler og tilladelser etc. og forsinkede alt. Den store aften, der skulle være begyndt klokken seks, begyndte klokken halvti; da jeg dødtræt forlod operaen klokken tre om natten, talte talerne frejdigt videre; ved hver modtagelse og ved hvert aftalt møde kom man som europæer en time for tidligt. Tiden flød bort mellem hænderne på én, og dog var den hvert eneste sekund sprængfyldt med at se, iagttage og diskutere; der var noget som en feber i det altsammen; og man anede, at den umærkeligt fik tag i én, denne mystiske, russiske sjælelige optændthed og dens ubændige lyst til spontant at udslynge hede og endnu usvalede følelser og ideer. Uden ret at vide hvorfor og hvortil var man let eksalteret. Det lå vel i den ny, den urolige atmosfære. Måske groede der allerede en russisk sjæl frem i én.

Meget var storslået. Frem for alt Leningrad, denne af forvovne fyrster genialt undfangne by med dens brede prospekter og mægtige paladser – og samtidig dog endnu også de »Hvide Nætter«s og Raskolnikoffs trykkende Petersburg. Imponerende var »Eremitage«, og dér var det et uforglemmeligt syn at se arbejdere, soldater og bønder med deres tunge sko gå gennem de fordums kejserlige sale skarevis og med hatten ærbødigt i hånden – som i gamle dage, når de stod over for deres ikoner –, og når de så på billederne, lyste der hemmelig stolthed ud af dem: det dér tilhører nu os, og vi skal nok lære at forstå den slags! Lærere førte rundkindede børn gennem salene, og kommissærer forklarede Rembrandt og Tizian for de lidt fjoget lyttende bønder; hver gang, man gjorde dem opmærksomme på enkeltheder, slog de sky øjnene i vejret under de tunge låg. Her som alle vegne var der lidt

latterligt ved denne direkte og velmente anstrengelsen sig for i en håndevending at drage folket op fra analfabetisme til forståelse af Beethoven og Vermeer; men denne anstrengelse for på den ene side: med ét slag at gøre de højeste værdier forståede – og på den anden side: at forstå dem, den var lige utålmodig hos begge parter. I skolerne lod man børnene male de mest vilde og ekstravagante sager; på tolvårige pigers bænke lå Hegels værker og Sorel (som jeg selv ikke kendte dengang); kuske, som endnu ikke kunne læse helt indenad, holdt bøger i deres hænder, bare fordi det var bøger, og bøger nu engang betød »dannelse«, altså en pligt for det nye proletariat – og en ære. Ak, hvor ofte måtte vi ikke smile, når man viste os mellemgode fabrikker og ventede, vi skulle blive forbavsede som om vi aldrig havde set noget lignende i Europa og Amerika; »elektrisk!« sagde en arbejder helt stolt til mig, pegede på en symaskine, og han så mig forventningsfuld i øjnene, ventende et beundrende udbrud fra mig. Folket så selv alle disse tekniske ting for første gang, og derfor troede det ydmygt, at revolutionen og Lillefar Lenin og Trotskij havde udpønsat og opfundet det hele. Man smilede altså midt i sin beundring og beundrede, alt imens man hemmeligt morede sig. Beständig tænkte man: hvor er det dog et vidunderligt begavet og godmodigt, stort barn, dette Rusland, og man spurgte sig selv: mon det virkelig kan lære de store, svære lektier så hurtigt, som det har sat sig for? Vil denne plan mon blive ved med at udfolde sig storartet, eller vil den løbe ud i det gamle russiske oblomoweri? – Det ene øjeblik følte man tillid, i det næste mistillid. Jo mere jeg så, jo mindre stod mig klart.

Men lå dobbeltheden i mig? Lå den ikke snarere begrundet i russerens karakter, lå den ikke selv i Tolstojs sjæl, som vi var kommet for at hylde? Jeg talte med Lunatjarskij om det i toget til Jasnaja Poljana. Lunatjarskij sagde: »Hvad var han egentlig, revolutionær eller reaktionær? Vidste han det mon selv? Som ægte russer ville han have det hele til at gå alt for hurtigt, efter årtusinders langsomhed ville han nu ændre, lave hele verden om i en håndevending! Ganske som vi,« tilføjede han smilende, »og ved hjælp af en eneste formel, ganske som vi. Man dømmer os russere forkert, hvis man kalder os utålmodige. Vi er tålmodige med vore kroppe og endog med vore sjæle. Men med vor tænkning er vi mere utålmodige end noget andet folk; vi vil altid vide alle sandheder, ja »sandheden« med det samme. Og hvor han plagede og anstrengte sig med det, den gamle mand.« Ja, faktisk – da jeg gik gennem Tolstojs hjem i Jasnaja Poljana, følte jeg hele

tiden dette ene: »Hvor han anstrengte sig med det, den gamle mand.« Dér var skrivebordet, ved hvilket han havde skrevet sine uforgængelige værker, og som han nu og da havde forladt for ved siden af i et usselt rum at lave sko, dårlige sko. Dér var døren og dér trappen, ad hvilken han ville flygte fra dette hjem og undfly spaltningen i sin tilværelse. Dér var den bøsse, som han, der var en fjende af al krig, havde dræbt fjender med i krigen. Hele hans tilværelses problem stod stærkt og plastisk for mig i denne lavloftede, hvide herregård; men det tragiske blev vidunderligt mildnet, da jeg vandrede ud til hans sidste hvilested.

Noget mere storslået, noget mere gribende end Tolstojs grav har jeg ikke set i Rusland.

Afsides og ensomt i skovdybet ligger dette hellige valfartssted. En smal sti fører hen til denne høj, der blot er en højnet firkant jord, vogtet af ingen, været af ingen, kun skygget over af et par store træer. Leo Tolstoj har, fortalte hans datterdatter mig, selv plantet disse høje træer. Han og hans broder Nicolaj havde som drenge hørt det sagn af en landsbykone, at hvor man planter træer, bliver der et hjemsted for lykken. Halvt i spøg stak de så et par stiklinger i jorden. Først mange år efter mindedes Tolstoj som gammel den underfulde spådom og ytrede ønske om at blive begravet under de træer, han selv havde plantet. Det skete så, helt efter hans ønske, og det blev den mest gribende grav i verden ved den hjertebetvingende jævnhed. En lille firkantet høj i skovdybet, under blomstrende træer – nulla crux, nulla corona! Intet kors, ingen gravsten, ingen indskrift. Navnløs hviler den store mand i sin grav, han, der som ingen anden led under sit navn og sit ry, som en tilfældigt opsamlet landstryger hviler han dér, som en ukendt soldat. Det står alle frit at træde helt hen til hans grav, ingen nægtes adgang, der er ingen lås i det tynde stakit omkring den. Intet værner om den hvileløses hvilested – intet uden menneskers ærbødighed. Hvor andet steds prunk og pragt hidløkker nyfigne skarer, tæmmer her den strenge ægthed alt utidig tilløb. Blæsten bruser som Guds eget ord over den navnløses grav, ellers høres ingen stemme, ingen lyd; man kunne godt gå intetanende forbi uden at vide andet, end at her lå en eller anden begravet, en eller anden russer i Ruslands jord. Napoleons krypt under Invalidedomens marmorbuer, Goethes kiste i Fürstengruft, gravmælerne i Westminster Abbey – ingen af dem er så gribende som denne herligt tavse, rørende navnløse grav et eller andet sted i skoven, lullet i vindenes hvirken og selv uden ord eller skrift.

Efter fjorten dages ophold i Rusland følte jeg stadig denne indre spændthed, denne lette, tågede, åndelige rus. Hvad var det egentlig, der satte én sådan i bevægelse? Jeg blev snart klar over det: det var menneskene og den impulsive hjertelighed, de udstrålede. Alle var de fra første til sidste mand overbeviste om at være delagtige i et uhyre stort anliggende, som vedkom hele menneskeheden, alle som én var de gennemsyrede af den tro, at alt, hvad de nødtes til at tage på sig af savn og indskrænkninger, skete i et højere formåls tjeneste. Den tidligere mindreværdsfølelse over for Europa var slået over i en drukken stolthed over at være forud for andre, for alle. »Ex oriente lux« ... Frelsen skulle komme fra dem; det mente de ærligt og redeligt. Sandheden – den havde de erkendt; dem var det givet at realisere det, de andre kun drømte. Selv de ligegyldigste ting, de viste én, fik deres øjne til at stråle: »Det har vi lavet!« – Dette »vi« gik gennem hele Folket. Kusken, der kørte for én, pegede med pirken på et tilfældigt nyt hus og lo over hele ansigtet: »Vi har bygget det.« I studenternes lokaler kom tartarer og mongoler hen til én og viste stolt deres bøger frem: »Darwin!« sagde den ene, »Marx!« sagde den anden, så stolte, som havde de selv skrevet de bøger. Uafsladeligt kom de masende frem for at vise én noget og for at forklare én noget, de var så taknemmelige over, at nogen var kommet for at se »deres« arbejde. Alle havde de – længe før Stalin! – grænseløs tillid til en europæer; med gode trofaste øjne så de op på én og trykkede broderligt og kraftigt éns hånd. Men just de ringeste blandt dem viste samtidig, at vel elskede de én, men de havde ikke noget i retning af respekt – man var jo en broder, tovaritsj, kammerat. På samme måde hos forfatterne. Vi samledes i det hus, som før havde tilhørt Alexander Herzen. Vi var ikke bare europæere og russere, men også tungusere og georgiere og kaukasiere; hver eneste stat i Sovjet havde sendt sin delegeret til Tolstoj-mindefesten. De fleste kunne man ikke føre nogen samtale med; men man gjorde sig alligevel forstået. Det hændte tit, at en af dem rejste sig, kom hen til én, nævnede titlen på en af éns bøger, han havde læst i oversættelse, og sagde »ich liebe es sehr«, og så greb han éns hånd og trykkede og rystede den, som om han ville knuse alle éns knogler af bare kærlighed. Og – mere rørende endnu –: de kom alle med en gave. Det var dengang endnu dårlige tider; noget værdifuldt ejede de ikke, men de skaffede alligevel noget til veje for at kunne give én en erindring, f. eks. et gammelt, værdiløst stik eller en bog, man ikke kunne læse, eller et bondetræskærerarbejde. Jeg havde det jo noget nemmere, for jeg kunne svare med kostbarheder, som

russerne ikke havde set i mange år: en Gillette barbermaskine, en fyldepen, nogle ark godt hvidt brevpapir og et par bløde lædertøfler – så jeg vendte hjem med temmelig lille bagage. – Just det stumme og impulsive i deres hjertelighed overvældede én; man følte her direkte, med sine sanser, gennem den varme, der strømmede én i møde, hvor stærkt éns indflydelse var gået i bredden, noget, der er ukendt for os – for hos os når vi forfattere dog aldrig ned i »folket« –. Ethvert samvær med disse mennesker blev til en farlig fristelse, en fristelse, som faktisk også mange vesteuropæiske forfattere bukkede under for ved deres besøg i Rusland. Fordi de blev fejrede som aldrig før og elsket af den brede masse, mente de at burde prise det regime, under hvilket man læste og elskede dem i den grad; det ligger jo til menneskets natur at besvare generøsitet med generøsitet og overdrivelse med overdrivelse. Jeg tilstår, at jeg adskillige øjeblikke under mit ophold i Rusland var nær ved selv at blive hymnisk og at begejstres ved begejstringen.

At jeg ikke hjemfaldt til denne berusende trolddom, skylder jeg ikke så megen egen kraft, som en ubekendt ven, hvis navn jeg ikke kender og aldrig vil erfare.

Der var en fest hos nogle studenter. De havde omringet mig, omfavnet mig og trykket mine hænder. Jeg var helt varm i sindet ved deres entusiasme, fuld af glæde betragtede jeg deres livfulde ansigter. Fire-fem, en hel lille skare, fulgte mig hjem, ved hvilken lejlighed den mig tildelte tolk, en studine, oversatte alt for mig. Først da jeg på hotellet havde lukket værelsets dør i bag mig, var jeg alene; ja, nu var jeg faktisk alene; egentlig alene for første gang i tolv dage; thi ellers havde jeg altid været ledsaget, værnede og vogtet og som båret på lune bølger. Jeg begyndte at klæde mig af. Jeg tog jakken af. Jeg hørte noget knitre. Jeg greb i lommen. Det var et brev. Et brev på fransk. Et brev, jeg ikke havde fået med posten. Et brev, som en eller anden fikst havde fået puttet i min lomme under en af disse omfavnelser i trængselen.

Det var et brev uden underskrift, et klogt og menneskeligt brev. Ikke et brev fra en »hvid«, men det var dog fuldt af harme over den voksende indskrænkning af friheden i de sidste år. Den ubekendte skrev til mig:

»Tro ikke alt, hvad man siger til Dem. Glem ikke over alt det, man viser Dem, at der er meget, man ikke viser Dem. Husk, at de mennesker, De taler med, for det meste ikke siger Dem det, de gerne vil sige, men kun det, de har lov at sige. Vi bliver alle bevogtede, De ikke mindre end vi. Deres

kvindelige tolk refererer hvert ord videre. Deres telefon aflyttes, og hvert skridt kontrolleres.« Der fulgte en række eksempler og detailler, jeg ikke kunne prøve rigtigheden af. Brevet sluttede: »Jeg beder Dem brænde dette brev, ikke bare rive det i stykker. For så finder man de enkelte stykker frem fra Deres papirkurv og sætter dem sammen.«

Jeg brændte brevet efter anvisningen og begyndte en gang for alle at gennemtænke det hele. Var det ikke et faktum, at jeg midt under al denne ærlige hjertelighed og alt dette vidunderlige kammeratskab ikke én eneste gang havde fået lejlighed til at tale ugenert med en enkelt mand under fire øjne? Mit ukendskab til sproget havde hindret mig i at få rigtig føling med det brede folks enkelte individer. Og desuden – hvor lillebitte et stykke af dette uoverskuelige rige havde jeg ikke set på de fjorten dage! Ville jeg være ærlig over for mig selv og andre, måtte jeg indrømme, at det indtryk, jeg havde fået, hvor levende og inciterende det end havde været i mange enkeltheder, dog ikke kunne have nogen objektiv gyldighed.

Sådan gik det til, at jeg, medens næsten alle andre fra Rusland tilbagevendende forfattere omgående udgav en bog med begejstret ja eller harmdirrende nej, ikke skrev andet end et par artikler. Og jeg valgte den gode del med denne tilbageholdenhed; thi allerede tre måneder efter var mangt og meget anderledes, end jeg havde set det, og efter et års forløb ville alene kendsgerningerne – på grund af de rapide forandringer – have gjort hvert eneste ord til løgn. – Men de brusende strømme i tiden følte jeg i hvert fald i Rusland så stærkt som kun sjældent i mit liv.

Mine kufferter var ved min afrejse fra Moskva temmelig tomme. Hvad jeg kunne give bort, havde jeg fordelt og på min side kun medtaget to ikoner, som i lange tider prydede min væg. Det værdifuldeste af det, jeg førte med mig hjem, var dog venskabet med Maxim Gorkij, som jeg i Moskva for første gang mødte personlig. Jeg traf ham et eller to år senere igen i Sorrento, hvor han havde måttet tage hen på grund af sit truede helbred, og dér tilbragte jeg tre uforglemmelige dage som gæst i hans hjem.

Dette vort samvær var egentlig ret ejendommeligt. Gorkij beherskede ikke noget udenlandsk sprog, jeg på min side ikke det russiske. Efter alle logikkens regler skulle vi altså have siddet stumme over for hinanden eller kun have kunnet vedligeholde en samtale ved vor ærede veninde baronesse Maria Budbergs tolkvirksomhed. Men Gorkij var på ingen måde blot ved et tilfælde en af verdenslitteraturens genialeste fortællere; at fortælle betød for

ham ikke blot en kunstnerisk udtryksform, det var en funktionel emanation af hele hans væsen. Når han fortalte, levede han i det fortalte, han forvandlede sig til det fortalte, og uden at forstå sproget forstod jeg ham på forhånd gennem hans ansigts plastiske virksomhed. I og for sig så han kun – man kan ikke sige det anderledes – »russisk« ud. Intet ved hans træk var iøjnefaldende; man kunne have tænkt sig den høje, magre mand som en bonde på sin mark eller en kusk på sin droske, som en lille skomager eller en vagant, ingen tog sig af – han var ikke andet end »folk«, koncentreret urform af det russiske menneske. På gaden ville man være gået forbi ham uden at bemærke noget særligt ved ham, uden at ænse ham. Først når man sad ansigt til ansigt med ham, og han begyndte at fortælle, blev man klar over, hvem han var. For han blev uvilkårligt til det menneske, han portrætterede. Jeg kan huske, hvordan han – og jeg forstod det allerede, før det blev oversat – beskrev en gammel, pukkelrygget, træt mand, han en gang havde truffet på sine vandringer; uvilkårligt gled hans hoved forover, skuldrene sank ind, øjnene, der havde været strålende og blå, da han begyndte, blev dunkle og trætte, og stemmen brusten; uden at vide af det havde han antaget pukkelryggens skikkelse. Og skildrede han så noget muntert – straks brød latteren i brede bølger frem fra hans mund, han lænede sig let tilbage, og hans pande strålede; det var en ubeskrivelig fornøjelse at høre på ham, medens han med runde og ligesom modellerende bevægelser stillede mennesker og landskaber op rundt omkring sig. Alt ved ham var jævnt-naturligt: hans måde at gå, at sidde og at lytte på – og hans kåde overmod; en aften klædte han sig ud som bojar og spændte en sabel om livet, og straks fik han højhed i blikket, øjenbrynene strammedes til en bydende mine, og han gik energisk op og ned i stuen, som om han grublede på et slemt ukas, – og i næste nu, så snart han havde aflagt forklædningen, lo han barnligt som en bondeknøs. Hans vitalitet var et under; med sin ødelagte lunge levede han egentlig videre imod alle lægevidenskabens love, det var en næsten uhyggelig livsvilje og en jernhård pligtfølelse, der holdt ham oppe. Hver morgen satte han sig hen og skrev med sin klare, kalligrafiske håndskrift på sin store roman og besvarede hundreder af spørgsmål, hvormed unge forfattere og arbejdere fra hans hjemstavn henvendte sig til ham; samværet med ham betød for mig det samme som at opleve Rusland, ikke det bolsjevikiske Rusland, ikke det af i går og ikke det af i dag, men det evige, russiske folks vide, stærke, dunkle sjæl. Hans sindelag havde i de år endnu ikke helt afgjort taget standpunkt. Som

gammel revolutionsmand havde han ønsket omvæltningen og havde været personlig ven af Lenin; men endnu betænkte han sig på helt at forskrive sig til partiet, til at blive »pope eller pave«, som han sagde, og dog pinte det hans samvittighed, at han i hine år, hvor hver eneste uge bragte en afgørelse, ikke var helt sammen med sine egne.

Ved et tilfælde blev jeg i de dage vidne til en meget karakteristisk, ganske og aldeles ny-russisk scene, som for mig afslørede hele hans dilemma. For første gang var et russisk krigsskib på manøvre tur indløbet i Napolis havn. De unge matroser, som aldrig før havde været i den vestlige verden, promenerede deres flotte uniformer på Via Toledo og kunne med deres store, nysgerrige bondeøjne ikke se sig mæt på alt det nye. Næste dag besluttede en lille skare af dem, at de ville tage over til Sorrento for at besøge »deres« digter. De anmeldte ikke deres besøg; ud fra den russiske broderskabsidé var det dem ganske naturligt, at »deres« digter til hver en tid måtte have tid til dem. Uformodet stod de uden for hans hus, og de fik ret: Gorkij lod dem ikke vente; han bød dem straks ind. Men – det fortalte Gorkij mig leende dagen efter – disse unge mennesker, for hvem intet i verden stod højere end »sagen«, optrådte i førstningen temmelig strengt over for ham. Næppe havde de betrådt den smukke, hyggelige villa, før de sagde: »Hvordan er det du bor? Du lever jo fuldkomment som en bourgeois! Og hvorfor kommer du egentlig ikke tilbage til Rusland?« Gorkij måtte udførligt forklare dem det hele, så godt han kunne. Men i grunden mente de brave fyre det ikke så strengt. De havde bare lige villet vise, at de ikke havde nogen »respekt« for berømmelse, og at de først prøvede enhver med henblik på hans sindelag. Så satte de sig utvungent ned, drak te og sludrede, og til slut omfavnede de ham til afsked, den ene efter den anden. Gorkij fortalte episoden henrivende, han var helt forelsket i denne ny generations fri og ubesværede opførsel og ikke det allermindste stødt over deres burschikose væsen. Gentagne gange sagde han: »Hvorfor var vi ikke helt anderledes, enten dukkede nakker eller gå-på-naturer, men aldrig sikre på os selv.« Hele aftenen lyste hans øjne. Og da jeg så sagde: »Jeg tror, De helst af alt var rejst hjem med dem,« studsede han og så skarpt på mig: »Hvor véd De det fra? Ja, jeg overvejede virkelig lige til det sidste, om jeg ikke skulle lade det hele i stikken – bøger, papirer og arbejde – og tage en fjorten dages tur ud i det blå med sådan nogle unge fyre på deres skib. Så havde jeg igen fået lært, hvad Rusland er. Her, så langt borte,

glemmer man det bedste. Ingen af os har endnu præsteret noget virkelig godt i landflygtigheden.«

Gorkij tog blot fejl, når han kaldte Sorrento landflygtighed. Han kunne jo vende hjem, hvad dag han ville, og han vendte da faktisk også hjem til sidst. Hans person var ikke lyst i band med samt hans bøger som Meresjkovskijs – jeg mødte den tragisk harmfyldte mand i Paris –, heller ikke sådan som vi nu er det, vi, der efter Grillparzers skønne ord har »zwei Fremden und keine Heimat«, hjemløse i lånte sprog og kastede hid og did af stormen. Derimod opsøgte jeg i de følgende dage i Napoli en virkelig landflygtig og det en af en særlig slags: Benedetto Croce. I decennier havde han været ungdommens åndelige fører, som senator og minister havde han siddet inde med al ydre hæder i landet, indtil hans modstand mod fascismen havde bragt ham i konflikt med Mussolini. Han nedlagde sine hverv og trak sig tilbage; men det var ikke nok for intransigenterne, de ville bryde hans modstand og i nødsfald straffe ham. Studenterne, der – i modsætning til før – nu alle vegne var reaktionens stødtropper, stormede hans hus og slog ruderne ind. Den lille, undersætsige mand, der med sine kloge øjne og fipskægget snarest ser ud som en jovial borger, lod sig dog ikke dupere. Han forlod ikke sit land; han forblev i sit hjem bag sin bogvold, skønt man havde bud efter ham fra udenlandske, både europæiske og amerikanske universiteter. Han fortsatte sit tidsskrift »Critica« i samme ånd som før og blev ved med at udgive bøger, og så stærk var hans autoritet, at den ellers ubønhørlige censur på Mussolinis befaling gjorde holdt ved ham, medens hans elever og meningsfæller blev likvideret. At opsøge ham krævede et særligt mod både af en italiener og selv en udlænding; thi myndighederne vidste meget godt, at han i sit citadel, i sine med bøger propfyldte værelser talte uden maske og sminke. Han levede på denne vis ligesom i et lufttæt tillukket rum, en slags glasflaske, midt blandt sine landsmænds fyrretyve millioner. Denne et enkelt individs hermetisk isolerede tilværelse i en millionby og et millionland havde for mig noget på én gang spøgelsesagtigt og storslået ved sig. Jeg vidste endnu ikke, at dette dog betød en betydelig mildere form for åndeligt drab end den, som senere skulle blive os til del, og jeg kunne ikke undlade at beundre, hvor stor en friskhed og åndelig spændstighed denne jo allerede gamle mand bevarede midt i den daglige kamp. Men han lo og sagde: »Det er netop modstanden, der holder én ung. Var jeg blevet ved med at være senator, havde jeg haft det for let; så var jeg for længst blevet åndelig træg og inkonsekvent. Intet skader et intellektuelt

menneske mere end mangel på modstand; først nu, hvor jeg atter står alene og ikke mere har de unge om mig, tvinges jeg til selv igen at blive ung.«

Men der måtte først hengå nogle år, inden også jeg forstod, at prøvelser udfordrer, forfølgelse styrker og isolering gør mere energisk, såfremt de da ikke helt knuser én. Som tilfældet er med alt væsentligt her i livet, lærer man ikke slig erkendelse gennem andres erfaringer, men altid kun gennem egne.

At jeg aldrig traf Italiens vigtigste mand, Mussolini, skyldtes den særlige hæmning hos mig, uviljen mod at nærme mig politiske personligheder; selv i mit eget fædreland, det lille Østrig, har jeg – hvad der egentlig var et kunststykke – aldrig truffet nogen af de førende statsmænd, hverken Seipei, Dollfuss eller Schusehnigg. Og i grunden havde det været min pligt personlig at sige Mussolini, der, som jeg gennem fælles venner vidste, var en af de første og bedste læsere af mine bøger i Italiten, tak for den spontane måde, hvorpå han havde opfyldt den første bøn jeg nogensinde havde rettet til en statsmand.

Det kom sig således:

En dag modtog jeg et ekspresbrev fra en ven i Paris; han skrev, at en italiensk dame ville besøge mig i Salzburg i et vigtigt anliggende; om jeg ikke nok ville tage imod hende straks. Hun meldte sig næste dag, og hvad hun fortalte var i sandhed rystende. Hendes mand, der var en fremragende læge af fattig slægt, var blevet opdraget af Matteotti på dennes bekostning. Ved fascisternes brutale mord på denne socialistiske fører havde den allerede stærkt sløvede verdenssamvittighed endnu en gang reageret voldsomt mod en forbrydelse. Hele Europa havde protesteret harmfuldt. Matteottis tro ven og protegé havde nu været en af de seks modige, som havde vovet at bære den myrdedes kiste gennem Roms gader for alles øjne; kort derpå var han efter boykot og trusler gået i landflygtighed. Men familien Matteottis skæbne gav ham ingen ro, og i mindet om sin velgører ville han smugle dennes børn fra Italien til udlandet. Under dette forsøg var han faldet i hænderne på spioner eller agents provocateurs og arresteret. Da enhver hentydning til Matteotti nu var blevet noget penibelt for Italien, ville en proces ud fra denne foranledning næppe være faldet særligt slemt ud for ham; men prokuratoren forstod fikst at få den skubbet over i en anden samtidig proces, til grund for hvilken der lå et planlagt bombeattentat mod

Mussolini. Og lægen, der under krigen havde modtaget de højeste militære ordener, blev dømt til ti års hårdt tugthus.

Den unge frue var naturligvis frygtelig oprevet. Man måtte gøre noget imod denne dom, hendes mand ville ikke kunne overleve den. Man burde forene alle Europas litterære navne til en højlydt protest, og hun bad mig om at hjælpe med til det. Jeg frarådede med det samme at prøve noget i retning af protester. Jeg vidste, hvor fortærskede alle disse manifestationer var blevet efter krigen. Jeg forsøgte at gøre hende klart, at intet land – om ikke af andre grunde, så af nationalstolthed – ville lade sin retspleje korrigere udefra; den europæiske protest i anledning af Sacco og Vanzetti-sagen havde jo i Amerika snarere haft en skadelig end en gavnlig virkning. Jeg bad hende indtrængende om ikke at foretage sig noget i den retning. Hun ville bare forværre sin mands situation; thi Mussolini ville aldrig – ja, han ville aldrig kunne, selv om han ville – forordne nogen mildnelse, såfremt man *udefra* forsøgte på at tvinge ham dertil. Men da jeg var oprigtigt rystet, lovede jeg at gøre mit bedste. Jeg skulle sagde jeg, tilfældigvis næste uge til Italien, og der havde jeg velmenende venner i indflydelsesrige stillinger. Måske kunne de i al stilhed udvirke noget til gunst for hendes mand.

Jeg forsøgte straks den første dag. Men jeg opdagede, hvor stærkt frygten allerede havde ædt sig ind i sjælene. Næppe nævnede jeg navnet, før de alle blev forlegne; nej, dér havde de ingen indflydelse. Det var komplet umuligt. Sådan gik det alle vegne. Jeg kom beskæmmet tilbage; nedslået, for hvordan skulle den ulykkelige kvinde kunne tro, at jeg virkelig havde forsøgt alle udveje? Men jeg havde jo heller ikke prøvet den sidste udvej. Der var endnu én mulighed tilbage – den direkte og åbne vej: at skrive til Mussolini selv, den mand, i hvis hænder afgørelsen lå.

Jeg gjorde det så. Jeg skrev et virkelig oprigtigt brev til ham. Jeg skrev, at jeg ikke ville begynde med smiger, og jeg ville også straks fra begyndelsen sige, at jeg ikke kendte den mand, det drejede sig om, og heller ikke omfanget af hans handlemåde. Men jeg havde truffet hans hustru, som jo utvivlsomt var uskyldig, og også hende ville straffen ramme med fuld vægt, såfremt hendes mand skulle tilbringe de år i tugthuset. Jeg ville på ingen måde øve kritik af dommen; men jeg kunne tænke mig, at det for fruén ville betyde, at hendes liv blev reddet, hvis hendes mand i stedet for i tugthuset blev bragt til en af de fangeøer, hvor det var børn og kvinder tilladt at bo sammen med de forviste mænd.

Jeg adresserede brevet til Hans excellence Benito Mussolini og kastede det i den sædvanlige postkasse i Salzburg. Fire dage efter skrev det italienske gesandtskab i Wien til mig, at Hans excellence sendte mig sin tak og lod meddele, at han havde opfyldt mit ønske og desuden forudså muligheden af en afkorting af straffetiden. Samtidig kom der fra Italien et telegram, der allerede bekræftede, at flytningen havde fundet sted.

Med et eneste hastigt pennestrøg havde Mussolini personlig opfyldt min bøn, og faktisk varede det ikke længe, før den dømte blev benådet.

Intet brev i mit liv har skaffet mig større glæde og tilfredsstillelse, og har jeg nogen sinde glædet mig over mit digternavns indflydelse, så tænker jeg på denne begivenhed med særlig taknemmelighed.

Det var godt at rejse i disse sidste år under stilheden før stormen; men det var også dejligt at vende hjem igen. Der var i al ro og mag sket noget mærkværdigt. Den lille by Salzburg med dens 40.000 indbyggere, den, jeg netop havde kåret på grund af dens afsides romantik, var forbavsende forvandlet; den var om sommeren blevet til kunstens hovedstad ikke blot for Europa, men for hele verden. I de tungeste efterkrigsår havde Max Reinhardt og Hugo von Hofmannsthal for at afhjælpe nøden blandt skuespillerne og musikerne, som var brødløse om sommeren, arrangeret et par forestillinger på domkirkepladsen i Salzburg – frem for alt den berømte friluftspførelse af »Det gamle Spil om Enhver«; forestillingerne havde i første omgang hidlokket tilskuerne fra nærmeste omegn; senere havde man også forsøgt sig med operaopførelser, og det tegnede alt sammen mere og mere strålende. Lidt efter lidt blev verden opmærksom. De ypperligste dirigenter, sangere og skuespillere kom ærgerrige ilende til, glade over at få lejlighed til at vise deres dygtighed ikke blot for et snævert hjemligt, men for et internationalt publikum. Med ét slag blev festspillene i Salzburg en verdensattraktion, så at sige den ny tids olympiske kunstlege, hvor alle nationer kappedes om at stille deres ypperste præstationer til skue. Snart ville ingen mere undvære disse usædvanlige fremførelser. Konger og fyrster, amerikanske millionærer og filmsdiva'er, musikvenner, digtere, kunstnere og snobber holdt stævnemøde i disse sidste år i Salzburg; aldrig før var det i Europa lykkedes at skabe en lignende koncentration af fuldendt teater- og musikkunst som nu i denne lille by i det lille og så længe foragtede Østrig. Salzburg blomstrede op. På dens gader mødte man om sommeren alle dem fra Europa og Amerika, som i kunsten ikke ville nøjes

med mindre end den ypperste form for fremstilling, og alle i Salzburger folkedragten – hvide, korte lærredsbukser og trøje for mændenes vedkommende, broget »dirndl« kostume« for kvindernes –; med ét beherskede det lillebitte Salzburg verdensmoden. På hotellerne sloges man om værelser; bilernes opkørsel til festspilhuset var lige så statelig som i sin tid ved det kejserlige hofbal, og banegården var til stadighed oversvømmet af rejsende. Andre byer søgte at trække denne gulddrægtige strøm til sig; men ingen af dem lykkedes det for. Salzburg var og blev i dette årti Europas kunst-valfartssted.

På denne vis boede jeg i min egen by faktisk i Europas midte. Igen havde skæbnen opfyldt et ønske for mig, som jeg næppe selv havde vovet at tænke til ende, og vort hjem på Kapuzinerberg blev til et europæisk hjem. Hvem har ikke været vor gæst dér? Bedre end min hukommelse ville vor gæstebog kunne give vidnesbyrd derom; men også denne bog er med samt huset og meget andet kommet i nationalsocialisternes hænder. Hvem har vi ikke tilbragt herlige timer sammen med dér, skuende fra terrassen ud over det dejlige, fredelige landskab uden at ane, at der direkte overfor på Berchtesgadener Bjerget sad den ene mand, der skulle ødelægge alt dette? – Romain Rolland og Thomas Mann boede hos os; blandt forfatterne var endvidere H. G. Wells, Hofmannsthal, Jacob Wassermann, van Loon, James Joyce, Emil Ludwig, Franz Werfel, Georg Brandes, Paul Valéry, Jane Addams, Schalom Asch og Arthur Schnitzler vore som venner modtagne gæster; af musikerne Ravel og Richard Strauss, Alban Berg, Bartok og Bruno Walter, og hvor mange kunstmalere, skuespillere og lærde fra alle verdens hjørner var der ikke? Hvor mange gode og lyse timer med åndfulde samtaler hidblæste ikke somrens vinde til os? En skønne dag klatrede Arturo Toscanini op ad de stejle trin, og med det samme knyttedes der et venskab, som lærte mig at elske og nyde musik mere bevidst end nogen sinde før. I tiden derefter var jeg gennem flere år den mest trofaste gæst ved hans prøver og oplevede derved gang på gang den lidenskabelige kamp, han kæmper for at opnå den fuldendthed, som så på de efterfølgende koncerter både synes et under og en selvfølgelighed (jeg forsøgte en gang i en afhandling at skildre disse prøver som forbillede og spore for enhver kunstner til aldrig at aflade, men holde ud indtil fejlfrihed opnås). Herligt bekræftedes for mig Shakespeare's ord, at musik er »sjælens næring«, og medens jeg var tilskuer ved kunstarternes kappestrid, velsignede jeg den skæbne, der havde tilladt mig at virke i varigt forbund med dem.

Ja, hvor rige, hvor farvefyldte var ikke hine sommerdage, da kunsten og det signede landskab gensidig øgede hinandens ynde og kraft! Og når jeg mange gange så tilbage og mindedes den lille by, faldefærdig, trist og trykket, som den havde været umiddelbart efter krigen, og vort eget hjem, hvor vi frysende kæmpede med regnen, der silede gennem taget – da følte jeg først ret, hvad disse fredens velsignede år havde skænket mig.

Man havde nu igen lov til at tro på verden, på menneskeheden. Der kom mange velsete gæster i vort hjem i hine år; men også i ensomhedens stunder samledes omkring mig en magisk kreds af ophøjede skikkelser, hvis skygge og spor det lidt efter lidt var lykkedes mig at besværges: alle tiders største mestres håndskrifter var mødtes i min allerede omtalte autografsamling. Hvad jeg havde begyndt som femtenårig dilettant havde i alle disse år takket være megen erfaring, bedre råd og endnu større iver forvandlet sig fra en blot ophobning til en organisk helhed og – det tør jeg nok sige – til et virkeligt kunstværk. I førstningen havde jeg som enhver begynder bare været ude på at skrabbe navne, og det berømte navne, sammen; så var jeg af nysgerrig interesse for det psykologiske gået over til at samle udelukkende manuskripter, originaler til eller fragmenter af værker, som samtidig kunne give mig indblik i en elsket mesters måde at skabe på.

Af verdens mange uløselige gåder forbliver den dybeste og hemmeligste dog skaberværkets gåde! Her lader naturen sig ikke belure, den vil aldrig lade sig aflure dette sidste kunstgreb: hvordan jorden opstod, og hvordan en lille blomst opstår, hvordan et digt og hvordan et menneske bliver til. Her drager den ubarmhjertig og selvrådig sløret for sin hemmelighed. Hverken digteren eller musikeren kan bagefter forklare sit inspirationsøjeblik. Er det skabte værk blevet færdigformet, véd kunstneren ikke mere noget om dets udspring, dets vorden og vækst. Han formår aldrig eller næsten aldrig at forklare, hvordan ordene føjer sig sammen til en strofe i hans løfterige sind, ligesom toner føjer sig sammen til melodier, der skal klinge gennem århundrederne. Det eneste, som kan give en fjern anelse om denne ubegribelige skabelsesproces, er de håndskrevne papirer og navnlig da de, der endnu ikke er bestemte til trykken, de med rettelser oversåede og endnu uafklarede første udkast, af hvilke først lidt efter lidt den fremtidigt gyldige form udkrystalliseres. At samle slige papirer fra alle store digtere, filosoffer og musikere, at forene slige korrekturer og dermed vidnesbyrd om deres arbejdes kamp og strid – det var det andet og mere vidende stadium af min samlen på autografer. Det var mig en lyst at gå på samlerjagt efter dem på

auktioner, det var en gerne tålt møje at opsnuse dem på de mest skjulte steder, og samtidig var det en slags videnskab; thi efterhånden var der ved siden af min samling af autografer opstået en anden, som omfattede alle de bøger, som nogen sinde var skrevet om autografer, og samtlige trykte kataloger – over fire tusinde i tallet –, et håndbibliotek uden lige og uden en eneste rival, fordi end ikke de handlende kan anvende så megen tid og kærlighed på et specialfag. Jeg tør vel sige – hvad jeg aldrig ville vove at sige med henblik på litteratur eller noget andet af livets områder –, at jeg i løbet af disse 30-40 samlerår var blevet en førsteautoritet på håndskrifterns område og om et hvilket som helst betydeligt blad papir vidste, hvor det fandtes, hvem det tilhørte, og hvordan det var vandret til sin nuværende ejer; jeg var altså en virkelig kender, der ved første blik kunne bestemme ægthed, og som i sin vurdering var mere erfaren end de fleste professionelle.

Men min samlerærgerrighed gik gradvis videre. Det var mig ikke nok at eje et blot og bart håndskriftsgalleri af verdenslitteratur og musik, en afspejling af de tusind arter af skaber-metoder; den blotte udvidelse af samlingen fristede mig ikke mere; i mine sidste ti samlerår foretog jeg en forædling. Havde det fra først af været mig nok at have papirer fra en digter eller musiker, som viste ham i et skabende moment, gik nu lidt efter lidt mine bestræbelser ud på at fremstille hver enkelt i hans allerlykkeligste skabende moment, det øjeblik, hvor det ypperste lykkedes for ham. Af en digter søgte jeg altså ikke blot håndskriftet til et af hans digte, men til et af hans smukkeste digte og om muligt til et af de digte, som fra det øjeblik, da inspirationen gennem blæk eller blyant for første gang fandt et nedslag i det jordiske, når ud i al evighed. Jeg ønskede – forvovne formastelighed! – af de udødelige i deres håndskriffs relikvie at få just det, som har gjort dem udødelige i verdens øjne.

På denne vis holdtes samlingen egentlig stadig flydende; hvert i forhold til mit højere krav underlødigt blad, jeg ejede, blev udskudt, solgt eller ombyttet, så snart det lykkedes mig at finde et mere væsentligt, karakteristisk og – om jeg så må sige – mere evighedsdrægtigt. Og vidunderligt nok lykkedes det i mange tilfælde; thi foruden mig fandtes der kun ganske få, der samlede på de væsentlige stykker med så stor kendskab, så stor udholdenhed og samtidig med så stor indsigt som jeg. Først var det en mappe, og til sidst en hel kasse, skærmet mod ødelæggelse af metal og asbest, der omsluttede urhåndskrifter af værker eller værkuddrag, der hører

til den skabende menneskeheds mest varige manifester. Nu, hvor jeg er tvunget til at leve som nomade, har jeg ikke kataloget over denne forlængst adsplittede samling ved hånden, og derfor kan jeg kun på må og få opregne nogle af de ting, i hvilke den jordiske genius var legemliggjort i et evighedsøjeblik.

Der fandtes: et blad fra Leonardos arbejdsbord, nogle bemærkninger i spejlskrift til tegninger; Napoleons hærbefaling til soldaterne ved Rivoli, nedkradset på fire sider med knap nok læselig skrift; en hel roman af Balzac i trykmanuskript, hvor hvert enkelt blad var som en slagmark med tusinder af rettelser, som med ubeskrivelig tydelighed røbede hans titaniske kamp fra den ene korrektur til den næste (lykkeligvis blev en fotokopi reddet til et amerikansk universitet); Nietzsches »Geburt der Tragödie« i dens første, ukendte affattelse, som han skrev til den elskede Cosima Wagner længe før udgivelsen; endvidere en kantate af Bach og Alcestes arie af Gluck og en af Händel, hvis musikmanuskripter er de sjældneste af alle. Altid havde jeg søgt og som regel fundet det mest karakteristiske: af Brahms hans »Zigeunerlieder«, af Chopin hans »Barcarole«, af Schubert den udødelige »An die Musik«, af Haydn den uforgængelige melodi til »Gott erhalte« fra Kejserkvartetten. I nogle tilfælde lykkedes det mig endog at udvide den skabende virksomheds unikke form til et helt livsbillede af den skabende individualitet. Jeg havde således af Mozart ikke blot et af den elleveårige drengs umodne blade, men også som tegn på hans Lied-kunst Goethes udødelige »Veilchen«, af hans dansemusik de menuetter som parafraserer Figaros »Non più andrai«, og fra »Figaro« selv Cherubinos arie, endvidere de overnaturligt uanstændige breve til hans Bäsle – de var aldrig blevet trykt med fuld ordlyd, dertil en skabrøs kanon og til sidst et blad, han havde skrevet kort før sin død, en arie fra »Titus«. – Om Goethe var livsbuen rundet lige så vidt: det første blad var en af den niårige drengs oversættelser fra latinen, det sidste et digt, skrevet i hans to og firsindstyvende år kort før hans død, og der ind imellem et mægtigt stykke af kronen på hans digtning, et tosidet folioblade af »Faust«, et manuskript til de naturvidenskabelige afhandlinger, talrige digte og ydermere tegninger fra hans livs forskellige stadier; på disse femten blade kunne man overskue Goethes hele liv.

Et lignende fuldkomment, altomfattende billede lykkedes det mig desværre ikke at give af Beethoven, den højest elskede og beundrede af dem alle. I tilfældet Goethe var min forlægger, professor Kippenberg min mod-kæmper og mod-byder; her var det en af de rigeste mænd i Schweiz,

der var ved at samle en Beethovenskat uden lige. Men bortset fra hans ungdomsnotitsbog, sangen »Der Kuss« og fragmenter af »Egmont«-musikken lykkedes det mig at fremstille i det mindste ét øjeblik af hans liv, og det det mest tragiske, optisk i så fuldendt form som intet museum på jorden formår at byde. Ved et første lykketræf undtes det mig at sætte mig i besiddelse af alle de tiloversblevne souvenirs fra hans værelse – de var blevet solgt efter hans død og erhvervet af hofrat Breuning –, frem for alt det mægtige skrivebord, i hvis skuffer billederne af de to kvinder han elskede, grevinde Giulietta Guicciardi og grevinde Erdödy, fandtes skjult; desuden: den lille pengeæske, han indtil sin sidste stund havde haft stående ved sin seng; den lille skrivepult, på hvilken han i sin seng havde nedskrevet de sidste kompositioner og breve; en hvid hårlok, man havde skåret af ham på hans dødsseng; indbydelsen til ligbegængelsen; den sidste vaskeseddel, han havde skrevet med rystende hånd; listen over husinventaret og alle hans wiener venners indsamling til fordel for hans ubemidlede kokkepige Sali. Og da tilfældet jo altid venligt spiller noget i hænderne på den ægte samler, fik jeg, kort før jeg erhvervede alle disse ting fra hans dødsværelse, lejlighed til også at tilvende mig de tre tegninger af hans dødsseng. Af hans samtidiges skildringer vidste man, at en ung maler og ven af Schubert, Josef Teltcher, hin 27. november, da Beethoven lå i døds kamp, havde forsøgt at tegne den døende, men af hofrat Breuning, der fandt dette pietetløst, var blevet udvist af dødsværelset. Hundrede år igennem var disse tegninger forsvundne, indtil det skete på en lille auktion i Brünn, at et par snese af denne lille malers skitsebøger blev solgt til spotpris, og i dem fandtes så pludselig disse skitser. Og da et held nu engang aldrig kommer alene, ringede en handlende mig en dag op i telefonen og spurgte, om jeg havde interesse i at få originalen til den tegning, der blev udført ved Beethovens dødsseng? Jeg svarede, at den havde jeg jo selv; men så viste det sig, at det blad, der nu blev tilbudt mig, var originalen til Danhausers senere så berømte litografi af Beethoven på dødslejet. På denne måde havde jeg nu fået samlet alt det, som i optisk form bevarede dette sidste, mindeværdige og i sandhed uforgængelige øjeblik for efterverdenen.

Selvfølge lig følte jeg aldrig mig selv som disse tings ejer, men kun som deres vogter i tiden. Det var ikke det at have noget, ikke det at have noget for sig selv, der lokkede mig, det var lysten til og glæden ved at forene noget til en helhed og at forme en samling til et kunstværk. Jeg var mig fuld

bevidst, at jeg med denne samling havde skabt noget, der som en helhed betragtet var mere værdigt til at leve end mine egne værker. Trods adskillige opfordringer og tilbud nølede jeg med at sammenstille en katalog, fordi jeg endnu kun var midt i arbejde og opbygning og endnu manglede adskillige navne og stykker i de mest fuldkomne former. Min veloverlagte hensigt var ved min død at overlade denne enestående samling til den institution, der var villig til at opfylde min særlige klausul, nemlig: årligt at udsætte en bestemt sum til vedblivende at udbygge samlingen i min ånd med det ypperste som mål. På den måde var den ikke blevet et stift hele, men en levende organisme, der halvtreds og hundrede år efter min død kunne suppleres og fuldkommengøres til en skønnere og skønnere helhed.

Men – vor hårdt prøvede generation blev det nægtet at tænke ud over sig selv. Da Hitlers tidehverv brød ind over os, og jeg forlod mit hjem, var glæden over mit samlerarbejde borte og desuden det sikre håb om, at noget overhovedet kunne bevares i blivende stand. En tid lang opbevarede jeg endnu visse dele i bokse og hos venner; men så besluttede jeg mig til – følgende Goethes manende ord om, at museer, samlinger og rustkamre stivner, såfremt de ikke udvikles videre –, hellere at tage afsked med en samling, som jeg ikke mere kunne ofre mig positivt for. En del skænkede jeg til afsked Wiener Nationalbiblioteket, hovedsageligt de stykker, jeg selv havde fået som gave af samtidige venner; en del solgte jeg, og hvad der skete eller sker med resten, tynger ikke mere mine tanker. Min glæde havde altid ligget i det at skabe, ikke i det, jeg havde skabt. Derfor klager jeg ikke nu over det, jeg engang ejede. Thi – om vi jagede og fordrevne havde nogen ny kunst at lære i disse tider, som er fjendtlige over for al kunst og al samlen, så var det den kunst: at kunne tage afsked med alt det, som engang havde været vor stolthed og vor kærlighed.

Årene gik med arbejde og rejser, med at lære, læse, samle og nyde. En novembermorgen 1931 vågnede jeg op og var halvtreds år gammel. Datoen gav det brave, hvidhårede Salzburger postbud en hård dag. Da der herskede den fortræffelige vane i Tyskland at fejre en forfatters halvtredsårsdag grundigt i aviserne, fik den gamle mand en statelig fragt af breve og telegrammer at slæbe op ad de stejle trin. Inden jeg åbnede og læste dem, overvejede jeg for mig selv, hvad denne dag betød for mig. Det halvtredsindstyvende leveår betyder et vendepunkt; man ser tilbage og foruroliges over, hvor stort et stykke af livsvejen man allerede har gået, og

man spørger i sit stille sind sig selv, om vejen mon stadig vil føre opad? Jeg gennemtænkte den tid, jeg havde levet; på samme vis som jeg fra mit hjem så ud over alpernes kæde og over den blidt faldende dal, så jeg tilbage over disse halvtreds år og måtte indrømme, at det ville være skændigt, om jeg ikke var taknemmelig. Når alt sammenholdtes, var der blevet skænket mig mere, umådelige meget mere, end jeg havde ventet og håbet at nå. Det medium, hvorigennem jeg havde ønsket at udvikle min natur og bringe den til udtryk: den digteriske og litterære produktion – havde fremkaldt en virksomhed, der langt overgik mine mest dumdristige drengedrømme. Her lå foran mig – som en gave fra »Inselveria« på min halvtredsårsdag – en bibliografi over alle mine bøger og alle oversættelser af dem, og denne bibliografi var allerede en bog i sig selv; intet sprog manglede, hverken bulgarsk eller finsk, hverken portugisisk eller armensk, hverken kinesisk eller marratti. I blindskrift, i stenografisk form og i alle eksotiske alfabeter og idiomer var mine tanker og ord nået ud til mennesker; jeg havde udbredt min tilværelse umådelig langt ud over mit personlige virkeområde. Jeg havde vundet adskillige af vor tids bedste mennesker til venner, og jeg havde kunnet nyde de mest fuldendte teateropførelser; jordens evige byer, evige kunstværker og skønneste landskaber var det undt mig at se og glæde mig over. Jeg var forblevet en fri mand, uafhængig af stilling og kald; mit arbejde var min glæde og, mere til, det havde beredt andre glæde! Hvad skulle der da kunne times mig af slemt? Her var jo mine bøger – kunne nogen måske gøre dem til intet? (tænkte jeg intetanende dengang). Her var mit hjem – kunne nogen jage mig ud af det? Og dér var mine venner – kunne jeg nogen sinde miste dem? Jeg tænkte uden frygt på sygdom og død; men der foresvævede mig rigtignok heller ikke det fjerneste billede af det, der endnu forestod mig at opleve: at jeg hjemløs, jaget og forfulgt som en fordreven skulle vandre fra land til land og over havene, at mine bøger skulle blive brændt, forbudt og bandlyst, at mit navn i Tyskland skulle blive brændmærket som en forbryders, og at de selv samme venner, hvis breve og telegrammer lå foran mig på bordet, skulle blegne, når de tilfældigvis mødte mig. At alt det, jeg udholdende havde skabt gennem tredive-fyrretyve år, skulle slettes ud uden at efterlade noget spor, at hele dette liv, fast opbygget og tilsyneladende urokkeligt, som det her stod for mig, skulle falde sammen til intet, og at jeg, så nær toppen, skulle blive tvunget til at begynde endnu en gang forfra – med allerede svigtende kræfter og med søndersplittet sjæl. – Nej, det var faktisk ikke dagen til at foregøgle sig

noget så absurd og meningsløst. Jeg kunne være tilfreds. Jeg elskede mit arbejde og elskede derfor livet. Jeg var værnet mod bekymringer; selv om jeg ikke ville skrive én linie mere, skulle mine bøger nok sørge for mig. Alt syntes nået og skæbnen lagt i bånd. Den tryghed, jeg havde fornummet i mine første leveår i barndomshjemmet, og som var gået tabt under krigen, den var ved egen kraft genvundet. Hvad havde jeg tilbage at ønske?

Men mærkeligt nok: just det, at jeg i det øjeblik ikke vidste noget at ønske mig, gav mig en mystisk følelse af ubehag. Noget inde i mig – det var ikke mig selv – spurgte: ville det virkelig være godt, om dit liv gik videre på denne måde, så vindstille, så reguleret, så indbringende og mageligt, uden nye prøvelser og anspændelser? Er denne privilegerede, helt i sig selv trygt hvilende eksistens, er den ikke snarere uforenelig med dig selv, med det væsentlige i dig selv? Jeg gik tankefuld gennem mit hjem. Det var blevet smukt i disse år og aldeles, som jeg havde ønsket mig det. Men alligevel – skulle jeg blive boende her altid, bestandig sidde ved det samme skrivebord og skrive bøger, én bog og så nok en bog og så tage mod tantiémer og stadig flere tantiémer og lidt efter lidt blive til en værdig herre, som har at forvalte sit navn og sit virke med anstand og holdning, allerede gemt hen og langt borte fra alle skønne tilfældigheder, alle spændende og farefyldte oplevelser? Skulle det gå sådan videre til tres, til halvfjerds på det samme lige, glatte spor? Ville det ikke være bedre for mig – sådan drømte det videre inde i mig –, om noget andet kom til, noget nyt, noget, som gjorde mig mere urolig og anspændt, noget, som gjorde mig yngre ved at udæske mig til en ny og måske endnu mere farlig strid? Der bor jo altid et underligt tvesind i enhver kunstner: kaster livet ham vildt omkring, så længes han efter ro og hvile; men når hvilen er skænket ham, længes han igen ud mod det spændende liv. På denne min halvtredsårsdag havde jeg såmænd dybest set kun det ene, formastelige ønske, at der ville ske noget, som endnu en gang rev mig løs fra disse magelige og trygge forhold, og som tvang mig til ikke blot at fortsætte, men at begynde forfra. Var det frygt for alderdommen, for at blive træt og træg? Eller var det en mystisk anelse, som dengang lod mig ønske et andet og mere hårdt liv for den indre udfoldelses skyld? Jeg véd det ikke.

Jeg véd det ikke. Thi det, som i hin underlige time steg frem af det ubevidstes tågeskær, var slet ikke noget tydeligt udtalt ønske og bestemt ikke noget, der var forbundet med vågen vilje. Det var blot en flygtig tanke, der strejfede mig, måske slet ikke min egen tanke, men en, der kom fra

dybder, jeg ikke kendte til. Men den dunkle magt, der råder over mit liv, den ufattelige, der allerede havde skænket mig så meget, jeg aldrig selv havde dristet mig til at ønske, måtte have hørt den. Og lydigt løftede den sin hånd for at knuse mit liv til sidste fundament og nøde mig til at opbygge et helt andet, et hårdere og vanskeligere liv af ruinerne, helt nyt, fra grunden af.

Hitler begynder

De store bevægelser, der er bestemmende for et tidsrum, dem nægter en af historiens uomstødelige love netop samtidens mennesker at opdage og erkende straks fra først af. Jeg kan således slet ikke huske, hvornår jeg for første gang hørte navnet Adolf Hitler, det navn, vi nu snart i mange år har været tvunget til hver dag, ja næsten hvert sekund at tænke eller udtale i en eller anden sammenhæng, navnet på det menneske, der har ført mere ulykke ind over vor verden end noget andet til alle tider. Det må nok have været temmelig tidligt; thi vort Salzburg var med sine to timers jernbaneafstand fra München en slags naboby til München, således at også denne bys rent lokale affærer hurtigt blev kendt hos os. Jeg kan bare huske, at en bekendt en dag – datoen kan jeg ikke genkalde mig – kom over at besøge os og da klagede over, at München nu igen var ved at blive urolig. Der optrådte specielt en gal agitator ved navn Hitler; han afholdt møder med vilde pryglscener og rasede på den mest vulgære måde mod republikken og jøderne.

Navnet gik ind ad mit ene øre og ud ad det andet. Det optog mig ikke synderligt. Hvor mange nu længst forglemte navne på agitatorer og kupmagere dukkede ikke op i det forvildede Tyskland dengang, for lige så snart at forsvinde igen! Navne som kaptajn Ehrhardt med baltikumstropperne, general Kapp, fememorderne, de bayerske kommunister, de rhinske separatister og frikorpsførerne! I tidens almindelige boblende lavagrød svømmede der hundreder af slige småblærer mellem hinanden, og når de en for en brast, efterlod de ikke andet end en skiden stank, som tydeligt forrådte den dulgte råddenskabsproces i Tysklands endnu åbne sår. Hin nye nationalsocialistiske bevægelses lille organ, »Miesbacher Anzeiger« – af hvilken senere »Völkischer Beobachter« voksede frem – gled også en gang gennem mine hænder. Men hvad – Miesbach var jo kun en landsbyflække, og avisen var yderst ordinær. Hvad kom den os ved?

Men så begyndte der pludselig i nabogrænsebyerne Reichenhall og Berchtesgaden, som jeg tog over til næsten hver uge, at dukke først mindre,

og snart større og større flokke op af unge fyre i langskaftede støvler og brune skjorter og med et greltfarvet hagekorsbind om armen. De foranstaltede opmarcher og møder, paraderede gennem gaderne med sange og talekor, klistrede kæmpeplakater op og smurte husvæggene over med hagekors; for første gang blev jeg nu klar over, at der måtte stå finansielle og andre indflydelsesrige kræfter bag disse pludseligt opdukkede bander. Den ene mand, Hitler, som dengang endnu udelukkende holdt sine taler i Bayerns ølkældre, kunne ikke have rustet disse tusind unge fyre op til sligt kostbart apparat. Det måtte være stærkere hænder, som skubbede denne nye »bevægelse« frem; thi uniformerne var flunkende nye, og midt i en fattigdommens tid, hvor armeens sande veteraner endnu gik rundt i lasede uniformer, rådede »Stormtropperne«, som blev sendt rundt fra by til by, over en forbløffende mængde flotte, nye biler, motorcykler og lastbiler. Til og med lå det klart for dagen, at det var militær ledelse, der trænede disse unge folk taktisk – eller, som man dengang sagde, disciplinerede dem »paramilitärisch« – og at det måtte være Reichswehr (som Hitler fra først af havde tjent som spion), som her foretog regelmæssig teknisk skoling med et materiale, man beredvilligt havde ydet det. Ved et tilfælde fik jeg snart lejlighed til at iagttage en af disse i forvejen indøvede »kamphandlinger«. Det var i en af grænsebyerne, hvor der just blev afholdt et socialistisk møde i største fredsommelighed. Pludselig kom fire lastbiler susende, hver og en tætstoppet med gummiknippel-bærende nationalsocialistiske drenge, og ganske som jeg i sin tid havde set på Markuspladsen, overrumplede de ved deres hurtighed de uforberedte mødedeltagere. Ja, det var den samme, fascisterne aflurede, metode, den var kun mere militært præcist indekserceret og på tysk vis systematisk forberedt indtil mindste enkelthed. På et fløjt sprang S.A.-mændene lynsnart ned fra bilerne og huggede med gummikniplerne ind på enhver, der kom dem i vejen, og før politiet kunne gribe ind eller arbejderne samle sig til modstand, var de igen på bilerne og af sted i susende fart. Det mest forbløffende var den eksakte teknik i denne springen af og på, den fulgte hver gang ekspedit på et eneste skarpt fløjt fra bandeføreren. Man kunne se, at hver enkelt dreng på forhånd indtil inderste marv og ben og nerve vidste, med hvad for et greb, ved hvilket hjul på bilen og på hvad for en plads han skulle springe op for ikke at komme sidemanden i vejen og på den måde bringe hele foretagendet i fare. Det var på ingen måde nogen slags individuel færdighed; hvert eneste af disse greb og tag måtte være blevet indøvet snese eller måske hundreder af gange

forud på kaserner og eksercerpladser. Jeg så det ved første øjekast: denne trop var fra første begyndelse skolet til angreb, vold og terror.

Inden længe erfarede man mere om disse underjordiske manøvrer ovre i det bayerske land. Når alle sov, sneg de unge fyre sig ud af husene og mødtes til natlige »Geländeübungen«; rigsværnsofficerer i eller uden for tjeneste, betalt af staten eller af partiets mystiske pengebagemænd, indeksererede denne trop, uden at myndighederne skænkede disse sælsomme natmanøvrer synderlig opmærksomhed. Sov de mon faktisk, eller lukkede de det ene øje til? Regnede de bevægelsen for ligegyldig, eller hjalp de ligefrem med til hemmeligt at støtte den? Imidlertid blev selv de, der underjordisk havde støttet bevægelsen, forskrækkede over at se, hvor brutalt og hastigt den pludselig skød i vejret. En morgen vågnede myndighederne op og opdagede, at München var i Hitlers hænder, alle ledende stillinger besat og aviserne med revolvere tvunget til triumferende at forkynde revolutionens sejr. Som ud af de skyer, den intetanende republik havde nøjedes med at se drømmende op imod, fremtrén hr. deus ex machina, general Ludendorff, den første af de mange, som troede, de kunne spille Hitler på næsen, og som i stedet selv blev taget ved næsen af ham. Det berømte »Putsch«, der skulle erobre Tyskland, begyndte om formiddagen; om middagen (det er her ikke min opgave at fortælle verdenshistorie) var det forbi. Hitler flygtede og blev arresteret; dermed syntes bevægelsen slået ned. I dette år 1923 forsvandt hagekorsene og stødtropperne, og navnet Adolf Hitler gled næsten ned i glemsel igen. Ingen tænkte mere på ham som en eventuel magtfaktor.

Et par år senere dukkede han frem igen, og nu bar utilfredshedens brusende bølger ham hastigt fremad og opad. Inflationen, arbejdsløsheden, de politiske kriser og ikke mindst udlandets dårskab havde sat det tyske folk i oprør. I alle kredse af det tyske folk var der en uhyre trang til orden; orden har altid betydet mere for tyskerne end frihed og retfærdighed, – selveste Goethe sagde, at uorden var ham endnu mere imod end en uretfærdighed. Den, der lovede at skaffe orden – han havde fra begyndelsen af hundreder af tusinder bag sig.

Men vi begreb stadig ikke faren. De få blandt forfatterne, som virkelig havde gjort sig den ulejlighed at læse Hitlers bog, spottede over svulstigheden i hans papir-prosa, i stedet for at beskæftige sig med hans program. I stedet for at advare beroligede de store demokratiske aviser daglig deres læsere med den forklaring, at bevægelsen uundgåeligt ville

bryde sammen i morgen eller i overmorgen (den formåede dengang faktisk kun med møje at finansiere sin enorme agitation ved hjælp af sværindustriens penge og ved dumdristig gøren gæld). Men måske har man i udlandet aldrig rigtig forstået den egentlige grund til, at man i Tyskland i den grad undervurderede og bagatelliserede Hitlers person og stigende magt:

Tyskland har ikke blot altid været en klassestat, men i lys af dette klasseideal har det altid været tynget af en urokkelig overvurdering og afgudsdyrkelse af »dannelsen«. Bortset fra et par generaler var de høje stillinger i staten udelukkende forbeholdt de såkaldte »akademisk dannede«. Medens mænd som Lloyd George i England, Garibaldi og Mussolini i Italien og Briand i Frankrig faktisk var steget fra folket op til de højeste statsembedsstillinger, var det for tyskeren noget utænkeligt, at en mand, der ikke engang havde gået kommuneskolen helt igennem, endsige da havde frekventeret en højere skole, at en mand, der havde overnattet på svendehjem og på endnu i dag uopklaret vis år igennem havde fristet en uklar skæbne, at han nogensinde skulle kunne så meget som nærme sig en stilling, som før var blevet beklædt af mænd som friherre von Stein, Bismarck og fyrst Bülow. Der er intet, der i så høj grad som dette dannelseshovmod har fristet de tyske intellektuelle kredse til at blive ved med i Hitler kun at se en ølstueagitator, som aldrig kunne blive farlig for alvor – på et tidspunkt, da han for længst havde vundet sig mægtige hjælpere i de mest forskellige kredse ved hjælp af dem, der usynligt sad og trak i trådene for ham. Og selv da han på hin januar dag 1933 var blevet kansler, betragtede den store mængde og endog de, der havde skudt ham frem på den post, ham kun som en provisorisk optager af pladsen og nationalsocialismens herredømme som en forbigående episode.

Dengang kom Hitlers kynisk-geniale teknik for første gang for dagen i større stil. I mange år havde han givet løfter til alle sider og vundet fortalere inden for alle partier, og de troede allesammen, de kunne bruge den »ubekendte soldat«s mystiske evner til at mele deres egen kage. Men nu triumferede i det mindre den samme teknik, som Hitler senere udøvede i storpolitikken: at slutte pagter under eder og med tysk trohjertethed just med dem, han agtede at knuse og udrydde. Så ypperligt forstod han at blænde alle partier med sine løfter, at der den dag, han kom til magten, herskede jubel i de mest modsatte lejre:

Monarkisterne i Doorn mente, han var kejserens mest tro forløber og banebryder; men i lige så høj grad frydedes de bayerske, de wittelbachske monarkister i München; også de anså ham for »deres« mand. De tysknationale håbede, han ville hugge det brænde, de selv ville fyre i deres ovne med; deres fører, Hugenberg, havde gennem en kontrakt sikret sig den, vigtigste plads i Hitlers kabinet og troede, han nu havde hånd i hanke – selvfølgelig blev han trods den beedigede overenskomst smidt ud efter de første par uger. Sværindustrien følte sig gennem Hitler befriet for frygten for bolsjevikkerne, den havde nu fået den mand til magten, den i årevis hemmeligt havde finansieret, – og samtidig åndede de forarmede småborgere befriet og begejstret op; Hitler havde jo på hundreder af møder lovet dem, at »renteslaveriet« skulle »brydes itu«. De små mellemhandlere mindedes Hitlers løfte om at lukke de store varehuse, der var deres farligste konkurrenter (et løfte, der aldrig blev holdt), og frem for alt var Hitler militæret velkommen, fordi han tænkte militært og skældte ud på pacifismen. – Til og med socialdemokraterne så ikke så uvenligt på hans opsving, som man skulle have ventet; de håbede jo nemlig på, at han ville afskaffe deres ærkefjender, kommunisterne, der pressede så ubehageligt på. – De mest forskellige, de mest modsatte partier betragtede denne »ukendte soldat«, der med dyre eder havde lovet og besvoret hver stand, hvert parti og hver retning alt, som deres ven. End ikke de tyske jøder var særligt foruroligede ved det. De indbildte sig, at en jakobiner som minister ikke mere var nogen jakobiner, og at en kansler for det tyske rige selvfølgelig ville aflægge en antisemitisk agitators vulgære manerer. Og når alt kom til alt – hvor kunne han sætte noget voldeligt igennem i en stat, hvor retten var fast forankret, hvor rigsdagens flertal var imod ham, og hvor hver enkelt statsborger vidste, at hans frihed og lighed var sikret ifølge den forfatning, der var aflagt højtidelig ed på?!

Så kom rigsdagsbranden. Rigsdagen forsvandt. Göring slap sine horder løs. Med ét slag var al ret i Tyskland knust. Med gysen erfarede man, at der midt i en fredstid fandtes koncentrationslejre, og at der i kasernerne blev indbygget hemmelige rum, hvor man uden nogen lov og dom og formaliteter likviderede uskyldige mennesker. Det kan kun være et pludseligt udbrud af afsindigt raseri, sagde man til sig selv, det kan da ikke blive ved i vort tyvende århundrede! Det var imidlertid kun den første begyndelse.

Nu spidsede verden øren. Den vægrede sig først ved at tro det utrolige. Men allerede i de dage så jeg de første flygtninge. De var om natten klatret over Salzburgbjergene eller svømmet over grænsefloden. Udhungrede, pjaltede og forvirrede stirrede de på én; med dem var den paniske flugt for umenneskeligheden begyndt, en flugt, som skulle fortsættes videre ud over hele jordkloden. – Men jeg, jeg anede endnu ikke, da jeg så disse fordrevne, at deres ansigter allerede varslede mig min egen skæbne, og at vi alle, allesammen skulle blive ofre for denne ene mands magtgalskab.

Tredive-fyrre års dybt indgroet tro på verden kan man ikke let kaste fra sig på et par uger. Forankret, som vi var, i vore egne anskuelser om ret og retfærdighed, troede vi på eksistensen af en tysk, en europæisk, en verdenssamvittighed og var overbevist om, at der fandtes et mål af umenneskelighed, som én gang for alle ville gøre sig selv umuligt over for menneskeheden. Da jeg jo her prøver på at være så ærlig som muligt, må jeg tilstå, at vi alle i 1933-34 i Tyskland og Østrig hver gang i forvejen ikke regnede en hundrededel, ja, en tusindedel af det, som et par uger senere brød ind over os, for muligt. Imidlertid var det på forhånd klart, at vi frie og uafhængige forfattere kunne vente visse vanskeligheder og ubehageligheder, uantagelige fordringer og en vis fjendtlig indstilling. Straks efter rigsdagsbranden sagde jeg til min forlægger, at nu ville det nok snart være forbi med mine bøger i Tyskland. Dengang, i 1933, blev han endnu helt forbavset over slig påstand; han sagde: »Hvem skulle dog forbyde Deres bøger? De har jo aldrig skrevet ét ord mod Tyskland eller blandet Dem i politik!« Man ser altså: alle uhyrligheder, såsom bogbålene og skampælfesterne, som få måneder senere var blevet virkelighed, var en måned efter Hitlers magtovertagelse endnu hinsides alt tænkeligt selv for vidtskuende folk. Thi i sin for alle skrupler blottede narre-teknik vogtede nationalsocialismen sig vel for helt og fuldt at vise, hvor radikale mål den havde stillet sig, før verden var blevet hærdet. Den udøvede derfor sin metode forsigtigt: den gav altid kun en lille dosis ad gangen, derpå fulgte så en lille pause. Bestandig kun en lille pille at sluge og derefter et øjeblik til at afvente i, om den mon havde været for stærk, om verdens samvittighed nu også kunne holde til den dosis. Og da den europæiske samvittighed – til skade og til skam og skændsel for vor civilisation – på det ivrigste betonedes sin uinteressethed, fordi disse voldshandlinger jo foregik »hinsides grænsen«, som »indrepolitiske«, blev doserne stærkere og stærkere, indtil

omsider hele Europa gik til grunde ved dem. Hitler har ikke præsteret noget mere genialt end denne taktik med at føle sig langsomt frem og så efterhånden gå videre og videre og voldsommere og voldsommere frem over for et Europa, der moralsk og snart også militært blev svagere og svagere.

Den for længst i stilhed planlagte aktion til undertrykkelse og ødelæggelse af ethvert frit ord og enhver uafhængig bog i Tyskland foregik efter samme følen-sig-for-metode. Det var ikke sådan, at der med det samme blev udstedt en lov, der rent ud forbød vore bøger – den kom først to år senere; i stedet for gjorde man først en lille, stille prøve på, hvor vidt man kunne gå, idet man overlod den første attack på vore bøger til en officielt uansvarlig gruppe, nemlig de nationalsocialistiske studenter. Efter samme system, som da man iscenesatte »folkeharme« for at gennemtvinge den forlængst besluttede jødeboykot, gav man studenterne hemmelige stikordsordre til åbenlyst at vise deres »oprørthed« over for vore bøger. Og glade for enhver given lejlighed til at kundgøre deres reaktionære sindelag rottede Tysklands studenter sig lydigt sammen ved hvert enkelt universitet, hentede eksemplarer af vore bøger fra boghandlerne og marcherede under vajende faner af sted med byttet hen til en offentlig plads. Dér blev bøgerne så enten efter gammel tysk sæd – middelalderen var med ét blevet trumf – naglet til skampælen, til den offentlige gabestok; jeg har selv set et sådant med et søm gennemboret eksemplar af en af mine bøger, som en venligsindet student reddede efter eksekutionen og bragte mig som gave –, eller de blev, da det desværre ikke var tilladt at brænde mennesker, brændt til aske på store brændebål til recitation af patriotiske sentenser. Vel havde propagandaminister Goebbels efter længere nølen i sidste øjeblik besluttet sig til at give bogbålene sin velsignelse; men de blev dog ved med at være en halvofficiel forholdsregel, og intet viser tydeligere, hvor lidt selve Tyskland endnu dengang identificerede sig med slige gerninger, end at publikum ikke drog de ringeste konsekvenser af disse studenters autodaféer og bandlysninger. Skønt boghandlerne fik påmindelse om ikke at lægge nogen af vore bøger ud i vinduerne, og skønt ingen aviser mere omtalte dem, lod det virkelige publikum sig ikke det mindste påvirke. Så længe det endnu ikke lød på tugthus eller koncentrationslejr, blev mine bøger (i årene 1933 og 1934) trods alle vanskeligheder og chikanerier solgt næsten lige så talrigt som før. Den grandiose forordning »til det tyske folks værn« (»zum Schutz des deutschen Volkes«), der erklærede tryk, salg og spredning af

vore bøger for statsforbrydere, måtte først gøres til lov, for at man med vold kunne få os trukket bort fra de hundredtusinder og millioner af tyskere, der endnu den dag i dag – hvis de måtte – hellere ville læse os og følge os i vort arbejde end alle de pludselige opreklamerede »Blut-und-Boden«-digtere.

At få lov til at dele denne skæbne: den fuldstændige litterære eksistenstilintetgørelse i Tyskland med så eminente samtidige som Thomas Mann, Heinrich Mann, Franz Werfel, Freud, Einstein og mange andre, hvis arbejder jeg finder ulige vigtigere end mine egne, har jeg snarere følt som en ære end som en skam, og enhver martyrgestus er mig i den grad imod, at jeg kun ugerne omtaler, hvordan jeg blev draget med ind i den fælles skæbne. Men ejendommeligt nok blev det just beskåret mig at bringe nationalsocialisterne og til og med selveste Hitler i en pinlig situation. Blandt alle de forkætrede litterære skikkelser blev just min atter og atter genstand for vild ophidselse og endeløs debat i de høje og højeste kredse i Berchtesgaden-villaen, således at jeg til mit livs opmuntrende enkeltheder kan føje den beskedne oprejsning, der for mig ligger i at have forårsaget nytidens dengang mægtigste mand, Adolf Hitler, ikke liden ærgrelse.

Allerede i det nye regimes første dage havde jeg uden egen skyld forårsaget en slags oprør. Gennem hele Tyskland gik der nemlig dengang en film, hvis drejebog var bygget over min novelle »Brennendes Geheimnis«, og som havde samme titel. Ingen havde hidtil taget ringeste anstød af den titel. Da – dagen efter rigsdagsbranden, som nationalsocialisterne forgæves søgte at skyde kommunisterne i skoene, – begav det sig, at folk samledes i klynger foran biografplakaterne med deres »Brennendes Geheimnis«, idet de blinkede til hinanden, stødte hinanden i siden og grinede. Gestapo-folkene begreb snart, hvorfor folk lo ved at læse den titel. Og endnu samme aften jog politifolk rundt på motorcykler, forestillingerne blev forbudt, og fra næste dag af var titlen på min novelle »Brennendes Geheimnis« sporløst forsvundet fra alle avisernes boghandlerannoncer og fra alle plakatsøjler.

Men – at forbyde en enkelt titel, som forstyrrede dem, ja selv at brænde og ødelægge vore samlede værker, det havde jo allsammen været en smal sag; – derimod var der et bestemt tilfælde, i hvilket de ikke kunne ramme mig uden samtidig at skade den mand, som de netop i dette kritiske øjeblik absolut behøvede med henblik på deres prestige over for verden, den tyske nations største og berømteste levende musiker, Richard Strauss, i samarbejde med hvem jeg just havde fuldført en opera.

Det havde været mit første samarbejde med Richard Strauss. Tidligere – siden »Elektra« og »Rosenkavalieren« – havde Hugo von Hofmannsthal skrevet alle operateksterne til ham, og jeg havde aldrig personlig mødt Richard Strauss. Efter Hofmannsthals død meddelte han mig gennem min forlægger, at han gerne ville begynde på et nyt arbejde, og spurgte, om jeg var villig til at skrive en operatekst til ham. Jeg forstod fuldt ud det ærefulde i et sådant tilbud. Siden Max Reger havde sat mine første digte i musik, havde jeg altid levet i musik og sammen med musikere. Jeg var knyttet til Busoni, Toscanini, Bruno Walter og Alban Berg i nært venskab. Men jeg vidste ikke nogen skabende musiker i vor tid, som jeg ville have været mere villig til at tjene end Richard Strauss, den sidste af den store æt af tyske fuldblodsmusikere, som når fra Händel og Bach over Beethoven og Brahms op til vor tid. Jeg erklærede mig øjeblikkelig villig og gjorde straks ved vort første møde Strauss det forslag til motiv for en opera at tage temaet »The Silent Woman« af Ben Jonson, og det betød en stor overraskelse for mig at mærke, hvor hurtigt og klarsynet Strauss gik ind på alle mine forslag. Aldrig havde jeg ventet at møde en så lynhurtigt opfattende kunstforstand og en så forbløffende dramaturgisk viden hos ham. Endnu mens man fortalte ham stoffet, udformede han det allerede dramatisk og tilpassede det straks – endnu mere forbløffende! – grænserne for sin egen kunnen, og dem overskuede han med næsten uhyggelig klarhed. Jeg har mødt mange store kunstnere i mit liv, men aldrig én, der forstod at bevare objektiviteten over for sig selv så abstrakt og ufejlbarligt. Strauss erklærede således frimodigt over for mig allerede i vort bekendtskabs første time, at han meget vel vidste, at en musiker på 70 ikke mere besad den musikalske inspirations oprindelige styrke. Symfoniske værker som »Till Eulenspiegel« og »Tod und Verklärung« ville han næppe mere kunne præstere; thi just den rene musik behøvede den højeste grad af frisk skaberkraft. Men ordet – det inspirerede ham stadig. Et allerede forhåndenværende og formet stof formåede han stadig helt ud at illustrere, fordi musikalske temaer spontant udviklede sig for ham ud fra ord og situationer, og derfor havde han nu i sine senere år udelukkende helliget sig operaen. Ganske vist indså han, at operaen som kunstform egentlig var passé. Wagner havde været en så uhyre bjergtop, at ingen kunne nå højere. »Men,« føjede han til med en bred bajuvarisk latter, »jeg har klaret mig ved, at jeg har fundet mig en vej uden om den top!«

Efter at vi var blevet klar over grundlinjerne, gav han mig nogle små instruktioner. Han ville lade mig have fuld frihed; thi han blev aldrig inspireret af en i forvejen færdig-skrædderet operatekst i Verdi'sk forstand, men altid kun af et digterværk. Kun ville det være ham kært, om jeg kunne indbygge et par komplicerede former, som kunne give særlige udviklingsmuligheder for koloraturen. »Lange melodier falder aldrig mig ind – sådan som Mozart. Jeg kan kun drive det til korte temaer. Men hvad jeg forstår, er at dreje sådan et tema, at parafrasere det og at hente alt det frem, som ligger i det, og det tror jeg ikke nogen gør mig efter i vor tid.« Jeg var påny forbløffet over hans åbenhjertighed. Det er faktisk sådan, at der hos Strauss næppe findes nogen melodi, der når ud over et par takter; men – tænk på valsen i »Rosenkavalieren« – hvor er så ikke disse få takter udviklede og fugerede til rig og frodig fuldkommenhed!

På samme måde som ved vort første møde blev jeg ved vore følgende sammenkomster bestandig mere og mere begejstret over, med hvilken sikkerhed og saglighed denne gamle mester stod over for sig selv i sit værk. Jeg sad engang alene sammen med ham under en lukket prøve på hans »Ägyptische Helena« i Salzburger Festspielhuset. Der var ingen andre i det store rum, og der var fuldkomment mørkt omkring os. Han lyttede. Pludselig mærkede jeg, at han sad og trommede let og utålmodigt med fingrene på stolearmen. Så hviskede han til mig: »Skidt! Det er helt skidt! Det er slet ikke faldet mig ind.« Og et par minutter senere: »Kunne jeg bare stryge det! Kæreste venner! Det er tomt, tomt og for langt, alt for langt!« Og så igen et par minutter efter: »Se dét – dét er godt!« Han bedømte sit eget værk så sagligt og objektivt, som om han hørte denne musik for første gang, og som om den var skrevet af en fremmed komponist, og denne fornemmelse over for egne evner forlod ham aldrig. Han vidste altid nøjagtigt, hvem han var, og hvor meget han kunne. Hvor lidt eller meget de andre betød i forhold til ham, interesserede ham ikke særligt, ej heller, hvor meget de regnede ham for. Arbejdet alene glædede ham.

Selve »arbejdet« er for Strauss en ganske ejendommelig proces. Ikke noget i retning af det dæmoniske eller kunstnerens »Raptus«, ikke noget af de depressions- eller desperationsanfald, man kender fra Beethovens og Wagners livsbeskrivelser. Strauss arbejder sagligt og køligt; han komponerer, som Johann Sebastian Bach og alle hine sublime håndværkere i kunsten – roligt og regelmæssigt. Klokken ni om morgenen sætter han sig ved sit bord og fortsætter sit arbejde nøjagtigt fra det sted, hvor han dagen i

forvejen holdt op med at komponere; han skriver i reglen den første skitse med blyant og klaverpartituret med blæk, og så bliver han ved i ét stræk til klokken tolv-ét. Om eftermiddagen spiller han skat, overfører to-tre sider i partitur og dirigerer måske desuden om aftenen i teatret. Enhver art nervøsitet er ham fremmed, ved dag som ved nat er hans kunstintellekt lige lyst og klart. Når tjeneren banker på døren for at bringe ham hans kjole til dirigenthvervet, rejser han sig fra sit arbejde, kører til teatret og dirigerer dér med samme ro og sikkerhed, som han om eftermiddagen spillede skat, og inspirationen indfinder sig næste morgen på nøjagtig samme sted. Thi Strauss »kommanderer« sine indfald, som Goethe siger; kunst betyder for ham »at kunne« og helst »kunne alt«; selv siger han lystigt: »Den, der vil være en rigtig musiker, må også kunne komponere et spisekort.« Vanskeligheder forskrækker ham ikke, men er bare en ekstra fornøjelse for hans mesterligt formende evner. Jeg husker morsomt nok, hvordan hans små, blå øjne tindrede, da han pegede på et sted og triumferende sagde: »Dér har jeg vel nok givet sangerinden en opgave! Lad hende bare ase og mase med det, til hun hitter ud af det!« I sådanne sjældne sekunder, når hans øjne lyser op, aner man, at der ligger noget dæmonisk skjult dybt i dette mærkelige menneske, der i begyndelsen ved det punktlige, metodiske, solide og håndværksmæssige i sin arbejdsmåde, noget, der er tilsyneladende uden nerver, gør én lidt mistroisk: ligesom jo også hans ansigt i begyndelsen snarere virker banalt med de tykke, barnlige kinder, de lidt vel almindelige, buttede træk og den kun vagt tilbagehævede pande. Men kast et blik ind i hans øjne, disse klare, blå, stærkt strålende øjne, og straks sporer man en egen, magisk styrke bag den borgerlige maske. Det er måske de mest vågne øjne, jeg nogen sinde har set hos en musiker, ikke dæmoniske, men på en eller anden vis klarsynede øjne, øjnene hos en mand, der helt og fuldt har erkendt sin opgave i livet.

Da jeg var vendt tilbage til Salzburg efter et så inspirerende samvær, gav jeg mig straks i gang med arbejdet. Nysgerrig efter at vide, om han ville gå ind på mine vers, sendte jeg ham første akt allerede fjorten dage efter. Han sendte mig omgående et kort med et Mestersanger-citat: »Den første sang gik godt.« Efter anden akt kom som en endnu mere hjertelig hilsen begyndelsestakten til hans sang: »Ak, at jeg dig har fundet, du kære barn!«, og denne hans glæde, ja begejstring, gjorde det fortsatte arbejde til en ubeskrivelig fryd for mig. Richard Strauss ændrede ikke en linie i hele min libretto, og kun én gang bad han mig om at tilføje tre-fire linier af hensyn til

en modstemme. Der udvikledes snart et hjerteligt forhold mellem os; han besøgte os i vort hjem, og jeg besøgte ham i Garmisch, hvor han med sine lange, slanke fingre efter skitsen lidt efter lidt spillede hele operaen for mig på klaveret. Og uden nogen kontrakt eller forpligtelse blev det ganske af sig selv en afgjort sag, at jeg, så snart denne opera var færdig, skulle lave udkast til en ny; grundlagene til den havde han allerede på forhånd ubetinget givet sin tilslutning.

I Januar 1933, da Adolf Hitler kom til magten, var vor opera, »Die schweigsame Frau« så godt som færdig i klaverpartitur; så godt som hele første akt var instrumenteret. Få uger senere kom det skrappe dekret, der forbød de tyske scener at opføre værker af ikke-ariere samt værker, en jøde på en eller anden måde havde været delagtig i; det store band udvidedes til at ramme endog de døde; til alle verdens musikvenners store harme blev Mendelssohns statue foran Gewandhaus i Leipzig fjernet. Efter dette forbud gik jeg ud fra, at vor operas skæbne var beseglet. Jeg gik ud fra som en selvfølgelighed, at Richard Strauss ville opgive at fortsætte vort arbejde og ville begynde på et andet sammen med en anden. Men i stedet for skrev han det ene brev efter det andet til mig om, hvad jeg dog tænkte på? Lige tværtimod – han var nu allerede ved instrumentationen, og derfor skulle jeg forberede teksten til hans næste opera. Det faldt ham aldeles ikke ind at lade sit samarbejde med mig forbyde af nogen som helst, og jeg bekender åbent, at han under sagernes hele forløb trofast og loyal holdt fast ved kammeratskabet, så længe det overhovedet var muligt. Men samtidig traf han ganske vist foranstaltninger, der var mig mindre sympatiske: han nærmede sig magthaverne, kom ofte sammen med Hitler, Göring og Goebbels, og på en tid, da selv Furtwängler endnu offentligt kritiserede, lod han sig udnævne til præsident for det nazistiske Reichsmusikkammer.

Denne hans synlige, sympatiske indstilling var i det øjeblik overordentligt vigtig for nazisterne. Thi ærgerligt nok havde jo ikke blot de bedste forfattere, men også de vigtigste musikere åbenlyst vendt dem ryggen, og de få, der støttede dem eller løb over til dem, var ukendte i videre kredse. I et så pinligt øjeblik tydeligt at få Tysklands berømteste musiker på sin side – det betød i rent dekorativ forstand en umådelig gevinst for Goebbels og Hitler. Strauss fortalte, at Hitler allerede i sine wiener vagabondår med møjsommeligt sammensparede penge var rejst til Graz for at overvære premiéren på »Salome«; Hitler højagtede Strauss

demonstrativt; på alle festaftener i Berchtesgaden blev der ved siden af Wagner næsten kun foredraget Strauss-sange. For Strauss' vedkommende var sympatien betydeligt mere beregnende. For hans kunstegoisme – som han altid åbent og køligt vedkendte sig – var det inderst inde ligegyldigt, hvad for et regime der herskede. Han havde tjent den tyske kejser som kapelmester og instrumenteret militærmarcher for ham; så havde han tjent kejseren af Østrig som hofkapelmester i Wien; men han havde lige så vel været persona gratissima i den østrigske og den tyske republik. Desuden var det af vital interesse for ham at komme nationalsocialisterne i særlig grad i møde, da han nemlig i nationalsocialistisk forstand havde en mægtig skyldkonto. Hans søn havde ægtet en jødinde, og han måtte frygte for, at hans børnebørn, som han elskede over alt i verden, ville blive udelukket fra skolerne som giftigt kryb; hans nye opera var besmittet gennem mig, hans tidligere operaer gennem den ikke »rent ariske« Hugo von Hofmannsthal, og hans forlægger var jøde. Så meget mere påkrævet forekom det ham derfor, at han skaffede sig rygdækning, og han arbejdede udholdende i denne ånd. Han dirigerede, hvor og når de nye herrer forlangte det af ham, han satte en hymne i musik til olympiaden, og samtidig skrev han til mig i sine uhyggeligt frimodige breve med liden begejstring om det hverv, han dér havde fået. I virkeligheden var der – i kunstnerens hellige egoisme – kun ét, der gjaldt for ham: at holde sit arbejde vedlige og levende og frem for alt at få den ny opera, der stod hans hjerte særlig nær, opført.

Slige koncessioner til nationalsocialisterne var selvfølgelig i højeste grad pinlige for mig. For hvor let kunne man ikke få det indtryk, at jeg hemmeligt virkede med til eller blot billigede, at der med min person skulle gøres en enestående undtagelse fra den forsmædelige boykot! Fra alle sider trængte mine venner ind på mig for at få mig til at protestere offentligt mod en opførelse i det nationalsocialistiske Tyskland. Men for det første afskyer jeg principielt offentlige og patetiske gestus, og for det andet var det mig imod at berede et geni af Richard Strauss' rang vanskeligheder. I sidste instans var Strauss den største levende musiker og halvfjerds år gammel, tre år havde han anvendt på dette værk, og i hele dette tidsrum havde han i forholdet til mig udvist venskabeligt sindelag, korrekthed og til og med mod. Derfor holdt jeg det for det rigtigste af mig at tie stille og afvente begivenhedernes gang. Desuden vidste jeg, at den bedste måde at berede de nye vogtere af den tyske kultur vanskeligheder på var fuldkommen passivitet. For det nationalsocialistiske »Reichsschrifttumskammer« og

propagandaministeriet søgte jo bare et eller andet velkomment påskud til på fyldestgørende vis at begrunde et forbud mod deres største musiker. Således rekvirerede f. eks. alle mulige kontorer og personer librettoen i det stille håb at finde et påskud. Hvor nemt havde det ikke været, hvis »Die schweigsame Frau« havde indeholdt en scene som den i »Rosenkavalieren«, hvor en ung mand kommer ud af en gift dames soveværelse! Men til deres store skuffelse indeholdt min bog intet umoralsk. Så blev mine bøger og alle mulige gestapo-kartoteker gennemrodet. Men ej heller her lod der sig opdage noget i retning af, at jeg nogen sinde havde sagt et nedsættende ord om Tyskland (lige så lidt som om nogen anden nation på jorden) eller havde været politisk virksom. Hvor meget de end ledte og sled i det – afgørelsen faldt uværgerligt tilbage på dem selv alene: om de over for alverdens øjne ville nægte stormesteren, som de selv havde trykket den nationalsocialistiske musiks banner i hånden, retten til at få sin opera opført, eller om de – å, nationale skændsel! – endnu en gang som så ofte før ville lade de tyske teaterplakater blive tilsvinet af navnet Stefan Zweig; for Strauss havde udtrykkeligt forlangt, at jeg skulle anføres som tekstens forfatter! Jeg glædede mig i al stilhed meget over deres bekymringer og værkende hovedbrud; jeg anede, at også uden min indsats eller snarere netop ved min hverken for-indsats eller imodindsats ville min musikalske komedie uværgerligt udvikle sig til partipolitisk katzenjammer.

Partiet luskede uden om afgørelsen, så længe det overhovedet var muligt. Men i begyndelsen af 1934 måtte det træffe afgørelse om, hvorvidt det ville gå imod sin egen lov eller imod tidens største musiker. Terminen kunne ikke skydes længere ud. Partitur, klaverudtog og tekstbøger var forlængst trykt, i Dresdener Hofteatret var kostumerne bestilt, rollerne fordelt og endog indstuderet; men endnu var de forskellige instanser: Göring og Goebbels, »Reichsschrifttumskammer« og »Kulturrat«, undervisningsministerium og Streichergarden ikke blevet enige. I hvor høj grad alt det her end kan synes en tosset drøm – faktum er, at affæren med den »Schweigsame Frau« til sidst blev et irriterende statsanliggende. Ingen af alle instanserne vovede at tage det fulde ansvar for det forløsende »bevilget« eller »forbudt«; der var altså til sidst ikke andet at gøre end at overlade dette anliggende til Tysklands og partiets herre og mester, til Adolf Hitlers personlige afgørelse. Fordum havde mine bøger nydt den ære i vidt omfang at blive læst af nationalsocialisterne; navnlig »Fouché« som de uafladeligt studerede og diskuterede som et mønster for politisk

hensynsløshed. Men at jeg efter Goebbels og Göring også skulle komme til at ulejlige selveste Adolf Hitler med at studere min lyriske librettos tre akter i embeds medfør, det havde jeg sandfærdigen ikke regnet med! Afgørelsen faldt ham ikke let. Som jeg bagefter erfarede ad alle slags omveje, blev der en endeløs række konferencer ud af det. Til sidst blev Richard Strauss stævnet for den almægtige, og i egen person meddelte Hitler ham, at han, ihvorvel det gik imod alle det nye riges love, undtagelsesvis tillod opførelsen, – en afgørelse, det formodentlig var lige så modvillig og uærlig som undertegnelsen af pagten med Stalin og Molotov.

Så brød da denne for det nationalsocialistiske Tyskland så sorte dag frem, da der endnu en gang blev opført en opera med det forkætrede navn Stefan Zweig paraderende på alle plakatsøjler. Jeg overværede selvfølgelig ikke førsteopførelsen, da jeg vidste, at tilskuerpladserne ville strutte af brune uniformer, og at til og med Hitler selv ventedes ved en af opførelserne. Operaen blev en stor succes, og jeg må til ære for musikkritikerne fastslå, at ni tiendedele af dem begejstret udnyttede lejligheden til, endnu en gang, den allersidste gang, at vise deres inderlige modvilje mod racedoktrinerne; de gjorde det ved at sige de venligst mulige ord om min libretto. Samtlige tyske teatre: Berlin, Hamburg, Frankfurt og München annoncerede omgående opførelsen af operaen for den kommende sæson.

Da – pludselig, efter den anden opførelse, slog lynet ned fra de højeste himle. Det hele blev aflyst, fra den ene dag til den anden blev operaen forbudt for Dresdens og hele Tysklands vedkommende. Og mere til: man læste forbavset i aviserne, at Richard Strauss havde indgivet sin demission som præsident for »Reichsmusikkammer«. Alle forstod, at der måtte være sket noget særligt; men det varede endnu noget, før jeg erfarede hele sandheden. Strauss havde påny skrevet et brev til mig, hvori han ivrigt opfordrede mig til snarest at begynde på librettoen til en ny opera, samtidig med, at han med alt for stor frimodighed ytrede sig om sin personlige indstilling. Dette brev var faldet i hænderne på gestapo. Brevet blev forelagt Strauss; denne måtte omgående indgive sin afskedsbegæring, og operaen blev forbudt. På tysk blev den derefter kun opført i Prag og i det frie Schweiz; senere blev den på italiensk opført i Milanos Scala med speciel billigelse af Mussolini, der dengang endnu ikke havde underkastet sig racelæren. Men det tyske folk har aldrig siden fået lov til at høre én tone af

denne dets største levende musikers for store deles vedkommende så fortryllende alderdomsopera.

Medens dette intermezzo udspillede under temmelig meget bulder, boede jeg i udlandet; jeg havde indset, at roligt arbejde ville være umuligt for mig i Østrig på grund af uroen dér. Mit hjem i Salzburg lå så nær ved grænsen, at jeg med det blotte øje kunne se Berchtesgadener bjerget, hvor Adolf Hitlers hus lå – et lidet opmuntrende og yderst foruroligende genboskab. Naboskabet med den tyske rigsgrænse gav mig imidlertid også bedre lejlighed end mine venner i Wien til at bedømme, hvor truende Østrigs situation var. Folk, der sad rundt om på kaféerne i Wien og til og med de, der var i ministerierne, betragtede nationalsocialismen som et anliggende, som hørte til »på den anden side« og ikke i mindste måde kunne berøre Østrig. Havde man måske ikke her på pladsen det socialdemokratiske parti med dets faste organisation, og havde det ikke næsten halvdelen af befolkningen i sluttet formation bag sig? Og var ikke det klerikale parti enigt med socialdemokraterne om skarp afstandtagen, efter at Hitlers »Tyske kristne« var gået over til åbenlyst at forfølge kristendommen og direkte og ordret at kalde deres fører »større end Kristus«? Var ikke Frankrig, England og Folkeforbundet Østrigs beskyttere? Havde ikke Mussolini udtrykkelig overtaget beskyttelsen af, ja, direkte garantien for den østrigske uafhængighed? End ikke jøderne nærede frygt; de lod, som om den sociale udstødelse af lægerne, sagførerne, skuespillerne og videnskabsmændene gik for sig langt borte i Kina og ikke nogle få mil borte i samme sprogområde; de satte sig hyggeligt til rette i deres hjem eller biler og lod fem være lige. Desuden havde alle og enhver et lille trøstende ord ved hånden: »Det kan ikke vare længe.« Jeg derimod mindedes en samtale, jeg på en af mine korte rejser i Rusland havde ført med min forhenværende forlægger i Leningrad. Han havde fortalt mig, hvor rig en mand han før havde været, og hvor mange smukke billeder han havde ejet, og jeg havde spurgt ham, hvorfor han ikke straks ved revolutionens udbrud var taget bort, og så svarede han mig: »Ak, hvem kunne dengang tro, at noget som en råds- og soldaterrepublik ville vare mere end fjorten dage?« – Det var det samme selvbedrag ud fra den samme levende vilje til at bedrage sig selv.

I vort Salzburg, tæt ved grænsen, så' man tingene tydeligere. Der begyndte et uafladeligt frem-og-tilbage over den smalle grænseflod; unge mennesker sneg sig over på den anden side om natten og blev

indeksercerede derovre, og i biler eller med bjergstokke som jævne »turister« kom agitatorer over til os og organiserede deres »celler« i alle klasser og stænder. De begyndte at hverve, og samtidig truede de med, at den, der ikke gik over i rette tid, senere skulle komme til at bøde for det. Det gjorde politiet og embedsmændene bange. Man mærkede tydeligere og tydeligere på en vis usikkerhed i opførsel, hvordan folk begyndte at vakle. Nu er det sådan her i livet, at de små personlige oplevelser er de mest overbevisende. Jeg havde en ungdomsven i Salzburg, en ret kendt forfatter, med hvem jeg gennem tredive år havde haft et inderligt, fortroligt samkvem. Vi var dus, havde gensidig tilegnet hinanden bøger, og vi mødtes hver uge. En dag så jeg nu denne gamle ven på gaden sammen med en fremmed herre, og jeg lagde mærke til, at han blev stående ved et ganske ligegyldigt butiksvindue, hvor han, med ryggen vendt imod mig, påfaldende interesseret viste den fremmede herre noget dér. Underligt, tænkte jeg, han må jo dog have set mig. Men det kunne jo være tilfældigt. Næste dag telefonerede han og spurgte, om han kunne komme over at få en sludder med mig? Jeg sagde ja, men var lidt forundret, for ellers plejede vi at mødes på kafé. Det viste sig, at han trods dette pludselige besøg ikke havde noget særligt at sige mig, og hurtigt gik det op for mig, at han på den ene side ønskede at bevare vort venskab, men at han for ikke at blive mistænkt som jødeven, ikke ønskede at vise sig alt for intim med mig i den lille by. Det fik mig til at passe på. Og med ét begreb jeg, hvorfor en række bekendte, som ellers så tit besøgte mig, i den senere tid var udeblevet. – Man stod på truet post.

Dengang tænkte jeg endnu ikke på at forlade Salzburg for bestandig; men jeg bestemte mig til den vinter at rejse tidligere end ellers til udlandet for at undgå alle disse små spændte forhold. Og alligevel – da jeg i oktober 1933 forlod mit smukke hjem, anede jeg ikke, at det allerede var en slags farvel.

Jeg havde haft til hensigt at tilbringe januar og februar med arbejde i Frankrig. Jeg elskede dette skønne, åndfulde land som mit andet hjem; dér følte jeg mig ikke som udlænding. Valéry, Romain Rolland, Jules Romains, André Gide, Roger Martin du Gard, Duhamel, Vildrac, Jean Richard Bloch, litteraturens førere i landet, var mine gamle venner. Mine bøger havde dér næsten lige så mange læsere som i Tyskland, og ingen betragtede mig som en fremmed og udenlandsk forfatter. Jeg elskede folket, jeg elskede landet,

og jeg elskede byen Paris, og jeg følte mig dér i den grad hjemme, at jeg, hver gang toget rullede ind på Gare du Nord med mig, havde fornemmelsen af at »vende tilbage«. Men denne gang var jeg på grund af de særlige omstændigheder rejst tidligere hjemmefra end ellers og agtede først at komme til Paris efter julen. Hvor skulle jeg så tage hen i mellemtiden? Da faldt det mig ind, at jeg egentlig i over et kvart århundrede, nemlig siden min studentertid, ikke havde været i England. Hvorfor bestandig kun Paris? sagde jeg til mig selv. »Hvorfor ikke for en gangs skyld en ti-fjorten dage i London, så man efter så mange års forløb kan gense landet, byen og museerne med andre øjne?« Enden blev altså, at jeg ikke tog Paris-, men Calaissekspressen, og en dag steg jeg så igen efter tredive års forløb ud på Victoria-stationen i den traditionelle novembertåge, og det eneste, der undrede mig, var, at jeg ikke som dengang kørte til mit hotel i cab, men i bil. Den kølige, bløde, grå tåge var som dengang. Jeg havde – endnu før jeg havde kastet et blik på byen – gennem min lugtesans og tværs igennem tre forgangne årtier – genkendt denne underligt stramme, tykke, fugtige luft, der omslutter én som et tæt slør.

Jeg medbragte kun en lille bagage og kun små forventninger. Jeg havde så godt som ingen venskabsforbindelser i London; også litterært set bestod der kun liden kontakt mellem de engelske og os kontinentale forfattere. Englænderne havde en slags eget, afgrænset liv med egen indflydelsessfære inden for deres for os ret utilgængelige tradition; blandt de mange bøger, der kom ind i mit hjem og op på mit bord fra alle verdens posthjørner som gaver fra den ene kollega til den anden, mindes jeg ikke at have fundet én eneste fra en engelsk forfatter. Jeg havde engang mødt Shaw i Hellerau; Wells var engang kommet og havde besøgt mig i mit hjem i Salzburg; mine egne bøger var ganske vist alle oversat til engelsk, men kun lidt kendt i landet; England havde altid været det land, hvor de havde betydet mindst. Og medens jeg var personlig ven med min amerikanske, franske, italienske og russiske forlægger, havde jeg aldrig set en herre fra det firma, som udgav mine bøger i England. Jeg var altså forberedt på at føle mig lige så fremmed som for tredive år siden.

Men det kom sig helt anderledes. Efter få dages forløb befandt jeg mig ubeskriveligt vel i London. Ikke at London havde forandret sig væsentligt; – jeg selv var blevet en anden. Jeg var blevet tredive år ældre, og efter de spændende og nervøse krigs- og efterkrigsår længtes jeg efter igen at leve helt stille og være fri for at høre om politik. Selvfølgelig fandtes der også i

England partier, de konservative Torys og de liberale Whigs og et Labour Party; men deres diskussioner vedkom ikke mig. Utvivlsomt fandtes der også i litteraturen partidannelser og strømninger, strid og skjult rivaliseren; men dér stod jeg jo fuldkommen udenfor. Men det mest velgørende af det hele var det, at jeg endelig igen var omgivet af en civil, høflig, hadefri og uhysterisk atmosfære. Intet havde i de sidste år i den grad forgiftet tilværelsen for mig end det, at jeg altid havde mærket had og spænding rundt om mig i by og land, så jeg altid havde måttet værgе mig mod at blive trukket med ind i diskussioner. Her var befolkningen ikke på samme måde ude af ligevægt som hos os, her herskede der i det offentlige liv en højere grad af retskaffenhed og redelighed end i vore lande, der var blevet gjort umoralske ved inflationens store bedrag. Menneskene levede her mere roligt og tilfreds og havde mere øje for deres haver og små liebhaverier end for deres naboer. Her kunne man ånde, tænke og overveje. Men hvad der mest af alt holdt mig fast var et nyt arbejde.

Det gik således til: Min »Marie Antoinette« var lige udkommet, og jeg var nu beskæftiget med at læse korrektur på min Erasmusbog, i hvilken jeg forsøgte at give et åndsportræt af den store humanist, som, skønt han klarere end de professionelle verdensforbedrere forstod tidens galskab, alligevel tragisk nok ikke var i stand til at tæmme den med al sin fornuft. Efter fuldendelsen af denne tilslørede selvskildring havde jeg til hensigt at skrive en længe planlagt roman. Jeg havde fået nok af biografier. Men så passerede det for mig på opholdets tredje dag, at jeg, drevet af min gamle lidenskab for autografer, gik i British Museum og dér i udstillingssalen mønstrede de fremlagte stykker, og blandt dem fik jeg øje på den håndskrevne beretning om Maria Stuarts henrettelse. Uvilkårligt spurgte jeg mig selv: hvordan forholdt det sig egentlig med denne Maria Stuart? Var hun virkelig medskyldig i mordet på hendes anden ægtefælle, eller var hun ikke? Da jeg ikke havde nogen lekturе til den kommende aften, købte jeg en bog om hende. Det viste sig at være en fad og tosset bog, der skildrede hende som en helgeninde, ren panegyrik. I min uhelbredelige nysgerrighed anskaffede jeg mig en bog til om hende straks næste dag. Den hævdede nøjagtigt det modsatte. Nu begyndte tilfældet at interessere mig. Jeg spurgte efter en bog, der var virkelig tilforladelig. Ingen kunne foreslå mig nogen; og medens jeg sådan gik rundt og ledte og spurgte andre til råds, gerådede jeg uvilkårligt ind i et sammenlignings-arbejde, og uden ret at vide af det havde jeg begyndt en bog om Maria Stuart, som lænkede mig i flere uger til

bibliotekerne. Da jeg i begyndelsen af 1934 igen rejste til Østrig, var jeg fast besluttet på at vende tilbage til London, som jeg nu havde fået kær, for dér i al stilhed at fuldføre bogen.

Jeg behøvede kun to-tre dage i Østrig for at se, hvor meget situationen havde forværret sig i disse få måneder. At komme fra Englands stille og trygge atmosfære til dette af stridigheder og feberanfald gennemrystede Østrig var, som når man på en hed newyorker julidag træder fra et køligt udluftet, et air-conditioned værelse ud på den glohede gade. Det nationalsocialistiske tryk begyndte efterhånden at gå de borgerlige og klerikale kredse på nerverne; de følte hårdere og hårdere det utålmodige Tysklands økonomiske tommeskruer og hele muldvarpearbejde. Regeringen Dollfuss, som ønskede at hævde og bevare Østrigs uafhængighed over for Hitler, søgte mere og mere fortvivlet efter en sidste fast støtte. Frankrig og England var for langt borte og i hjertet alt for ligeglade, og Tjekkosllovakiet var endnu opfyldt af gammel rancune og rivalitet over for Østrig – der var kun Italien tilbage. Italien tilstræbte dengang et økonomisk og politisk protektorat over Østrig for at betrygge Triest og alpepasserne. Mussolini forlangte en høj pris for at yde sin beskyttelse: Østrig skulle tilpasse sig de fascistiske tendenser; parlamentet og dermed demokratiet skulle afskaffes. Sligt var nu imidlertid ikke muligt, uden at man fjernede det socialdemokratiske parti eller fratog det alle rettigheder. Det drejede sig om Østrigs stærkeste og bedst organiserede parti. Det kunne kun besejres på én måde: ved vold og brutalitet.

Til denne terroraktion havde allerede Dollfuss' forgænger, Ignaz Seipei, skabt en organisation, det såkaldte »Heimwehr«. Set udefra udgjorde det sådan omtrent det ynkeligste foretagende, man kunne tænke sig; det bestod af små provinssagførere, afskedigede officerer, arbejdsløse ingeniører og mystiske eksistenser, alle skuffede middelmådigheder, der indbyrdes hadede hinanden af et godt hjerte. Til sidst fandt man i den unge fyrst Starhemberg en såkaldt fører, som tidligere havde siddet ved Hitlers fødder, og havde tordnet mod republikken og demokratiet, og som nu som Hitlers antagonist drog rundt med sine lejede soldater og lovede at »lade hoveder rulle«. Det var aldeles uklart, hvad hjemmeværnsfolkene positivt ville, hjemmeværnet havde i virkeligheden ikke noget andet mål end at komme til fadet på en eller anden måde, og deres styrke beroede ene og alene på Mussolinis næve; det var den, der drev dem fremad. At disse formentligt patriotiske østrigere

med de fra Italien leverede bajonetter afsavede den gren, de selv sad på, mærkede de ikke.

Det socialdemokratiske parti begreb bedre, hvorfra den egentlige fare truede. I og for sig behøvede det ikke at frygte åben kamp. Det havde sine våben og kunne gennem en generalstrejke lamme alle baner, vand- og elektricitetsværker. Men det vidste også, at Hitler kun ventede på en sådan såkaldt »rød revolution« for at rykke ind i Østrig som »redningsmand«. Partiet anså det derfor for klogere at ofre en stor del af sine rettigheder, ja endog selve parlamentet for derved at nå til et tåleligt kompromis. Alle de fornuftige anbefalede en sådan udligning i betragtning af den tvangssituation, Østrig befandt sig i i hitlerismens truende skygge. Endog Dollfuss selv, der var en smidig og ærgerrig mand, men absolut realpolitiker, syntes tilbøjelig til et samarbejde. Men den unge Starhemberg og hans kumpan, major Fey, som senere ved mordet på Dollfuss skulle spille en mærkelig rolle, krævede, at »Schutzbund« skulle udlevere sine våben, og at ethvert spor af demokratisk og borgerlig frihed skulle udryddes. Dette krav protesterede socialdemokraterne imod, og trusler udveklede parterne imellem. Man mærkede, at en afgørelse lå i luften, og fuld af anelser måtte jeg midt i den almindelige spænding tænke på Shakespeare's ord: »So foul a sky clears not without a storm«.

Jeg havde kun været et par dage i Salzburg og var rejst videre til Wien. Og netop i disse første februar dage brød uvejret løs. Heimwehr havde i Linz overfaldet Arbejdernes Hus for at fjerne de våbendepoter, de formodede fandtes dér. Arbejderne havde svaret med generalstrejke, og Dollfuss havde befalet, at denne kunstigt fremkaldte »revolution« skulle slås ned med våbenmagt. Den regulære krigsmagt rykkede altså med maskingeværer og kanoner frem mod Wiens arbejderkarréer. Tre dage igennem blev der kæmpet forbitret fra hus til hus; det var sidste gang før Spanien, Europas demokrati satte sig til modværg mod fascismen. Tre døgn holdt arbejderne stand, så bukkede de under for den tekniske overmagt.

Jeg var i de tre dage i Wien og for så vidt vidne til denne afgørende kamp, den østrigske uafhængigheds selvmord; men da jeg ønsker at være et ærligt vidne, må jeg straks til at begynde med bekende det faktum, der lyder som et paradoks: at jeg selv ikke har set det mindste til denne revolution. Den, der har sat sig for at give et så ærligt og anskueligt billede af sin tid som muligt, må også have mod til at skuffe romantiske forestillinger. Og

intet synes mig mere karakteristisk for teknikken og egenarten ved moderne revolutioner, end at de inden for en moderne storstads kæmpeområde egentlig kun udspilles på ganske få steder og derfor forbliver fuldkommen usynlige for de fleste af indbyggerne. Så underligt det end kan lyde: jeg opholdt mig i hine februar dage 1934 i Wien, men så' intet til de afgørende begivenheder, der udspilledes i byen, og jeg vidste intet, ikke det mindste, om dem, medens de foregik. Der blev skudt med kanoner, huse blev besat og hundreder af lig båret bort – jeg så ikke ét eneste. En avislæser i New York, London eller Paris vidste mere besked om, hvad der skete, end vi, der dog var tilsyneladende vidner til det. Og dette forbløffende fænomen: at man i vore dage ti gader borte fra stedet for afgørende begivenheder véd mindre end de, der bor tusind kilometer borte – har jeg senere gang på gang fået nye beviser på. Da Dollfuss nogle måneder senere blev myrdet i Wien ved middagstid, så' jeg klokken halv seks opslagene på gaderne i London. Jeg prøvede straks på at telefonere til Wien; til min store forbavselse fik jeg straks forbindelse og erfarede til min endnu større forundring, at man i Wien, fem gader borte fra udenrigsministeriet, vidste meget mindre besked, end man i London vidste på hvert et gadehjørne. Tager jeg altså min wiener revolutionsoplevelse som eksempel, kan jeg kun fremføre det negative: hvor lidt i vore dage en samtidig – om han da ikke tilfældigvis befinder sig på det afgørende sted – ser af de begivenheder, som forandrer verdens ansigt og hele hans eget liv. Alt, hvad jeg oplevede, var dette: jeg havde aftalt med operaens balletregissør, Margarete Wallmann, at vi om aftenen skulle mødes på en kafé på Ringstrasse. Jeg gik til fods til Ringstrasse og ville skrå over den. Pludselig trådte et par mænd med geværer og gamle, tilfældigt sammenskrabede uniformer hen til mig og spurgte, hvor jeg agtede mig hen. Da jeg havde forklaret dem, at jeg skulle over i kafé J., lod de mig roligt gå derover. Jeg vidste hverken, hvorfor der pludselig optrådte slige gardister på gaden, endsige, hvad de bestilte. I virkeligheden var der på det tidspunkt allerede længe blevet skudt og kæmpet forbitret i forstæderne; men ingen havde nogen anelse om det inde i den indre by. Først da jeg ud på aftenen kom tilbage til mit hotel og ville betale min regning, fordi jeg havde bestemt at rejse tilbage til Salzburg næste morgen, sagde portieren, at han var bange for, det ikke blev muligt, da trafikken var standset. Der var jernbanestrejke, og desuden foregik der noget ude i forstæderne.

Næste dag bragte aviserne nogle uklare antydninger om en socialdemokratisk opstand, der allerede var mere eller mindre slået ned. I virkeligheden havde kampen først den dag nået sin fulde styrke, og regeringen besluttede sig til foruden maskingeværer også at sætte kanoner ind mod arbejderhjemmene. Men heller ikke kanonerne hørte jeg. Om hele Østrig dengang var blevet besat enten af socialisterne eller nationalsocialisterne eller kommunisterne, ville jeg have vidst lige så lidt om det som i sin tid indbyggerne i München, som intetanende vågnede om morgenen og først gennem avisen »Münchener Neueste Nachrichten« erfarede, at deres by var i Hitlers hånd. I byens indre distrikter gik livet ganske roligt og regelmæssigt videre, mens kampen rasede i forstæderne, og vi var tåbelige nok til at tro på de officielle meddelelser om, at alt allerede var færdigt og bilagt. På Nationalbiblioteket, hvor jeg var henne at undersøge noget, sad studenterne og læste og studerede som ellers; alle butikker var åbne, og folk var på ingen måde nervøse. Først på trediedagen, da det hele var forbi, erfarede man dråbevis sandheden. Så snart togene igen gik, den fjerde dag, rejste jeg om morgenen tilbage til Salzburg, og dér blev jeg straks på gaden bestormet af to-tre venner med spørgsmål om, hvad der egentlig var sket i Wien. Og jeg, der jo dog havde været »øjenvidne« til revolutionen, måtte ærligt og redeligt svare dem: »Jeg véd det ikke. I må hellere købe en udenlandsk avis!«

Ejendommeligt nok blev der næste dag i forbindelse med disse begivenheder truffet en afgørelse i mit eget liv. Om eftermiddagen var jeg fra Wien kommet tilbage til mit hjem i Salzburg; dér havde jeg fundet bunker af korrektur og breve og havde så arbejdet til langt ud på natten for at få alle disse pligter besørget. Næste morgen, da jeg endnu lå i sengen, bankede det på døren; det var vor brave, gamle tjener. Han plejede ellers aldrig at vække mig, uden at jeg havde givet ordre dertil og nævnt et bestemt tidspunkt; men nu viste han sig med bestyrtet udtryk i ansigtet. Om jeg ikke ville komme ned; der var nogle herrer fra politiet, som ønskede at tale med mig. Jeg blev en kende forundret, tog slåbrok på og gik nedenunder. Der stod fire civilklædte politifolk, som betroede mig, at de havde ordre til at gennemsøge huset. Jeg skulle øjeblikkelig udlevere, hvad der var skjult i huset af det republikanske »Schutzbund«s våben.

Jeg indrømmer, at jeg lige straks var for forbløffet til at kunne svare noget. Det republikanske Schutzbund's våben i mit hjem? Sagen var for

absurd. Jeg havde aldrig tilhørt noget parti og heller aldrig brudt mig om politik. Jeg havde i flere måneder ikke været i Salzburg, og ganske bortset fra alt det ville det have været det latterligste af verden at anlægge et våbendepot netop i dette hus, der lå åbent uden for byen oppe på et bjerg, således at man let kunne iagttage enhver, der bar gevær eller våben på vej derhen. Jeg svarede altså blot køligt: »Vær så god at se efter.« De fire detektiver gik gennem huset, åbnede et par kister og bankede på et par vægge; men den skødesløse måde, de gjorde det på, røbede, at denne husundersøgelse kun foretoges pro forma, og at ingen af dem for alvor troede på noget våbendepot i dette hus. Efter en halv times forløb erklærede de undersøgelsen for afsluttet og fjernede sig.

Det er desværre nødvendigt at komme med en oplysende historisk kommentar til, hvorfor denne farce i den grad harmede mig. Thi i løbet af de sidste årtier har Europa og verden jo næsten helt glemt, hvor hellig en ting individets ret og statsborgerens frihed var i gamle dage. Siden 1933 er husundersøgelse og kropsvisitation, vilkårlige arrestationer, formuekonfiskation, forjagelse fra hjem og jord, deportationer og alle andre tænkelige former for menneskelig fornærmelse blevet næsten selvfølgelige foreteelser; jeg kender knap én af mine europæiske venner, hvem sligt ikke er overgået. Men dengang, i 1934, var en husundersøgelse endnu en stor fornærmelse i Østrig. At en mand, der som jeg stod milevidt fjernet fra al politik og i årevis ikke engang havde benyttet min stemmeret, var blevet genstand for husundersøgelse – det måtte have en særlig grund. Det drejede sig faktisk også om et typisk østrigsk anliggende:

Politimesteren i Salzburg havde set sig nødsaget til at gå strengt frem mod nationalsocialister, som nat efter nat foruroligede befolkningen ved bomber og eksplosioner, og denne overvågen var en betænkelig dristighed, for allerede dengang havde partiet sat sin terrortaktik ind. Hver eneste dag modtog myndighederne truselsbreve, der gik ud på, at de skulle komme til at bøde for det, hvis de fortsat »forfulgte« nationalsocialisterne; – faktisk blev da også straks den første dag efter Hitlers indmarch de mest tro østrigske embedsmænd slæbt i koncentrationslejr. Når det drejede sig om hævn, holdt nationalsocialisterne altid deres ord med hundrede procent. Den tanke lå derfor nær: gennem en husundersøgelse hos mig demonstrativt at vise, at man ikke over for nogen som helst veg tilbage for slige sikkerhedsforanstaltninger.

Men jeg blev ved denne i og for sig ligegyldige episode klar over, hvor alvorligt sagerne allerede stod til i Østrig, og hvor overmægtigt det tyske tryk var blevet. Mit hjem behagede mig ikke mere efter denne visit af myndighederne, og jeg havde fået en dunkel anelse om, at slige episoder kun var et beskedent forspil til meget mere vidtrækkende indgreb. Samme aften begyndte jeg at pakke mine vigtigste papirer, fast besluttet på fra nu af for bestandig at bo i udlandet. Dette: at jeg nu løsnede båndene, betød mere end en afsked med hjem og land; thi min familie hang ved dette hus som ved selve hjemstavnen, den elskede det land, vi levede i. Men for mig var den personlige frihed det vigtigste af alt. Uden at underrette nogen af mine venner og bekendte om min hensigt rejste jeg to dage senere tilbage til London; det første, jeg dér gjorde, var at meddele myndighederne i Salzburg, at jeg definitivt havde opgivet min bolig. Det var det første skridt, der fjernede mig fra min hjemstavn. Jeg havde siden hine dage i Wien vidst, at Østrig var fortabt – men jeg anede ganske vist endnu ikke, hvor meget jeg selv mistede derved.

*»The sun of Rome is set. Our days is gone.
Clouds, dews and dangers come; our deeds are
done.«*
SHAKESPEARE: »Julius Cæsar«.

Fredens dødskamp

Lige så lidt som det i sin tid var tilfældet med Gorkij i Sorrento betød England landflygtighed for mig de første år. Østrig eksisterede stadig, også efter hin såkaldte »revolution« og efter nationalsocialisternes kort derefter følgende forsøg på at tilvende sig landet ved et kup og mordet på Dollfuss. Min hjemstavns dødskamp skulle vare endnu fire år. Jeg kunne vende hjem, hvad øjeblik jeg ville, jeg var hverken gjort fredløs eller lyst i band. Mine bøger stod endnu uantastede på hylderne i mit hjem i Salzburg, jeg havde endnu østrigsk pas, hjemstavnen var endnu min hjemstavn, jeg var stadig borger dér – med alle en borgers rettigheder. Endnu var den tilstand: at være uden fædreland – ikke begyndt, den grufulde tilstand, ingen kan sætte sig ind i, som ikke selv har oplevet den, denne nervesønderrivende følelse af at tumle rundt i det tomme rum med åbne og vågne øjne og at vide, at hvor man end sætter sin fod, kan man hvert øjeblik blive stødt tilbage. For mig var alt det kun i sin første begyndelse.

Alligevel var det en anden ankomst, da jeg i slutningen af februar 1934 steg ud på Victoria stationen; man ser med andre øjne på en by, man har besluttet sig til at blive i, end på en, man kun aflægger en kort visit. Jeg vidste ikke, hvor længe jeg ville blive boende i London. Kun ét betød noget virkeligt for mig: igen at komme i gang med mit eget arbejde og at forsvare min indre og ydre frihed. Da al ejendom betyder bånd, købte jeg mig derfor ikke noget hus, men lejede en lille flat-lejlighed, netop stor nok til, at jeg i to store vægskabe kunne opbevare de få bøger, jeg ikke ønskede at skille mig af med, og få plads til mit skrivebord. Dermed havde jeg i grunden alt, hvad en åndsarbejder behøver. Til selskabelighed var der ganske vist ingen plads tilovers; men jeg ville hellere bo i beskedne forhold, når jeg så ind imellem frit kunne rejse, hvor og når jeg ville; ubevidst var mit liv allerede indrettet på det provisoriske – ikke på et blivende sted.

Da jeg den første aften – det mørknede allerede, og væggenes konturer flød ud i tusmørket – trådte ind i den lille bolig, der nu endelig var færdig, gav det et sæt i mig. Thi det forekom mig i det øjeblik, som om jeg var trådt ind i den lille lejlighed, jeg for næsten tredive år siden lejede i Wien; værelserne var lige så små her, og den eneste venlige hilsen, der mødte mig, var de samme bøger langs væggen, og oppe fra væggen Blake's »King John«'s hallucinerende øjne; de fulgte mig overalt på min vandring. Jeg behøvede faktisk et par sekunder til at samle mig i, for i løbet af disse mange år havde jeg helt glemt min første faste bolig. Var dette et symbol på, at mit liv, som jeg så længe havde henlevet i store forhold, nu skulle skrumpes ind til at blive det forgangne lig, og at jeg selv skulle blive min egen skygge? Da jeg for tredive år siden udvalgte mig hin stue i Wien, var det en begyndelse. Jeg havde endnu ikke skabt noget – eller dog ikke noget særligt: mit navn og mine bøger levede endnu ikke i mit land. Og nu – ejendommelige lighed! – nu var mine bøger igen forsvundne fra det sprog, de levede i; hvad jeg fra nu af skrev, ville forblive ukendt i Tyskland. Mine venner var langt borte, den gamle kreds splittet, hjemmet med dets samlinger og billeder og bøger gået tabt; nøjagtigt som dengang var jeg nu igen ene i det fremmede. Alt, hvad jeg i den mellemliggende tid havde forsøgt, gjort, lært og nydt, var som blæst bort; i en alder af over halvtreds år skulle jeg igen begynde forfra. Jeg var påny studenten, der sad ved sit skrivebord og hver formiddag travede hen på biblioteket – kun ikke mere så troende og entusiastisk som dengang. En anelse gråt var der i mit hår, en anelse forsagthed i den trætte sjæl.

Jeg nøler med at fortælle noget videre om mine år i England 1934-40, for nu nærmer jeg mig jo stærkt vor egen tid, og den har vi alle oplevet i omtrent samme grad, med de samme forhåbninger og de samme bekymringer og med samme, radio- og avisfyldte, forjagede uro. Det er med kun liden stolthed, vi alle nu, i dag, tænker på den tids politiske forblindelse, og med gru mindes vi, hvorhen den førte os; ville nogen begynde at forklare, måtte han i og med dette også anklage, og hvem af os alle har vel ret til det? Desuden var mit liv i England én stor tilbageholdenhed. Skønt jeg vidste, det var tåbeligt, at jeg ikke kunne tøjle en så overflødig hæmning, holdt jeg mig i alle disse halveksilets og eksilets år uden for al frimodig selskabelighed på grund af min fikse idé: at jeg i et fremmed land ikke havde lov til at tale med, når man diskuterede tidens

problemer. I Østrig havde jeg ikke kunnet udrette noget over for de førende kredses dumhed; hvorfor skulle jeg da prøve på noget lignende her på denne gode ø, hvor jeg var en gæst, som meget vel vidste, at hvis han – med mere klar og velunderrettet viden – ville pege på den fare, der truede verden fra Hitler, ville man opfatte dette som en farvet og personligt interesseret anskuelse? Men det var unægteligt ofte svært at presse læberne sammen over for de oplagte fejl, der blev begået.

Det var smerteligt at se, hvordan netop englændernes højeste dyd: deres loyale og oprigtige vilje til fra første færd at skænke alle tiltro, så længe et direkte modbevis ikke foreligger – hvordan den blev misbrugt af en uforligneligt iscenesat propaganda. Atter og atter blev det foregøglet de godtroende, at Hitler jo bare ville have grænseområdernes tyskere ind under hjemlandet, så ville han være tilfreds, og som tak ville han så udrydde bolsjevismen; denne lokkemad trak ypperligt. Hitler behøvede bare at udtale ordet »fred« i en af sine taler – straks jubledes aviserne henrykt og glemte alt det forudgangne og spurgte ikke mere om, hvortil Tyskland egentlig rustede i så vildt et tempo. Fra Berlin hjemvendende turister, som tyskerne klogeligt havde slesket for og vist omkring, priste ordenen i landet og den nye mester derfor, og lidt efter lidt begyndte man allerede i England at finde hans »krav« på et Stortyskland så temmelig berettigede; – ingen begreb, at Østrig var hovedhjørnestenen, og at Europa ville styrte sammen, hvis man brød den ud af muren. Men mine øjne brændte, når jeg så, hvor naivt og ædelt godtroende englænderne og deres ledende folk lod sig bedåre; jeg havde jo hjemme set Stormtroppernes ansigter på nært hold og hørt dem synge: »Heute gehört uns Deutschland, und morgen die ganze Welt«. Jo mere den politiske spænding øgedes, jo mere trak jeg mig derfor tilbage fra samtaler og fra enhver offentlig aktion. England er det eneste land i den gamle verden, hvor jeg aldrig har skrevet nogen tidspræget artikel i nogen avis, aldrig har talt i radio og aldrig har taget del i en offentlig diskussion; jeg levede mere anonymt dér i min lille lejlighed, end studenten tredive år tidligere på sin hybel i Wien. Jeg har altså ingen ret til at skildre England med krav på at kaldes et fuldgodt vidne, – så meget des mindre, som jeg senere måtte tilstå, at jeg aldrig før krigen helt lærte at forstå Englands dybeste, latente styrke, der kun afslører sig i den yderste fares stund.

Heller ikke forfatterne så jeg mange af. Netop de to, jeg lige var kommet på nærmere hold, John Drinkwater og Hugh Walpole, rev døden alt for

tidligt bort, og de yngre så jeg ikke meget til, fordi jeg på grund af, at jeg følte mig ubehageligt usikker som »foreigner«, gik uden om både clubs, diners og offentlige banketter. Men jeg havde da en gang den ganske særlige og uforglemmelige nydelse at se de to klareste hoveder, Bernard Shaw og H. G. Wells, i en i det skjulte stærkt ladet, men udadtil strålende og ridderlig tankeudveksling. Det var ved en lunch hos Shaw for den snævre kreds, og jeg befandt mig i den dels tiltrækkende og dels pinlige situation, at jeg ikke i forvejen vidste, hvad det egentlig var, der fremkaldte denne skjulte spænding, der føltes som noget elektrisk mellem de to patriarker, alene ved den måde, hvorpå de hilste på hinanden: med en af ironi let krydret fortrolighed – der måtte have bestået en principiel meningsuoverensstemmelse, der nylig var blevet bilagt eller skulle bilægges ved denne lunch. Disse to store skikkelser, der hver især var en pryd for England, havde for et halvt århundrede siden i »Fabier«-kredsen kæmpet skulder ved skulder for den dengang lige så unge socialisme. Siden da havde de i overensstemmelse med deres yderst prægnante personligheder udviklet sig mere og mere bort fra hinanden: Wells havde holdt fast ved sin aktive idealisme og utrætteligt bygget videre på sin vision om en fremtidig menneskehed; Shaw derimod var mere og mere gået over til at betragte såvel fremtid som samtid med skeptisk og ironisk blik og øve sit overlegent-muntre intellekt derpå. Også i legemlig henseende havde de med årene udviklet sig mere og mere i retning af modsætninger. Shaw var den usandsynligt kvikke firsårige, der under måltidet kun gnavede nødder og frugt; han var høj, mager og bestandig som en spændt fjeder, stadig med et skarpt smil om de snakkeglade læber og endnu mere forelsket i sine egne paradoksers fyrværkeri end nogensinde – Wells var den livsglade halvfjerdsåring og epikuræer, mere veltilpas end nogensinde, lille, rødkindet og ubønhørligt alvorlig bag sin ofte frembrydende lystighed. Shaw blændende i angrebet, rask og adræt skiftende retning for sine fremstød – den anden i taktisk stærk forsvarsstilling, urokkelig, som den troende og overbeviste altid er det. Jeg fik straks det indtryk, at Wells ikke bare var kommet til en venskabelig lunchsamtale, men til en slags principiel meningsudveksling. Og netop fordi jeg ikke var informeret om baggrundene for tankekonflikten, fornåm jeg særlig tydeligt spændingen i atmosfæren. I hver gestus, hvert blik og hvert ord fra dem begge ulmede en ofte bare kåd, men vel nok temmelig alvorlig stridslyst; det var, som når to fægtere med små prøvende stød måler deres egen færdighed, inden de for

alvor går løs på hinanden. Shaw besad den største intellektuelle rapiditet. Det lynede altid under hans buskede øjenbryn, når han faldt ud med eller parerede en vending; hans glæde ved viddet og ordspillet, som han gennem tres år havde uddannet til en virtuositet uden lige, voksede til en slags overmod. Nu og da dirrede det hvide, buskede skæg under stille, grum latter, og idet han bøjede hovedet lidt skævt til siden, så' det ud, som om han sendte et blik efter den udsendte pil for at se, om den nu også traf. Wells, med de røde kinder og rolige, skjulte øjne, var mere skarp og ligetil. Også hans forstand arbejdede ualmindelig hurtigt; men han slog ikke så flimrende volter som Shaw, han stødte hellere let og direkte til med overlegen selvfølgelighed. Rapt og hastigt lynende fløj hug og parade, parade og hug frem og tilbage, og det blev ved med at bevare skinnet af den rene spøg, så den ikkedeltagende ikke kunne blive træt af at beundre fleuretternes flimrende touche. Men bag denne raske og stadig på højeste niveau førte dialog stod en slags indædthed, som nobelt og på engelsk vis tøjlede sig selv i de mest urbane sproglige former. Det var – og dette gjorde diskussionen i særlig grad spændende – alvor i leg og leg i alvor, to populære sinds skarpe sammenstød, som kun rent tilsyneladende bevirkedes af det saglige – det var i virkeligheden uforanderligt begrundet i noget bagved liggende, jeg ikke kendte. Hvorom alting var – jeg havde set Englands to bedste mænd i et af deres bedste øjeblikke, og fortsættelsen af denne polemik i trykt form i »The Nation« i de følgende uger beredte mig ikke en hundrededel af den fornøjelse, jeg havde haft ved deres temperamentsfyldte dialog, fordi argumenterne nu var blevet abstrakte, og det levende menneske og den egentlige individualitet ikke mere var så tydelige bag ved dem. Sjældent har jeg i den grad nydt det fosforescerende lys fra ånd til ånd, fremkaldt ved gensidige gnidninger, som ved dette samvær; aldrig før og aldrig siden har jeg i et teaterstykke set dialogens kunst blive udøvet så virtuost som her, hvor den fuldkommengjorde sig selv uforsætligt, uteatralsk, og under de mest noble former.

Men det var kun rent bopælsmæssigt set og ikke med hele min sjæl, jeg opholdt mig i England i de år. Det var bekymringen for Europa, denne bekymring, der så smertende trykkede på vore nerver, der i hine år mellem Hitlers magtovertagelse og udbruddet af den anden verdenskrig jog mig ud på lange rejser, hvoraf de to endog gik over oceanet. Måske dreves jeg af den forudanelse, at man, medens verden endnu stod åben, og skibe endnu

drog fredeligt over havene, burde opsamle og ophobe så mange indtryk og erfaringer til de kommende tider, som hjertet evnede at rumme, måske var det også længselen efter at konstatere, at en anden verden skød i vejret, medens vor ødelagde sig selv ved mistro og tvedragt; måske var det endog en endnu sløret anelse om, at vor og min egen personlige fremtid lå uden for Europa. En foredragsrejse tværs gennem U. S.A. gav mig en velkommen lejlighed til at se dette mægtige land fra øst til vest, fra nord til syd i al dets mangfoldighed og dog indre sluttethed. Endnu stærkere var dog måske indtrykket af Sydamerika. Jeg var blevet indbudt dertil af den internationale pen-klub, og jeg fulgte gerne indbydelsen til dens kongres; thi det syntes mig i det øjeblik vigtigere end nogen sinde at styrke tanken om åndelig solidaritet tværs over lande- og sproggrænser.

De sidste timer i Europa før denne rejse nåede at give mig en slem advarsel med på vejen. I den sommer, 1936, var den spanske borgerkrig begyndt, – overfladisk set kun en indre tvist i dette skønne, tragiske land, men i virkeligheden allerede de to ideologiske magtgruppers indledende manøvre før det store sammenstød. Jeg var rejst fra Southampton med et engelsk skib og havde egentlig regnet med, at damperen for at undgå krigsområdet ikke ville lægge til ved den ellers sædvanlige førstestation Vigo. Alligevel sejlede vi til min store forundring ind i havnen, og vi passagerer fik til og med lov til at gå nogle timer i land. Vigo befandt sig dengang i hænderne på Franco-folkene og lå langt borte fra den egentlige krigsskueplads. Alligevel fik jeg i disse få timer noget at se, som kunne give berettiget anledning til nedtrykkende tanker. Foran rådhuset, hvorfra Francos flag vajede, stod der – i de fleste tilfælde anført af præster – flere rækker af unge fyre i bondeklæder; de var åbenbart hentet ind fra nabolandsbyerne. I første øjeblik forstod jeg ikke, hvad man havde for med dem. Var det arbejdere, man hvervede til et eller andet nødarbejde? Eller var det mon arbejdsløse, som skulle bespises? Men et kvarter senere så jeg de samme unge fyre komme forvandlede ud fra rådhuset. Nu bar de flunkende nye uniformer, geværer og bajonetter; under opsigt af officerer blev de læsset på ligeledes flunkende nye biler og susede gennem gaderne ud af byen. Hvor var det, jeg havde set det før? Først i Italien og så i Tyskland! Begge steder havde disse ulastelige, nye uniformer og nye biler og maskingeværer været der – pludselig. Og nu som dengang spurgte jeg mig selv: hvem leverer, og hvem betaler disse nye uniformer, hvem organiserer disse ludfattige unge mænd? Hvem er det, der driver dem frem

mod den bestående magt og det valgte parlament, deres egen legale folkerepræsentation? Statskassen og våbendepoterne befandt sig, det vidste jeg, i hænderne på den lovlige regering. Altså måtte disse biler og våben være blevet leveret fra udlandet; utvivlsomt var de kommet over grænsen fra det nære Portugal. Men hvem havde leveret det, hvem havde betalt dem? Det var en ny magt, som ønskede at tage styret, det var en og samme magt, der virkede dér som her, en magt, som elskede vold og behøvede vold, og for hvilken alle de ideer, vi holdt af og levede for: fred, humanitet og forsonlighed, kun var svaghed og udlevethed. Det var mystiske grupper, skjulte på deres kontorer og i deres koncerner, som kynisk betjente sig af ungdommens naive idealisme til fordel for deres transaktioner og magtbegær. Det var viljen til vold, der med en ny og mere subtil teknik ville føre krigens gamle barbari ind over vort usalige Europa. – Et enkelt optisk, sanseligt indtryk har jo altid mere magt over sjælen end tusind avisartikler og brochurer, og i denne time, da jeg så disse unge, uskyldige drenge af usynlige bagmænd blive forsynet med våben, som de skulle vende mod andre lige så uskyldige drenge i deres eget fædreland, fik jeg en anelse, så stærk som aldrig før, om, hvad der ventede os og hele Europa. Da skibet efter et par timers ophold igen stødte fra land, gik jeg hurtigt ned i min kahyt. Det gjorde for ondt at skulle kaste endnu et blik på dette skønne land, som ved fremmed skyld var hjemfalden til grusom ødelæggelse; jeg syntes, hele Europa ved egen forblindelse var indviet til døden – Europa, vor hellige hjemstavn, vor vesterlandske civilisations vugge og Parthenon.

Så meget des lykkeligere blev jeg da ved synet af Argentina. Her var Spanien endnu en gang; her var Spaniens gamle kultur, værnet og hæget om i en ny jordbund, en ny og større jordbund, der endnu ikke var gødet med blod, endnu ikke forgiftet af had. Dér var rigdom og overflod, fuldt op af mad, uendeligt med plads og derfor også mad til fremtiden. En umådelig glad lykkefølelse og en slags ny tillid fyldte mig. Havde det ikke været sådan gennem tusinde år, at kulturen var vandret fra det ene land til det andet; havde det ikke altid været sådan, at når et træ var faldet for øksen, var frøene blevet reddet for at give liv til nye blomster og nye frugter? Hvad generationer havde skabt før os og omkring os – helt gik det dog aldrig tabt! Man behøvede blot at lære at tænke i større dimensioner og at regne med større tidsrum. Man burde, sagde jeg til mig selv, begynde på at tænke ikke blot europæisk, men ud over Europa; man burde ikke begrave sig selv i døende fortid, men tage del i genfødslen. Thi den hjertelighed, hvormed

hele befolkningen i denne unge millionby interesserede sig for vor kongres, viste mig, at vi her ikke betragtedes som fremmede, og at troen på den åndelige enhed, den tro, vi havde ofret vort livs bedste kræfter, endnu levede og gjaldt og virkede her; med andre ord: i vor, de nye hastigheders tid, skilte heller ikke oceanet mere. Her var en ny opgave i stedet for den gamle: at bygge det fællesskab, vi havde drømt om, i større målestok og med mere dristig favnen end før. Havde jeg efter hint blik på den kommende krig anset Europa for fortabt, begyndte jeg her under Sydkorset igen at tro og håbe.

En lige så mægtig oplevelse og en ikke ringere forjættelse blev Brasilien for mig, dette af naturen så ødselt begavede land med jordens skønneste by; dette land, hvis mægtige flade hverken baner, veje eller flyvemaskiner helt formår at udmåle endnu den dag i dag. Her var fortiden bevaret endnu mere nænsomt end i Europa selv; her var den forråelse, den første verdenskrig havde ført med sig, endnu ikke trængt ind i nationens ånd og sæder. Menneskene omgikkes her høfligere og fredeligere end hos os; samkvemmet mellem selv de mest forskellige racer var ikke så fjendtligt som hos os. Her var menneske ikke skilt fra menneske ved absurde teorier om blod, slægt og afstamning; man følte med mærkelig forudanden, at her ville man endnu kunne leve fredeligt; det »rum«, om hvis mindste kvintin Europas stater og politikere stredes og skændtes – det var her i umålelig fylde til rådighed for kommende slægter. Her ventede landet endnu på mennesket, at han skulle komme og udnytte det og fylde det med sin nærværelse. Hvad Europa havde skabt af civilisation – det kunne her på storartet vis fortsættes og udvikles i nye og andre former.

Med øjne, der var lyksaliggjorte ved synet af denne ny naturs tusindfoldige skønhed, havde jeg kastet et blik ind i fremtiden.

Men at rejse og selv det at rejse langt af led hen under andre stjerner og til andre verdener – det betød ikke det samme som at undfly Europa og bekymringen for Europa.

Det ser næsten ud som en onskabsfuld hævn over menneskene fra naturens side, at alle de tekniske erobringer, hvorigennem mennesket har fået magten over naturens mest hemmelighedsfulde kræfter, samtidig dræber dets sjæl. Teknikken har ikke ført nogen værre forbandelse over os end den, at den hindrer os i at flygte bort fra nutiden så meget som et øjeblik. Tidligere slægter kunne i katastrofeperioder trække sig tilbage til

ensomhed og afsondrethed; os er det beskåret at skulle vide og føle med i alt det onde på vor klode i samme time og sekund, det sker. Hvor langt jeg end fjernede mig fra Europa – fulgte dets liv og skæbne mig. Da jeg om aftenen gik i land i Pernambuco med Sydens kors over mit hoved og mørklødede mennesket om mig på gaderne, så jeg et bladopslag med meddelelsen om bombardementet af Barcelona og mordet på en af mine venner i Spanien, med hvem jeg for få måneder siden havde tilbragt flere gode stunder. Da jeg i Texas susede af sted i Pullman-vognen mellem Houston og en anden petroleumssby, hørte jeg pludselig nogen skrig og larme voldsomt på tysk: en intetanende medrejsende havde indstillet togets radio på Tysklands bølgelængde, og derfor måtte jeg, mens jeg rullede af sted i toget over Texas' sletter, lytte til en af Hitlers brandtaler. Der kunne ikke være tale om at undslippe, hverken ved dag eller nat; jeg måtte bestandig med kvalfuld bekymring tænke på Europa og inden for Europa altid og især på Østrig. Måske synes det smålig patriotisme, når just Østrigs skæbne beskæftigede mig i særlig grad i hele det store farekompleks, der strækker sig fra Kina over til Ebro og Manzanares. Men jeg vidste, at hele Europas skæbne var knyttet til dette land – der tilfældigvis var mit hjemland. Når man ser tilbage og prøver på at vise fejl i politikken efter verdenskrigen, må man erkende, at den største fejl var, at de europæiske og amerikanske politikere ikke gennemførte, men tværtimod lemlæstede Wilsons klare og enkle plan. Hans idé var, at man skulle give de små nationer frihed og selvstændighed; men han havde fuldkommen rigtigt indset, at denne frihed og selvstændighed kun kunne være holdbar inden for en sammenslutning af alle store og små stater til en over dem alle stående enhed. Det var, fordi man *ikke* skabte denne overordnede organisation – det ægte, det totale Folkeforbund – men kun gennemførte den anden del af hans program, de små staters selvstændighed, at man ikke frembragte ro, men spændingsforhold. Thi intet er farligere end de smås storhedsvanvid, og det første de små stater gjorde, så snart de var oprettede, var at intrigere mod hinanden og strides om småbitte stykker land – polakkerne mod tjekkerne, ungarnerne mod rumænerne, bulgarerne mod serberne – og som den svageste blandt dem alle i disse rivalstridigheder stod det lillebitte Østrig over for det overmægtige Tyskland. Det sønderlemmede og lemlæstede land, hvis herskere forud havde rådet over Europa, var, jeg må stadig gentage det, hovedhjørnestenen. Jeg vidste, hvad alle disse mennesker i den engelske millionby rundt om mig ikke kunne se, at med Østrig måtte også

Tjekkoslovakiet falde, og så ville Balkan ligge som et åbent bytte for Hitler; jeg vidste, at nationalsocialismen med byen Wien – på grund af dennes særlige struktur – i sin hårde hånd ville få den løftestang, med hvilken den kunne løsne hele Europa og løfte det af hængslerne. Kun vi østrigere vidste, med hvor had- og hævnfyldt et begær Hitler dreves mod Wien, den by, der havde set ham i hans dybeste elendighed, og som han ønskede at drage ind i som triumfator. Derfor åndede jeg lettet op, hver gang jeg efter et flygtigt besøg i Østrig igen kom tilbage over grænsen, og jeg tænkte: »Endnu ikke denne gang« – og jeg så tilbage, som om det nu var sidste gang. Jeg så katastrofen komme, uundgåeligt; hundreder af gange i alle disse år, når andre om morgenen ligevægtigt tog deres avis, bævede jeg dybt i min sjæl for at se en overskrift med ordene: *Finis Austriae*. Ak, hvor havde jeg dog bedraget mig selv, når jeg foregøglede mig, at jeg forlængst havde gjort mig uafhængig af Østrigs skæbne! Hver eneste dag led jeg her i det fjerne dets langsomme, feberrystende dødskamp med – uendelig langt mere end mine venner derhjemme, som bedrog sig selv med patriotiske demonstrationer og som daglig forsikrede hinanden om, at »Frankrig og England kan ikke lade os falde. Og fremfor alle vil Mussolini aldrig tillade det.« – De troede på Folkeforbundet og på fredstraktaterne, som de syge stoler på medicinflasker med smukke etiketter på. De levede lykkeligt og ubekymret videre, medens jeg, som så klarere, sled mit hjerte itu med bekymring.

Min sidste rejse til Østrig motiveredes ikke af andet end et sådant spontant udbrud af angst for den katastrofe, der nærmede sig mere og mere. Jeg havde i efteråret 1937 været i Wien for at besøge min gamle moder, og i nogen tid havde jeg nu ikke noget at gøre dér; der var ikke noget vigtigt, der kaldte på mig. En middag nogle uger senere – det har været i slutningen af november – gik jeg hjem over Regent Street og købte i forbifarten »Evening Standard«. Det var den dag, Lord Halifax fløj til Berlin for første gang at prøve på at forhandle med Hitler personlig. I denne udgave af »Evening Standard« – jeg ser det endnu plastisk for mig; teksten stod på højre side med fede typer – var de enkelte punkter opregnede, om hvilke Halifax ønskede at komme til en forståelse med Hitler. Blandt dem befandt sig også paragraffen Østrig. Og mellem linierne fandt jeg eller mente jeg at se – Østrigs prisgivelse. For hvad andet kunne en forhandling med Hitler om det punkt betyde? Vi østrigere vidste, at på det punkt ville Hitler aldrig give efter. Mærkeligt nok var denne programmatisk opregning af diskussionsemnerne kun at finde i denne middagsudgave af »Evening

Standard«; om eftermiddagen var den sporløst forsvunden fra de senere udgaver af samme avis (jeg hørte siden rygter om, at denne information skulle være ydet bladet af det italienske gesandtskab; for der var i 1937 ikke noget, Italien var så bange for som det, at Tyskland og England skulle komme til enighed bag dets ryg). Hvor meget der nu kan have været rigtigt eller urigtigt i notitsen i denne første udgave af »Evening Standard«, formår jeg ikke at bedømme – den store mængde lagde vel næppe mærke til den. Jeg husker bare, hvor umådelig forfærdet jeg selv blev ved den tanke, at der allerede nu blev forhandlet mellem Hitler og England om Østrig; jeg skammer mig ikke ved at sige, at avisen rystede i mine hænder. Sand eller falsk – meddelelsen foruroligede mig, som ingen anden havde gjort det i mange år; for jeg vidste, at var bare en brøkdel af den rigtig, så var dette begyndelsen til enden, så faldt hovedhjørnestenen og dermed hele muren. – Jeg vendte øjeblikkelig om, sprang op på den første den bedste bus med påskriften »Victoria Station« og kørte til Imperial Airways for at få at vide, om der var en plads at få i flyvemaskinen næste dag. Jeg ville se min gamle moder, min familie og mit hjem endnu en gang. Tilfældigvis fik jeg en billet, kastede i hast nogle sager i min kuffert og fløj til Wien.

Mine venner blev forbavsede over, at jeg kom igen så hurtigt og pludseligt. Og hvor de lo mig ud, da jeg antydede, hvad der bekymrede mig; de sagde spottende, at jeg stadig var den gamle »Jeremias«. Om jeg da ikke vidste, at hele den østrigske befolkning indtil hundrede procent stod bag Schuschnigg? De priste indgående den »Vaterländische Front«'s storslåede demonstrationer, medens jeg allerede i Salzburg havde bemærket, at de fleste af disse demonstranter kun bar det foreskrevne enhedselement uden på frakkekraven for at sikre deres egen position, al den stund de for en sikkerheds skyld for længst var blevet indskrevet som medlemmer hos nationalsocialisterne i München – jeg havde lært og skrevet for meget historie til ikke at vide, at den store, tunge masse altid straks ruller over til den side, hvor den øjeblikkelige magts tyngdekraft ligger. Jeg vidste, at de selv samme stemmer, som i dag råbte »Heil Schuschnigg!«, i morgen ville råbe »Heil Hitler!« Men alle de, jeg talte med i Wien, udviste oprigtig ubekymrethed. De indbød gensidigt hinanden i smoking og kjole til selskaber (lidet anende, at de snart skulle komme til at bære koncentrationslejrens fangedragt), og de løb fra den ene butik til den anden for at købe julegaver til deres skønne hjem (lidet anende, at man om få måneder ville tage disse hjem fra dem og udplyndre dem). Og denne det

gamle Wiens evige sorgløshed, som jeg før havde elsket så højt, og som jeg dybest inde altid længes efter, denne sorgløshed, som wiener nationaldigteren Anzengruber engang udtrykte i det korte ord: »Es kann dir nix g'schehn« – den gjorde mig nu ondt for første gang. Dog – måske var de, når alt kom til alt, klogere end jeg, alle disse venner i Wien, fordi de først led under det hele i det øjeblik, det faktisk skete, medens jeg gennemled ulykken på forhånd i fantasien og for anden gang, da den faktisk indtraf. Men i al fald – jeg forstod dem ikke mere og kunne ikke gøre mig forståelig for dem. Da der var gået to dage, var jeg holdt op med at advare nogen. Hvorfor gøre mennesker urolige, som ikke ville forstyrres? – Man tage det ikke for udsmykning nu bagefter, men for den pureste sandhed, når jeg siger: i hine sidste to dage i Wien betragtede jeg hver eneste af de gammelkendte gader og kirker, haver og gamle kroge og vinkler i min fødeby med et stumt og fortvivlet: »Aldrig mere«. Jeg omfavnede min moder med denne hemmelige fornemmelse af, at det var sidste gang. Alt i denne by og i dette land oplevede jeg med dette »aldrig mere«, med bevidstheden om, at det var en afsked, en afsked for bestandig. Salzburg, byen med mit hjem, som jeg havde oplevet og arbejdet i gennem tyve år, rejste jeg forbi uden så meget som at stå ud på perronen. Fra kupévinduet kunne jeg have set mit hus deroppe på højen, det hus, der rummede så mange henlevede års minder; men jeg så ikke i den retning. Hvad skulle jeg det for? – jeg ville dog aldrig komme til at bebo det igen. Og i det øjeblik, toget rullede over grænsen, vidste jeg som Bibelens urfader Lot, at alt bag mig nu var støv og aske, fortid, stivnet til bittert salt.

Jeg troede, jeg havde forudfølt alt det frygtelige, der kunne indtræffe, hvis Hitlers haddrøm opfyldtes, og han fik magt til som triumfator at besætte den by, der i sin tid stødte ham fra sig som fattig og uheldig ung mand. Men hvor spæd, hvor lille og ynkelig viste ikke min, ja al menneskelig fantasi sig at være i forhold til den umenneskelighed, der kom til udbrud hin 13. marts 1938, hin dag, da Østrig og dermed Europa faldt i hænderne på den brutale vold!

Nu faldt masken.

Da de andre stater havde vist deres frygt ganske åbenlyst, behøvede brutaliteten ikke mere at overvinde nogen som helst moralsk hæmning. Den betjente sig nu ikke engang af nogen som helst hykleriske påskud i retning af »marxister«, der burde udryddes fra det politiske liv – for hvad betød

England og Frankrig eller hele verden mere? –; nu blev der ikke blot røvet og stjålet; enhver privat hævnlyst fik frit spil. Universitetsprofessorer måtte feje gader med bare næver; fromme, hvidskæggede jøder blev slæbt ind i templet og af brølende drengehorder tvunget til at gøre knæbøjninger og skringe »Heil Hitler!« i kor. Man skrabede sagesløse mennesker sammen på gaderne, slæbte dem af sted som fåreflokke og tvang dem til at rense latriner i S. A. kasernerne; alt det, som sygeligt, smudsig, hadsk fantasi orgiastisk havde udpønsat gennem mange nætter, rasede ud ved højlys dag. At man brød ind i privatlejligheder og rev ørenringe af skælvende kvinder – nuvel, noget lignende kunne vel have fundet sted for århundreder siden ved plyndringer i middelalderen; noget nyt var derimod den skamløse lyst, man udviste ved offentlig at pine, martre og fornede på den mest raffinerede måde. Alt det er noget, som er bevidnet ikke af én, men af tusinder, som led under det; og når der igen engang kommer en tid, der er roligere end vor, og ikke som vor moralsk afstumpet, vil man med gysen læse om, hvad én eneste, af had forblindet mand i det tyvende århundrede forbrød i denne kulturby. Thi det er jo Hitlers mest diabolske triumf midt under de militære og politiske sejre: at det lykkedes ham alene ved stadig fortsat overbud at afsløve ethvert retsbegreb. *Før* denne »nyordning« blev en hel verden endnu oprørt, når den hørte om mord på bare ét menneske uden lov og dom og ydre årsag. I det tyvende århundrede regnedes tortur for noget utænkeligt, og ekspropriering kaldte man rent ud for tyveri og rov. Men *nu*, i 1930'ernes periode, *efter* de stadig på hinanden følgende Bartolomæusnætter, og efter at mennesker nu daglig blev martret ihjel i S.A.-cellerne og bag pigtråden – hvad betød nu den uret, der blev begået mod den enkelte, hvad betød overhovedet jordiske lidelser? I 1938, efter Østrig, var vor verden allerede vænnet til inhumanitet, retsløshed og brutalitet i en grad som ikke i hundreder af år. Medens alene det, der skete i den ulykkelige by Wien, ville have været nok i tidligere tider til at fremkalde international bandlysning, tav i året 1938 verdens samvittighed, eller den knurrede bare en smule, inden den atter faldt til ro, glemte og tilgav.

De dage dengang, da nødskrig daglig nåede mig fra min hjemstavn, da man vidste, at éns nærmeste venner blev slæbt bort, forulempede og pinte, og man – ude af stand til at hjælpe – skjælv af angst for alle dem, man elskede, – de hører for mig til de frygteligste i mit liv. Og jeg skammer mig ikke ved

at sige, – i den grad har tiden perverteret vort hjerte –, at jeg hverken klagede eller forfærdedes, da efterretningen indløb om, at min gamle moder, som vi havde ladet tilbage i Wien, var død; men at jeg tværtimod ligefrem følte en slags beroligelse ved at vide, at hun nu var sikret mod alle lidelser og farer. Hun var fire og firs år og næsten døv; hun havde en lejlighed i vort eget hus, og selv ifølge de nye »arierlove« kunne hun foreløbig ikke smides ud af den, og nu håbede vi på, at vi dog engang inden længe på en eller anden måde kunne få hende ud af landet. Med sine fire og firs år var hun temmelig sløjt til bens og var på sin lille daglige spadseretur vant til hvert femte eller tiende minut at hvile sig på en park- eller Ringstrasse-bænk. Imidlertid havde Hitler ikke været herre i byen i otte dage, før der kom et svinagtigt påbud om, at jøder ikke måtte sætte sig på bænke – et af de forbud, der tydeligt nok udelukkende havde det sadistiske formål at pine og plage så ondskabsfuldt som muligt – og så meningsløst som muligt; thi at udplyn dre jøder, det var der dog i det mindste en vis mening og logik i, fordi man med de røvede fabrikker, villaer, inventar og ledige stillinger kunne fodre sine egne folk og belønne de gamle drabanter (i sidste instans skylder Görings billedsamling hovedsagelig denne vidt drevne praksis sin pragt); – men at hindre en gammel dame eller en træt olding i at puste ud et par minutter på en bænk ... sligt var forbeholdt det tyvende århundrede og den mand, millioner stadig tilbeder som tidens største.

Gudskelov blev min moder sparet for at opleve alt for mange af den slags krænkelser og gemenheder. Hun døde få måneder efter besættelsen af Wien, og jeg kan ikke lade være med at nedskrive en episode, som knyttede sig til hendes død; det forekommer mig vigtigt, at just sådanne enkeltheder bogføres af hensyn til fremtiden, som ellers vil anse sligt for umuligt. Den fire og firsårige dame var en morgen pludselig blevet bevidstløs. Den tilkaldte læge erklærede med det samme, at hun næppe ville overleve den næste nat, og han gav en plejerske, en cirka fyrretyveårig kvinde, ordre til at opholde sig ved sygesengen til stadighed. Nu var hverken min broder eller jeg, min moders eneste børn, til stede, og vi kunne naturligvis ikke være kommet, da jo også det at vende tilbage fra udlandet til en moders dødsleje ville have været en forbrydelse i deres øjne, der nu repræsenterede den tyske kultur. For dog i det mindste én af familien kunne være til stede ved min moders død, påtog en fætter af os sig derfor at tilbringe aftenen og natten i lejligheden. Denne vor fætter var dengang en mand på tres år og selv ikke rask – han døde da også et år senere. Han var just inde i

sideværelset i færd med at gøre sin seng i stand til natten, da plejersken – til hendes ros være det sagt, at hun var temmelig genert ved det – kom og meddelte ham, at ifølge de ny nationalsocialistiske love var det hende desværre ikke muligt at blive natten over hos den døende. Min fætter var jo jøde, og som kvinde under halvtreds år havde hun – selv om det drejede sig om et dødsleje – ikke lov til at opholde sig under samme tag som han natten over; ifølge Streichers mentalitet måtte det jo være jødens første tanke at udøve »rassenschande«. Dette forbud var hende naturligvis frygtelig pinligt, sagde hun, men hun var nødt til at rette sig efter lovene. For at muliggøre, at plejersken forblev ved min døende moders leje, så' min tresårige fætter sig nødsaget til at forlade huset ud på aftenen.

Måske forstår man nu, at jeg priste min moder lykkelig, fordi hun ikke behøvede at leve længere blandt den slags mennesker.

For min private tilværelse medførte Østrigs fald en forandring, som jeg i første instans kun anså for ubetydelig og rent formel: jeg mistede mit østrigske pas og måtte skaffe mig et erstatningspapir, et ikke-statsborgerpas fra de engelske myndigheder. I mine kosmopolitiske drømmerier havde jeg ofte hemmeligt udmalet for mig selv, hvor herligt det måtte være og egentlig sådan helt i overensstemmelse med mine inderste tilbøjeligheder at være statsløs, ikke forpligtet over for noget bestemt land og derfor i lige stor grad hørende til dem alle. Men her måtte jeg endnu en gang lære, hvor utilstrækkelig vor jordiske fantasi er, og at man først forstår just de vigtigste følelser, når man selv har gennemlevet dem. Ti år i forvejen, da jeg engang mødte Dimitri Meresjkovskij i Paris, og han over for mig beklagede sig over, at hans bøger var forbudt i Rusland, havde jeg uerfarne temmelig tankeløst forsøgt at trøste ham med, at det jo ikke betød så særlig meget i forhold til den internationale udbredelse. Men da så mine egne bøger forsvandt fra det tyske sprog, hvor klart begreb jeg da ikke hans klage over, at han kun kunne føre det skabte ord frem i lyset gennem et fortyndet og forandret medium! På samme måde var det først i det øjeblik, da jeg efter en længere ventetid på ansøgerbænken i venteværelset blev sluppet ind i det engelske kontor, at jeg helt forstod, hvad det betød, at mit pas nu blev ombyttet med et fremmedpapir. Mit østrigske pas havde jeg haft ret til; en hvilken som helst østrigsk konsulatsejersmand eller politiofficer havde været forpligtet til øjeblikkelig at udstede det til mig i min egenskab af fuldt berettiget borger. Den engelske opholdstilladelse, som jeg fik, måtte jeg

derimod bede om. Den var en udbedt elskværdighed og til og med en venlighed, man hvert øjeblik kunne unddrage mig. Fra den ene dag til den anden var jeg igen sunket et trin lavere. Dagen forud havde jeg endnu været udenlandsk gæst og på en vis måde gentleman, som her gav sin internationale indtægt ud og betalte sine skatter; jeg var nu blevet emigrant, en »refugee«. Jeg var rykket ned i en mindre, om end ikke æreløs kategori. Desuden skulle jeg fra nu af anmode særligt om hvert udenlandsk visum på dette hvide stykke papir, thi man var i alle lande mistroisk over for den »sort« mennesker, jeg nu pludselig tilhørte; de rets- og fædrelandsløse, som man ikke i nødsfald kunne ryste af sig som de andre og ekspedere tilbage til hjemlandet, såfremt de blev generende eller opholdt sig længere på stedet end ønskeligt. Og jeg måtte bestandig tænke på de ord, en landflygtig russer for år tilbage havde sagt til mig: »Tidligere havde mennesket bare et legeme og en sjæl. Nu behøver han desuden et pas, ellers bliver han ikke behandlet som et menneske.«

Det er faktisk sådan, at der næppe er noget, der tydeligere viser verdens tilbagefald siden første verdenskrig, end indskrænkningen i menneskets personlige bevægelsesfrihed og formindskelsen af hans frihedsrettigheder.

Før 1914 havde jorden tilhørt alle mennesker. Enhver drog, hvorhen han ville og blev dér, så længe han gad. Der var ikke noget, der hed tilladelser og tilstedelser – jeg morer mig gang på gang over at se, hvor forbavtede unge mænd i vore dage bliver, når jeg fortæller dem, at jeg før 1914 rejste til Indien og Amerika uden at eje et pas eller overhovedet nogen sinde at have set et sådant. Man steg ind og steg ud uden at spørge og uden at blive spurgt ud, man behøvede ikke at udfylde et eneste af alle de hundrede papirer, som afkræves én nu om dage. Der fandtes hverken permits eller visa eller andre generende forpligtelser; de grænser, som nu på grund af alles patologiske mistillid til alle toldmænd, politi og gendarmeri er forvandlet til pigtrådsspærringer, betød ikke andet end symbolske streger, som man overskred lige så ubekymret som meridianen i Greenwich. Først efter krigen begyndte verdensgalskaben, der skabtes af nationalismen og som det første synlige fænomen fremkaldte vort århundredes åndelige epidemi: Xenophobi'en, fremmed-hadet eller i al fald fremmed-angsten. Alle vegne gjorde man front mod udlændingen, alle vegne sondrede man ham ud. Alle de former for chikanerier, man tidligere udelukkende havde udpønsat som forholdsregler mod forbrydere, blev anvendt over for hver eneste rejsende før og under hans rejse. Man måtte lade sig fotografere set

fra højre og set fra venstre, i profil og en face og med så kortklippet hår, at øret var synligt; man måtte afgive fingeraftryk, først kun tommelen og siden alle ti fingre; man måtte desuden forevise vidnesbyrd, helbredsattester, vaccinationsattester, vandelsattester fra politiet og anbefalinger, man måtte kunne præsentere indbydelser og adresser på slægtninge; man måtte kunne stille moralske og finansielle garantier og udfylde og underskrive formularer i tre-firefoldig udfærdigelse – og manglede der bare ét af denne skok papirer, var man fortabt.

Det kan se ud, som om det er ligegyldige småting. Og ved første blik kan det se ud, som om jeg er smålig, når jeg overhovedet nævner den slags. Men med disse meningsløse »småting« har vor generation spildt en mængde kostbar og uigenkaldelig tid. Når jeg regner sammen, hvor mange formularer jeg har udfyldt i de år: Erklæringer før hver enkelt rejse, såsom skatteopgivelser, deviseattester, indrejsetilladelser, opholdstilladelser, udrejsetilladelser, tilmeldelser og frameldelser; hvor mange timer jeg har stået og ventet i forværelser på konsulater og rådhus; hvor mange embedsmænd jeg har siddet overfor, venlige og uvenlige, kedede og forjagede, og hvor mange forhør og grænsevisitationer jeg har været med i – så først føler jeg helt, hvor meget af menneskets værdighed der er gået tabt i dette århundrede, som vi, da vi var unge, fulde af tro drømte om som et frihedens århundrede, som verdensborgerskabets kommende æra. Hvor meget er der ikke blevet frarøvet vor tænkning og vor skabende, producerende evne ved disse uproduktive og sjælskrænkende fortrædeligheder! Thi hver af os har i de år mere studeret officielle forordninger end lødige litteratur, og i en fremmed by og i et fremmed land gik vore første skridt ikke mere som forhen til museerne og de smukke landskaber, men til et konsulat eller et politikammer for at hente os en eller anden »tilladelse«. Når vi, de samme, som tidligere havde citeret Baudelaire eller *ivrigt* diskuteret åndelige problemer, nu sad og snakkede sammen, greb vi os i at tale om »affidavits« og »permits« og om, hvad man helst skulle ansøge om: et turistvisum eller et opholdsvisum; et bekendtskab med en lille konsulats-kontordame, der kunne hjælpe én til en kortere ventetid, var i det sidste årti blevet livsvigtigere end venskabet med en Toscanini eller en Rolland. Man havde, med sin fribårne sjæl, vær's god stadig at føle, at man var objekt og ikke subjekt, og at intet var vor ret, alt var af myndighedernes nåde. Evig og altid blev man forhørt, registreret, nummereret, perlustreret og stemplet af, og endnu den dag i dag føler jeg – et uforbederligt barn af en

fri tid og borger i en drømt verdensrepublik – hvert af disse stempler i mit pas som et brændemærke og hvert af disse spørgsmål og hver af disse visitationer som en nedværdigende fornærmelse. Det er småting, bevares, bare småting, jeg véd det, småting i en tid, hvor et menneskeliv er faldet endnu mere hurtigt i værdi end valutaerne. Men kun hvis man holder disse små symptomer fast, vil en senere tid kunne danne sig det rigtige kliniske billede med henblik på den åndelige tilstand og den åndelige forstyrrelse, der greb vor verden i tiden mellem de to verdenskrige.

Måske havde jeg tidligere været for forvænt. Måske var mine nerver også blevet tyndslidt af de sidste års bratte forandringer. Enhver form for emigration bevirker i sig selv uundgåeligt en slags forstyrrelse af ligevægten. Også dette må opleves, for at man kan forstå det. Man mister noget af sin ranke holdning, når man ikke længere føler egen jord under fødderne; man bliver mere usikker og mere mistroisk over for sig selv. Og jeg nøler ikke med at tilstå, at fra den dag, da jeg måtte leve med ret beset fremmede papirer og pas, følte jeg det, som om jeg ikke mere hørte sammen med mig selv. Noget af den naturlige identitet med mit oprindelige og egentlige jeg var for bestandig ødelagt. Jeg blev mere tilbageholden, end det egentlig stemmer med min natur, og nu har jeg –, den tidligere kosmopolit – uafslædt en fornemmelse, som om jeg burde takke særligt for hvert drag luft, jeg stjæler fra det fremmede folk om mig. Min klare forstand siger mig selvfølgelig, at det er nogle absurde griller, men hvornår kan fornuften stille noget op mod éns personlige følelser! Det hjalp mig ikke det mindste, at jeg gennem næsten et halvt århundrede havde opdraget mit hjerte til at slå som en verdensborger, en »citoyen du monde«. Nej, den dag, da jeg mistede mit pas, opdagede jeg i mit 59. leveår, at man med sin hjemstavn mister mere end blot en plet heget jord.

Men jeg var ikke ene om denne følelse af usikkerhed. Lidt efter lidt bredte utrygheden sig over hele Europa. Siden den dag, da Hitler havde overfaldet Østrig, var den politiske horisont blevet ved med at være mørk, og i England begyndte nu de samme mennesker, som hemmeligt havde banet vejen for ham i håbet om derved at købe freden for deres eget land, at blive eftertænksomme. Efter 1938 forekom der i London, Paris, Rom, Brüssel og alle byer og landsbyer ikke én samtale, som – hvor fjernliggende dens emne end oprindeligt var – ikke til sidst udmundede i det uundgåelige spørgsmål, om krigen mon endnu kunne undgås og hvordan, eller om den måske dog i det mindste kunne udskydes? Når jeg ser tilbage

på disse mange måneder, der var opfyldt af den stadige og voksende krigsfrygt i Europa, mindes jeg alt i alt kun to-tre dage, hvor man nærede ægte håb og tillid; to-tre dage, hvor man endnu en gang, den sidste, havde følelsen af, at skyen ville lette og trække bort, og at man igen ville kunne leve i fred og ånde frit som i fordums dage. Perverst nok var disse to-tre dage netop dem, der nu er bogført som de mest skæbnesvangre i den nyere tids historie: Dagene for Chamberlains og Hitlers møde i München.

Jeg véd, at man nu til dags kun ugerne mindes dette møde, under hvilket Chamberlain og Daladier afmægtige blev trykket op i en krog og kapitulerede til Hitler og Mussolini; men da jeg her agter at tjene den dokumentariske sandhed, må jeg indrømme, at de, der dengang oplevede disse tre dage med i England, syntes, de var vidunderlige.

Situationen var fortvivlet i hine sidste dage af september 1938. Chamberlain kom just tilbage fra sin anden flyvetur til Hitler, og et par dage senere vidste man, hvad der var sket. Chamberlain var kommet til Godesberg for uindskrænket at tilstå Hitler det, denne kort i forvejen havde forlangt i Berchtesgaden. Men det, Hitler for nogle få uger siden havde anset for tilstrækkeligt, tilfredsstillende nu ikke mere hans magtbrynde. »Appeasement«- og »try and try again«-politikken var ynkeligt strandet, godtroenhedens epoke i England var i ét nu forbi. England, Frankrig og Tjekkoslaviet, ja hele Europa havde kun valget imellem at ydmyge sig for Hitlers peremptoriske magtvilje eller at spærre ham vejen med våben i hånd. England var åbenbart besluttet på at vove alt. Man fortav ikke længere rustningerne, man viste dem åbent og demonstrativt. Pludselig dukkede der arbejdere frem, som midt i Londons haver, i Hyde Park og Regent's Park og navnlig direkte over for det tyske gesandtskab gravede beskyttelsesrum mod de truende flyverangreb. Flåden blev mobiliseret, generalstabsofficererne fløj bestandig frem og tilbage mellem London og Paris for at aftale de sidste fælles forholdsregler, og skibene til Amerika blev stormet af udlændinge, som ønskede at bringe sig i sikkerhed i rette tid; siden 1914 havde der ikke været en lignende opvågnen i England. Folk gik mere alvorlige og tankefulde omkring end ellers. Man så på husene og de overfyldte gader med den hemmelige tanke: vil der knalde bomber ned over dem allerede i morgen? Og bag husenes døre sad eller stod menneskene ved deres radio på den tid, da pressens udsendelser kom. Over hele landet hvilede en uhyre spænding, usynlig og dog at mærke på hvert eneste menneske i hvert eneste sekund.

Så kom hint historiske møde i parlamentet, hvor Chamberlain berettede, at han endnu en gang havde prøvet at komme til enighed med Hitler, at han endnu en gang – for tredje gang – havde gjort Hitler det forslag, at han ville opsøge ham i Tyskland på det sted, der passede ham, for at redde den så hårdt truede fred.

Der var endnu ikke indløbet noget svar på hans forslag.

Da kom midt under mødet – næsten for dramatisk tilrettelagt – hin depeche, der meldte, at Hitler og Mussolini gik ind på en fælles konference i München, og i dette sekund, – et næsten enestående tilfælde i Englands historie – gik det engelske parlaments nerver over gevind.

Parlamentsmedlemmerne sprang op fra deres pladser og jublede og klappede; tilskuerpladserne bragede under folkets jubel. I umindelige tider havde det ærværdige hus ikke rystet sådan under et glædesudbrud som i dette øjeblik. Rent menneskeligt var det et vidunderligt syn at se, hvordan den ærlige begejstring over, at freden endnu kunne reddes, overvandt den af englænderne ellers så virtuost udøvede ro og tilbageholdenhed. Men rent politisk set var dette udbrud af jubel en uhyre fejl; thi gennem denne vilde jubel havde parlamentet og landet røbet, i hvor høj grad man afskyede krigen, og i hvor høj grad man var beredt til ethvert offer og enhver prisgivelse af sine interesser og endog sin prestige bare for fredens skyld. Chamberlain var herved på forhånd blevet kendetegnet som en, der drog til München ikke for at tilkæmpe sig freden, men for at bønfalde om den.

Dengang anede dog endnu ingen, hvilken kapitulation der forestod. Alle troede – jeg selv med, det nægter jeg ikke –, at Chamberlain drog til München for at forhandle og ikke for at kapitulere.

Så fulgte to-tre dage med fortærende venten, tre dage, hvor hele verden holdt vejret af spænding. Der blev gravet videre i parkerne, der blev arbejdet på krigsfabrikkerne, der blev opstillet luftværnsskyts, der blev uddelt gasmasker; borttransportering af Londons børn overvejedes, og der blev truffet hemmelige forberedelser, som enkeltmand ikke forstod, men hvorom dog alle vidste, hvad de gik ud på. Igen gik morgen, middag, aften og nat med venten på avisen og med lytten ved radioen. Hine øjeblikke i juli 1914 levede op igen med den frygtelige, nerveopslidende venten på et ja eller nej.

Og så – pludselig, som ved et uhyre vindstød, var det trykkende skylag splittet, hjerterne befriede for deres tyngde, sjælene fri påny: Der var kommet efterretning om, at Hitler og Chamberlain, Daladier og Mussolini var nået

til fuldkommen enighed, og mere endnu – det var lykkedes Chamberlain at slutte en overenskomst med Tyskland, som for al fremtid garanterede en fredelig løsning af alle mulige konflikter de to lande imellem. Det så ud som en afgørende sejr for en i og for sig ubetydelig og tør statsmands fredsvilje, og i dette første øjeblik slog alle hjerter ham taknemmeligt i møde. I radioen hørte man det budskab om »peace for our time«, der forkyndte for vor hårdt prøvede generation, at vi endnu en gang skulle få lov til at leve i fred og være ubekymrede, og at vi endnu en gang skulle få lov til at hjælpe med til at bygge en ny, en bedre verden op; og hver den lyver, der nu, bagefter, vil nægte, at vi var som berusede af dette magiske ord. Thi hvem kunne komme på den tanke, at det var en nederlagets mand, der vendte hjem og rustede sig til triumftog? Havde den store mængde i London den morgen, da Chamberlain vendte tilbage fra München, vidst den nøjagtige tid for hans ankomst, ville hundredtusinder være strømmet ud til Croydon-flyvepladsen for at hilse ham og tiljuble den mand, der, som vi alle i det øjeblik formodede, havde frelst Europas fred og Englands ære. – Så kom aviserne. De bragte et billede, hvorpå Chamberlain, hvis hårde ansigt ellers havde en fatal lighed med en irriteret fugls, stolt og leende i flyvemaskinens dør viftede med det historiske papir, som forkyndte »peace for our time«, og som han bragte med hjem til sit folk som den kostbareste gave. – Om aftenen viste man allerede scenen i biograferne; folk sprang op fra deres pladser og jublede og skreg – det var lige ved, at de havde omfavnet hinanden i den nye broderskabsfølelse, der nu skulle omslutte hele verden.

Det var en uforlignelig, en sjælsopløftende dag for alle dem, der dengang var i London og i England.

På sådanne historiske dage holder jeg af at strejfe omkring på gaderne for at føle atmosfæren stærkere og mere sanseligt, for at ånde tidens luft i ordets sande betydning. Rundt om i haverne havde arbejderne indstillet deres graven, og folk stod leende og sludrende rundt om dem; thi ved dette »peace for our time« var luftbeskyttelsesrum jo blevet overflødige; jeg hørte to unge fyre sige spottende på det bedste cockney, at man forhåbentlig ville indrette disse rum til underjordiske nødtørftsanstalter, der var jo for få af dem i London. Det lo folk villigt ad; alle så' oplivede og forfriskede ud, som planter efter en tordenregn. Folk gik mere ranke end den foregående dag og med lettere skuldre, og de ellers så kølige engelske øjne havde fået et glad skær. Husene syntes mere strålende, nu, da man vidste, de ikke mere

truedes af bomber, og bilerne så flottere ud; solen skinnede klarere end ellers; livet syntes at være blevet større og stærkere for tusinder og atter tusinder ved dette ene berusende budskab. Og jeg følte, hvordan jeg selv fik vinger, jeg gik utrættelig videre og videre gennem byen, stadig hurtigere og mere og mere befriet, også jeg bares mere og mere stærkt og muntert af sted på den nye tillidsbølge. Ved hjørnet af Piccadilly kom pludselig nogen hastigt hen til mig. Det var en engelsk ministerialembedsmand, som jeg i grunden, kun kendte flygtigt, en absolut behersket og absolut ikke følelsesbestemt mand. Under almindelige omstændigheder ville vi blot have hilst høfligt på hinanden, og det ville aldrig være faldet ham ind at tiltale mig. Men nu kom han med strålende øjne hen imod mig. Han lyste af glæde: »Hvad siger De til Chamberlain! Ingen ville tro på ham; men han gjorde alligevel det rigtige. Han gav sig ikke, og nu har han sikret freden!«

Sådan følte vi det allesammen; også jeg følte det sådan den dag. Også den næste dag var en lykkens dag. Aviserne jublede som med én stemme, på børsen sprang kurserne vildt i vejret, for første gang i mange år kom der igen venlige røster til os fra Tyskland, og i Frankrig fremsattes der forslag om at rejse et monument for Chamberlain.

Men ak – sligt var kun som flammens sidste lysende opblussen, før den brat falder sammen og slukkes. Allerede de nærmest følgende dage sivede slemme enkeltheder ud, der røbede, hvor betingelsesløs kapitulationen over for Hitler havde været, og hvor skændigt man havde prisgivet Tjekkoslaviet, som man så højtideligt havde lovet hjælp og understøttelse, og i de følgende uger lå det allerede klart for dagen, at selv denne kapitulation ikke havde været Hitler nok, og at han, endnu før underskriften var blevet tør under traktaten, allerede havde krænket den i alle dens enkeltheder. Fuldkommen ugenert skreg Goebbels nu ud over alle tage, at man i München havde sat England stolen for døren. Et stort lys af håb var slukt. – Men én, ja to dage lyste det dog – og varmede vore hjerter så længe. Jeg hverken kan eller vil glemme de dage.

Fra den tid af, da det gik op for os, hvad der virkelig var sket i München, så' jeg, paradoksalt nok, kun lidet til englændere i England. Skylden var min; jeg undgik dem eller rettere samtaler med dem, endskønt jeg ikke kunne andet end beundre dem mere end nogensinde. De var højmodige mod de flygtninge, der nu kom over til dem i skarevis; de viste den ædlest medlidenhed og hjælpsom deltagelse. Men åndeligt talt voksede der

ligesom en mur op mellem dem og os, de stod her og vi stod derovre: vi havde allerede oplevet det, de havde endnu ikke oplevet det. Vi forstod, hvad der var sket, og hvad der ville ske, de vægrede sig endnu ved at forstå det – til dels mod bedre vidende. Trods alt søgte de at bevare den illusion, at et ord er et ord og en pagt en pagt, og at man kunne tale med Hitler, bare man talte fornuftigt og menneskeligt med ham. De førende engelske kredse, opdragede gennem århundreders tradition til riddere for retten som de var, kunne eller ville ikke indrømme, at en ny teknik, den bevidst kyniske amoraltets teknik, byggedes op ved siden af dem, og at det nye Tyskland omstødte alle de spilleregler, der hidtil havde været gyldige inden for rettens rammer og samkvemmet mellem folkeslagene, såsnart disse regler generede det. Det forekom de klart- og vidtskuende englændere, som forlængst havde sagt sig løs fra eventyrpolitikken, alt for urimeligt, at denne mand, der så hurtigt og let havde nået så meget, nu skulle vove det yderste; de troede og håbede bestandig, at han i første omgang ville vende sig mod andre – helst jo mod Rusland! –, og i mellemtiden kunne man vel så komme til en slags forståelse med ham. Vi derimod vidste, at selv det mest uhyrlige kunne ventes som noget ganske selvfølgelig. Alle havde vi billedet af en myrdet ven og en torteret kammerat på vore nethinder, og derfor havde vi hårdere, skarpere og mere ubønhørlige øjne. Vi, de jagede, retsløse og forkætrede – vi vidste, at der ikke var det påskud, der var for idiotisk og løgnagtigt, når det drejede sig om plyndring og magt. Følgen var, at vi, emigranterne og de, englænderne, vi, der var de prøvede, og de, som endnu havde prøvelserne til gode, talte forskellige sprog; jeg tror ikke, jeg overdriver, når jeg siger, at vi – bortset fra et forsvindende lille antal englændere – dengang var de eneste i England, som ikke hengav sig til nogen illusioner med hensyn til farens fulde omfang. Som det i sin tid var tilfældet i Østrig, var det mig også i England beskåret med martret sjæl og smertende klarsyn at forudse det uundgåelige tydeligere end andre, – blot at jeg her, som en fremmed og en tålt gæst, ikke havde lov til at advare.

Vi af skæbnen allerede brændemærkede havde altså kun os selv at ty til, når den bitre forsmag på det, der skulle komme, sved på vore tunger, og hvor pinte vi ikke vore sjæle med bekymring for det land, som havde taget så broderligt mod os! Men at en samtale med en åndspersonlighed af det største moralske format formår at styrke og trøste ens sjæl selv i de mørkeste tider – det erfarede jeg på uforglemmelig vis i de venskabsfyldte timer, det forundtes mig at tilbringe sammen med Sigmund Freud i hine

sidste måneder før katastrofen. Måneder igennem havde den tanke, at den syge, tre og firsårige mand var blevet tilbage i Hitlers Wien, tynget på mit sind, indtil det endelig lykkedes den vidunderlige prinsesse Bonaparte, hans mest trofaste elev, at frelse denne fremragende mand ud af det slavebundne Wien over til London. Det var en stor, lykkedag i mit liv, da jeg så i avisen, at han havde betrædt Englands jord, og da jeg med egne øjne så ham, den mand, jeg ærede højest af alle mine venner, og som jeg allerede havde troet fortabt, vende tilbage fra Hades.

Sigmund Freud, denne store og strenge ånd, der som ingen anden i vor tid har uddybet og udvidet vor viden om menneskesjælen, havde jeg kendt i Wien allerede i de dage, da han blev bedømt og bekæmpet som en egensindig og irriterende eneboer. Han var en fanatisk sandhedselsker, men samtidig klar over enhver sandheds begrænsning, således sagde han engang til mig: »Der findes lige så lidt en hundrede procents sandhed, som der findes hundrede procents alkohol« –, og som sådan var han kommet i modsætning til universitetet og dets akademiske forsigtighed ved den urokkelige måde, hvorpå han vovede sig ned i den jordisk-under-jordiske driftsverdens hidtil ubetrådte og forsigtigt undgående zoner, altså netop den sfære, hin tid højtideligt havde gjort til tabu. Den optimistisk-liberale verden vejrede ubevidst, at denne ubestikkelige ånd med sin dybdepsykologi ubønhørligt undergravede dens thesis om drifternes gradvise undertrykkelse gennem »fornuften« og »fremskridtet«, og at han med sin ubarmhertigt afslørende teknik var farlig for deres metode, der jo gik ud på at ignorere det, der var ubekvemt. Men det var ikke universitetet alene, det var ikke bare kliken af gammeldags nervelæger, der satte sig på bagbenene over for denne genererende »outsider« – det var hele verden, hele den gamle verden, den gamle tænkemåde og den moralske »konvention«, det var hele tiden som sådan, der frygtede ham som afsløreren. Langsomt dannedes der en lægeboycot mod ham, han mistede sin praksis, og da hans theser og selv de dristigste af hans problemstillinger ikke kunne afkræftes videnskabeligt, søgte man på wiener-vis at slippe af med hans drømme-teorier ved at ironisere over dem eller slå dem hen som en slags munter selskabsleg. Kun en mindre kreds af tro tilhængere samlede en gang om ugen omkring den ensomme mand til diskussionsaftener, hvor den nye psykoanalytiske videnskab fik sin første udformning. Endnu længe før jeg selv blev klar over det fulde omfang af den åndelige revolution, som langsomt forberedtes gennem Freuds første

grundlæggende arbejder, havde denne usædvanlige mands stærke, moralsk urokkelige holdning allerede vundet mig for ham. Her var nu endelig en videnskabens mand sådan, som jeg unge mand havde drømt mig ham som forbillede: forsigtig i sine påstande, indtil han havde det afgørende bevis og den absolutte sikkerhed, men også urokkelig trods al verdens modstand, såsnart en hypotese havde forvandlet sig til gyldig sikkerhed for ham; en mand, der var så beskeden som nogen, hvad hans egen person angik, men fuldt kampberedt, såsnart det gjaldt et dogme i hans lære, og tro indtil døden mod den immanente sandhed, han forsvarede i sin opfattelse. Man kunne ikke tænke sig noget mere åndeligt uforfærdet menneske. Freud vovede til hver en tid at udtale det, han tænkte, også når han vidste, at han med denne klare og ubønhørlige talenud foruroligede og forstyrrede de andre; han prøvede aldrig på at lette sin vanskelige position ved den mindste – end ikke blot formal – indrømmelse. Jeg er vis på, at Freud kunne have udtalt fire femtedele af sine teorier uhindret af enhver akademisk modstand, såfremt han havde kunnet bekvemme sig til at pakke dem forsigtigt ind og sige »erotik« i stedet for »seksualitet« og »eros« i stedet for »libido«, og såfremt han i stedet for altid at fastslå de sidste konsekvenser havde nøjedes med at antyde dem. Men når det drejede sig om læren og sandheden, var han altid uforsonlig; jo hårdere modstanden var, jo hårdere stod han fast. Når jeg leder efter et symbol på det moralske mods begreb – den eneste heroisme på jorden, der ikke kræver noget fremmed offer –, ser jeg altid for mig Freuds skønne og mandigt klare ansigt med de mørke øjne, der ser så rolige og oprigtige på en.

Den mand, der nu flygtede til London fra hjemlandet, som han havde skaffet berømmelse verden over og for alle tider, var forlængst en gammel og desuden en meget alvorligt syg mand; men han var ikke nogen træt, endsige knækket mand. Jeg havde i al stilhed været en smule bange for at skulle gense ham som en, der var oprevet eller forbitret efter alle de kvalfulde øjeblikke, han måtte have gennemgået i Wien; men jeg fandt ham gladere og til og med lykkeligere end nogen sinde. Med et lyst smil om den fordom så strenge mund spurgte han: »Har jeg nogen sinde boet så smukt som her?« – og så pegede han på sine elskede ægyptiske statuetter, som Maria Bonaparte havde reddet. »Er jeg måske ikke hjemme igen her?« – På skrivebordet lå hans manuskripts store foliosider opslåede, og han skrev på det hver dag, tre og firs år gammel, som han var, og med den samme runde, tydelige skrift og lige så klart og åndsfrisk som i sine bedste år og lige så

utrætteligt; hans stærke vilje havde besejret det hele: sygdommen, alderdommen og eksilet, og for første gang udstrålede hans sind nu den godhed, som kampens lange år havde dæmmet op for. Årene havde kun gjort ham mildere, de ustandne prøvelser havde kun gjort ham mere overbærende. Tit og ofte brugte han nu hjertelige gestus, jeg aldrig før havde set hos den tilbageholdne mand; han lagde armen om skuldrene på en, og hans øjne så varmere på en bag de lynende brilleglas. I alle de tidligere år havde en samtale med Freud altid for mig hørt til de største åndelige nydelser. Man lærte og beundrede på én gang, man følte alle sine ord forstående af denne så storslået fordomsfri mand, hvem ingen tilståelse forskrækkede og ingen påstand ophidsede, og for hvem viljen til at opdrage andre til at se og føle klart forlængst var blevet til instinktiv livsvilje. Aldrig har jeg dog så taknemmeligt som i hint dunkle år, hans livs sidste, følt, hvor rige og uerstattelige de lange samtaler med ham var. I samme øjeblik, man trådte ind i hans værelse, var det, som om al verdens galskab derudenfor aldrig havde været til. Det mest grusomme blev abstrakt, det mest forvirrede blev klart, det i tid aktuelle indordnede sig ydmygt i de store cykliske faser. For første gang oplevede jeg den sande vismand, ham, der er hævet over sig selv, og for hvem selv smerte og død ikke mere er en personlig oplevelse, men et over-personligt objekt for betragtningen og iagttagelsen; hans måde at dø på var i ikke mindre grad end hans liv en stordåd. Allerede dengang led Freud meget under den sygdom, der snart skulle tage ham fra os. Det voldte ham synlig anstrengelse at tale med ganen, og jeg skammede mig egentlig over hvert eneste ord, han undte mig, fordi det anstrengte ham sådan at artikulere. Men han slap mig ikke; for hans stålsatte sjæl var der en særlig slags ærgerrighed i at vise vennerne, at hans vilje vedblivende var stærkere end de lavere plager, hans legeme beredte ham. Med smertefortrukken mund blev han ved med at skrive ved sit bord til de sidste dage, han levede; og selv om smerterne om natten martrede hans søvn ihjel – hans herlige, faste søvn, som igennem firs år havde været den dybeste kilde til hans styrke –, afslog han alle sovemidler og bedøvende injektioner. Ikke for en eneste time ville han lade sin ånds klarhed sløre af slige mildnende midler; hellere lide og forblive vågen, hellere tænke midt i lidelser end slet ikke tænke, en åndens hero til sidste, allersidste sekund. Det var en frygtelig, en grandios kamp, og mere og mere storslået, jo længere den varede. Fra den ene gang til den anden kastede døden sin skygge tydeligere og tydeligere over hans ansigt. Den hulede

hans kinder, den mejslede tindingerne frem af panden, den fortrak hans mund og hindrede læberne i at tale – kun mod øjet var den skumle morder afmægtig, han var magtesløs over for dette uindtagelige vagttårn, fra hvilket den heroiske ånd skuede ud i verden; øjet og ånden, de forblev klare indtil sidste stund. Ved et af mine besøg tog jeg Salvator Dali med mig, den efter min mening mest begavede maler i den yngre generation. Han tilbad Freud umådeligt og tegnede, mens jeg sad og talte med Freud, en skitse af denne. Jeg havde ikke mod til at vise Freud den; thi Dali havde allerede klarsynet fremstillet døden i ham.

Mere og mere grusom blev den kamp, vor tids stærkeste vilje og mest gennemtrængende ånd kæmpede mod undergangen; først da han selv klart forstod – han, for hvem klarhed altid havde været tænkningens højeste dyd –, at han ikke ville kunne skrive og virke mere, gav han som en romersk helt sin læge tilladelse til at gøre en ende på smerterne. Det var et storartet slut på et storartet liv, en død, der er mindeværdig selv blandt hekatomberne af døde i denne morderiske tid.

Og da vi, hans venner, sænkede hans kiste ned i Englands jord, vidste vi, at vi havde skænket den det bedste fra vor egen hjemstavn.

I de timer, jeg tilbragte sammen med Freud, havde jeg ofte talt om krigens og hitlerverdenens rædsler. Som et menneskeligt menneske var han dybt rystet; men som tænker var han på ingen måde forundret over dette frygtelige udbrud af bestialitet. Man havde altid, sagde han, skældt ham ud for pessimist, fordi han havde benægtet kulturens overherredømme over drifterne; nu kunne man i forfærdende grad – og han blev på ingen måde stolt over det – se det bevist, som han mente: at det barbariske element og den elementære tilintetgørelsesdrift i den menneskelige sjæl var uudryddelige. Måske ville der i de kommende århundreder kunne findes en form, under hvilken disse instinkter kunne holdes nede, i det mindste i folkenes fællesliv; men i det daglige og i den inderste natur levede de deres liv som uudryddelige og måske nødvendige spændingsbevarende kræfter. Endnu mere beskæftigede hans tanker sig i hans sidste levedage med jødernes problem og aktuelle tragedie; her kunne videnskabsmanden i ham ikke finde nogen formel, og hans markante ånd intet svar. Han havde kort forinden udgivet sin studie over Moses og i den fremstillet Moses som en ikke-jøde, en ægypter, og han havde med denne videnskabeligt næppe bevislige påstand krænket de fromme jøder lige så vel som de nationalt

bevidste. Nu gjorde det ham ondt, at han havde udgivet denne bog just i disse for jøderne så grufulde øjeblikke: »Nu, hvor man fratager dem alt, tager jeg endog deres bedste mand fra dem.« Jeg måtte give ham ret i, at enhver jøde nu var blevet syv fold mere følsom end før; thi selv i en tragedie som samtidens, der omfattede hele verden, var det dem, der var de egentlige ofre; overalt var det dem, der var ofrene, fordi de allerede var ramt, før slaget faldt; fordi de alle vegne vidste, at alt ondt først og fremmest og syv fold ville komme over dem – og vidste, at alle tiders mest hadske mand ville fornede netop dem og forfølge dem og jage dem til jordens yderste ender og ned under jorden. Fra uge til uge og fra måned til måned kom der bestandig flere og flere flygtninge, og hver gang var de, der fulgte, endnu mere forarmede og oprevne end de, der var kommet forrige gang. De første, de som hurtigst havde forladt Tyskland og Østrig, havde endnu kunnet redde deres klæder, kufferter og husgeråd og adskillige endog nogle penge. Men jo længere et menneske havde bevaret tilliden til Tyskland, jo vanskeligere det havde været for ham at rive sig løs fra den elskede hjemstavn, jo hårdere var han blevet tugtet. Først havde man berøvet jøderne deres stillinger og forbudt dem at besøge teatre, biografer og museer og forskerne blandt dem at benytte bibliotekerne – og de var dog blevet af troskab eller af lathed, af fejghed eller af stolthed; de ville hellere være udskud i hjemlandet end nedværdige sig til betlere i det fremmede. Så havde man taget deres tyende fra dem og stjålet radioerne og telefonerne fra deres lejligheder, derpå selve lejlighederne, og endelig havde man tvunget dem til at gå med Davidsstjerne på, for at alle straks på gaden skulle kende dem, sky dem og håne dem som fredløse og spedalske. Alle rettigheder blev frataget dem, og enhver form for sjælelig og legemlig vold blev med sportsiver udøvet mod dem; for hver eneste jøde var det gamle russiske folkeordsprog pludselig blevet grufuld sandhed: »For tiggerposen og fangehullet véd ingen sig sikker.« De, som endnu ikke var flygtet, kastede man i koncentrationslejr, hvor »tysk tugt« knækkede selv den stolteste, og udplyndrede, med ét eneste sæt tøj og ti mark i lommen stødte man dem så ud af landet uden at spørge, hvorhen. Og så stod de dér ved grænserne og tiggede i konsulaterne, og det næsten altid forgæves; for hvilket land ønskede udplyndrede og tiggere? Jeg vil aldrig glemme det syn, der mødte mig, da jeg engang i London kom ind på et rejsebureau: det var fuldt proppet med flygtninge, næsten alle jøder, og alle ville de bare et eller andet sted hen. Det var ligegyldigt, til hvad land, til Nordpolens is eller til Saharas

glødende sandørkener, bare væk, bare videre, for opholdstilladelsen var udløbet, og man måtte videre, videre med hustru og børn, bort under fremmede stjerner, til en fremmed sprogverden, blandt mennesker, man ikke kendte, og som ikke ønskede at se én. Jeg traf en tidligere meget rig fabrikant fra Wien, samtidig en af vore mest intelligente kunstsamlere. Først genkendte jeg ham ikke, så grå, så gammel og træt var han blevet. Han klamrede sig mat til bordet med begge hænder. Jeg spurgte ham, hvor han agtede sig hen. »Hvem spørger om, hvor vi agter os hen?« spurgte han. »Det véd jeg ikke. Man må rejse derhen, hvor man får lov til. Jeg har hørt, at man her måske kan få et visum til Haiti eller San Domingo.« Mit hjerte stod stille – en gammel, udaset mand med børn og børnebørn, som bæver af forventning om at få lov til at rejse til et land, han næppe kender fra landkortet, bare for dér at tigge sig videre frem og være et fremmed overflødigt væsen! Ved siden af stod der en, som med fortvivlet iver spurgte, hvordan man kunne komme til Shanghai; han havde hørt, at hos kineserne blev man endnu venligt modtaget. Sådan trængtes de her i flok, forhenværende professorer, bankdirektører, grossererere, godsejere og musikere, hver og en beredt til at slæbe sin tilværelses ynkelige rester bort over land og hav, hvorhen det skulle være, bare bort fra Europa, bare bort, bort! Det var som en dødningseskare at se. Hvad der rystede mig mest, var den tanke, at disse halvthundrede forpinte mennesker dog kun var en udskilt, bittelille fortrop for den uhyre armé på de fem, otte, ja måske ti millioner jøder, som allerede var i opbrud bag dem og masede på – de også, alle disse udplyndrede millioner, som krigen senere knuste under sin hæl, men som nu ventede på sendinger fra velgørenhedsinstitutionerne, på tilladelser fra myndighederne og på rejsepenge – en gigantisk horde, som på morderisk vis var jaget op af og nu i panisk rædsel flygtede for den hitlerske skovbrand og belejrede alle Europas banegårde og fyldte fængslerne, et helt, fordrevet folk, som man forbød at være folk ... og dog et folk, et folk, som i to tusinde år bare havde længtes efter at blive fri for den evige vandren og at få lov at føle stille, fredelig jord under hvilende fødder.

Men det mest tragiske i denne jødiske tragedie i det tyvende århundrede var, at de, som led alt dette, ikke mere kunne finde nogen mening deri og ingen skyldfølelse havde. Alle de forfulgte og fordrevne i middelalderens tidehvert, deres aner og deres stamfædre, de havde dog i det mindste vidst, hvorfor de led. De led for troen, for loven. De besad endnu som en sjælens talisman det, som nutidens jøder forlængst havde mistet: den ubrødelige

tillid til deres Gud. De levede og led i den stolte illusion, at de som det udvalgte folk af verdens og menneskenes skaber var udset til en særlig skæbne og en særlig mission, og Bibelens forjættende ord var for dem bud og lov. Når de blev kastet på bålet, trykkede de deres hellige skrift ind mod brystet og mærkede ved denne sindets fyrighed ikke så stærkt de flammer, der blot fortærede legemet. Når de jagedes og forfulgtes ud over landene, havde de dog en sidste hjemstavn tilbage, deres hjem i Gud – fra det kunne ingen jordisk magt, ingen kejser, ingen konge og ingen inkquisition fordrive dem. Så længe religionen knyttede dem sammen, var de endnu et samfund og derfor stærke; når man udstødte og forjog dem, bødede de for, at de selv bevidst ved deres religion og sæder og skikke havde udskilt sig fra jordens andre folkeslag. Men det tyvende århundredes jøder havde forlængst ophørt at være et samfund. De havde ingen fælles tro, de var sig intet særligt kald bevidst, og de følte det, at de var jøder, snarere som en byrde end noget at være stolte over. De levede fjernt fra deres fordums hellige bøger bud, og de ønskede ikke mere at benytte det gamle, fælles sprog. Deres mere og mere utålmodige stræben gik ud på at leve sig ind i og blive indlemmet i folkeslagene rundt om dem og at gå op i folkeenheden bare for at få fred for alle forfølgelserne og hvile på den evige flugt. Indbyrdes forstod de ikke hinanden mere, sammensmeltede, som de nu var, med de andre nationer; de var forlængst mere franskmænd, tyskere, englændere og russere end jøder. Først nu, hvor man slog dem alle i hartkorn og fejede dem ud på gaden som en bunke snavs: bankdirektørerne fra deres berliner-palæer og synagogetjenerne fra de ortodokse menigheder, pariser-filosofiprofessorerne og de rumænske droskekuske, ligvaskere og nobelpristagere, koncertsangerinder og begravelsesernes grædekoner, forfattere og brændevinsbrændere, de besiddende og de besiddelsesløse, de små og de store, de fromme og de oplyste, de lærde og ågerkarlene, zionisterne og de assimilerede, askenasi'erne og sephardim, de retfærdige og de uretfærdige og bag dem desuden den forvildede flok af dem, som havde ment sig fri for forbandelsen forlængst: de blandede og de døbte – nu påtvang man for første gang i århundreder igen jøderne et fællesskab, de for længe siden havde mistet sansen for: fordrivelsens fællesskab, det, der atter og atter var overgået dem siden Ægypten. Men hvorfor skulle dette slag af skæbnen træffe dem og atter og atter dem og kun dem? Hvad var grunden til, hvad var meningen med, og hvad var formålet med denne meningsløse forfølgelse? Man drev dem ud af landene, men gav dem intet nyt land. Man

sagde til dem: I skal ikke mere bo hos os; men man sagde dem ikke, hvor de skulle bo. Man tilkendte dem skyld, men nægtede dem ethvert middel til at sone den skyld ...

Og så stirrede de da under flugten på hinanden med øjne, der brændte – hvorfor jeg? Hvorfor du? Hvorfor jeg sammen med dig, jeg ikke kender, hvis sprog jeg ikke forstår, hvis tankegang jeg ikke kan begribe, og som jeg ikke har noget tilfælles med? Hvorfor alle vi? Og ingen vidste noget svar. Selv Freud, tidens klareste geni, som jeg ofte talte med i hine dage, selv han så ingen udvej af og ingen mening i denne meningsløshed.

Men måske er det netop den dybeste mening med jødedommen, at den ved sin eksistens, der på gådefuld vis overlever alt, atter og atter skal kunne gentage Jobs evige spørgsmål til Gud, for at verden ikke skal glemme det.

Det er som et uhyggeligt møde med gengangere, når det, man forlængst troede dødt og begravet i éns liv, pludselig nærmer sig én i samme form og skikkelse. Sommeren 1939 var kommet, og München var for længe siden forbi med samt den stakåndede illusion om »fred i vor tid«; Hitler havde allerede på trods af løfte og ed overfaldet og tilvendt sig det lemlæstede Tjekkoslavaki og derpå besat Memel, og den tyske presse, der kunstigt blev gejlet op til raserianfald, havde krævet Danzig og den polske korridor. Hele England var vågnet bittert op af sin loyale godtroenhed. Selv jævne folk, der ikke var meget underrettede, og som bare instinktivt afskyede krigen, begyndte at ytre harme. Alle de ellers så tilbageholdne englændere gav sig til at tale med én, portieren, der havde opsyn med vort rummelige Flat-House, elevatordrengen, der kørte os op og ned, og stuepigen, der gjorde i stand hos os. Der var ingen af dem, der klart forstod, hvad der foregik; men de kunne alle huske det ene uomstødelige faktum, at Chamberlain, Englands premierminister, tre gange var fløjet til Tyskland for at bevare freden, og at end ikke hans hjertelige imødekommenhed havde været Hitler tilstrækkelig. I det engelske parlament hørte man på en gang skarpe røster: »Stop aggression!« og alle vegne mærkede man forberedelserne til (eller rettere sagt: imod) den kommende krig. Påny så man de lyse spærreballoner – de så ud som børns grå legetøjsselefanter – svæve over London, påny blev der gravet beskyttelsesrum, og gasmasker blev uddelt og omhyggeligt prøvede. Situationen var blevet lige så spændt som året før og måske endnu mere spændt, fordi det denne gang ikke var en naiv og intetanende, men en vred og resolut befolkning, der stod bag regeringen.

Jeg havde i de måneder forladt London og trukket mig tilbage ud på landet til Bath. Aldrig før i mit liv havde jeg så grusomt følt menneskets afmægtighed overfor verdensbegivenhedernes ubønhørlige gang: dér sad nu jeg selv, et vågent, tænkende, fjernt fra al politik virkende menneske, mit arbejde dybt hengiven, og udelukkende opsat på stilfærdigt og udholdende at forvandle mit livs år til et varigt værk. Og så var der et eller andet sted eller nogle andre steder, såsom i Wilhelmstrasse i Berlin, ved Quai d'Orsay i Paris, i Palazzo Venezia i Rom og i Downing Street i London et par individer, der arbejdede usynligt på noget, og disse ti-tyve herrer, af hvilke kun de færreste hidtil havde udvist nogen særlig begavelse og duelighed, de talte og skrev og telefonerede og sluttede pagt om ting, man ikke fik noget at vide om. De traf beslutninger, man ikke fik nogen andel i, og som man ikke erfarede noget om i enkeltheder, og derigennem traf de afgørende bestemmelse om mit personlige liv og om hvert enkelt menneskes eget liv Europa over. Min skæbne lå nu i deres hænder og ikke i mine egne. De knuste eller skånede os magtesløse væsener, som det passede dem, de bestemte over krig og fred for millioner af mennesker, som de enten nådigt forundte frihed eller tvang ned i slaveri. Og dér sad jeg – som alle andre – værgeløs som en flue og magtesløs som en snegl, mens nogle derude sjakrede om død og liv, om mit inderste jeg og min fremtid, om de tanker, der opstod i min hjerne, om mine fødte og ufødte planer, mit vågne liv og min søvn, min vilje, min ejendom og hele min eksistens. Dér sad man og ventede og ventede og stirrede ud i det tomme rum som en dødsdømt i en celle, indespærret, indemuret i denne meningsløse og kraftesløse venten og atter venten, og medfangerne rundt om én spurgte og rådede og snakkede, som om der var nogen af os, der vidste eller kunne vide noget om, hvad der blev bestemt med hensyn til os. Så ringede telefonen, og en ven spurgte, hvad jeg mente om det. Så kom avisen, og den gjorde én kun endnu mere forvirret. Så talte radioen, og det ene udsagn modsagde det andet. Og gik jeg ud på gaden, kom den første, den bedste, jeg traf, hen til mig og afæskede mig – der var lige så uvidende som han – min mening om, hvorvidt der blev krig eller ikke. Og af bare nervøsitet svarede man selv igen med spørgsmål og talte og snakkede og diskuterede, skønt man ganske nøjagtigt vidste, at alt, hvad man i årenes løb havde samlet sig og kultiveret af erfaring, viden og forudseenhed, var ganske værdiløst over for det, som denne snes fremmede herrer bestemte eller ikke bestemte – og at man nu for anden gang i fem og tyve år stod viljeløs og magtesløs over for skæbnen,

mens de jagende tanker uden mål og med og mening dundrede mod de smertende tindinger. Til sidst kunne jeg ikke holde storbyen ud længere, fordi opslag og plakater på hvert gadehjørne sprang ind på livet af én som grådige hunde, og fordi jeg uvilkårligt kunne aflæse alle de tusinde forbistrømmende menneskers ansigter, hvad hver enkelt tænkte – og de tænkte alle det samme. Ja, vi tænkte alle det samme, tænkte udelukkende på, om det blev ja eller nej, rødt eller sort i det afgørende spil: – i det spil stod hele mit liv som indsats, mine opsparede år, mine uskrevne bøger, alt det, hvori jeg hidtil havde set min opgave og meningen med mit liv.

Kuglen rullede endnu ubeslutsom og med enerverende langsomhed hid og did på diplomatiets rouletteskive. Hid og did, frem og tilbage, sort og rødt og rødt og sort, håb og skuffelse, gode efterretninger og dårlige efterretninger og stadig ikke den sidste, den afgørende! Glem! sagde jeg til mig selv. Flygt, flygt ind i din egen, inderste tykning, ind i dit arbejde, dér, hvor du kun er dit eget, åndende selv, ikke statsborger og ikke et objekt i dette infernalske spil, det eneste sted, hvor din egen smule forstand endnu formår at fungere fornuftigt midt i en verden, der er blevet vanvittig.

En opgave manglede jeg ikke. Gennem flere år havde jeg uafsladelig sammendynget forberedende arbejder til en stor tobindsfremstilling af Balzac og hans digtning; dog havde jeg hidtil ikke haft mod til at gå i gang med et så voluminøst og på lang frist anlagt værk. Netop modløsheden gav mig nu det fornødne mod. Jeg trak mig tilbage til Bath, og lige netop til Bath, fordi denne by, hvor så mange af de bedste i Englands strålende litteratur – især Fielding – havde levet og digtet, mere troværdigt og indtrængende end nogen anden by i England beroligende afspejler for synet et andet århundrede, et fredeligere århundrede end vort: det attende. Men hvor smerteligt stod nu ikke dette dejlige, skønne, milde, velsignede landskab i modsætning til den voksende uro i verden og i mine tanker! Ligesom juli 1914 var den smukkeste sommermåned, jeg kan huske fra Østrig, ligeså udfordrende vidunderlig var denne august 1939 i England. Igen himlen blid og silkeblå som et Vorherres fredstelt udspændt over os, og atter solen strålende gavmildt over enge og skove, og atter en ubeskrivelig blomsterpragt – den samme store fred som dengang hvilede over jorden, medens jordens beboere rustede sig til krig. Og som dengang syntes vanviddet ufatteligt ansigt til ansigt med denne stille, støtte, yppige blomstren, denne duftende og i sig selv hvilende og drømmende ro i dalene

omkring Bath – i al deres dejlige ynde mindede det mig altsammen så underligt om hint Baden-landskab i 1914.

Og heller ikke denne gang ville jeg tro det. Påny – som dengang – rustede jeg til en sommerudflugt. Penklubbens kongres var fastsat til den første uge af september i Stockholm, og mine svenske kammerater havde, da jeg amfibiske væsen jo ikke mere repræsenterede nogen nation, indbudt mig som hædersgæst; venlige værter havde forud indrettet hver eneste time for mig i de uger, der ventede mig. Jeg havde for længst bestilt skibsplads; da kom der hovedkulds truende meddelelser om forestående mobilisering. Efter alle fornuftens love burde jeg nu have pakket mine bøger og manuskripter hurtigt sammen og have forladt Englands ø som eventuelt krigsland; thi i England var jeg jo udlænding og i tilfælde af krig omgående fjendtlig udlænding, og som sådan truet af alle tænkelige indskrænkninger i min frihed. Men der var noget uforklarligt i mig, der modsatte sig, at jeg bragte mig i sikkerhed. Halvt var det trods fra min side – hvorfor flygte og blive med at flygte, når skæbnen dog alligevel forfulgte mig? –, halvt var det også allerede træthed; jeg tænkte med Shakespeare: »Som tiden er, lad os modtage den«.* Begærer den dig, så værg dig ikke mere mod den, du mere end tresårige! Dit bedste, det liv, du har levet, det kan den dog ikke røve fra dig! Jeg blev altså i England. Imidlertid ville jeg gerne rettidigt bringe min ydre borgerlige tilværelse i bedst mulig orden, og da jeg agtede at indgå mit andet ægteskab, ville jeg ikke spilde noget øjeblik, for at jeg ikke skulle risikere for længere tid at blive fjernet fra min fremtidige livsledsagerske ved internering eller andre uberegnelige forholdsregler. Jeg gik altså den morgen – det var en fredag, den 1. september 1939 – op på rådhuset i Bath for at tilmelde mit ægteskab. Funktionæren tog mod vore papirer og viste sig ualmindelig venlig og ivrig. Som enhver anden i den tid forstod han godt, at vi ønskede at få sagen fremskyndet mest muligt. Vielsen blev bestemt til den følgende dag; han tog sin pen og begyndte at skrive vore navne ind i sin bog med smukke, runde bogstaver.

I samme øjeblik – klokken må have været elleve – blev døren til sideværelset revet op. En ung assistent stormede ind og trak sin frakke på i farten. »Tyskerne er faldet ind i Polen! Nu har vi krigen!« råbte han ud i stilheden om os. Hans ord ramte mit hjerte som hammerslag. Men vor generations hjerter er jo vænnet til allehånde hårde slag, så jeg sagde ud fra den ærligste overbevisning: »Det er da ikke sikkert, det allerede er krigen.« Men han blev næsten forbitret; han råbte heftigt: »Jo! Nu har vi krigen! Nu

har vi fået nok! Man kan ikke blive ved med at begynde forfra hvert halvår med det! Nu skal der være en ende på det!«

I mellemtiden havde den funktionær, der allerede var begyndt at skrive vor ægteskabsattest, tankefuld lagt pennen til side. Han måtte overveje, sagde han, at vi jo i sidste instans var udlændinge, som i tilfælde af krig automatisk ville blive til fjendtlige udlændinge. Han vidste derfor ikke, om en indgåelse af ægteskab nu også var tilladeligt i dette tilfælde. Det gjorde ham ondt; men han så sig i al fald nødsaget til først at indhente instrukser fra London.

Så fulgte der to døgn i venten, i håb og frygt; to døgn, fyldt af den grufuldeste spænding.

Søndag formiddag bragte radioen meddelelsen om, at England havde erklæret Tyskland krig.

Det var en sælsom formiddag. Man trådte stum tilbage fra sin radio; den havde slynget et budskab ud i æteren, som skulle overleve århundreder, et budskab, som totalt skulle forandre verden og hvert eneste menneskes hele liv. Et budskab, der betød døden for tusinder af dem, som tavse havde lyttet til det, som betød sorg og ulykke, trusel og fortvivlelse for os alle – og som måske først efter mange, mange års forløb ville få en skabende og opbyggende mening. Nu var der atter krig, en krig, mere omfattende og frygtelig end nogen tidligere krig på jorden. En tid var igen til ende, igen begyndte en ny tid. Der var blevet helt, helt stille i værelset; vi stod alle tavse og undgik at se på hinanden. Uden for vore vinduer kvidrede fuglene sorgløst og lod sig i letsindig elskovsleg bære af den lune vind, og i det gyldne lysskær duvede træerne sagte, som ville deres blade kærligt røre hinanden som unge læber. Hun, den gamle Moder Natur, kendte igen intet til sine skabningers bekymringer.

Jeg gik over i mit værelse og ordnede mine sager i en lille kuffert. Såfremt det viste sig rigtigt, hvad en ven i høj stilling havde sagt mig, skulle vi østrigere i England regnes med til tyskerne og kunne derfor vente de samme indskrænkninger; måske jeg ikke mere fik lov at sove i min egen seng. Jeg var påny faldet et trin lavere; i denne sidste time var jeg ikke mere bare en fremmed i dette land, jeg var blevet en »enemy alien«, en fjendtlig udlænding; jeg var med vold blevet forvist til et sted, hvor mit bankende hjerte ikke havde haft hjemme. Thi – kunne man tænke sig en mere absurd situation for et menneske, der forlængst var udstødt af et Tyskland, som

havde brændemærket ham som antitysk for hans races og tænkemådes skyld – at han i et andet land på grund af et bureaukratisk dekret skulle tvinges ind i et fællesskab, han som østriger dog aldrig havde tilhørt?! Med ét pennestrøg havde den fornuftige mening med et helt liv forvandlet sig til urimelighed; vel skrev og tænkte jeg stadig på det tyske sprog; men hver tanke, jeg tænkte, og hvert ønske, jeg nærede, tilhørte de lande, der havde grebet til våben for verdens friheds sag. Alle andre bånd var revet over, og alt det fortidige var knust, og jeg vidste, at efter denne krig måtte alting begynde helt forfra; thi mit livs alvorligste og egentlige opgave, som jeg gennem fyrretyve år havde ofret al min overbevisnings styrke: Europas fredelige forening – den stod til skamme. Det, jeg havde frygtet mere end døden: alles krig mod alle – det var nu for anden gang sluppet løs. Og den, som et helt liv igennem havde stridt for at skabe et åndens og menneskelighedens samfund, han følte sig i dette øjeblik, der som intet andet forlangte ubrødeligt fællesskab, ved denne bratte udstødelse unyttig og alene som aldrig før i sit liv.

For at kaste et sidste blik efter den bortdragende fred, vandrede jeg endnu en gang ned til byen. Den lå stille i middagssolen og så' ud som ellers. Folk gik med deres sædvanlige skridt den sædvanlige vej. De forhastede sig ikke, og de klumpede sig heller ikke sammen i snakkende grupper. Deres opførsel var søndagsrolig og ligevægtig, og uvilkårligt måtte jeg spørge mig selv: »Måske véd de det ikke endnu?« Jo, de vidste det; men – de var englændere. De var vante til at tøjle deres følelser. De behøvede hverken faner eller trommer, hverken larm eller musik til at styrke deres sejge, upatetiske energi.

Hvor anderledes havde det ikke været i hine julidage i 1914 i Østrig! Men hvor ganske forskellig fra hin uerfarne unge mand fra dengang var ikke også jeg nu, tynget ned, som jeg var af erindringerne! Jeg vidste, hvad krig betød; og idet jeg så på de fine, fyldte butikker, så' jeg i en plastisk, stærk vision igen butikkerne fra 1918: tomme stirrede de på én som med opspilede øjne. Som i en vågen drøm så jeg de lange køer af forgræmmede kvinder foran levnedsmiddelbutikkerne, og alle mødrene i sorg, de sårede og invaliderne – al hin tids nattegru kom spøgelsesagtig imod mig i det klare middagslys. Jeg mindedes vore gamle soldater, udslidte og pjaltede, som de var kommet fra felten; mit bankende hjerte følte hele den foregående krig i den, der nu begyndte, og som endnu skjulte det forfærdeligste af det, den skulle bringe, for vort blik. Og jeg vidste: nu var

igen alt det, der var gået forud, forbi, og al den indsats, der var gjort, knust – nu var Europa, vor hjemstavn, vi havde levet for, ødelagt langt ud over vor egen levetid. Nu begyndte noget andet; nu begyndte en ny tid – men hvor mange gange skulle vi gennem helvede og skærsild, før vi nåede frem til den ...

Solen skinnede med sin fulde styrke. Og som jeg nu vandrede hjemad, blev jeg med ét min egen skygge vár foran mig, ganske som jeg bag den nye krig så' den gamles skygge.

I årene fra den dag til nu er den ikke et øjeblik veget fra mig, denne skygge; den har lagt sig over alle mine tanker ved dag og ved nat; måske ligger dens dunkle omrids også over mange af siderne i denne bog.

Men skyggerne, de er i sidste instans dog også børn af lyset; og kun han, hvem både lys og mørke, fred og krig, stigen og dalen blev beskåret, kun han har virkelig levet.

Register

Addams, Jane 303
Adler, Victor, 61, 100
Aksakoff, Alexander, 288
Altenberg, 29, 48
Anzengruber, Ludwig, 351
Arcos, 177
Aristoteles, 122
Asch, Schalom, 160, 303

Bach, J.S., 283, 306, 321, 322
Badeni, K., 64
Bahr, Hermann, 47, 48, 49, 50, 284
Balzac, H. de, 45, 53, 121, 122, 147, 187, 279, 283, 306, 375
Barbusse, Henri, 213, 216, 240, 265, 266, 287
Barnay, Ludwig, 153
Bartok, Bela, 303
Baudelaire, C. P., 46, 110, 357
Bazalgette, Léon, 122, 125 f., 162, 177, 180
Beer-Hofmann, R., 29, 48, 160
Beethoven, L. van, 21, 24, 27, 147, 148, 180, 191, 208, 264, 283, 290
Benedikt, Moritz, 92
Berg, Alban, 303, 321
Berger, Alfred, 156
Bierbaum, O. J., 91
Binyon, Lawrence, 144
Bismarck, Otto v., 63, 161, 315
Bjørnson, Bjørnstjerne, 69, 340
Blake, William, 143 ff., 340
Blériot, Louis, 175
Bloch, Jean Richard, 123, 177, 330
Bojer, Johan, 115
Bonaparte, Maria, 364, 366

Bonaparte, Napoleon, 21, 53, 56, 121, 122
Borgese, G. A., 175, 268
Bourget, Paul, 124
Brahm, Otto, 103
Brahms, Johs., 21, 24, 27, 45, 47, 306, 316
Brandes, Georg, 115, 149, 303
Breuning, Stephan v., 307
Briand, A., 315
Budberg, Maria, 295
Busoni, F., 181, 243, 321
Bülow, B. v., 315
Byron, G. G., 128

Casanova, 241
Cassirer, E., 20
Cavell, Edith, 213
Cena, Giovanni, 115
Charcot, J. M., 68
Chamberlain, J. A., 141, 200, 359 ff, 372
Chenier, André, 132
Chopin, Fr., 24, 306
Chotek, Sophie, 192 ff.
Claudel, Paul, 124, 147
Clemenceau, G. B., 229, 238
Croce, Benedetto, 217, 298
Crommelynck, F., 196

Dahn, Felix, 48
Daladier, E., 200, 359, 361
Dali, Salvator, 367
Danhauser, J., 307
Dante, 45, 208
Darwin, Charles, 292
Debussy, Claude, 47
Defoe, Daniel, 68
Dehmel, Richard, 56, 91, 92, 103, 109, 160, 182, 204, 215, 225
Desbordes-Valmore, Marceline, 121
Desmoulins, Camille, 121
Dickens, Charles, 69, 149

Dolfuss, E., 299, 333, 334, 335, 339
Dostojevskij, F. M., 47, 69, 108, 189, 279, 286, 288, 289, 290
Dreyfus, Alfred, 95, 96
Drinkwater, John, 342
Duhamel, Georges, 123, 177, 286, 330
Duncan, Isidora, 73
Durtain, Luc, 123, 177
Duse, Eleonora, 155

Ebers, G. M., 48
Eekhoud, G., 110
Ehrhardt, H., 312
Ehrlich, Paul, 84
Einstein, Albert, 319
Eisner, Kurt, 237
Ensor, James, 196
Erasmus af Rotterdam, 152, 203, 224
Erzberger, M., 268, 272

Faësi, Robert, 241
Fall, Leo, 29
Ferdinand I, 27
Fey, Emil, 334
Fielding, John, 68
Flaubert, G., 69, 149
France, Anatole, 93, 160
Franco, 345
Frank, Leonhard, 241
Franz II, 27
Franz Ferdinand, 192, ff., 273
Franz Joseph, 17, 27, 63, 183, 187, 200, 230, 250
Freud, S., 14, 29, 66, 67, 68, 82, 115, 147, 180, 319, 364 ff.
Fried, Alfred, 241
Fried, Oscar, 241
Furtwängler, Wilh., 324
Förster, Elizabeth, 149

Galsworthy, John, 266
Galuppi, B., 181

Garibaldi, G., 269, 315
 Geiger, Benno, 268
 George, Stefan, 44, 48, 52, 56, 128
 Gide, André, 122, 287, 330
 Gluck, C. W., 21, 27, 306
 Goebbels, J., 319, 324, 325, 327, 362
 Goethe, J. W., 11, 17, 50, 51, 107, 128, 146, 148 ff., 154, 180, 217, 241, 268, 277, 283, 292, 306, 307, 308, 315, 323
 Goethe, Otilie v., 148 ff.
 Goldmark, K., 29
 Gorkij, Maxim, 147, 281, 287, 288, 295 ff., 339
 Goya, F. J. de, 47, 235
 Greco, El, 47
 Grey, E., 206
 Grillparzer, Franz, 29, 277, 298
 Grünewald, M., 47
 Guilbeaux, Henri, 126, 237 ff.
 Göring, Hermann, 317, 324, 325, 353

Halifax, Lord, 349
 Hanslick, Eduard, 47, 94
 Harden, Maximilian, 56, 161
 Hardy, Thomas, 69
 Hartmann, Eduard, 47
 Hauptmann, Gerhart, 43, 45, 47, 48, 93, 160, 204, 215
 Haushofer, Karl, 165 ff.
 Haydn, Joseph, 21, 27, 251, 306
 Hebbel, Fr., 85
 Hegel, G. W. F., 290
 Herzen, Alexander, 149, 293
 Herzl, Th., 94-101, 106
 Hess, Rudolf, 167
 Heymel, A. W., 150
 Heyse, Paul, 48
 Hille, Peter, 105, 106
 Hitler, Adolf, 62, 63, 64, 161, 167, 168, 200, 206, 224, 253, 261, 275, 276, 277, 278, 286, 308, 312 ff., 324, 325, 327, 329, 333, 334, 341, 344, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 358 ff, 372, 373
 Hofmannsthal, Hugo v., 29, 48-56, 91, 94, 99, 150, 163, 216, 302, 303, 321, 325
 Homer, 279

Huebsch, Benjamin, 281
Hugenberg, A., 316
Hugo, Victor, 121
Händel, G. F., 306, 321
Hölderlin, J. C. F., 51, 102
Hötzendorf, Konrad v., 185

Ibsen, Henrik, 47, 93
Istrati, P., 287

Jacobovskij, Ludwig, 105
Jammes, Francis, 128
Jaurès, Léon, 178, 181, 197
Jean Paul, 161
Jonson, Ben, 321
Joseph II, 27
Jouve, J. P., 235, 236
Joyce, James, 242 f., 303

Kainz, Josef, 23, 45, 115, 153 ff., 159
Kalmán, E., 29
Kapp, W. v., 312
Karl, kejser af Østrig, 193, 227, 229, 250 ff.
Karsawina, Tamara, 160
Keats, John, 49, 51, 102, 110
Keller, Gottfried, 47, 69
Key, Ellen, 114, 162
Keyserling, H. v., 53, 163, 268
Khnopff, F., 110
Kierkegaard, Søren, 44
Kippenberg, Anton, 151, 307
Kolbenheyer, E. G., 115
Karus, Karl, 96
Kuhn, Bela, 237, 261

Lammasch, Heinrich, 228 ff.
Latzko, Andreas, 241
Leibl, W., 47
Lemonnier, Camille, 110, 111

Lenbach, F. v., 48, 123
Lenin, V. I., 126, 235, 238, 239, 240, 269, 289, 290, 297
Leonardo da Vinci, 285, 306
Leopardi, G., 51
Leopold III, 27
Lerberghe, Charles van, 110
Lilien, E. M., 108
Liliencron, D. v., 91, 92
Lissauer, Ernst, 205 ff., 213
Liszt, Franz, 24, 149
Lloyd, George D., 315
Loeffler, Charles, 170
Loon, Hendrik van, 303
Loti, Pierre, 164
Ludendorff, E., 228, 244, 246, 272, 275, 314
Ludwig, Emil, 303
Lueger, Karl, 30, 62 f.
Lunatjarskij, A., 238, 291
Lunt, Alfred, 279
Maeterlinck, M., 110
Mahler, Gustav, 26, 29, 38, 45, 160
Mailarmé, S., 46, 47
Mann, Heinrich, 319
Mann, Thomas, 215, 279, 303, 319
Maria Stuart, 332
Maria Theresia, 27
Marie Antoinette, 280, 332
Martin du Gard, Roger, 286, 330
Marx, Karl, 264, 292
Masereel, Franz, 235, 236, 246, 286
Matteotti, G., 300 ff.
Matkowsky, Adalbert, 153, 157, 159
Meresjkovskij, D. S., 191, 298, 355
Meunier, Constantin, 110, 111
Michelangelo, 285
Minne, G., 110
Moissi, Alexander, 115, 157 f.
Mombert, A., 91
Monod, Olga, 149

Morisse, Paul, 241
Morris, William, 110
Mozart, W. A., 21, 23, 27, 38, 147, 208, 283, 306, 322
Munch, Edv., 47, 109
Mussolini, Benito, 158, 200, 269, 270, 276, 298, 300 ff., 315, 329, 333, 349, 359 ff.
Mussorgsky, W. P., 47

Nietzsche, Fr., 43, 44, 47, 149, 306
Nijinskij, V., 160
Nobel, Alfred, 186

Pascoli, G., 128
Péguy, C.-P., 124
Pindar, 57
Pirandello, Luigi, 158, 160
Poerico, Carl, 217
Poincaré, R., 188
Prévost, abbé, 68
Proust, Marcel, 179

Ragaz, Leonhard, 241
Rathenau, Walther, 161 ff., 215, 225
Ravel, Maurice, 303
Redl, 183 ff.
Reger, Max, 93, 181
Reinhardt, Max, 29, 104, 115, 182
Rembrandt, H. van R., 263, 290
Renan, J. E., 181
Renoir, P. A., 123
Rétif de la Bretonne, 68, 122
Rilke, Rainer Maria, 43, 44, 48, 54 ff., 91, 92, 121, 126 ff., 143, 147, 150, 209 ff., 215, 235
Rimbaud, Arthur, 47, 49
Rodin, A., 133 ff.
Rolland, Romain, 111, 124, 125, 147, 179 ff., 188, 210, 211 ff., 225, 233 ff., 238, 239, 240, 246
Romains, Jules, 123, 177, 189
Rops, F. J. V., 47, 110
Rosé, A., 24
Rosenbach, dr., 286
Rostand, Edmond, 111

Rubinstein, Anton, 24
Rudolph, ærkehertug af Østrig, 192
Russell, A. G. B., 144

Sadoul, 239
Sainte-Beuve, C. A., 94
Sassoon, Siegfried, 20
Schickele, René, 178, 243, 265
Schiller, Fr., 43
Schlenter, Paul, 154
Schnitzler, Arthur, 29, 48, 50 f., 160, 284, 303
Schubert, Franz, 21, 38, 45, 58, 306, 307
Schuschnigg, Kurt v., 299, 350
Schönberg, Arnold, 29, 47, 48, 264
Schönerer, Georg, 64
Seipei, Ignaz, 228, 230, 299, 333
Shakespeare, W., 50, 152, 208, 303, 339, 376
Shaw, Bernard, 93, 287, 331, 342 f.
Shelley, P.B., 102
Sofokles, 152
Sonnenthal, A. v., 23, 29, 45
Sorel, Ludwig, 290
Speidel, Ludwig, 94
Spengler, O., 166
Stalin, J., 293, 327
Stappen, C. van der, 111 ff.
Starhemberg, E.R., 333, 334
Stein, K.v., 315
Steiner, Rudolf, 106 ff.
Stifter, A., 29
Stinnes, Hugo, 274
Strauss, Johann, 21, 27
Strauss, Oscar, 29
Strauss, Richard, 42, 47, 93, 149, 303, 320 ff.
Streicher, J., 63, 354
Strindberg, August, 43, 47, 93
Stringa, Albert, 268
Suarez, C. G., 121, 124
Suttner, Berta v., 186 ff., 216

Symons, Arthur, 142
Telemann, G. P., 181
Teltscher, Josef, 307
Thackeray, W.M., 69
Tolstoj, Leo, 42, 69, 149, 181, 191, 287, 288, 289, 291 ff.
Toscanini, Arturo, 303, 321, 357
Trotskij, L. D., 238, 290

Unruh, Fritz v., 241

Valéry, Paul, 46, 53, 123, 124, 128, 163, 179, 303, 330
Velde, van der, 110
Verdi, G., 321
Verhaeren, Emile, 110 ff., 122, 123, 126, 128, 133, 140, 143, 162, 171, 175, 180, 182, 189, 191, 194, 195
Verlaine, Paul, 47, 110 120
Vildrac, Charles, 123, 177, 330
Vogel, Karl, 148

Wagner, Cosima, 149, 306
Wagner, Richard, 20, 27, 42, 149, 181, 208, 321, 322, 325
Wallmann, Margarete, 335
Walpole, Hugh, 342
Walter, Bruno, 181, 303, 321
Warburg, K. J., 20
Wassermann, Jacob, 160, 216, 303
Wedekind, Fr., 48
Wells, H.G., 287, 303, 331, 342 ff.
Werfel, Franz, 178, 222, 241, 284, 303, 319
Whitman, Walt, 46, 111, 125, 149, 168, 212
Wilhelm II, 103, 163, 187 ff., 197, 206, 209, 246
Wilbrandt, Adolf, 48
Wilson, F.W., 246, 262, 348
Wolf, Hugo, 27
Wolter, Charlotte, 23, 45

Yeats, W. B., 143

Zita, kejserinde, 250

Zola, Emile, 47, 69, 122

Om bogen

Der er ikke mig bekendt noget andet memoireværk, hvor dette århundredes stjerner af første rang danner en så rig og funklende konstellation.

- Jacob Paludan

... man charmeres af disse mangfoldige og fortryllende beretninger ... Stefan Zweigs bog er uden tvivl det væsentlige værk til belysning af denne epoke, fordi det er skrevet af en mester, der nøje ved, hvad han vil, og nøje beregner sine virkemidler.

- Dr.phil. Jens Kruuse

En europæisk åndshistorie i den personlige oplevelses form. Stefan Zweigs erindringer er den mest europæiske bog, der er skrevet i mange år.

- Prof. Hakon Stangerup

Verden af i Går er oversat fra tysk efter »Die Welt von gestern« af Helge Kjærgaard. 1. oplag udkom 1948.

ISBN 978-87-11-38916-4

Omslag: Sarah Green

1. e-bogsudgave, 2013

Format: EPUB 3.0

Denne bog er beskyttet af lov om ophavsret. Kopiering til andet end personlig brug må kun ske efter aftale med Lindhardt og Ringhof samt forfatter.

Noter

Skolen i forrige århundrede

* Hvad angår August Oehler, der døde ganske ung, foreligger der her en fejlerindring fra Stefan Zweigs side.

Fredens døds kamp

* I Lembckes oversættelse: »Lad skæbnen komme nu, som Gudernc det vil!« (»Cymbeline«, 4.akt, 3.scene; overs. anmk.). Hos Shakespeare: ... »Let's ... meet the time as it seeks us« (jfr. bogens titelblad).

Indholdsfortegnelse

Titel
Forord
Tryghedens verden
Skolen i forrige århundrede
Eros Matutinus
Universitas vitæ
Evigt unge Paris
Ad omveje på vej til mig selv
Ud over Europas grænser
Sol og skygger over Europa
De første timer af krigen 1914
Kampen for åndens broderskab
I Europas hjerte
Hjem til Østrig
Atter ude i verden
Solnedgang
Hitler begynder
Fredens døds kamp
Noter
Register
Om bogen
Kolofon